

**הימנעות משירות צבאי
ומקומה בסיפורי החיים
של נשים וגברים בישראל**

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת: מירב פרץ

היחידה ללימודים בין תחומיים

התכנית ללימודי מגדר

הוגש לסנט של אוניברסיטת בר-אילן

עבודה זו נעשתה בהדרכתה של פרופ' אורנה ששון-לוי מהמחלקה לסוציולוגיה
ואנתרופולוגיה והתכנית ללימודי מגדר באוניברסיטת בר-אילן.

תוכן עניינים

א	תקציר	9
1	פתיחה	9
9	פרק 1 : מבוא תיאורטי	9
10	1.1 מיליטריזם ושירות צבאי בישראל	10
12	1.2 ההשלכות של השירות בצה"ל : אזרחות ותפיסות ביגור	12
13	שירות צבאי ואזרחות	13
15	שירות צבאי ותפיסות ביגור	15
17	1.3 תמורות בגישות כלפי הצבא והשירות הצבאי בישראל	17
21	1.4 שירות צבאי מפרספקטיבה אתנו-מעמדית	21
24	1.5 שירות צבאי מפרספקטיבה מגדרית	24
24	נשים ושירות צבאי בישראל	24
27	מערכת היחסים בין גבריות לצבאיות	27
29	גבריות וצבאיות בישראל	29
33	1.6 אי-שירות צבאי בישראל	33
34	קבוצות חברתיות שלא משרתות בצבא	34
37	אי-שירות בצבא על בסיס אינדיבידואלי	37
43	פרק 2 : שיטת המחקר	43
43	2.1 תפיסת המחקר : הגישה הפנומנולוגית-פרשנית	43
45	2.2 אסטרטגיית המחקר : תיאוריה מעוגנת בשדה	45
47	2.3 אוכלוסיית המחקר : הגדרה ואיתור	47
50	2.4 הרכב אוכלוסיית המחקר	50
54	2.5 כלי המחקר : ראיונות עומק	54
57	2.6 תהליך הניתוח	57
	פרק 3 : "לא פציפיזם, פשוט הגנה עצמית" – אינדיבידואליזם רגשי והימנעות משירות צבאי	
59	במעמד הפריבילגי	59
61	3.1 מהלך הצדקה ראשון : רתיעה רגשית מהצבא	61
75	3.2 מהלך הצדקה שני : הימנעות משירות צבאי כ"הגנה על הנפש"	75
94	3.3 המלכוד : רגשות מעורבים (השלמה ואשמה) ביחס להימנעות משירות צבאי	94
102	3.4 דיון : הימנעות משירות צבאי ו"מיליטריזם של הנפש"	102
105	פרק 4 : שיח מוסללים – סרבנות חברתית והימנעות משירות צבאי במעמד הפריפריאלי	105
108	4.1 שיח ראשון : סרבנות חברתית מתמשכת	108
124	4.2 שיח שני : נסיגה מהסרבנות החברתית	124
136	4.3 דיון : סרבנות חברתית ו"הפוליטיקה של המוחלשים"	136
140	פרק 5 : בין גאווה לבושה – הימנעות משירות צבאי מפרספקטיבה אתנו-מעמדית	140
142	5.1 הון תרבותי : התמזגות האישי עם האנטי-מיליטריסטי	142
154	5.2 הון פוליטי : התמזגות האישי עם השמאלי	154

171	5.3 הון תעסוקתי : מסלול עוקף מיליטריזם
181	5.4 הון אזרחי : פרידה רצויה מהמדינה המיליטריסטית
193	5.5 דיון : ההיבט האתנו-מעמדי של ההימנעות משירות צבאי
195	פרק 6 : גבריות והימנעות משירות צבאי במעמד הפריבילגי – כרוניקה של התנגדות לגבריות ההגמונית
198	6.1 גיל ההתבגרות : הנער הקונפורמי והנער הרגיש
203	6.2 המפגש עם הצבא : היפרדות סופית מהגבריות ההגמונית
211	6.3 מהלך השחרור : פרקטיקה של גבריות אנטי-הגמונית
216	6.4 תפיסות עכשוויות : כינונו של עצמי נון-קונפורמי
221	6.5 הימנעות משירות צבאי במעמד הפריפריאלי : השאיפה לגבריות הגמונית
234	6.6 דיון : גבריות אנטי-הגמונית מתוך ההגמוניה
237	פרק 7 : סיכום ודיון – כיוונים חדשים בהמשגת ההימנעות משירות צבאי ובחקר היחסים בין צבא לחברה בישראל
237	7.1 כללי
241	7.2 אי-הנכונות לשרת בצה"ל : המשגות חדשות
249	7.3 מדינה, התנגדות ושעתוק חברתי
253	מקורות
267	נספח : שאלון ריאיון (מתווה כללי)

עבודה זו מתמקדת בתופעת ההימנעות משירות צבאי ובוחרת את המשמעויות החברתיות, הפוליטיות והמגדריות שהיא מקבלת בסיפורי החיים של נשים וגברים בישראל.

ההימנעות משירות צבאי, או בשמה המוכר יותר – "ההשתמטות" – היא תופעה ידועה בציבוריות הישראלית, והיא נדונה בהרחבה בשיח התקשורתי והפוליטי, בדרך כלל בהקשרים מתייגים, שמצביעים על התפשטותה המסוכנת של התופעה. במסגרת זו, "ההשתמטות" (כפי שניתן ללמוד משָׁמָה) נתפסת כפעולה לקויה מעצם טיבה, ומיוחסות לה סכנה לביטחון המדינה והעמקת אי-השוויון בחלוקה של הנטל הלאומי-חברתי. למרות הנוכחות הדומיננטית והטעונה של תופעה זו בשיח הציבורי בישראל, זוהי עבודת המחקר הראשונה שמתמקדת באופן ישיר בהימנעות משירות צבאי, ושבוחנת אותה דרך עיניהם של הסוכנים החברתיים שמייצגים אותה.

העוגן התיאורטי המרכזי של המחקר הוא המסורת הסוציולוגית שרואה בישראל חברה מיליטריסטית (קימרלינג, 1993). למיליטריזם בישראל יש ממדים שונים, והוא מתבטא, בין השאר, בהבניה של השירות בצה"ל כתרומה המשמעותית ביותר לקיומה ולביטחונה של המדינה; כאמת-מידה מרכזית להזדהות עם הערכים העליונים של החברה; כביטוי המובהק ביותר של "אזרחות טובה"; כגורם מפתח להכללה בקהילה הפוליטית; וכחלק טבעי, ואף רצוי, במסלול החיים של הפרט (ליסק וקני-פז, 1996; קימרלינג, 1993; Ben-Eliezer, 1998; Lomsky-Feder & Ben-Ari, 2010).

למרות שבעשורים האחרונים מתפתח בישראל שיח דה-מיליטריסטי שמבקש לחזק את אופייה האזרחי של החברה (בן-אלעזר, 2003), התחום הצבאי עדיין נהנה מעליונות יחסית על פני התחום האזרחי (דוד, 2013), והחברה הישראלית רחוקה מלהשתחרר מהדומיננטיות של צבא, צבאיות, טרור ומלחמות בהווייתה היומיומית. בנסיבות אלה, השיח הרווח ממשיך לראות בשירות הצבאי ערך עליון, ולהדיר את אלה שלא-משרתים בצבא (ובתוכם את הנמנעים משירות צבאי) מהגדרות של זהות ישראלית, נאמנות למדינה ומעמד אזרחי וחברתי (Livio, 2011). עבודה זו מתבססת אפוא על ההנחה שהשיחים הדומיננטיים שמוקיעים את הנמנעים משירות צבאי מתורגמים אצלם לחוויות חיים משמעותיות וטעונות.

יחד עם זאת, העבודה מניחה שההימנעות משירות צבאי לא מכוננת חוויית חיים אחידה, אלא שהיא צפויה לגלם משמעויות שונות ומובחנות בקרב פרטים ממוקמים חברתיים ומגדריים שונים. הנחה זו מבוססת על הספרות המחקרית שמדגישה את חלוקת העבודה האתנו-מעמדית והמגדרית בצבא. במישור האתנו-מעמדי, מערכת המיון וההשמה הצבאית מעניקה עדיפות ברורה למתגייסים מהמעמד הבינוני-גבוה (שרובם אשכנזים) על פני מתגייסים מהמעמד הנמוך (שרובם מזרחים). כך נוצרת היררכיה אתנו-מעמדית של חלוקת התפקידים הצבאית שמשמרת את הריבוד האתנו-מעמדי בחברה האזרחית (סמוחה, 1983/4; Levy & Sasson-Levy, 2008). זאת למרות שהתפיסה הרווחת היא שהשירות הצבאי מהווה מסלול ייחודי להשגת אזרחות שווה וניידות חברתית עבור צעירים ממוקמים מוחלשים (סמוחה, 1983/4; Cohen, 2008).

במישור המגדרי, המערכת הצבאית מקצה את התפקידים המשמעותיים בארגון הצבאי (בפרט תפקידי לחימה, ותפקידים טכנולוגיים יוקרתיים) בעיקר לגברים, ורק במידה מוגבלת לנשים (משה, 2013, 2011a; Sasson-Levy, 2000; Robbins & Ben-Eliezer, 2000). לכך יש להוסיף את הזיהוי התרבותי העמוק המתקיים בין צבאות לגבריות אידיאלית (קפלן, 2009; ששון-לוי, 2006; Enloe, 1988), ואת ההבניה של השירות הצבאי כמבחן חניכה לגבריות תקנית בישראל (בן-ארי ולוי-שרייבר, 2001). כל אלה מעצבים את השירות הצבאי כפרקטיקה שיש לה היבטים מעמדיים ומגדריים בולטים. מכאן הנחת המוצא של העבודה היא שחוסר הנכונות לשרת בצבא, ומהלך ההימנעות משירות צבאי שמיושם בעקבותיו, צריכים להיבחן דרך העדשות המעמדית והמגדרית.

על רקע הנחות היסוד התיאורטיות האלה, עבודה זו בוחנת את המשמעותיות השונות שההימנעות משירות צבאי מקבלת בסיפורי החיים של גברים ונשים ממוקומים אתנו-מעמדיים שונים בחברה היהודית-ישראלית. העבודה מבוססת על השיטה הפנומנולוגית-פרשנית, שנשענת על התפיסות והחוויית של הסוכנים שמייצגים את התופעה החברתית הנחקרת, ושמניחה כי אין הפרדה בין נקודת מבטם לבין התופעה או הפרקטיקה שהם מייצגים (צבר-בן יהושע, 2006; Agnew & Pyke, 1994; Berg, 1998; Denzin & Lincoln, 2013).

במסגרת זו, ערכתי ראיונות עומק עם 73 גברים ונשים שנמנעו משירות צבאי, כלומר שיזמו את שחרורם משירות צבאי סדיר (לפני הגיוס או במהלך שירותם), באמצעות הצהרה על אי-התאמה רפואית, פסיכולוגית או נפשית לשירות, ואצל נשים, גם באמצעות הצהרה על דת (אצל נשים לא-דתיות) או באמצעות נישואין שתכליתם הייתה שחרור מהצבא. הגדרה זו של אוכלוסיית המחקר תואמת, לתפיסתי, את הקטגוריה החברתית המזוהה ביותר עם תופעת "ההשתמטות" שעליה ביקשתי להאיר בעבודה זו. בהגדרה זו לא נכללים הסרבנים המצפוניים והפוליטיים, שמצהירים בגלוי על סירובם האידיאולוגי לשרת בצבא או בפעולות צבאיות מסוימות, ושנדונו בהרחבה בספרות המחקרית (למשל: אבינרי, 2001; אלגזי, 2004; מנוחין, 2006; Helman, 1999; Weiss, 2011).

ניתוח ההימנעות משירות צבאי דרך נקודת המבט המובחנת של הקבוצות השונות שמעורבות בפרקטיקה מצביע על המשמעותיות המגוונות שהיא מגלמת בקרב גברים ונשים ממוקומים אתנו-מעמדיים שונים בישראל.

הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי מסבירים את בחירתם שלא לשרת באמצעות הרגשות השליליים – ובפרט תחושות הפחד, החרדה, אי-ההלימה, הניכור והאבסורד – שהם חשו ביחס לזירה הצבאית. הרתיעה הרגשית העמוקה שלהם מהמערכת הצבאית מלווה בתפיסה שלפיה הצבא מתפקד כמוסד טוטלי ששולל את החירויות הבסיסיות של הפרט. לגישתם, ההימנעות משירות צבאי מבטאת פעולה שתכליתה היא "הגנה על הנפש", כלומר הגנה על העצמי מפני מצוקה נפשית בלתי נסבלת. מערכי ההסבר של הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי נשענים על מה שאני מכנה בעבודה זו "אינדיבידואליזם רגשי" – עמדה רגשית וקוגניטיבית שמכירה בזכות של הפרט לממש רצונות וחירויות מונעי רגשות ואינסטינקטים פנימיים ייחודיים ולפעול למען טובתו הנפשית כאשר הוא חווה איום ממשי עליה. עמדה זו שונה בתכלית מההנחה המקובלת בשיחים הציבוריים והאקדמיים העכשוויים, שלפיה חוסר הנכונות

של צעירים ממוקומים מבוססים לשרת בצבא נובע מהירידה בתגמולים (הכלכליים והסמליים) שהם יכולים להפיק בזירה הצבאית, ומושפע מהתפיסות האינדיבידואליסטיות-חומריות המתפשטות בחברה (בן-אליעזר, 2003; לוי, 2007; Levy, 2009).

הנמנעים משירות צבאי מהמעמד הפריפריאלי, לעומת זאת, מסבירים את בחירתם שלא לשרת באמצעות התגמולים הכלכליים והסמליים הנמוכים שמופקים מהשירות הצבאי. במסגרת זו, הם ציינו שהצורך שלהם לעבוד לפרנסתם מגיל צעיר מנע מהם לשרת בצבא, והדגישו בעיקר את התמורה הסמלית הנמוכה שמגולמת בשירותם הצבאי, ושנעוצה בתפקידים הלא-יוקרתיים, המשפיליים, ונטולי האופק התעסוקתי שהצבא מקצה להם. הסברים אלה חושפים שההימנעות משירות צבאי במעמד הפריפריאלי מבטאת תגובת-נגד לדחיקתם הסימבולית של המוחלשים לשוליים הצבאיים והחברתיים. על הרקע הזה, אני מציעה לראות בהימנעות משירות צבאי המתכוננת בפריפריה החברתית בישראל צורה של התנגדות אינדיבידואלית, ומכנה אותה "סרבנות חברתית". כינוי זה נשען על ההמשגה הראשונית של מאיר עמור (2010), שהציע את המונח "סירוב חברתי" כדי לתאר את מכלול הפרות המשמעת שנקטות על ידי צעירים מהפריפריה החברתית כלפי הצבא, כולל סירובי פקודה, נפקדות, עריקות והימנעות משירות צבאי.

הנמנעים משירות צבאי מהמעמד הפריפריאלי עשויים לנקוט בהתנגדות מפורשת ומתמשכת, ולטפח לאורך זמן את הטינה והביקורת כלפי המערכת הצבאית. יחד עם זאת, חלקם מסתייגים בדיעבד מהסרבנות החברתית באמצעות הבעת אשמה, בושה, ואימוץ-מחודש של התכתיבים המיליטריסטיים. כל אחת מצורות ההתמודדות האלה מכילה מינונים שונים של התנגדות וקונפורמיות, ומדגימה את המלכוד שבו נתונים בני המעמד הפריפריאלי ביחסיהם עם הצבא. מצד אחד, הם עשויים לחוות את המערכת הצבאית כלא-מתגמלת, מפלה ומשפילה, ולסרב בנחישות להיות חלק ממנה. מצד שני, אי-שירותם בצבא מאיים על השתייכותם לקולקטיב הלאומי, ולכן הם ממסגרים בדיעבד את בחירתם שלא לשרת כשיבוש לא רצוי במסלול החיים, ובכך משמרים את התפיסה העקרונית שרואה בשירות הצבאי חוויה משמעותית ומתגמלת ו"כרטיס כניסה" לישראליות תקנית.

השוואה האתנו-מעמדית של ההימנעות משירות צבאי מצביעה על כך שבני המעמד הפריבילגי מצליחים לחמוק ביתר קלות, בהשוואה לעמיתיהם מהמעמד הפריפריאלי, מהמחירים האישיים, התעסוקתיים והחברתיים שכרוכים בעובדה שלא שירתו בצבא. דפוס זה נובע מהמשאבים המגוונים הזמינים לבני המעמד הפריבילגי ושכוללים: הון תרבותי – שנגזר מהטקסטים התרבותיים האנטי-מיליטריסטיים והאנטי-ממסדיים (בעיקר מעולם הספרות, הקולנוע והמוזיקה) שאליהם הם נחשפו בצעירותם; הון פוליטי – שקשור בהתפתחות או בהתחזקות של עמדה שמאלית לאורך השנים; הון תעסוקתי – שנובע מסביבה תעסוקתית-מקצועית שמקבלת בהבנה יחסית את אי-השירות בצבא; והון אזרחי – שמתבטא בתחושה מובנת מאליה של שייכות וקבלת הכרה מהמדינה, שמאפשרת לבני המעמד הפריבילגי לערער על התכתיבים הסוציו-פוליטיים בלי לחשוש למעמדם החברתי. היתרונות היחסיים שמהם נהנים בני המעמד הפריבילגי במסגרת ההתמודדות עם ההימנעות משירות צבאי מדגימים את

ההיררכיה האתנו-מעמדית המוטבעת בהתנגדות האינדיבידואלית למנגנוני הכוח הסוציו-פוליטיים של המדינה.

במישור המגדרי, מצאתי כי **הגברים מהמעמד הפריבילגי שנמנעו משירות צבאי** מאתגרים, בתפיסותיהם ובמעשיהם, את הדפוסים שמזוהים עם הגבריות ההגמונית המקומית. התנגדות זו מתפתחת בהדרגה לאורך חייהם, בזיקה הדדית לבחירתם שלא לשרת בצבא. ניצניה הראשונים של ההתנגדות לגבריות ההגמונית מתגלים בגיל הנערות, בכינון זהות גברית שמבליטה היבטים רגשיים, ושמסתייגת מהתכונות שמצופות מנערים ומחיילים. הרתיעה מהגבריות ההגמונית מתחזקת במסגרת המפגש הטעון עם המערכת הצבאית, שיוצר או שמעצים את תחושת חוסר ההלימה לגבריות שמוגדרת במונחים צבאיים. גם מהלך השחרור של הנמנעים משירות צבאי (שהוא מהלך לא-פומבי שכולל לרוב פנייה לקב"ן והפגנת קשיים רגשיים ביחס לזירה הצבאית) מתרחק מהתכתיבים של הגבריות ההגמונית, ובפרט מהתכונות ה"הירואיות" שמזוהות עם הקרביות מחד ועם הסרבנות הפוליטית-מצפונית מאידך (כגון: אומץ, נחישות והקרבה עצמית). נקודת מבטם העכשווית של הנמנעים משירות צבאי מהמעמד הפריבילגי מסמנת את התעצבותה של זהות נון-קונפורמית, שמאתגרת לא רק את הגבריות ההגמונית, אלא גם תפיסות פוליטיות, לאומיות וחברתיות רחבות.

הגבריות האנטי-הגמונית המתעצבת בקרב המרואיינים בני המעמד הפריבילגי בולטת על רקע **הזהות הגברית שמכוננים הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי**. האחרונים נוטים לאמץ את התפיסה שמייחסת לחייל הקרבי גבריות אולטימטיבית, והם שואפים להתקרב לגבריות ההגמונית, בעיקר בצורתה הצבאית-קרבית. כתוצאה מכך, הם חווים פגיעה בזהות המגדרית ובושה סביב אי-שירותם בצבא. תפיסות וחוויות אלה מצביעות על כך שגם כאשר גברים ממיקומים מוחלשים חותרים תחת תכתיביה של הגבריות ההגמונית (כפי שמגלים עצם המהלך של ההימנעות משירות צבאי), קריאת התיגר שלהם כפופה לשיח ההגמוני-גברי ולשאיפה להשיג באמצעותו לגיטימציה והכרה חברתית.

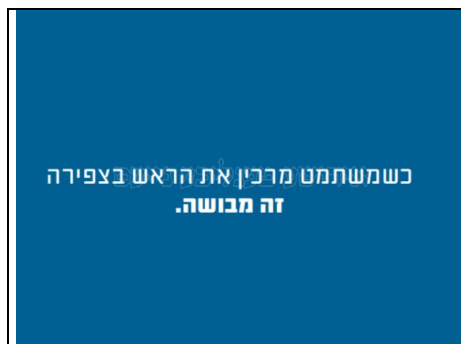
עבודה זו מרחיבה את ההמשגה התיאורטית של ההימנעות משירות צבאי, ומציעה שני כיוונים חדשים למסגור התופעה. ראשית, היא מצביעה על כך שההסתייגות מהשירות הצבאי עשויה לצמוח בנסיבות אחרות מאלה שמיוחסות לה. נסיבות אלה כוללות תחושות של אי-הלימה רגשית למערכת הצבאית, את המשכורת הצבאית הנמוכה שמוצעת לחיילים בסדר, ואת מדיניות ההשמה הצבאית שלא תמיד מתחשבת בשאיפות וברצונות של המתגייסים, בעיקר מהמעמד הנמוך. שלושת המשתנים האלה מוסיפים היבטים חדשים לכתיבה שמבקשת להסביר את חוסר המוטיבציה של צעירים ישראליים (מהמעמד הבינוני והנמוך כאחד) לשרת בצבא.

הכיוון הרעיוני השני שעולה מעבודה זו – זה שמצביע על הדפוסים המעמדיים שמוטמעים בהימנעות משירות צבאי ובהשלכותיה לאורך זמן – משלים את המחקר שעוסק בתפקידו של הצבא (כסוכן של המדינה) בשעתוק אי-השוויון החברתי. בפרט, הוא מדגים כיצד היחסים שפרטים ממיקומים חברתיים שונים מכוננים עם המדינה משפיעים על דפוסי ההתנגדות המובחנים שלהם, ובכך פועלים לשעתוק ההיררכיה החברתית. המקרה של ההימנעות משירות צבאי חושף כי הנטייה של המוחלשים להביע את נאמנותם, שייכותם והזדהותם ביחס למדינה חודרת גם לזירה שסותרת לכאורה את הנטייה הזו – זירת ההתנגדות לתכתיבים המדינתיים.

השאיפה לזכות בהכרה ובלגיטימציה לאומית-חברתית משפיעה על עיצובן של תחושות החרטה והבושה ביחס למעשה ההתנגדות. זאת בניגוד גמור לנטייה של חברים במעמדות המבוססים, לכונן השלמה מלאה, ואף גאווה ביחס לאותה פעולה. פערים מעמדיים אלה מצביעים על כך שההימנעות משירות צבאי מתמזגת עם מכלול התהליכים הסוציו-פוליטיים שמפרידים בין קטגוריות אתנו-מעמדיות שונות, מעריכים ומדרגים אותם לפי ההיררכיות המוכרות, ומנציחים את אי-השוויון החברתי.

פורסם ביום העצמאות

מודעות אלה הן חלק ממסע פרסום רחב שהושק בשלהי 2007 תחת הסיסמא "ישראלי אמיתי לא משתמט". מסע הפרסום הוא יוזמה התנדבותית של משרד הפרסום רמי יהושע, והוא מומן, לפי פרסומים ברשת האינטרנט, על ידי "תרומות של אנשי עסקים מובילים במשק ושל כלי תקשורת", אשר נרתמו לתפיסתם "להחזיר את הכבוד והגאווה לנוער להתגייס לצה"ל ולמנוע [את] מגמת הגאווה של המשתמטים" (כורם-פרידמן, 2007). מסע הפרסום (שכלל שלטי חוצות,

תשדירי טלוויזיה ורדיו, מודעות בעיתונים ובאינטרנט ומוצרי קידום-מכירות) הבלתי לסירוגין בשנים האחרונות, ובכל פעם הוא העניק פרשנות אחרת למסר הרשמי שליווה אותו, ושלפיו כאמור "המשתמט" אינו ראוי להיחשב "ישראלי אמיתי".

מסע הפרסום האמור מקפל בתוכו רבות מהמשמעויות הציבוריות שמיוחסות לתופעת "ההשתמטות" בישראל. הוא מדגים את התפיסות הרווחות, שלפיהן מדובר בפעולה לא-לגיטימית שמסכנת את קיומה הפיזי של המדינה, ושמבצעה לוקים באנוכיות, בפינוק-יתר, ובהתנערות חסרת-אחריות מחובתם הלאומית, החברתית, האזרחית והמוסרית – לשרת בצבא. העובדה שגורמים במגזר העסקי-פרטי (ולא צה"ל, רשויות המדינה, או גורמים פוליטיים) הם שעומדים מאחורי הקמפיין הפרסומי הזה, מרמזת על כך שהדה-לגיטימציה של "ההשתמטות" חדרה ללב הקונצנזוס הישראלי, ושהיא כמעט ולא מעוררת מחלוקת ציבורית או פוליטית. לצד המסרים הבוטים נגד התופעה, המפרסמים הקפידו להוסיף למודעות את הכיתוב: "משתמט – מי שחוק הגיוס חל עליו ובחר שלא להתגייס". בכך הם חשפו את עמימותה של הקטגוריה החברתית שמכונה "משתמטים", וכן את ההתעלמות הציבורית מהעובדה שאי-השירות בצבא בישראל אינו בגדר "בחירה חופשית", אלא מהלך שהמערכת הצה"לית מוציאה לפועל (גם במקרים שלא היא זו שיוזמת אותו מלכתחילה), בהיותה בעלת הסמכות הבלעדית לשחרר צעירים משירות על פי החוק (Livio, 2011).

על רקע כל אלה, כשפניתי לחקור את התופעה המכונה "ההשתמטות" בישראל, נקטתי בשני מהלכים ראשוניים שקשורים בכינוי ובהגדרה שלה. ראשית, הייתי צריכה למצוא מונח אחר, ניטראלי ולא-מתייג-מראש, להמשגת התופעה. התפיסה ששוללת באופן גורף את הלגיטימציה של אי-השירות בצבא מושרשת כה עמוק בחברה הישראלית, עד כדי כך שהשיח נוטה להתייחס לפרקטיקה בהכללה באמצעות המילה המתייגת "ההשתמטות"¹. מתוך הכרה בכך שהפרקטיקה הנחקרת עשויה לבטא משמעויות רבות ומורכבות מכפי שנהוג לייחס לה, בחרתי לכנות אותה "הימנעות משירות צבאי" (להלן: "הימנעות"), ובהתאם לכך אני מכנה את אוכלוסיית המחקר "נמענים משירות צבאי" (להלן: "נמענים"). אף שמונחים אלה אינם שגורים בשיח הישראלי, הם נאמנים לתפיסת היסוד שמנחה מחקר זה, ושלפיה הפרקטיקה הנחקרת צריכה להיבחן

¹ במקרים שבהם אי-השירות בצבא מלווה בהצהרה פומבית על סירוב מצפוני או אידיאולוגי לשרת, נהוג לכנות אותו "סרבנות", אולם עבודה זו לא עוסקת במקרים אלה.

באופן ניטרלי, ללא הטיית מוקדמות כאלה ואחרות, בפרט כאלה שנתפסות כמובנות מאליהן ושדנות את הפרקטיקה מראש לכף חובה.

שנית, מאחר שלמונח "השתמטות" (ובעקבותיו גם למונח החלופי שהצעתי, "הימנעות משירות צבאי") אין הגדרה אחידה ומוסכמת בשיח, נדרשתי לאפיין באופן ברור את האוכלוסייה שבה מתמקדת עבודה זו. לשם כך, הגדרתי את "הנמנעים משירות צבאי" כגברים ונשים שיזמו את שחרורם משירות צבאי סדיר (לפני הגיוס או במהלך שירותם), באמצעות הצהרה על אי-התאמה רפואית, פסיכולוגית או נפשית לשירות, ואצל נשים, גם באמצעות הצהרה על דת (אצל נשים לא-דתיות) או באמצעות נישואין שתכליתם הייתה שחרור מהצבא. הגדרה זו תואמת, עד כמה שניתן, את הקבוצה החברתית שמזוהה ביותר עם תופעת "ההשתמטות", למרות שהמונח עשוי להתייחס בעיקרון לכלל הקבוצות והפרטים שלא משרתים בצבא (Livio, 2011). מאחר שהנטייה הציבורית היא לחשוד באופן גורף בגברים ונשים שביקשו וקיבלו פטור על בסיס אישי מהשירות הצבאי (ולתייג אותם בהכללה כ"משתמטים"), הגדרתי את ההימנעות משירות צבאי באמצעות הטקטיקה האינדיבידואלית שבאמצעותה היא מתממשת, ולא דרך המניעים והנסיבות שנהוג לייחס לה.

ההנחה המרכזית שעליה אני נשענת בעבודה זו היא שהשיחים הרווחים שמגנים ושמוקיעים את הנמנעים משירות צבאי, ושממקמים אותם מחוץ להגדרות שנוגעות לזהות ישראלית, לנאמנות למדינה ולמעמד אזרחי וחברתי, משפיעים במידה משמעותית על חוויות החיים שלהם. כמו כן, אני מניחה שההימנעות משירות צבאי צפויה לגלם משמעויות שונות ומובחנות בקרב פרטים ממוקמים חברתיים ומגדריים שונים. במישור החברתי, הנחה זו נגזרת מהפרספקטיבה האתנו-מעמדית של השירות הצבאי בישראל, שמדגישה שתי מגמות שונות. מצד אחד, נטען כי מערכת ההשמה הצבאית מקנה עדיפות ברורה למתגייסים מהמעמד הבינוני-גבוה (בעיקר אשכנזים), ומאפשרת להם לשרת בתפקידים שניתנים להמרה ליתרונות ולמסלולים מועדפים בשוק העבודה, בעוד שהמתגייסים מהמעמד הנמוך (בעיקר מזרחים) מוסללים לרוב לתפקידים נמוכי יוקרה וסטטוס בצבא, שיכולת ההמרה שלהם בזירה האזרחית מוגבלת (סמוחה, 1983/4; Levy & Sasson-Levy, 2008). מצד שני, הספרות מציינת שבעשורים האחרונים גוברת האפשרות של חברים בקבוצות הפריפריאליות לצבור בצבא ניסיון והכשרה מקצועיים שאינם נגישים עבורם במגזר האזרחי, ולעצב תפיסה עצמית וחברתית מוערכת שלפיה הם תורמים ל"טוב המשותף" (Levy, 2003). במציאות הדואלית הזו, גם לחוסר הנכונות לשרת בצבא,

ולמהלך ההימנעות משירות צבאי שמיושם בעקבותיו, יש משמעויות אתנו-מעמדיות מורכבות, ומשמעויות אלה נדונות בהרחבה במסגרת עבודה זו.

בדומה להיבט האתנו-מעמדי של השירות הצבאי בישראל, חלוקת העבודה הצבאית מכוננת גם היררכיה מגדרית ומעצבת חוויות שירות שונות לגברים ולנשים. למרות שבעשורים האחרונים התחוללו תמורות במשטר המגדרי של צה"ל, שכוללות את השילוב של נשים בתפקידי לחימה, חלוקת העבודה בצבא עדיין ממוגדרת באופן קיצוני. התחומים והתפקידים המרכזיים בארגון הצבאי (ובעיקר תפקידי הלחימה, מערך המילואים, והמערך הטכנולוגי) מוקצים כמעט-בלעדית לגברים, בעוד שנשים רבות ממשיכות לאייש את התפקידים ה"נשיים" הסטריאוטיפיים, שתכליתם לשמש "עזר כנגד", כלומר לתמוך בגברים ובעבודתם (יזרעאלי, 1999; משה, 2013; Robbins & Ben-Eliezer, 2000; Sasson-Levy, 2011a). לכך יש להוסיף את מערכת הנהלים הצה"לית הרשמית, שמעניקה לנשים "הקלות" בפרמטרים מהותיים שקשורים בשירות שלהם, כולל משך השירות, היקף השירות במילואים, והיקף הסעיפים שמזכים בפטור משירות (רימלט, 2006). המגדור הקיצוני של השירות הצבאי נגזר גם מהמסורת התרבותית הגלובלית, שקושרת באופן הדוק בין צבא וצבאיות לבין אידיאלים של גבריות. בחברה הישראלית, קשר זה מעצב את הלוחם הקרבי כהתגלמות של הגבריות ההגמונית, שכל הזהויות הגבריות האחרות מתייחסות אליה (קפלן, 2009; ששון-לוי, 2006). לנוכח כל אלה, ניתן היה להניח שלהימנעות משירות צבאי יש משמעויות מגדריות עמוקות, ושההתמודדות האישית הטעונה עם הפעולה המתויגת צפויה לקבל ממדים נוספים, וכנראה להחריף, כאשר היא חלה על גברים שלא שירתו בצבא.

ההימנעות משירות צבאי בישראל מעולם לא נבחנה מחקרית מבעד לעיניהם של השחקנים החברתיים שמעורבים בפרקטיקה. לפיכך, ייחודה המרכזי של עבודה זו טמון בנקודת המבט הראשונית שהיא מספקת, ובחשיפת הפערים בין סיפוריהם האישיים של הנמנעים משירות צבאי לבין התפיסות שמיוחסות להם בשיח הציבורי והאקדמי. העבודה נערכה בשיטה הפנומנולוגית-פרשנית, שמתבססת על התפיסות והחוויות של הסוכנים שמאכלסים את התופעה החברתית הנחקרת, על מנת לתארה במלוא מורכבותה (צבר-בן יהושע, 2006; Agnew & Pyke, 1994; Berg, 1998; Denzin & Lincoln, 2013). ברמה הפרטנית-מעשית, העבודה נשענת על ראיונות עומק שערכתי עם 73 גברים ונשים שנמנעו משירות צבאי. נקודת מבטם, המושתקת עד כה, של סוכנים אלה, מספקת כיוונים חדשים להבנת נסיבותיה, משמעויותיה והשלכותיה של

ההימנעות משירות צבאי, וכן מוסיפה ממדים חדשים לתיאוריות שנוגעות ליחסים בין הצבא לחברה בישראל.

הראשוניות שמאפיינת את נושא המחקר הנוכחי הכתיבה בחינה רחבה של ההימנעות משירות צבאי, ובעבודה זו ביקשתי לעמוד על ההיבטים המגוונים של תופעה זו, כפי שהם עולים מסיפוריהם של המרואיינים. לאור זאת, שאלת המחקר שהנחתה אותי הייתה: מה המשמעויות החברתיות, הפוליטיות והמגדריות שההימנעות משירות צבאי מקבלת בסיפורי החיים של גברים ונשים ממוקומים אתנו-מעמדיים שונים בחברה היהודית-ישראלית. השאלה הרחבה הזו תורגמה לראיונות פתוחים ודינמיים, שאפשרו לכל אחד מהמרואיינים לתאר לעומק את ההיבטים הדומיננטיים בסיפור ההימנעות שלו ובחוויות שהוא מעצב לאורך השנים. עבודת הניתוח והפרשנות של הראיונות העלתה תובנות שנוגעות להיבטים הסוציו-פוליטיים, האתנו-מעמדיים והמגדריים של ההימנעות משירות צבאי.

מעבודה זו עולה הטענה שלפיה המשמעויות של ההימנעות משירות צבאי אינן אחידות, ושהשתנה האתנו-מעמדי מהווה גורם מרכזי בפיצול של משמעויות אלה לכיוונים שונים בתכלית, ובעיצוב מנעד רחב של התמודדויות רגשיות עם הפרקטיקה, החל מגאווה וכלה בבושה. ההבדלים המעמדיים העמוקים שמתעצבים בעקבות הבחירה שלא לשרת בצבא טמונים במשאבים התרבותיים, הפוליטיים, התעסוקתיים, והאזרחיים שזמינים באופן בלעדי לבני המעמדות המבוססים, ושמאפשרים להם לחמוק ביתר קלות מהמחירים שהמדינה המיליטריסטית, והסדר גיוס החובה שהיא מיישמת, מטילים בעיקרון על כלל האזרחים שלא משרתים בצבא.

במישור המגדרי, עבודה זו מתמקדת בגברים שנמנעו משירות צבאי בישראל, והיא מצביעה על התעצבותן של זהויות גבריות שונות בתכלית בקרב נמנעים ממוקומים חברתיים שונים. הגברים בני המעמד הפריבילגי שנמנעו משירות צבאי מכוננים גבריות אנטי-הגמונית, שהולכת ומתחזקת לאורך השנים, ושחותרת תחת הדפוסים שמזוהים עם הגבריות הצבאית ועם הגבריות ההגמונית בכלל. עמיתיהם מהמעמד הפריפריאלי, לעומת זאת, כפופים לאידיאלים של הגבריות הצבאית, בעיקר בצורתה הקרבית, ושאיפתם לכוון גבריות הגמונית מתפקדת כיסוד מרכזי בעיצובה המוקדם של ההימנעות משירות צבאי וכן במשמעויות שהיא מקבלת ברטרופקטיבה של זמן.

למרות ההבדלים המעמדיים העמוקים שהתגלו בסיפוריהם של המרואיינים, עבודה זו מציעה לראות בהימנעות משירות צבאי, במעמד הפריבילגי והפריפריאלי כאחד, צורה אינדיבידואלית של התנגדות למנגנוני הכוח המדינתיים והסוציו-פוליטיים. הצעה זו נשענת על התיאוריה של גיימס סקוט (Scott, 1985), שלפיה ההתנגדות של פרטים למערכות השליטה והכוח שמופעלות עליהם משתקפת בעיקר בפעולות שהן יומיומיות, נסתרות מהעין הציבורית, לא דורשות תיאום ותכנון, ולא מכוונות לשינוי של מערכת השליטה בכללותה. אמנם, הנמנעים משירות צבאי לא נוקטים במחאה ציבורית-פומבית ומאורגנת (ולכן השיח מפריד בבירור ביניהם לבין הסרבנים המצפוניים-פוליטיים, ומייחס להם מניעים אישיים שאינם "ראויים" להיחשב כמחאה). יחד עם זאת, מתפיסותיהם עולה כי בחירתם שלא לשרת בצבא מכילה שלושה רגעים מובחנים שמכוננים אותה, לתפיסתי, כצורה של התנגדות: תחושה סובייקטיבית של דיכוי, הבעת שאיפה להתריס נגד אותו דיכוי, ונקיטה בפעולה שמכוונת למימושה של שאיפה זו. במסגרת זו, הנמנעים משירות צבאי מערערים על שניים מעקרונות היסוד שעליהם מבוסס מודל גיוס החובה המקומי – הראשון "מנרמל" את הצבא (והמלחמות) בישראל, ורואה בהם חלק טבעי, ואף רצוי, ממסלול החיים של הפרט (Lomsky-Feder & Ben-Ari, 2010), והשני רואה בצבא מנגנון להשגת שוויון חברתי והזדמנויות ייחודיות לניידות חברתית (Cohen, 2008; Levy & Sasson, 2008). במלים אחרות, ההימנעות משירות צבאי חותרת תחת הכוחות שמעצבים את הגיוס כחובה גורפת ובלתי-מותנית של הפרט למדינתו, ושמתעלמים ממנעד רחב של נסיבות רגשיות, כלכליות וחברתיות שעשויות להפוך את השירות בצבא לחוויה אישית דכאנית קשה מנשוא.

העבודה מורכבת משני חלקים מרכזיים: חלק תיאורטי-מתודולוגי (שכולל את שני הפרקים הראשונים) וחלק ניתוחי-אמפירי רחב יותר (שכולל חמישה פרקים). **הפרק הראשון** מציג סקירה תיאורטית של הנושאים שמתוכם יוצא המחקר, ושמנחים את שאלת המחקר ואת תהליכי הניתוח והפרשנות של הראיונות. במסגרת זו, סקרתי תחילה את המיליטריזם בישראל, ואת השלכותיו על מעמדו (הנוכחי והמשתנה) של השירות הצבאי בחברה. בפרט, הצבעתי על מערכות הקשרים בין השירות הצבאי לבין אזרחות, תפיסות של ביגור, מעמד, ומגדר בחברה הישראלית. לבסוף, סקרתי את המסגרת התיאורטית שמתייחסת לצורות השונות של אי-

השירות בצבא בישראל, ובתוכן גם ההימנעות משירות צבאי, שזכתה להתייחסות מחקרית מצומצמת למדי, ובעיקר עקיפה, ושאותה אני מבקשת להשלים בעבודה זו.

הפרק השני מפרט את השיטה, האסטרטגיה, והכלים ששימשו אותי במחקר זה. הפרק מתאר ומסביר את מסורת המחקר הפנומנולוגי שהתפתחה במדעי החברה, את התפיסה הפנומנולוגית-פרשנית ואת אסטרטגיית המחקר שמנחות אותי בעבודה זו. כמו כן, בחלק זה אני עומדת על המהלכים המרכזיים שהיו מעורבים בשלבי המחקר השונים, כולל הגדרה ואיתור של האוכלוסייה הנחקרת, חלוקתם לשתי קבוצות חברתיות מרכזיות (שאותם אני מכנה "בני המעמד הפריבילגי" ו"בני המעמד הפריפריאלי"), ביצוע הראיונות, ועבודת הניתוח של הראיונות, שעליה מבוססים הפרקים האמפיריים של העבודה.

החלק השני של העבודה (שכולל את פרקים 3-7) הוא ניתוחי-אמפירי, והוא כולל את הממצאים והטענות שעולות מהמחקר, ואת המשמעויות התיאורטיות הרחבות שנובעות מהם. **בפרק השלישי** בחנתי את המשמעויות שההימנעות משירות צבאי מקבלת בקרב בני המעמד הפריבילגי, והצבעתי על כך שהיסודות הרגשיים ממלאים תפקיד מרכזי בסיפוריהם, בניגוד לתפיסה המקובלת שמייחסת להם שיקולים כלכליים-תועלתניים. **הפרק הרביעי** מתמקד בסיפוריהם של נמנעים משירות צבאי מהמעמד הפריפריאלי, ומציע לראות בפעולתם "סרבנות חברתית", כלומר התנגדות למערכת ההסללה שמציבה אותם בתחתית המדרג של הארגון הצבאי. **הפרק החמישי** הוא פרק השוואה בין שתי הקבוצות המעמדיות של הנמנעים משירות צבאי, והוא מתמקד בדרכי ההתמודדות השונות בתכלית שלהן, ובתהליכים החברתיים שמעורבים בעיצובם של הבדלים אלה.

הפרק השישי בוחן את ההימנעות משירות צבאי מפרספקטיבה מגדרית. הוא מתמקד בעיקר בזהות הגברית של נמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי, ומצביע על האופנים שבאמצעותם הם מפתחים בהדרגה לאורך חייהם זהות גברית אנטי-הגמונית, שמערערת על דפוסים מגוונים (לא רק צבאיים) שמזוהים עם הגבריות הסטנדרטית והאידיאלית. בהמשך לניתוח זה, בחנתי מהפרספקטיבה מגדרית-גברית גם את סיפוריהם של הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריפריאלי, מתוכם עולה כפיפות לגבריות הצבאית וההגמונית, בניגוד בולט לזהות שמעצבים כאמור עמיתיהם מהמעמד הפריבילגי.

הפרק השביעי הוא פרק הדיון של העבודה, והוא מבקש לספק, על סמך ממצאי המחקר המרכזיים, תובנות חדשות שנוגעות לתופעת ההימנעות משירות צבאי בישראל, לחוסר הנכונות לשרת בצה"ל, וליחסים בין צבא לחברה בישראל. במסגרת הפרק הזה, ביקשתי בפרט לעמוד על ההשפעה של המשתנה האתנו-מעמדי על מערכת היחסים בין הפרט למדינה, ולהראות כיצד השפעה זו חודרת לזירה של ההתנגדות האינדיבידואלית (שאותה מדגים המקרה של ההימנעות משירות צבאי), ומהווה חלק מהמנגנונים שמשעתקים את אי-השוויון החברתי.

עבודה זו בוחנת את תופעת ההימנעות משירות צבאי דרך המשמעויות שהיא מקבלת בסיפורי החיים של גברים ונשים בישראל. ההשערה הבסיסית שלפיה ההימנעות משירות צבאי צפויה לקבל משמעויות כלשהן (וכפי הנראה משמעויות עמוקות) בחייהם של פרטים בישראל נשענת על ההנחה המקובלת בספרות ובשיח הציבורי, שמצביעה על מרכזיותם של הצבא, הצבאות, והשירות הצבאי בחברה הישראלית. למרות שהנחת יסוד זו משותפת למרבית החוקרים בתחום היחסים הצבאיים-חברתיים בישראל, היא משתלבת בשתי הנחות תיאורטיות נוספות, שאחת מהן מסייגת אותה והאחרת מעמיקה אותה. ההנחה הראשונה היא שבשנים האחרונות אנו עדים לירידה בדומיננטיות של השירות הצבאי בחברה הישראלית. ההנחה השנייה היא שהשירות הצבאי מקבל משמעויות שונות ומגוונות בקרב האוכלוסייה הרחבה שעליה מוחל גיוס החובה, בפרט כשבוחנים אותן על בסיס צירי השייכות המשמעותיים ביותר באוכלוסייה היהודית-ישראלית – מגדר, מעמד ואתניות.

הנחות יסוד אלה מהוות את נקודת המוצא שמבססת את שאלות המחקר של העבודה הנוכחית, והן נדונות בהרחבה בחמשת החלקים (תת-הפרקים) הבאים של פרק המבוא התיאורטי. החלק הראשון מתמקד בפרספקטיבות המאקרו-חברתיות שמצביעות על הדומיננטיות של הצבא בחברה הישראלית, והחלק השני מתמקד בביטויים המיקרו-חברתיים של דומיננטיות זו, כלומר בהשלכות של השירות הצבאי על האזרחות ותפיסות הביגור של פרטים בישראל. בחלק השלישי של פרק זה, אסקור את התמורות שחלו בעשורים האחרונים ביחסים בין הצבא לחברה בישראל, על רקע הטענות הרווחות שלפיהן יחסים אלה נחלשו משמעותית בשנים האחרונות. לאחר מכן, אעמוד על ההיבטים המגדריים והאתנו-מעמדיים של השירות בצה"ל, שמתוכם צפויות להתעצב המשמעויות המגדריות (תת-פרק רביעי) והאתנו-מעמדיות (תת-פרק חמישי) של ההימנעות משירות צבאי שבהן מתמקדת עבודה זו. לבסוף, על מנת למקם את תופעת ההימנעות משירות צבאי בהקשרים רחבים יותר, אסקור בחלק השישי של פרק זה את הצורות השונות (הקבוצתיות והאינדיבידואליות) של אי-השירות בצה"ל, ואת המשמעויות שכל אחת מהן מקבלת בציבוריות הישראלית. במסגרת זו, בולט ההיעדר בספרות מחקרית שמתמקדת

בהימנעות משירות צבאי, ועבודה זו תבקש לפצות על המחסור הזה בפרקי הניתוח שמובאים בהמשך העבודה.

1.1 מיליטריזם ושירות צבאי בישראל

מאז היווסדה, אימצה מדינת ישראל את עיקרון הגיוס האוניברסאלי שפותח באירופה במאה ה-19 ושהיה לאחד המאפיינים המרכזיים של מודל ה"אומה במדים". מודל זה הפקיע את הצבא והמלחמה מהתחום המקצועי, הצר והנפרד מהחברה, והפך אותם לחלק מפרויקט שהחברה כולה מעורבת בו, בניצוחה של מדינת הלאום המודרנית (בן-אליעזר, 2001).

שני שיקולים מרכזיים הנחו את ההחלטה להטיל חובת גיוס כללית לצה"ל. הראשון היה שיקול מבצעי-ביטחוני, והוא ביטא את הצורך ליצור מבנה כוח צבאי שמסוגל לצמצם את הפערים הדמוגרפיים בין ישראל למעגל המדינות העוינות מסביבה. השיקול השני היה חברתי, והוא נשען על החזון שלפיו השירות הצבאי יתפקד כ"כור היתוך" שמבטל הבדלים חברתיים, וכמסלול מעבר לאומי לאזרחות שווה (כהן ובגנו, 2001 ; Cohen, 2008). יתרה מזאת, עיקרון "הממלכתיות" – שמציב במרכז את המדינה הטריטוריאלית, הביורוקרטית והריכוזית ששולטת על האוכלוסייה מתוך מטרה לגייסה למטרות קולקטיביות שונות – הוא שעיצב את שיטת השלטון של המדינה החדשה, ושהטיל על הצבא תפקיד מרכזי בבניית האומה ובכינון המדינה (בן-אליעזר, 2012). כך למשל אמר דוד בן-גוריון, מי שהיה אחראי לייסוד צה"ל ולעיצוב צביונו הממלכתי:

המסגרת של צבא ההגנה לישראל לא תוכל להיות רק מסגרת צבאית בלבד, אלא תשמש גם מסגרת חינוך וקליטה, וגם מסגרת להתיישבות ולבניין. במסגרת הצבא ירכשו העולים הצעירים דעת הלשון והארץ, ובמסגרת הצבא יתאמן הנוער לבנות השממה ולהקים יישובי ספר ומפעלי כיבוש בערבה, במבואות ירושלים, בשפלה ובהר. [...] בכור ההיתוך של אחווה יהודית ומשמעת צבאית יצורף בליל-האדם הזורם מגלויות-ניכר, יזוקק ויטוהר מסייגיו הזרים הנפסדים, ימחקו המחיצות העדתיות ותחושל אחדות נאמנה של אומה מחדשת נעוריה (בן-גוריון, 1951: ל').

ההתפשטות התפקודית של הצבא למשימות שהן מעבר לתחום הביטחוני-לאומי השפיעה במידה ניכרת על מעמדו החברתי והפוליטי של השירות הצבאי, ועל התחזקותם של היחסים בין הצבא לחברה בישראל. יחסים אלה תוארו בספרות המחקרית באמצעות שתי גישות מרכזיות, האחת מסורתית-פונקציונאליסטית והשנייה ביקורתית.

לפי הגישה המסורתית, הגבולות שמפרידים בין התחום הצבאי והתחום האזרחי בישראל הם מקוטעים – קרי, חדירים מבחינות מסוימות ובלתי-חדירים מבחינות אחרות – כך שמתקיימת חדירה חלקית של ערכים "אזרחיים" לתוך התחום הצבאי, וחדירה חלקית של ערכים "צבאיים" לתוך התחום האזרחי. במסגרת תהליך זה, הגילויים של אזורי הצבא וגילויי המיליטריזציה של המגזר האזרחי מאזנים, במידה כזו או אחרת, זה את זה, ומושג "שיווי-משקל" מסוים בין הזירה האזרחית לזירה הצבאית (הורוביץ וליסק, 1990). תפיסה פונקציונליסטית זו מבוססת על מודל תיאורטי שהתפתח בעיקר בארה"ב (למשל: Luckham, 1971), והיא הקשתה על ניתוח המקרה הישראלי, כמדינה שבה הנוכחות הדומיננטית של השירות הצבאי ושל מלחמות אינה מאפשרת סימון גבולות, אפילו מקוטעים, בין התחום הצבאי לתחום האזרחי (Ben-Eliezer, 2001; Helman, 1997).

הגישה הביקורתית מדגישה את חוסר ההפרדה המוסדית, התרבותית והסמלית בין הצבא לחברה בישראל. במסגרת זו, החברה הישראלית מאופיינת כחברה מיליטריסטית (קימרלינג, 1993) או "בלתי אזרחית" (Schiff, 1992). לפי הגישה הביקורתית, אמנם בישראל לא מתרחשת תפיסה צבאית של השלטון או הפרה בוטה של פרוצדורות דמוקרטיות על ידי הצבא, אולם הצבא, הצבאיות, והמלחמה הם מרכיבים אינטגרליים שמוטמעים בתרבות, בערכים, בהלך-הרוח, ובזהות הקולקטיבית.

לפי ברוך קימרלינג (1993), למיליטריזם שהתפתח בישראל יש שלושה ממדים עיקריים. הראשון הוא ממד כוחני-פוליטי, והוא בא לידי ביטוי במשטר הכיבוש הישראלי, שבו הצבא שולט ומפקח על אוכלוסייה לאומית שלמה והופך לשחקן מרכזי בהבטחת ביטחון הפנים של המדינה. הממד השני הוא המיליטריזם התרבותי, שמתבטא במרכזיות של הצבא בחוויה ובזהות הקולקטיבית, בהיותו אחד הסמלים המרכזיים של הקולקטיב וגילום של הפטריוטיזם הצרוף. ממד נוסף של המיליטריזם בישראל הוא הממד הקוגניטיבי, המכונה גם מיליטריזם אזרחי. הוא מאופיין בחדירה מבנית ותרבותית של הנחות יסוד מהתחום הצבאי לתוך הלך הרוח הקולקטיבי,

ומתבטא, בין השאר, במשמעות החברתית המרכזית שמוענקת לשירות הצבאי ובהתכונות המתמדת של חברה שלמה למלחמה, כמצב "טבעי" ושגרתי שאינו נתון לדיון ציבורי או למאבק פוליטי.

מערכת של תפיסות מיליטריסטיות שכרוכות זו בזו משתתפות בעיצוב הערכים והאמונות ביחס לשירות בצה"ל. הצבא בישראל נתפס כסמל מרכזי של האומה, העומד מעל לכל מחלוקת פוליטית וכמבטא את "כל מה שטוב" (Ben-Eliezer, 2001). הסכסוך היהודי-ערבי מובנה כמציאות שגרתית ובלתי-ניתנת לשינוי ומעצב את ההכרה בכך שצבא חזק, שמבוסס על גיוס חובה, הוא תנאי הכרחי להגנה על קיומה של המדינה (פדהצור, 2003). השירות הצבאי מנוסח במונחים של קהילה שחופפת לחברה, ומטשטש את הגבולות בין מדינה לחברה בישראל (Helman, 1997). כל אלה נוטלים חלק בעיצובה של תודעה חברתית (ואינדיבידואלית) שרואה בשירות הצבאי את התרומה המשמעותית ביותר, ואף ההכרחית, לקיומה הפיזי של המדינה, ואת אמת-המידה להזדהות עם הערכים העליונים של החברה. בנסיבות אלה, ככל שהשתתפות האקטיבית של הפרט במפעל המיליטריסטי גדולה יותר, כך הוא נתפס כמי שמממש ביתר שאת את המטרות הקולקטיביות והלאומיות (Peri, 1983; ליסק וקני-פז, 1996).

המשמעויות המגוונות שמיוחסות לגיוס לצה"ל מעצבות את פרקטיקת השירות הצבאי כבעלת השלכות רחבות על החיים של פרטים בישראל. השלכות אלה אינן מוגבלות למרחב ולפרק הזמן של השירות הסדיר, אלא הן מחלחלות לחיים האזרחיים של הפרט, מתמשכות לאורך חייו, ודבקות גם בקבוצות ובפרטים שלא-שירתו בצבא. בחלק הבא אתאר את ההשפעות המרכזיות שמיוחסות לשירות הצבאי בתחומים שנוגעים לסיפורי החיים של פרטים בישראל.

1.2 ההשלכות של השירות בצה"ל: אזרחות ותפיסות ביגור

מחקר זה עוסק במשמעויות של אי-השירות בצבא על חייהם של פרטים בישראל. משמעויות אלה לא נדונו בספרות המחקרית באופן ישיר וממוקד, אך הן עשויות לנבוע מתוך הכתיבה שמתמקדת במשמעויות האישיות שמקבל השירות בצה"ל בחייהם של פרטים בישראל. משמעויות אלה מקבלות ביטוי בלפחות שני ממדים מרכזיים שהם רלוונטיים למחקר זה: אזרחות (המשתקפת הן ברמה המוסדית והן במישור של השיח), ותחושה סובייקטיבית של

ביגור.² להלן אפרט את המשמעויות שמקבל השירות הצבאי בישראל בכל אחד מתחומי החיים האלה.

שירות צבאי ואזרחות

השיח הציבורי והתרבות הפוליטית בישראל הם בעלי יסודות רפובליקניים דומיננטיים, שלפיהם האזרח מממש את אזרחותו על ידי השתתפות פעילה בעיצוב ובקידום של מה שנתפס כ"טוב החברתי המשותף" (Shafir & Peled, 2002; ברקוביץ, 1999). בשונה משיח האזרחות הליברלי, שמניח כי הפרט הוא נשא של זכויות אוניברסאליות שוות שקודמות לטוב המשותף, שיח האזרחות הרפובליקני מניח כי הזכויות של הפרט מושגות באמצעות מילוי חובותיו לקהילה הפוליטית והזדהות עם מטרותיה (Shafir & Peled, 2002).

לפי המסורת הרפובליקנית, החובה האזרחית לתרום לקולקטיב מתממשת באמצעות פרקטיקות שונות, שאחת המרכזיות והבולטות שבהן היא השירות הצבאי. מערכת היחסים ההדוקה בין חיילות לאזרחות התבססה כבר במאה ה-18, עם הופעתן של התנועות המהפכניות שביקשו לכוון משטרים דמוקרטיים במערב, ולשם כך קידמו, בין השאר, את רעיון החימוש של חלקים נרחבים באוכלוסייה האזרחית. המהלכים שתנועות אלה הובילו הפכו את השירות הצבאי לחותמת של האזרחות ואת האזרחות לחותמת של הדמוקרטיה הפוליטית (Janowitz, 1976). את הרמה הגבוהה ביותר של "אזרחות טובה" סיפק מי שהיה מוכן להקריב את עצמו למען הכלל, ובמיוחד מי שהקריב את חייו בשדה הקרב (Feld, 1977).

האתוס הרפובליקני הרואה בתרומה לקולקטיב ערך עליון תפקד כאחד העקרונות המארגנים של הדמוקרטיה הישראלית מיום היווסדה. אתוס זה הצטרף לתפיסה הרחבה של ביטחון שהנהגה של המדינה החדשה השליטה כמעט על כל תחומי החברה (כולל: התיישבות, כלכלה, מדע, מחקר, והכשרה מקצועית). שתי התפיסות המשולבות האלה הבנו את החייל (ובעיקר את הלוחם) כסמל המובהק של אזרחות ונאמנות למדינה (בן-אליעזר, 2001; Levy, 2007). כך הפך

² תחום מרכזי נוסף שבו השירות הצבאי מתואר כבעל משמעויות על חייהם של פרטים בישראל הוא המוביליות החברתית והתעסוקתית שיוצר הניסיון הצבאי, על שלל תפקידיו. מאחר שתחום המוביליות מאופיין בחלוקה אתנו-מעמדית חדה ובולטת, הוא יפורט בהמשך פרק זה, בחלק שעוסק בשירות הצבאי מפרספקטיבה אתנו-מעמדית.

השירות הצבאי לערך עליון, לביטוי האולטימטיבי של נאמנות למדינה ושל תרומה לחברה היהודית-ישראלית (Ben-Eliezer, 1998).

כתוצאה מתהליך זה, ובהתאמה עם האתוס הרפובליקני, השירות בצה"ל קובע את רמת הנגישות של האזרחים למשאבים חומריים וסמליים, ובכך הוא מתפקד כמנגנון מרכז של אזרחות (ששון-לוי, 2006). הקבוצות החברתיות שמשוחררות משירות צבאי (בעיקר ערבים וחרדים), וכן פרטים שמקבלים פטור משירות צבאי מסיבות שונות, נתפסים כבעלי אזרחות חסרה (או פגומה), ששוללת מהם את הזכות לקבל הטבות מסוימות מהמדינה ואף מונעת מהם להיות מועסקים בתפקידים או במקומות עבודה מסוימים בשוק האזרחי (ברקוביץ, 1999; ששון-לוי, 2006; Levy, 2007).

יחד עם זאת, הספרות המחקרית מציינת כי בעשורים האחרונים התחוללו תמורות בסולם הערכים של החברה הישראלית, שמתבטאות במעבר מערכים ממלכתיים וקולקטיביסטיים לערכים ליברליים אינדיבידואליסטים. עלייתו של האתוס הליברלי שמדגיש את זכויות הפרט הביאה לשחיקה באתוס הרפובליקני שמדגיש את מחויבות הפרט כלפי מדינתו, וכתוצאה מכך חלו שינויים ביחס של פרטים כלפי השירות הצבאי (Levy, 2002; Shafir & Peled, 2002). שינויים אלה תוארו בספרות כמעבר מ"צבאיות נתינית", שבה החובה לשרת בצבא מתקבלת ללא תנאי, ל"צבאיות חוזית", שבה השירות הצבאי מותנה בשאיפות ובאינטרסים של הפרט. לפי תפיסה זו, השירות הצבאי אמנם נותר חובה פורמאלית בישראל, אך חובה זו איבדה את אופייה הטוטלי, שבעבר עשה אותה לחובה בלתי-מותנית בהעדפות הפרט. תחת זאת, החל להתפתח דפוס חדש של יחסים חוזיים, בעיקר במעמד הבינוני האשכנזי-חילוני, שהגדיר מחדש את היחסים בין הפרט למדינה, ושהצמיח דפוס אזרחותי חדש שמבקש לנתק את הקשר בין תרומה צבאית ומעמד אזרחי (לוי, לומסקי-פדר והראל, 2007).

ראוי לציין כי לצד המגמות שמצביעות על היחלשות הקשר בין שירות צבאי לאזרחות בישראל,³ קיימת בקרב החוקרים הסכמה שישראל שונה מדמוקרטיות אחרות במערב בכך שצבאה נהנה מעליונות יחסית של התחום הצבאי על פני התחום האזרחי, וכן בכך שהחברה הישראלית היא מיליטריסטית באופן יוצא דופן בקרב חברות מערביות (דוד, 2013). מאפייניה המיליטריסטיים

³ על מגמה זו ארחיב בהמשך פרק זה, בחלק שכותרתו: "תמורות בגישות כלפי הצבא והשירות הצבאי בישראל".

של החברה הישראלית, והעובדה שהמדינה ממשיכה להחיל את הסדר גיוס החובה על אזרחיה (הסדר שהתמסד לאורך השנים ושכמעט אינו מוטל בספק), הופכת את הדינמיקה בין השירות בצה"ל לאזרחות למורכבת, לבעלת יסודות ליברליים ורפובליקניים כאחד. מצד אחד, הגבולות של מה שנתפס כ"שירות צבאי משמעותי" הורחבו, כך שהם כוללים לא רק את היבט התרומה לטוב המשותף, אלא גם את התגמולים האישיים שפרטים מפקים משירותם הצבאי. מצד שני, השירות הצבאי עדיין נתפס כגורם מפתח להכללה בקהילה הפוליטית, וכביטוי המובהק ביותר של תרומה לקולקטיב ושל "אזרחות טובה" (Livio, 2011). תפיסות אלה מצביעות על כך שהשירות הצבאי עדיין מהווה מרכיב מרכזי בשיח האזרחות המקומי, שכולל הגדרות של נאמנות, תרומה ושייכות למדינה.

שירות צבאי ותפיסות ביגור

לצד תפקודו של השירות הצבאי כמנגנון הכללה בתוך גבולות הזהות והאזרחות הישראלית, הוא מובנה בשיח גם כשלב טבעי ונורמאלי במסלול החיים של צעירים בישראל (Lomsky-Feder & Ben-Ari, 2010; Helman, 1999). הבניה זו מעניקה לשירות הצבאי משמעויות במישור האישי-פסיכולוגי, והוא נתפס בשיח הציבורי כחוויה מבגרת, שמאיצה את תהליך עיצוב האישיות של צעירים, ושארף מתפקדת כגורם הכרחי לתפקוד שלהם כבוגרים בחברה הישראלית (Livio, 2011).

השיח שכורך בין שירות צבאי להתבגרות מקיים קשרי גומלין עם החוויה הסובייקטיבית של רבים מהצעירים ששירתו בצה"ל. עפרה מייזלס (1993) מצאה כי צעירים אלה חשים לרוב כי השירות תרם לבגרותם והעניק להם את היכולת להתמודד עם קשיים ועם שינויים, לעבוד בעבודת צוות, לעמוד בלחצים, ולהיות עצמאיים, אחראיים, ובעלי ביטחון עצמי. גם יחזקאל דר ושאל קמחי (2000) מצאו כי נשים וגברים ששירתו בצבא תופסים את השירות הצבאי כגורם שתורם לתהליך הביגור שלהם, כלומר כהתנסות שהגבירה אצלם תחושות של עצמאות, ביטחון עצמי, שליטה עצמית, ומודעות לעצמם ולזולת. עמיה ליבליך (Lieblich, 1989), שחקרה את המקרה של חיילים-גברים, מצאה שהם רואים בשירותם הצבאי התנסות חיובית שתורמת להתפתחותם ושהגבירה את יכולת ההתמודדות שלהם עם קשיים. ארן ליביו (Livio, 2011), שבחן את המשמעויות הדיסקורסיביות שמקבל השירות הצבאי בישראל, מצא אף הוא ששיח

ההתבגרות ממלא תפקיד מרכזי בתפיסות של גברים ונשים ששירתו בצבא, ושהוא מאפיין אפילו את אלה בתוכם שמעידים על חוויית שירות בלתי מהנה.

במובן מסוים, תפיסת השירות הצבאי כהתנסות מבגרת סותרת את התכונות הבלתי-מבגרות שהשירות הצבאי דורש ומטפח, ובכלל זה: הסתגלות קונפורמית לתפקידים מוגדרים, חוסר קבלת החלטות, אי-התמודדות תעסוקתית, חוסר עצמאות כלכלית, ותלות בהורים (דר וקמחי, 2000; מייזלס, 1993). לסתירה זו ניתן להציע שני הסברים. לפי ההסבר הראשון, השירות הצבאי מתרחש בעיתוי שבו צעירים ממילא חווים התבגרות נפשית, והוא כרוך בחוויות חדשות של יציאה מהבית ושל התנסות במגוון מטלות שנתפסות כבגרות. לכן, הוא יוצר את התחושה הסובייקטיבית שהוא מתפקד כחוויה מבגרת (דר וקמחי, 2000). לפי ההסבר השני, השיח שמתייחס לשירות הצבאי במונחים של התבגרות הוא חלק מתהליך ה"נרמול" החברתי של המלחמה והשירות הצבאי בישראל, כלומר מהבנייתם כמרכיבים "טבעיים" ואף רצויים בחברה. תהליך ה"נרמול" של השירות הצבאי בישראל (שמשתתף בהבניית השירות הצבאי כאירוע מבגר) כולל שלושה שיחים מרכזיים. הראשון, כאמור, מבנה את השירות הצבאי כשלב "טבעי" בהתפתחות לעבר בגרות וגבריות; השיח השני, שרווח מאז ימי האינתיפאדה הראשונה, הוא שיח טיפולי שמדגיש את ההשפעות הטראומטיות של המלחמה על חיילים, ובכך מטשטש את יחסי הכוח בין הישראלים לפלסטינים; השיח השלישי עורך זיהוי בין הארגון הצבאי לארגונים אחרים, ובכך מסתיר את המאפיינים הייחודיים של הצבא כגוף שמתמחה באלימות מאורגנת (Lomsky-Feder & Ben-Ari, 2010). ההסבר שמציע לראות בתפיסת הביגור של המשרתים בצבא חלק ממנגנון תרבותי ש"מנרמל" את המלחמה ואת המציאות הביטחונית המקומית מקבל משנה תוקף (בהשוואה להסבר הראשון) כשלוקחים בחשבון שהתפיסה המטמיעה את השירות הצבאי במסלול החיים ה"טבעי" של צעירים בישראל מתפקדת כגרסה תרבותית ייחודית של מעבר לבגרות, שונה מזו הרווחת במקומות אחרים ביחס לשירות הצבאי (Lieblich, 1989).

מתוך התפיסה שכורכת בין שירות צבאי לביגור מובנית תפיסה משלימה, שלפיה אי-השירות בצבא מתפקד כגורם בולם או מעכב בתהליך ההתבגרות. ראייה לכך מספקת העמדה הרווחת בשיח שלפיה הצעירים הישראלים מתאפיינים ביתר בגרות, בהשוואה לבני-גילם במקומות אחרים בעולם, בזכות הרקע הצבאי שלהם (Livio, 2011). תפיסה זו מרמזת על האפשרות שלפיה הנמנעים משירות צבאי עשויים להתמודד עם סטיגמות לא רק במישור האזרחי, הלאומי,

החברתי והמוסרי, אלא גם במישור הפסיכולוגי-אישיותי של ביגור והתפתחות עצמית. יחד עם זאת, יש הטוענים כי בעשורים האחרונים הולכות ומצטמצמות הסטיגמות שמיוחסות לאלה שלא משרתים בצבא (למשל: אפשטיין, 2003). טענה זו נובעת מגישה רחבה יותר, המצביעה על השינויים המשמעותיים המתחוללים בגישות כלפי הצבא בישראל, ושעליה אעמוד בחלק הבא.

1.3 תמורות בגישות כלפי הצבא והשירות הצבאי בישראל

למרות שהחברה הישראלית מאופיינת מאז היווסדה במפלס גבוה של מיליטריזם, שהוא יוצא דופן בהשוואה לחברות מערביות אחרות (דוד, 2013), בעשורים האחרונים התחוללו בצה"ל ובחברה הישראלית תמורות שהובילו לירידה ביוקרתו של הצבא ולהיחלשות מערכת הערכים שרואה בשירות הצבאי ערך עליון ומקודש (בן-אליעזר, 2003; Levy, 2007).

מקורו של תהליך זה הוא בצירוף של שינויים גלובליים ולוקליים בעלי השפעה על החברה הישראלית. ברמה הגלובלית, מאז המחצית השנייה של המאה ה-20 הביאו תהליך הגלובליזציה ומהפכת המידע להפחתה בחשיבותם של גבולות טריטוריאליים, לצמצום ההבחנות בין עמים ומדינות, ולהיווצרותה של תודעה "פוסט-מודרנית" שמערערת על הניסיון לבנות את המציאות באמצעות "אמת" אחת, ושחותרת לעבר מציאות מרובת פנים, זהויות וסגנונות (אלחאג' ובן-אליעזר, 2003).

ברמה הלוקלית, ארבע מלחמות היוו נקודות מפנה היסטוריות בתהליך היחלשות מעמדו של הצבא בחברה הישראלית. המחדל הביטחוני של מלחמת יום-הכיפורים (1973) הביא לביקורת חסרת תקדים בהיקפה ובחריפותה על הצבא (אפשטיין, 2003); מלחמת לבנון הראשונה (1982) והאינתיפאדה הראשונה (1987) לוואו בגלי מחאה מסיביים בציבור והעלו לסדר היום ספקות בנוגע ללגיטימיות של פעולות הצבא (Helman, 1999; לסק, 1990); ואילו מלחמת המפרץ (1991), שבה צה"ל לא היה מעורב בהגנה על המדינה, פגעה בתפיסה העצמית של "עם לוחם" שמגן על עצמו בכל סיטואציה (אפשטיין, 2003). לאלה יש להוסיף את תהליך הנסיגה ההדרגתית מהשטחים שישראל כבשה ב-1967, שהגיע לשיאו באוגוסט 2005, עת בוצעה "תכנית ההתנתקות" (מרצועת עזה וצפון הגדה) שהצביעה על השחיקה בלגיטימיות של הצבא (לוי, 2008), וכן את "המלחמות החדשות" שבהן מעורבת ישראל בשנים האחרונות. אלה מלחמות

שמאופיינות ביחסי כוחות א-סימטריים (בין מדינה ללא-מדינה), בחוסר הכרעה, בטשטוש הגבולות בין חזית לעורף, בידע גלוי ומופץ לכל עבר אודותיהן, במעורבות גבוהה של כוחות גלובליים, ובהיותן ביטוי למאבקים חברתיים, פנים-מדינתיים על זהות, ריבונות וגבולות (בן-אליעזר, 2012).

לרצף המלחמות והפרויקטים הצבאיים השנויים במחלוקת (במידה כזו או אחרת) שהחלישו את מעמדו של צה"ל בחברה הישראלית, הצטרף מאז שנות השמונים של המאה הקודמת תהליך מואץ של מעבר לכלכלת-שוק, שהוביל לירידה בקולקטיביזם, לעלייה במוכוונות של פרטים להגשמה עצמית-חומרית, ולהיווצרותם של מקורות חדשים מוטי-שוק להפקת תגמולים חברתיים וכלכליים, בעיקר בשכבות הביניים (לוי, 2007; Levy, 2009). תהליך זה חבר לשינויים הלוקליים והגלובליים המתוארים לעיל, ויחד הם הביאו לירידת מעמדו של מודל ה"אומה במדים", להתגברות הרתיעה מהמיליטריזם התרבותי-הגמוני, ולהתרחבות הגבולות בין החברה לצבא בישראל (Ben-Eliezer, 2001).

הספרות המחקרית מציינת כי אחד הסימנים הבולטים להיחלשות מעמדו של הצבא בחברה הישראלית הוא הירידה בנכונות של צעירים לשרת בצה"ל. לפי עמדה זו, ההסתייגות מהשירות הצבאי הולכת וגוברת בעשורים האחרונים, כתוצאה משינוי עמדות תרבותי (כהן ובגנו, 2001) ומשבירת המסגרת הנורמטיבית של מחויבות האזרחים לצבא (אפשטיין, 2003). טענה זו רווחת בספרות המחקרית ובשיח הציבורי, אך היא לא נתמכת בהכרח על ידי הנתונים הסטטיסטיים (פומרנץ-זורין ושר, 2009). העלייה שחלה בשנים האחרונות בשיעורם של הלא-משרתים בצבא, המוצגת לעתים תכופות כראייה למה שמכונה "משבר המוטיבציה" של המיועדים לשירות ביטחון, מבטאת בעיקר את הגידול בשיעור החרדים בכל מחזור-גיוס ואת העלייה בשיעורם של בעלי העבר-הפלילי שהצבא משחרר מיוזמתו. אין נתונים מוסמכים שנוגעים למספרם של הנמנעים משירות צבאי, אולם אינדיקציה לכך שלא מדובר בתופעה מתעצמת עשויים לספק נתונים על שיעורם של הגברים היהודים שמקבלים פטור מגיוס בשל "אי-התאמה". קטגוריה זו שמרה על יציבות יחסית לאורך כשלושה עשורים, והיא הסתכמה בפחות מ-4% בשנים 1980 ו-1990, והתקרבה ל-5% בשנת 2007.⁴ נתונים אלה מצביעים על כך שבניגוד לרושם הציבורי,

⁴ הנתונים המוסמכים המעודכנים ביותר שהתפרסמו בנוגע לשיעור מקבלי הפטור מגיוס תקפים לשנת 2007, ולכן לא הרחבתי את הניתוח של מגמה זו לשנים מאוחרות יותר.

ההימנעות מגיוס (או בשמה המוכר: "ההשתמטות") נותרה לאורך השנים תופעה שולית בהיקפה, והיא רחוקה מלייצג נורמה שמתפשטת במהירות בחברה הישראלית (Cohen, 2007).

גם נתונים מימי הקמת המדינה מצביעים על כך שההימנעות משירות צבאי אינה תופעה חדשה במהותה או בממדיה בישראל. באפריל 1948, במסגרת המאמצים של היישוב היהודי לגייס כח-אדם לקראת המלחמה, רק כ-20% מכלל הגברים שנקראו לשירות גויסו בפועל. שיעור דומה של כ-20% לא התייצבו בלשכות הגיוס, והיתר התייצבו אך שוחררו מסיבות אישיות, משקיות ובריאותיות. גם במהלך מלחמת העצמאות בלט מספרם של הנמנעים משירות צבאי, מקבלי הפטורים והעריקים, וכתוצאה מכך התגברו ומוסדו הצעדים שנקטו נגדם. כבר אז הביעה ההנהגה דאגה מממדיה של ההימנעות משירות צבאי ומהנשיאה הלא שוויונית (בפרט של תושבי תל אביב) בנטל המלחמתי (נאור, 2003). נראה אפוא כי ההסתייגות של האוכלוסייה מהשירות הצבאי אינה מוגבלת רק לתמורות ביחסים הצבאיים-חברתיים שמאפיינים את העת הנוכחית, אלא נעוצה בנסיבות רחבות יותר.

יש להסתייג גם מהטענה הכללית יותר, שלפיה חלה ירידה משמעותית במעמדו של צה"ל בחברה בשנים האחרונות. חלק מרכזי מהמחקר שהדגיש מגמה זו נכתב במהלך שנות התשעים, בתקופה שבה ישראל הייתה מעורבת בתהליכי שלום ובחתימה על הסכמי אוסלו, והיה נדמה כי תהליכים אלה מקרבים את הפיכתו של צה"ל ל"צבא שלום". אולם מאז נכנסה ישראל למאה ה-21, התרחשו בישראל אירועים רבים שניפצו את התקוות לסיום הסכסוך, בתוכם: האינתיפאדה הפלסטינית השנייה (2000), מלחמת לבנון השנייה (2006), ה"מבצעים" ברצועת עזה – "עופרת יצוקה" (2008), "עמוד ענן" (2012) ו"צוק איתן" (2014). לאלה יש להוסיף את התגברות הטענות בדבר איום גרעיני-קיומי שנשקף לישראל מאיראן, ואת גל פיגועי הדקירה והירי שפרץ ב-2015 ושזכה לכינוי התקשורת "אינתיפאדת היחידים". מציאות ביטחונית זו משמרת את הדומיננטיות של צה"ל בציבוריות הישראלית. כך למשל, מסקר שערך המכון הישראלי לדמוקרטיה (הרמן ואחרים, 2015) עולה כי כ-93% מהאוכלוסייה היהודית בישראל נותנת אמון גבוה בצה"ל. שיעור זה מצביע על כך שצה"ל הוא המוסד השלטוני שזוכה לאמון הגבוה ביותר באוכלוסייה היהודית, וששיעור האמון הזה גבוה במידה ניכרת מאלה שמקבלות הממשלה (38%) והכנסת (34%). נראה אפוא כי על אף שמסתמנות מגמות שמעידות על שחיקה במעמד החברתי והציבורי של צה"ל, הוא עדיין נהנה ממעמד מועדף, והחברה הישראלית רחוקה מלהשתחרר מהדומיננטיות של צבא, צבאיות, ומלחמות בהווייתה היומיומית.

את מעמדו החברתי המורכב ורב הפנים של הצבא בעת הנוכחית ממשיג אורי בן-אליעזר (2003) באמצעות הטענה כי המעבר של החברה הישראלית מתקופה ממלכתית לעידן פוסט-מודרני הביא לצמיחתן של שתי חברות נפרדות, אנטי-מיליטריסטית וניאו-מיליטריסטית. שתי חברות אלה הן בעלות מקורות עצמאיים, אך הן נבנות גם זו מתוך שלילתה של זו, כאשר האחת מושכת לשמירה על אופייה המיליטריסטי של החברה, בעוד השנייה פועלת להדגשת אופייה האזרחי. כתוצאה מכך, החברה הישראלית מתאפיינת הן בפרקטיקות ובגילויים בעלי משמעות סמלית של אנטי-מיליטריזם, והן בפרקטיקות ובגילויים שיש להם אפיון מיליטריסטי מובהק. למרות השוני המובהק בין שתי החברות אלה, יש להן יסוד משותף. שתיהן קוראות תיגר, כל אחת לפי דרכה, על הסידורים הממלכתיים של מדינת-האומה ושל האומה-במדים, ושתיהן מעוניינות לקבוע את דמותה וגורלה של ישראל בעתיד. מצב זה מעיד על היעלמותה של ה"דה-פוליטיזציה" ושל ה"אוניברסליזציה" של הביטחון, שהייתה אופיינית לתקופת מדינת-האומה-במדים, והוא הפך את השאלות הביטחוניות לנושאים שנויים במחלוקת, ואת הצבא לחלק מהוויכוח הפוליטי הפנימי. דוגמאות להתפשטותן של מגמות אלה מספקות הדרישות של תנועות מאורגנות לשלב נשים בתפקידים קרביים בצבא, התגברות הביקורת שהורים לחיילים מביעים ביחס לתפקוד של המערכת הצבאית, התביעה של הורים שכולים לחקוק נוסח אישי ולא-אחיד על מצבות יקיריהם, והבעת מחאה פוליטית (מימין ומשמאל) במסגרת דברי ההספד ודפוסי השכול על חיילים שנופלים.

בתוך מציאות דואלית זו, שבה מעמדו של הצבא, ושל השירות הצבאי בפרט, חשופים להלכי רוח מנוגדים שמעצבים אותם, מתפתחים (או מתחזקים) גם שני הלכי רוח מנוגדים ביחס החברתי לתופעת ההימנעות משירות צבאי. מצד אחד, נראה כי חלקים בציבור מגלים סובלנות רבה, יותר מאשר בעבר, כלפי אוכלוסיית הבוחרים שלא לשרת בצבא, ואף מתקיימת פעילות ציבורית ומשפטית מוסדרת של גופים אזרחיים שנועדה לסייע ולתמוך או למנוע את אפלייתם של החברים בקבוצה זו (למשל הפעילות של תנועת "פרופיל חדש"). מצד שני, נראה כי בשנים האחרונות עולות ומתגברות הקריאות לגנות, להוקיע ואף להטיל סנקציות חוקיות כלפי מי שמכונים "משתמטים". אחד הביטויים המובהקים לאימוצה של עמדה "צבאית" זו בציבור הרחב הוא בהירתמותם של גופים עסקיים וארגונים חברתיים ליזום (ולממן) מסע פרסום רחב-היקף שכותרתו "ישראלי אמיתי לא משתמט" (Livio, 2012). שני הלכי הרוח הסותרים האלה מרמזים על כך שהאפיון הרווח של ההימנעות משירות צבאי בישראל כתופעה שצוברת

לגיטימציה בשנים האחרונות אינו משקף את התמונה המלאה ביחס אליה. תחת זאת, יש להתייחס אליה דרך הקשרים מורכבים יותר, שכוללים הן את הכיוונים האנטי-מיליטריסטיים והן את הכיוונים הניאו-מיליטריסטיים שמאפיינים את החברה הישראלית בעת הנוכחית.

הקשרים מרכזיים נוספים שבתוכם ממוקמת תופעת ההימנעות משירות צבאי נובעים מהשייכים המגדריים והאתנו-מעמדיים של השחקנים החברתיים שמעורבים בפרקטיקה. על מנת להבין את ההקשרים אלה, בפרקים הבאים אסקור את הפרספקטיבה האתנו-מעמדית ואת הפרספקטיבה המגדרית של השירות הצבאי, שמתוכן ההימנעות משירות צבאי צפויה להתעצב כחוויה מובחנת לנשים ולגברים, וכן לכל קבוצה מגדרית בהתאם למיקום החברתי-מעמדי שלה.

1.4 שירות צבאי מפרספקטיבה אתנו-מעמדית

רעיון צבא ההמונים, שנוצר ומוסד על ידי מדינת הלאום המודרנית, טמן בחובו הבטחה חברתית. הוא ביטא את הציפייה שהשירות הצבאי יתפקד כסוכן של אינטגרציה ושל שוויון חברתיים – בזכות התאספותם של פרטים בעלי רקע אתני, דתי וסוציו-אקונומי שונה תחת קורת גג אחת, ובזכות חתירתם למטרה לאומית משותפת (Krebs, 2004). בד בבד, מודל הגיוס האוניברסאלי הפך את השירות הצבאי לחותמת של האזרחות המודרנית (Janowitz, 1976). תהליך זה אפשר לחברי קבוצות שלא הוכרו כאזרחים מלאים לשפר את מעמדם החברתי על ידי השירות הצבאי, אך הוא גם יצר היררכיות מעמדיות, אתניות ומגדריות של אזרחות, הנגזרות מחלוקת העבודה הצבאית, וכן הדרה סוציו-פוליטית של אלה שלא משרתים בצבא מסיבות שונות (Burk, 1995).

גם בישראל התרחש תהליך דומה, שבו הציפיות הגבוהות שהוטלו על השירות הצבאי התנפצו על הקרקע של המציאות החברתית. מאז נוסדה ב-1948, אימצה מדינת ישראל את עיקרון הגיוס האוניברסלי, והיא אף הגדילה לעשות והייתה למדינה היחידה שמחילה אותו גם על נשים. ההסדר החובק-כל הזה נשען במידה רבה על החזון שהשירות הצבאי יתפקד ככור היתוך עצום שמבטל הבדלים חברתיים, וכמסלול מעבר לאומי לאזרחות שווה. מדיניות הגיוס וההצבה של צה"ל יצרה מציאות שחרגה במידה ניכרת מחזון זה, והשירות הצבאי הוסיף ממדים חדשים

לחלוקות ולהבדלים החברתיים שהוא הבטיח לטשטש ובסופו של דבר לבטל לחלוטין (Cohen, 2008).

אחת הדרכים שבאמצעותן הצבא משעתק או מעצים את הפערים החברתיים נעוצה בהבחנה הברורה שהוא יוצר בין קבוצות חברתיות שמשרתות לכאלה שאינן משרתות בצבא. אי-גיוסם לצבא של הפלסטינים אזרחי ישראל נעוץ בשיקולים שמוגדרים כביטחוניים, והוא ניזון מתוך ומזין את מעמדם כאזרחים סוג ב', כקבוצה שלא עברה את אחד המבחנים המרכזיים לאזרחות טובה, להוכחת נאמנות, ולקבלת הטבות מדינתיות (Smoocha, 1990). החרדים, שמקבלים פטור משירות צבאי על רקע אורח חייהם הדתי, חשופים גם הם לשלילה של הטבות כלכליות שמוענקות רק ליוצאי צבא, ובעיקר לביקורת ציבורית קשה בגין אי-השתתפותם בנטל הצבאי-לאומי (Stadler & Ben-Ari, 2003). ביקורת זו צברה תאוצה בשנים האחרונות, ואף הובילה להעברתו של חוק שמבטל את האפשרות להעניק לחרדים פטור גורף משירות צבאי, אם כי הממשלה נתקלה בקשיים ליישמו. משני מקרים אלה עולה כי ההסדר המדינתי שממסד את אי-שירותם של קבוצות חברתיות בצבא, פועל בו-בזמן להנצחה, להעצמה ולהצדקה של שוליותן בחברה הישראלית.

המנגנון הצבאי פועל לחיזוק ההיררכיות החברתיות גם בקרב הקבוצות שנמנות על שורותיו. באוכלוסייה היהודית, תהליך זה מיוחס לשני צירים מרכזיים שקובעים את חלוקת העבודה בצבא: הציר המגדרי והציר האתנו-מעמדי. בעוד שמגדר הוא קריטריון גלוי ורשמי, שמכתיב דפוסי שירות שונים לגברים ולנשים, המשתנה האתנו-מעמדי אינו מסומן מראש, אלא משפיע באופן עקיף וסמוי על מערכת ההשמה הצבאית. השפעה זו מתווכת על ידי הריבוד האתנו-מעמדי העמוק שמאפיין את החברה הישראלית-יהודית. במובן הזה, ישראל אינה שונה ממדינות אחרות, בפרט כאלה שמאופיינות בפיצולים אתניים דומיננטיים, שבהן הצבא פועל כמנגנון שמרבד בין קבוצות אתנו-מעמדיות שונות, כאמצעי לשימור מעמדה של האליטה החברתית (Enloe, 1980).

הריבוד האתנו-מעמדי בצה"ל נגזר מההסללה שיוצרת מערכת החינוך בישראל. עיקרון המיון בצבא מבוסס על התאמה גבוהה של התפקיד הצבאי לכישוריו הקודמים של המגויס. עיקרון זה מוביל להצבתם של מעוטי ההשכלה הפורמלית (בעיקר מזרחים ממעמד נמוך) בתפקידי "צווארון כחול" נמוכי יוקרה וסטטוס בצבא, והצבה זו ממשיכה את הסללתם למקצועות נמוכי

שכר בשוק העבודה. מגויסים בני המעמד הבינוני, לעומת זאת, נהנים מרקע מועדף ומהאפשרות לבחור לשרת בצבא בתפקידי "צווארון לבן" אשר ניתנים להמרה ליתרונות ולמסלולים מועדפים בשוק העבודה. כתוצאה מכך, בני המעמד המוחלש סובלים מיכולת מוגבלת, יחסית לעמיתיהם מהמעמד המבוסס, להמיר את המשאבים שנצברים במסגרת שירותם הצבאי בנכסים חברתיים בעלי ערך בזירה האזרחית (סמוחה, 1983/4; Levy, 1998; Levy & Sasson-Levy, 2008). גם התפקידים הקרביים, שפתוחים לכאורה לגברים מכל המעמדות, מופרדים ליחידות עילית וליחידות נמוכות סטטוס, שהרכבן משקף את החלוקה האתנו-מעמדית בחברה, ושתרבותן אף מחזקת את ההבניה ההיררכית של זהויות על בסיס אתני (Grosswirth-Kachtan, 2015).

למרות ההעדפה הברורה שמערכת ההשמה הצבאית מקנה לבני המעמד הבינוני-גבוה, בעשורים האחרונים חלו בחברה הישראלית שינויים שהביאו להשתלבותן ההולכת וגוברת של הקבוצות הפריפריאליות במדרגים הגבוהים של הצבא. ראשיתו של תהליך זה הוא בשנות השמונים של המאה הקודמת, עם המעבר של ישראל לכלכלת שוק, שהביא להתרחקות של הקבוצות המובילות מהצבא. כתוצאה ממגמה זו, הצבא הגביר (בעיקר משנות התשעים ואילך) את הישענותו על קבוצות פריפריאליות ודתיות, שהציעו לצבא את שירותם תמורת תגמולים סמליים. הקבוצות שהגבירו את אחיזתן בצבא בעקבות תהליך זה הן: המזרחים (תחילה המוביליים יחסית, ואחרי זה המוביליים פחות); חובשי "הכיפות הסרוגות", עם שילוב קטן של חרדים; מהגרים חדשים, בעיקר מברית המועצות לשעבר ומאתיופיה; דרוזים ובדווים; ואט-אט גם נשים (לוי, 2007). הצבא הציע לחברים בקבוצות הפריפריאליות ניסיון והכשרה מקצועיים שאינם נגישים במגזר האזרחי, וכן הזדמנות לתפיסה עצמית וחברתית שלפיה הם תורמים ל"טוב המשותף" – תפיסה שמאתגרת את ההדרה הסימבולית שלהם מהצבא ומהחברה. יחד עם זאת, תהליך זה כרוך בירידה הדרגתית שחלה במעמד הצבא ובאפשרויות ההמרה של השירות בזירה האזרחית, כך שקידומן של הקבוצות החדשות בצבא לא שינה מהותית את מקומן הנמוך בהיררכיה החברתית (Levy, 2003).

ההזדמנויות הצבאיות החדשות שנוצרו בשנים האחרונות לבני הקבוצות הפריפריאליות מחזקות את הנטייה הרווחת ממילא – לראות בשירות הצבאי מסלול שבאמצעותו בני המעמדות המוחלשים מקבלים הזדמנויות ייחודיות למוביליות חברתית (Livio, 2011). מאז הקמתו, צה"ל נתפס כמנגנון מרכזי להשגת שוויון חברתי (Cohen, 2008). למרות שתפיסה זו משקפת יותר מיתוס מאשר מציאות (סמוחה, 1983/4), היא התקבעה בשיח ויש לה השפעה על החוויות

הסובייקטיביות של המשרתים בצבא. כך למשל, נשים מהמעמד הנמוך ששירתו בצבא כפקידות מתייחסות להתנסות הצבאית שלהן באופן שונה בתכלית מזה הרווח אצל נשים מהמעמד הבינוני ששירתו באותו תפקיד. בעוד שהפקידות במעמד הנמוך נוטות לתפוס את שירותן הצבאי כמעצים, בעיקר בזכות ההכרה שהוא הקנה להן במישור האזרחי-לאומי, הפקידות מהמעמד הבינוני מתארות חוויה משפילה ומדירה ביחס לשירותן הצבאי (Lomsky-Feder & Sasson, 2015). דוגמה זו מרמזת על כך שהפרספקטיבה האתנו-מעמדית של השירות הצבאי (ולכן גם של ההימנעות משירות צבאי) צריכה להיבחן לא רק באמצעות התגמולים הממשיים (החומרניים והסמליים) שקבוצות חברתיות שונות מפקות משירותם הצבאי, אלא גם דרך דפוסים מעמדיים רחבים יותר שקשורים, בין היתר, ביחסים שפרטים ממיקומים שונים מכוונים עם הצבא והמדינה.

1.5 שירות צבאי מפרספקטיבה מגדרית

הפרספקטיבה המגדרית של השירות הצבאי כוללת שני נדבכים מרכזיים. הראשון נוגע לשירות של נשים בצבא, והוא יתואר בפרק זה בעיקר בהקשר המקומי, על רקע העובדה שישראל היא המדינה היחידה שמחילה חובת גיוס על נשים – הסדר שהופך את השירות של נשים בצה"ל לבעל מאפיינים ייחודיים. הנדבך המגדרי השני מתייחס לשירות הצבאי של גברים, והוא נובע מהזיהוי התרבותי החזק בין צבאיות לגבריות. זיהוי זה רווח הן במישור הגלובלי והן במישור המקומי-ישראלי, ועל שניהם ארחיב בתת-הפרק הנוכחי.

נשים ושירות צבאי בישראל

חוק שירות ביטחון שנחקק ב-1949 מטיל חובת גיוס על נשים – הוראה שלא היה לה כמעט אח ורע במדינות אחרות. אף שהוראה זו לוותה בהצהרות בדבר מחויבותה של המדינה החדשה לעיקרון "שוויון האשה", החוק הבחין בין גברים לנשים בפרמטרים מהותיים שקשורים בשירות שלהם, והעניק לנשים "הקלות" שהתבטאו בקיצור משך השירות, בצמצום היקפה של חובת השירות במילואים, ובהרחבת הסעיפים המזכים בפטור משירות צבאי. האשה הנשואה, האשה ההרה, והאם לילדים קיבלו פטור מיידי משירות צבאי, מבלי שאיש מחברי-הכנסת ימחה נגד

פטור גורף זה ויערער על ההנחות המגדריות שעומדות ביסודו (רימלט, 2006).⁵ תפיסת היסוד שהנחתה את הענקת הפטור לנשים נשואות ולאמהות הייתה כי תפקידה המרכזי של האשה היהודייה בחברה המתהווה הוא האימהות, ושתפקיד זה גובר על כל תפקיד נוסף של השתתפות במפעלים לאומיים אחרים, כולל הצבא. הנחות אלה ביססו מלכתחילה את שירות הנשים בצה"ל כנחות וכבעל חשיבות משנית, בהשוואה לשירות הצבאי של גברים (ברקוביץ, 1999).

גם מנגנוני ההכללה של הנשים בצה"ל פועלים להדגשה ולהנצחה של שוליותן החברתית. בשנות השמונים והתשעים של המאה הקודמת, כשרק החלה להופיע כתיבה מחקרית ביקורתית בסוגיה זו, היא הצביעה על האופן שבו הדרתן (המלאה או החלקית) של הנשים מהתפקידים המרכזיים בצבא (בעיקר מתפקידי הלחימה, ממערך המילואים ומהמערך הטכנולוגי) פועלת לשימור ההיררכיה החברתית בין גברים לנשים (למשל: ג'רבי, 1996; יזרעאלי, 1999; Yuval-Davis, 1985). לפי דפנה יזרעאלי (1999), חסימת התפקידים הקרביים בפני נשים היא המנגנון המרכזי ששומר על זכויות היתר ועל ההגמוניה של גברים, מאחר שהוא מגביל את הניידות של נשים כלפי מעלה בשורות הצבא והחברה. במונח הזה, ישראל אינה שונה מצבאות אחרים, שמקצים את התפקידים הקרביים בעיקר לגברים, ובכך משמרים את האקסקלוסיביות ואת העליונות הגברית (Enloe, 1988). לכך יש להוסיף את הסללתן של החיילות בעיקר לתפקידים "נשיים" סטריאוטיפיים בצבא – תפקידים שתכליתם לשמש "עזר כנגד", כלומר לתמוך בגברים ובעבודתם. כתוצאה מכל אלה, הייצוג הגבוה יחסית של הנשים בצה"ל לא משנה מהותית, ובמידה רבה הוא אף מחזק, את יחסי הכוח המגדריים בחברה (יזרעאלי, 1999).

הכתיבה הביקורתית שמתמקדת בחלוקת העבודה הבלתי-שוויונית בין גברים לנשים בצבא מזוהה באופן מסורתי עם הפמיניזם הליברלי, שקורא להשתתפות שווה של גברים ונשים בתחום הציבורי (Sasson-Levy, 2011a). בהשראתם של רעיונות אלה, התחוללו מאז שנות התשעים של המאה הקודמת מאבקים פמיניסטיים שחתרו לעבר שילובן השוויוני של נשים בצבא, ואלה הובילו לשינויים משמעותיים במשטר המגדרי של צה"ל. שינויים אלה כוללים את הכנסתן של הנשים לתפקידי לחימה (בעקבות בג"ץ אליס מילר מ-1995), ואת הפיכתם של קורסי ההכשרה הצבאיים שהיו מופרדים בעבר לנשים וגברים (כולל טירונות וקורס קצינים) לקורסים מעורבים. אולם שינויים אלה לא חוללו תמורה מהותית בחלוקת העבודה המגדרית בצבא. הנתונים

⁵ עוד על סעיפי החוק המיוחדים לנשים שבגינם הן זכאיות לפטור משירות צבאי ראו בהמשך פרק זה, בחלק שעוסק באי-שירות צבאי בישראל.

מצביעים על כך שרק 2.2% מכלל הנשים בצה"ל משרתות בתפקידי לחימה, ושכ-50% מהמקצועות הצבאיים נותרו עדיין מקצועות "גבריים" שבהם משולבים גברים בלבד או בעיקר גברים (משה, 2013). השילוב של נשים במספר זעום של תפקידים קרביים או סמי-קרביים בצבא מעוצב בשיח הציבורי כתופעה חריגה, והוא לא מהווה איום על ההגמוניה הגברית בצבא (Robbins & Ben-Eliezer, 2000; Sasson-Levy, 2011a). לטענת שרית עמרם-כץ (2002), השילוב של נשים בזירות הלחימה מתפקד כ"הכללה מדירה", כלומר הוא מבטא הכללה מוסדית תוך כדי הדרה חברתית ותפקודית. זאת מאחר שהתפיסה היא שיש לשלב את הנשים בעולם הגברים, ולא להתייחס ליחידה הלוחמת כאל ישות חדשה שכוללת נשים וגברים כאחד. המאבק של נשים להכללה שווה בצבא לא מעיד אפוא על ההתקדמות של הצבא לעבר אוריינטציה שוויונית. במובנים רחבים יותר, המאבק הפמיניסטי-ליברלי הזה אף מהווה חיזוק למיליטריזם, מאחר שהוא מציב את הקרביות ואת הביטחון הלאומי בראש סולם הערכים החברתיים-לאומיים (Robbins & Ben-Eliezer, 2000).

אף שהמחקר הפמיניסטי שעוסק בשירות הנשים בצה"ל חולק את ההנחה המשותפת בדבר היותו של הארגון הצבאי ממוגדר באופן קיצוני (Sasson-Levy, 2011b), בשנים האחרונות, מחקר זה עובר שינוי פרדיגמטי. שינוי זה משתקף במעבר מגישה בינארית, שמניחה שמגדר מכונן שתי קטגוריות אחידות ודיכוטומיות (גברים ונשים), למחקר שמבוסס על גישת המיקומים הצולבים (intersectionality), שלפיה המגדר מתכונן באופן דיפרנציאלי דרך המפגש עם זהויות נוספות (ובראשם: מעמד, גזע, אתניות ומיניות). מחקרים שמאמצים את נקודת המבט האחרונה מניחים כי נשים לא חוות את השירות בצה"ל באופן אחיד, והם בוחנים את השירות הצבאי מתוך פרספקטיבות מתחרות של קבוצות חברתיות שונות (Sasson-Levy, 2011a). כך למשל, מחקר שבחן את החוויות של נשים ששירתו כפקידות בצבא, מצביע על כך שבמעמד הנמוך, השירות מתואר כחוויה מבגרת ותורמת להתפתחות האישית, ואילו במעמד הבינוני, הוא מתואר כחוויה משפילה, מייאשת ומשעממת (Lomsky-Feder & Sasson-Levy, 2015). בהמשך לפרדיגמה זו, ניתוח החוויה של שירות צבאי (וכן של ההימנעות משירות צבאי, הניצבת במרכז עבודה זו), צריך לקחת בחשבון לא רק זהויות מגדריות, אלא גם את תפקידם של השייכים האתנו-מעמדיים השונים בכינון סיפורי חיים מובחנים סביב הפרקטיקה הנחקרת.

מערכת היחסים בין גבריות לצבאיות

הספרות המחקרית שעוסקת בזיקה בין גבריות לצבא מתארת מערכת של הבניות הדדיות אשר פועלות באורח מעגלי וממלאות שני תפקידים התלויים זה בזה. ראשית, ההבניה החברתית של הגבריות כזהות שמושגת בהכרח, או לפחות באופן אידיאלי, דרך התפקיד הצבאי נועדה לכוון בקרב גברים את השאיפה להילחם (Goldstein, 2001; Kovitz, 2003). בדרך הזו, הגבריות מספקת משאבים רעיוניים לאופנים שבאמצעותם הצבא, כמוסד וכפרקטיקה חברתית, משיג משמעות ולגיטימציה בחיים החברתיים (Connell, 1995; Hopton, 2003; Hutchings, 2008). שנית, ההבניה החברתית של הצבא כמוסד גברי, הנעוצה בהרכבו הגברי-דומיננטי ובעיקר בתרבות שמאפיינת אותו, מחזקת ומצדיקה את העליונות הגברית בסדר החברתי. האופי הממוגדר במידה קיצונית של הצבא (Sasson-Levy, 2011b), לצד המעמד המועדף שמקנה לו הקרבה למדינה, הופכים את הצבא לגורם שמחזק את ההיררכיה המגדרית בחברה ושמוכּוּן את הקשרים ההדוקים בין פטריארכיה למיליטריזם (רירדן, 2005; Cohn and Enloe, 2003; Enloe, 2000).

מערכת היחסים הדו-כיוונית בין גבריות לצבאיות מייצרת סדרה של תכונות הנתפסות בו-זמנית הן כהתגלמות טיפוסית של הזהות הגברית והן כרכיבים חיוניים לצבא ולמלחמה. תכונות אלה כוללות: עוצמה פיזית, קשיחות, אגרסיביות, אומץ, משמעת עצמית, רציונאליות, איפוק, שליטה רגשית, הטרוסקסואליות והומופוביה (Barrett, 1996; Hinojosa, 2010; Hutchings, 2003; Woodward, 2008). צידו השני של אותו מטבע, שמשלים את תהליך החפיפה בין גבריות לצבאיות, משתקף בהבניה של תכונות נגדיות (כגון: חולשה פיזית, עדינות, פחדנות, ואמוציונאליות), הן כמאפיינים שמגדירים את הנשיות והן כמכשולים לתפקוד צבאי יעיל (Hockey, 2003; Hutchings, 2008; Kovitz, 2003).

האבחנה ההיררכית בין גבריות לנשיות בזירה הצבאית נשענת במידה רבה על הגישה שלפיה גברים ניחנו בעליונות גופנית הנדרשת למילוי הפונקציות והצרכים של הצבא. אולם עליונות גופנית זו אינה תכונה פנימית מולדת שנגזרת רק מעצם השיוך המגדרי, אלא עליה להיות מושגת ומתחזקת באורח תמידי. במסגרת ההכשרה הצבאית, הגוף הגברי עובר טרנספורמציה שמבוטאת ושנחווית במונחים של הפיכה לחייל ולגבר, והחיים הצבאיים מתמקדים במשמוע של הגוף ובשליטה עליו (Hockey, 2003; Morgan, 1994; Woodward, 2003). מישל פוקו (Foucault, 1979), שהתייחס לתהליכי המשמוע של הגוף האינדיבידואלי בחברה המודרנית

בכלל, טען כי בדומה לתהליכים אלה, גם מנגנוני המשמוע של הגוף הגברי בצבא הופכים אותו לאלמנט שאפשר למקם, להזיז ולנסח, באופן שמייעל את התפקוד של המכונה הצבאית שהוא אחד ממרכיביה. התמרון האידיאולוגי של הגוף ממקם אותו כחלל נייד שנדרש למלא תכונות כמו אומץ ועוצמה ולהפעיל את תנועותיו, כך שהתקינות והסדר הטוב ישמרו. התהליך הפיזי בצבא כולל לא רק אימונים מפרכים, אלא גם אימוץ של התנהגויות יומיומיות ושל מחוות גופניות, שהחזרה עליהן, כפי שטוענת גיודית באטלר (Butler, 1990), מעצבת ומציגה לא רק את הגוף, אלא גם את הזהות הגברית של מי שמבצע אותן. גם נשים שמשרתות בצבא בתפקידים שנתפסים כגבריים נוטות לחקות פרקטיקות גופניות "גבריות" ולהסוות אלמנטים המזוהים כנשיים בהופעתן החיצונית, ובכך הן מאשרות את הזיהוי של התפקיד הצבאי, והקרבי בפרט, עם גבריות (ששון לוי, 2006).

הבניית הקשר ההדוק בין גבריות לצבאיות נשענת לא רק על אבחנות דיכוטומיות בין גברים לנשים, אלא גם על מערכת יחסים היררכית בין צורות שונות של גבריות. הרעיון שלפיו תרבות נתונה מכילה ריבוי צורות של גבריות שמצויות ביחסים זו עם זו, עולה מההמשגה התיאורטית של רייזון קונל (1995), (2009). קונל מציעה את המושג "גבריות הגמונית", כטיפול שמגלם את הצורה התרבותית המועדפת והמוערכת של זהות גברית, שכל צורותיה של הגבריות המקומית מקיימות איתה יחסים של הכפפה, שיתוף פעולה, או דחיקה לשוליים. אפילו בתוך הארגון הצבאי ניתן למצוא ריבוי של זהויות גבריות, המובחנות זו מזו בעיקר לפי אופי התפקיד הצבאי, כאשר את הביטוי החזק ביותר של גבריות צבאית מגלם הלוחם הקרבי (Barrett, 1996; Hearn, 2003, Higate, 2003).

הגבריות הצבאית משיגה משמעות ותוקף גם דרך הזהויות הממוגדרות של גברים שבחרו לאתגר בדרכים שונות אתוסים מיליטריסטיים. כך למשל, הייצוגים התרבותיים של סרבני מצפון ושל קבוצות אנטי מיליטריסטיות בתקופת מלחמת העולם הראשונה הבנו אותם חברתית כמסמנים של גבריות לא-תקנית, חדשה ומסוכנת, שמייצגת ניוון של הגבריות ופריעה של הסדר החברתי והמגדרי. הם הוצגו כ"לא גבריים", והתכונות שיוחסו להם – פחדנות, בכיינות, אנוכיות, בוגדנות, חוסר מוסריות, והומוסקסואליות – הגדירו אותם כאנטיתזה של החייל ושל הגבר כאחד (Bibbings, 2003a; Bibbings, 2003b; Kollhoj, 2009). גם הגברים האמריקאים שסירבו להשתתף במלחמת וייטנאם הובנו בשיח הציבורי כגברים נחותים, רכרוכיים ונשיים (Connell, 1995). דוגמה מאוחרת יותר מספקים הגברים הלבנים בדרום-אפריקה שסירבו

לשרת בצבא בשנות השמונים של המאה הקודמת. גברים אלה תויגו בשיחים פרו-מדינתיים כפחדנים וכחשודים בהומוסקסואליות. אסטרטגיה זו הזינה את השיחים ההומופוביים שהיו קיימים ממילא בדרום-אפריקה, שהביעו חשש ממתירנות מינית ומהתפרקות אורח החיים של המשפחה ההטרוסקסואלית (Conway, 2008). לפי ג'ורג' מוסה (Mosse, 1996), סטריאוטיפים של גבריות תמיד הוגדרו באמצעות טיפוס-נגד (countertypes), אך ככל שהחברה המודרנית הפכה מובנית ומוגדרת בצורה חדה יותר, כך התמסד הניגוד הישיר בין אלה שלא מתאימים לנורמות החברתיות לבין האידיאל הגברי.

הספרות העכשווית נוטה להדגיש כי בעשורים האחרונים נחלשה מערכת היחסים בין גבריות לצבאיות במדינות המערב. מגמה זו נעוצה במעבר של מדינות רבות ממודל גיוס-חובה לצבא התנדבותי; בשינוי השיח הפוליטי-צבאי, שעבר מעיסוק מסורתי בכוח ובשליטה לעבר סוגיות של זכויות אדם ושמירה על השלום; וכן בהשתלבות הגוברת של נשים בארגון הצבאי (Hopton, 2003; Nye, 2007). היחלשות הקשר בין גבריות למיליטריזם במערב עשויה להצמיח אלטרנטיבות לגבריות הדומיננטית שאינן מוגדרות דרך צבאיות (Nye, 2007). על הרקע הזה, החברה הישראלית, שמאופיינת עדיין בתדירות גבוהה של מלחמות ובגיוס חובה, מתפקדת כמקרה ייחודי לבחינת הקשרים בין גבריות לצבאיות בימינו, והמקרה של הגברים שנמנעו משירות צבאי מספק מסגרת תיאורטית חדשה לבחינת הקשרים האלה.

גבריות וצבאיות בישראל

התחקות אחר יסודותיה של מערכת היחסים בין צבא לגבריות בישראל מובילה לקשר ההדוק שקיימה הציונות, כבר מראשית ימיה, בין מטרותיה הלאומיות לבין אידיאלים של גבריות. ההתעוררות הלאומית באירופה המודרנית סיפקה לתנועה הציונית משאבים רעיוניים לכונן את האידיאולוגיה הלאומית של האומה היהודית באמצעות תכונות גבריות אידיאליות. הבניה זו התעצמה בתגובה לסטריאוטיפים שהיו רווחים באותה תקופה, שתיארו את הגבר היהודי כמי שלוקה בחולשה פיזית ומוסרית, בפסיביות, בפחדנות, בכיעור ובגוף מעוות – כלומר הוא הובנה כניגוד מושלם של הגבריות האידיאלית (Mosse, 1996). המחשבה הציונית ביקשה להתנער מהדימוי החלש והנשי של היהודי הגלותי ולשקם את דמותו. היא הדגישה את התפיסה שלפיה "היהודי החדש" צריך להיות חזק פיזית, בעל גוף זכרי חסון, נמרץ, ונכון להגן על כבודו

באמצעות לחימה (בויארין 2004; בן-ארי ולוי-שרייבר, 2001; גלזמן 1997; Klein, 2000; Mosse, 1992). המיגדור של הציוני כגבר חזק ואקטיבי הועצם כשהוקמה מדינת ישראל, שבה הצבא הובנה כמוסד מרכזי, והלוחם הוגדר כנציגה המובהקת של המדינה (Lissak, 1984).

הקשר ההדוק בין גבריות לצבא בחברה הישראלית נשען במידה רבה על החובה החוקית של כל האזרחים היהודיים להתגייס לצבא. למרות שחובת הגיוס בישראל מוחלת, מראשיתה ועד היום, על גברים ועל נשים כאחד, היא לא מבטלת, ובמידה רבה אף מחזקת, את הזיהוי של צבא עם גבריות בזירה המקומית. זאת מאחר שהארגון הצבאי נשען על הסדרים, על חלוקת עבודה ועל ערכים ממוגדרים, שמטפחים את החשיבות ואת הנחיצות שמיוחסות לתפקידים הגבריים בצבא, בעוד ששירותן של הנשים נתפס כשולי וכזניח לארגון הצבאי (יזרעאלי, 1999). כאמור, למרות השינויים שחלו במשטר המגדרי של הצבא, כולל השתלבותן של הנשים בתפקידי לחימה, הצבא הישראלי הוא עדיין ארגון ממוגדר באופן קיצוני, והוא משמר תפיסות מהותניות של מגדר, שכוללות את הזיהוי של הגבריות כצבאיות אידיאלית (Sasson-Levy, 2011b).

תפיסות אלה מעצבות את השירות בצבא כשלב התפתחות טבעי ומובן מאליה במסלול החיים של גברים יהודים בישראל. השירות הצבאי מובנה כסדרה של מבחנים שבהם מעורבים סבל נפשי ופיזי – מבחנים שהעמידה בהם הופכת נערים ל"גברים" ומעניקה להם תכונות גבריות רצויות, בהן: שליטה עצמית, יוזמה, כושר מנהיגות וכוח סבל (גור, 2005; Klein, 2001; Ben-Ari, 2003). אפילו חוויית ההשתתפות במלחמה, התדירה יחסית אצל גברים ישראלים, עשויה להיות "מנורמלת" ולהיתפס כהתנסות מובנת מאליה שמתמזגת ללא הפרעה במסלול החיים הרגיל והטבעי שלהם (Lomsky-Feder, 1995).

הבניית השירות הצבאי כחלק אינהרנטי מהגבריות נשענת על תשתית רחבה של תהליכי חברות שמתחילים בגיל הרך ושמשכיכים ומתעצמים עם השנים. כבר בגן-הילדים, הבנים נחשפים למסרים ממוגדרים שנוגעים לשירות הצבאי הצפוי להם בבגרותם. המשחקים שמעודדים אותם לשחק, החיזוקים שהם מקבלים, סיפורי החג והטקסים שנלווים אליהם – כל אלה מסייעים בעיצוב הזהות של בנים דרך לחימה וכוח, ואלה מקושרים לא אחת לתפקידים העתידי כחיילים (גור, 2005). תהליכי חברות אלה נמשכים ומתחזקים בבית-הספר, דרך תכניות הלימודים (דהאן-כלב, 2005), הטקסים הממלכתיים (בן-עמוס ובית-אל, 2003; לומסקי-פדר, 2005), הטיולים הכיתתיים, חוגי ההכנה לצבא, ואימוני הגדנ"ע (בן-ארי ולוי-שרייבר, 2001). התנסויות

אלה הן ממוגדרות, מאחר שהן נחוות אחרת ומקבלות משמעויות שונות אצל בניס ובנות. כך למשל, הטקסים הבית-ספריים שמדגישים נרטיבים של אומץ וגבורה בקרב, וכן תכניות ההכנה לצבא שמתמקדות באימון הגוף, מכוננים תחושות של הזדהות, שותפות-גורל, ושאיפה להשתייך לצבא בעיקר אצל בניס.

תהליך החברות לגבריות צבאית מגיע לשיאו ולמימוש מלא בתוך הצבא. השירות הצבאי קורא לנערים לעבור מבחנים של "גבריות", לעצב ולחשל את גופם, ולהפגין את אומץ ליבם ואת כושר עמידתם בפני קשיים וסבל פיזי. גם מי שלא מוצב בתפקיד קרבי נחשף בצבא למגוון רחב של תרגולים, פרקטיקות ומחוות שמבוססים על הדמיה של המודל הקרבי, ושמוכנים כהישג וכאישור של הגבריות הצבאית (בן-ארי ולוי-שרייבר, 2001; Ben-Ari, 1998). בחברה שבה כמעט כל אזרח הוא גם חייל-לשעבר, הזהות הגברית שמטופחת ומועצמת בצבא הופכת לנורמה, לתמצית של הלך הרוח הקולקטיבי, והיא מכתובה לגברים מכל קצוות החברה, גם למי שלא שירת בצבא, התמודדות עם הנורמות של גבריות צבאית (קפלן, 2009).

שירות המילואים ממשיך לתחזק ולשמר את הגבריות הצבאית לאורך החיים. זוהי זירה גברית מובהקת, גם בגלל שרובה המכריע מאויש על ידי גברים, אבל בעיקר משום שהיא נחוות ונתפסת כפרקטיקה בעלת אופי גברי מובהק. היא מאפשרת לממש, להפגין ולהקצין אלמנטים של זהות גברית "נכונה" שמאופיינת בהטרסקסואליות, בהומופוביה ובשוביניזם (Sion & Ben-Ari, 2009), והיא מנוסחת כפרקטיקה שגרתית שנובעת מההשתייכות לקהילה של גברים יהודיים (Helman, 1997). תהליך זה תומך בהבנייתן של הגבריות ההגמונית המקומית בזיקה הדוקה לנורמות של הגבריות הצבאית (קפלן, 2009) – תהליך שאינו מוגבל רק לתקופת השירות הצבאי, אלא נותן אותותיו לכל אורך מסלול החיים של גברים בישראל.

ההנחה שלפיה הגבריות ההגמונית בישראל חופפת לגבריות הצבאית שימשה נקודת מוצא ובוססה בטווח רחב של מחקרים, שתיארו את האופנים שבאמצעותם הצבא מעצב את הזהויות המגדריות של גברים בישראל ואת מבנה היחסים ההיררכי ביניהן. לפי מחקרים אלה, בקצה העליון של סולם הזהויות הגבריות ממוקם החייל הקרבי. מאפיינים שמזוהים עם תפקיד הלוחם מקושרים לתכונות גבריות מובהקות, וההתנסות בשדה הקרב נתפסת כמבחן האולטימטיבי להשגה ולמימוש מלא של זהות גברית (בן-ארי ולוי-שרייבר, 2001). הזיהוי של הגבריות הקרבית עם האינטרסים הקולקטיביים של המדינה (Sasson-Levy, 2008) מקנים לה

את המעמד של הגבריות ההגמונית, הצורה התרבותית המקובלת והרצויה של גבריות, ששאר הזהויות הגבריות מתייחסות אליה באמצעות חיקוי, משא-ומתן, שינוי, או התנגדות (ששון-לוי, 2006).

יחד עם זאת, הזהות האידיאלית של החייל הקרבי אינה אחידה אלא מכילה אף היא היררכיה פנימית של זהויות, שנקבעת לפי המאפיינים של היחידות הצבאיות והשייכים החברתיים של הגברים המשרתים בהן. אלמנטים שאינם מתיישבים עם הגבריות ההגמונית, למשל שיוך אתני מזרחי (קחטון, 2010) או נטייה מינית הומוסקסואלית (Kaplan & Ben-Ari, 2000) מעצבים ניואנסים וסוגים שונים של גבריות קרבית, שעשויים לחרוג מהאידיאל התרבותי, אך הם משמרים את ההבניה של הזהות הגברית דרך תפקיד הלחימה ואת החפיפה בין גבריות צבאית-קרבית לבין האינטרסים של המדינה.

בסולם הגברויות הצבאיות, מתחת לחייל הלוחם, ממוקמות הזהויות הגבריות של בעלי התפקידים הלא-קרביים בצבא, כפי שמרמזת הגדרתם כחיילים "תומכי לחימה". גם בתוך המסגרת הזו קיימת היררכיה פנימית, הנקבעת לפי היוקרה המיוחסת לתפקיד הצבאי ולפי מידת קרבתו למודל ההגמוני של הגבר הלוחם. חיילים בתפקידי צווארון לבן עשויים לפתח פרקטיקות שמדגישות את הדמיון שלהם לחייל הקרבי, או לחילופין להתבדל מהחיילות הקרבית ולהדגיש במקומה את הצבירה של הון מקצועי וחברתי. לעומתם, חיילים בתפקידי צווארון כחול, שממוקמים בתחתית סולם המקצועות הצבאי ושרובם משתייכים למעמד סוציו-אקונומי נמוך, מכוננים זהויות שמאתגרות את התפיסות ההגמוניות של גבריות, והם מוצאים עיגונים חלופיים, למשל בדמותה של הגבריות המפרנסת, להגדרת הגבריות הלא-קרבית שלהם. יחד עם זאת, הם בלים את הדומיננטיות ואת העליונות של הגבר הלוחם, ומשתמשים בעצם שירותם הצבאי כדי לכוון גבריות תקינה והשתייכות לקולקטיב (ששון-לוי, 2006).

קבוצה נוספת שמאתגרת את הגבריות הלוחמת הם הסרבנים הפוליטיים. מחקרים על חיילים שסירבו לשרת במלחמת לבנון ובשטחים הכבושים מצביעים על ערעור תפקידם המובן-מאליו כחיילים צייתנים, ועל ניסיונם לפרק ולהגדיר מחדש את זהותם כגברים לוחמים. יחד עם זאת, התפיסות שהנחו חיילים אלה לסרב מעוגנות בגבריות ההגמונית ונשענות עליה. הם שואבים את הלגיטימציה לערער על חובתם לשרת בצבא מתוך ניסיונם כחיילים קרביים, והסירוב שלהם מנוסח במונחים גבריים-תקניים של חובה ומעורבות אזרחית (Helman, 1999; Weiss, 2011).

לעומתם, מהגרים מברית-המועצות לשעבר שבחרו שלא לשרת בצבא מערערים על הקשר ההגמוני בין גבריות לשירות צבאי ומבקשים ליצור סוג אחר של ישראליות המעוגנת ב"מסורת יהודית" של הימנעות משירות צבאי בארץ-מוצאם (Lomsky-Feder & Rapoport, 2003). באופן דומה, העריקות והנפקדות של חיילים מהשכבות המוחלשות עשויה לבטא "סירוב חברתי", כלומר פעולת התנגדות אינדיבידואליות לנורמת השירות הצבאי, שבאמצעותה הם מביעים את תחושות הניכור וחוסר-המחויבות כלפי המדינה והחברה הישראלית (עמור, 2010).

מכל אלה עולה כי הקשרים ההדוקים בין גבריות לצבא בחברה הישראלית מכוננים פרקטיקות מרובות ושונות של גבריות, אשר ממוקמות על גבי רצף שקצהו האחד מאשר את הזיהוי גבר-חייל-לוחם וקצהו השני מערער עליו. הזהות הגברית שפרטים מכוננים ביחס לתפיסות אלה נובעת מהשייכים האתנו-מעמדיים והאידיאולוגיים שלהם, וכן מהמשמעויות שהם מעניקים לשירותם, או לאי-שירותם, בצבא. בחלק הבא אסקור את הצורות השונות של אי-השירות בצבא בישראל, כרקע להבנת המקרה הייחודי של ההימנעות משירות צבאי והמשמעויות שהיא צפויה לקבל בחייהם של גברים ונשים בישראל.

1.6 אי-שירות צבאי בישראל

השירות הצבאי בישראל עוצב, מראשית ימיה של המדינה, כחובה חוקית שמוטלת ברמה העקרונית על כלל האזרחים (אף שהוא לא מיושם למעשה על קהילות מסוימות). חובת הגיוס הגורפת לצבא התמסדה כהסדר כמעט בלתי מוטל בספק, ולמרות הסדקים שנבקעו בה לאורך השנים, השירות הצבאי ממשיך להתפס לרוב כשלב "טבעי" ורצוי במהלך החיים, וכחובה לאומית ואזרחית ממעלה ראשונה. לנוכח אלה, אי-השירות בצבא בישראל, על שלל צורותיו, מהווה תופעה בעלת משמעויות חברתיות רחבות. לפני שאפנה לאחת הצורות של אי-השירות בצבא, ההימנעות משירות צבאי (שהיא הנושא של עבודה זו), אתאר בקצרה את מקומה של הפרקטיקה הנחקרת על גבי רצף המהלכים המוסדיים, הקבוצתיים והאישיים שמכוננים את הסוגים השונים של תופעת אי-השירות בצבא בישראל.

את אוכלוסיית הלא-משרתים בצבא בישראל ניתן לחלק לשני טיפוסים מרכזיים. בטיפוס הראשון נכללים אלה שמקבלים פטור משירות צבאי על בסיס השייך החברתי שלהם (ערבים, חרדים, ונשים דתיות). הטיפוס השני של הלא-משרתים בצבא כולל את אלה שמקבלים פטור

משירות (מיוזמתם או בניגוד לרצונם) על סמך סעיפים אינדיבידואליים במערכת הנהלים הצבאית (בעיקר סעיפים רפואיים או נפשיים), ולרוב בניגוד לנורמה הרווחת בסביבתם החברתית הקרובה.

קבוצות חברתיות שלא משרתות בצבא

חוק שירות הביטחון מחיל חובת גיוס על כל אזרח ישראלי תושב קבע ללא הבדל גזע, דת, לאום או מוצא. אף שזוהי חובה אינדיבידואלית, שנגזרת מעצם האזרחות הישראלית והתושבות הקבועה בישראל, הסדרים וחוקים שונים ממסדים את אי-החלטה למעשה על קבוצות חברתיות מסוימות.

רוב בני המיעוט הערבי (מוסלמים, נוצרים ובדווים) לא נקראים כלל להתייצב בלשכת הגיוס ולשירות סדיר. אי-יישום מראש של חובת השירות הצבאי על האוכלוסייה הערבית מעוגנת בסמכות שניתנה לפוקד להחליט על מי לאכוף (ועל מי לא לאכוף) את חובת השירות הצבאי (מכוח סעיף 13 לחוק שירות הביטחון). הסדר זה כפוף להוראות שקבע ראש אגף-כח-אדם בצה"ל ("הוראות קבע למתקני אגף כח-אדם מג 01-01 – גיוס בני מיעוטים"), שלפיהן האוכלוסייה הערבית (למעט גברים דרוזים וצירקסים) לא תגויס לצה"ל, אלא במקרים שבהם האזרחים הערבים יפנו באופן פרטני לרשויות הצבא ויבקשו להתנדב לשירות. שלושה טעמים עיקריים מיוחסים לאי-גיוסם של הערבים לצה"ל: טעמים ביטחוניים, הנעוצים בתפיסה שלפיה הערבים שמשרתים בצבא עשויים לחתור תחת ביטחון המדינה; טעמים של התחשבות ברגשותיהם של הערבים, כלומר מניעת מצבים שבהם הערבים ייאלצו להילחם בפלסטינים או בצבאות של מדינות ערביות; וטעמים אידיאולוגיים, הנעוצים בהיותה של ישראל מדינה יהודית, שהערבים לא יכולים להביע הזדהות מלאה איתה. יחד עם זאת, הסדר אחר נקבע לגבי הגיוס של גברים דרוזים וצירקסים והם נקראים לשירות ביטחון, אך רק בתנאי שהם רווקים או נשואים ללא ילדים, בעלי פרופיל רפואי 65 ומעלה וקב"א (קבוצת איכות) 43 ומעלה. במסגרת זו, הדרוזים והצירקסים עוברים את אותם הליכי התייצבות ורישום שמקובלים אצל היהודים, שלא כמו המוסלמים, הערבים-נוצרים והבדווים שמבקשים לשרת בצה"ל (אורגד, 2007).

אי-גיוסם לצבא של ערביי ישראל תפקד לאורך השנים כגורם שמנע מהם לקבל מהמדינה הטבות כלכליות, שמוענקות רק ליוצאי צבא או למי שלפחות אחד מבני משפחתו שירת בצבא

(קריטריון שמפלה בבירור את האוכלוסייה הערבית). יתרה מזאת, רוב הציבור היהודי סבור כי אי-שירותם הצבאי של הערבים בישראל (או אי-השירות של רובם המכריע במסגרות אזרחיות שמוצעות להם על בסיס התנדבותי) מונע מהם את הזכות לקבל מהמדינה יחס של כבוד, אמון ושוויון אזרחי. בכך אי-שירותם הצבאי של הערבים מחזק את מעמדם הנחות ממילא, כאזרחים מדרגה שנייה (סמוחה ולכטמן, 2010 ; Smoocha, 1990).

קבוצת אוכלוסייה נוספת שפטורה כחוק משירות בצה"ל היא החרדים. בימי הקמת המדינה, החליט דוד בן-גוריון, ראש הממשלה ושר הביטחון דאז, לדחות את שירותם של כמה מאות תלמידי ישיבה חרדים. באותה עת, על רקע השואה וחורבן הקהילות היהודיות באירופה, החלטה זו נתפסה כמעין עוגן הצלה לעולם יהודי-חרדי הולך ונעלם, שיש לו ערך תרבותי והיסטורי מבחינת החברה היהודית. במשך שנים ארוכות, לא נשענה מדיניות אי-גיוסם של בני הישיבות לצה"ל על הסדר חקיקתי מפורש, אלא התבססה על סמכות כללית של שר הביטחון לפטור או לדחות את שירותם הצבאי של המיועדים לשירות ביטחון מטעמים שונים, כולל "טעמים אחרים", שאפשרו הענקת פטור משיקולים דתיים לבני הישיבות ש"תורתם אומנותם". במשך השנים, בהשפעת הגידול במספרם של החרדים במדינת ישראל, הפך אי-שירותם בצבא של תלמידי הישיבות לתופעה מרכזית ושנויה במחלוקת בחיים הציבוריים בישראל (ברק-ארוז, 2010).

התעוררותה של התנגדות ציבורית לאי-גיוסם של החרדים לצבא הובילה להגשה של כמה עתירות לבג"צ בעניין, אך אלה שבו ונדחו, עד שב-1997 קבע בג"צ לראשונה כי הסדר הפטור משירות שניתן לחרדים אינו חוקי. בעקבות ההחלטה, התקבל ב-2002 "חוק טל", שהעניק לשר הביטחון, כהסדר זמני, את הסמכות להמשיך ולדחות את גיוסם של תלמידי ישיבה שתורתם אומנותם. תוקפו של חוק טל היה לחמש שנים, ותוקף זה הוארך לחמש שנים נוספות, עד שב-2012 קבע בג"צ כי יש לבטלו. גם פסיקה זו הייתה תוצאה של הליך משפטי שנמשך כעשור, במסגרתו הוגשו לבג"צ כמה עתירות נגד חוק טל, בטענה כי הוא פוגע בעיקרון השוויון, כיוון שהוא מפלה בין תלמידי הישיבות לצעירים אחרים שמחויבים להתגייס לצה"ל (אלמסי, 2012). בעקבות הביטול של "חוק טל", הוקמו כמה וועדות, הוגשו כמה הצעות חוק, ואף נערכו תיקוני חקיקה שנועדו להסדיר את סוגיית גיוסם של החרדים לצה"ל. כל אלה לא הביאו עדיין לשינוי ממשי של המדיניות בתחום, ורובם של הצעירים החרדים ממשיכים שלא לשרת בצבא.

כמו כן, לקחי העבר מלמדים כי כל ניסיון להביא לגיוסם של החרדים לצבא (גם באמצעות מסלולים ייחודיים שמותאמים לאורח חייהם) צפוי להיתקל בהתנגדות הבסיסית והעקרונית של הקהילה החרדית. התנגדות עקרונית זו נובעת הן מהשקפת העולם החרדית, המושתתת על הסתייגות מהציונות, והן על התפיסה שלפיה השירות הצבאי מאיים על אורח חייהם הייחודי של החרדים (כהן וליאון, 2011). למרות שהצעירים החרדים נוטים להתרחק בשנים האחרונות מהממסד הרבני ולהביע שאיפה גוברת להשתלב כאזרחים שווים בחברה הישראלית, הם עדיין מקנים חשיבות עליונה ללימודי התורה, ומביעים רצון מזערי להשתלבות חברתית דרך שינוי הנורמה והפיכתם לחיילים בצבא (Stadler & Ben-Ari, 2003).

בדומה לשירות הצבאי של חרדים, גם שירותן הצבאי של הנשים הדתיות עורר מאבקים כבר בשנותיה הראשונות של המדינה. חברי-הכנסת מהציבור החרדי והדתי פעלו למען הסדרת פטור משירות צבאי לכלל הנשים. זאת בגין התפיסה שלפיה השירות הצבאי מאיים על צניעותן ועל תפקידיהן המסורתיים של נשים כרעיות וכאימהות. בסופו של דבר, לצד הפטור שניתן לנשים על בסיס משפחתי (נישואין ואימהות), הוחלט להעניק פטור מיוחד גם לנשים דתיות, וחוק שירות הביטחון כלל הכרה מפורשת בזכאות של נשים לפטור "מטעמי דת". מאוחר יותר הורחב הטעם הדתי גם ל"טעמים שבהווי משפחתי דתי", והוראה זו הסדירה את האפשרות שנשים יקבלו פטור משירות צבאי על בסיס הצהרה על דתיות (ברק-ארז, 2010; רימלט, 2006).

בשנים האחרונות, גורמים צבאיים ופוליטיים ביקשו להפנות את תשומת הלב הציבורית לכך שהפטור לנשים מטעמי דת כרוך בפרוצדורה קלה יחסית, ושכתוצאה מכך, נשים לא-דתיות רבות מנצלות את ה"פרצה" בחוק כדי לא לשרת בצבא. טענה זו לוותה בנתונים המצביעים על עלייה שחלה בשיעור הנשים שמקבלות פטור מטעמי דת בשנים האחרונות (מ-32.7% ב-2007 ל-35.9% ב-2014), ובהצעות חקיקה המבקשות להגביר את האכיפה על נשים לא-דתיות שמבקשות פטור מטעמים דתיים (הראל וכהן, 2014).

מעניין לציין כי ההתנגדות הציבורית המתעוררת בנוגע לפטור משירות צבאי של נשים דתיות נעוצה בחששות מפני שימוש כוזב בסעיף זה, ולא מערערת על עצם האפשרות שנשים דתיות לא ישרתו בצבא. עמדה זו בולטת בהשוואה להתנגדות הציבורית המתעוררת סביב הסדרי השחרור של גברים חרדים, גם הם מטעמי דת, אשר נתפסים כבלתי-לגיטימיים לכשעצמם. ייתכן שההשלמה הציבורית היחסית עם אי-שירותן של הנשים הדתיות בצבא טמונה בעובדה שרבות

מבנות הזרם הדתי-לאומי שלא משרתות בצבא, פונות לחילופין להתנדבות במסגרת השירות הלאומי-אזרחי. הסבר אפשרי נוסף טמון בתפיסה הרווחת שלפיה נשים ממלא מוצבות בתפקידים משניים ובלתי-נחוצים בצבא, ולכן ניתן לפטור אותן משירות צבאי ביתר קלות. בעוד שהשחרור מהצבא של נשים דתיות מתקבל בהבנה יחסית בציבוריות הישראלית, נשים שנוקטות בטקטיקה אינדיבידואלית של השתחררות מהצבא חשופות יותר לשיח מתייג ולא סובלני. זאת בדומה לגברים שמבקשים שלא לשרת בצבא על בסיס אינדיבידואלי, כלומר בניגוד לנורמה הרווחת בסביבתם החברתית הקרובה.

אי-שירות בצבא על בסיס אינדיבידואלי

לצד ההסדרים השונים שממסדים את אי-השירות של הערבים, החרדים והנשים הדתיות בצבא, קיימות בחוק הוראות נוספות שמכוחן הצבא מעניק, על בסיס אינדיבידואלי, פטורים משירות צבאי סדיר. פטורים אלה ניתנים בגלל הסיבות הבאות: אי-כשירות לשירות מטעמים בריאותיים ונפשיים ("פרופיל 21"); אי-התאמה; אי-עמידה ב"סף גיוס"; מגורים בחו"ל; ושיקולים צבאיים-מערכתיים שונים. עבור נשים, קיימים סעיפי פטור נוספים, שכוללים נישואין, היריון, דת וטעמי מצפון.

הנסיבות השונות שבאמצעותן נשים וגברים מקבלים שחרור אינדיבידואלי משירות צבאי מכתובות שלושה טיפוסים שונים של לא-משרתים בצבא, שההבחנה ביניהם מתהווה בעיקר במישור של השיח הציבורי. הטיפוס הראשון כולל גברים ונשים שמקבלים פטור מרשויות הצבא מלכתחילה, מבלי שיהיו מעורבים בתהליך השחרור. מדובר בעיקר בבעלי עבר פלילי, בסובלים מבעיות רפואיות חמורות, ובמי שהצבא בחר מיוזמתו לשחרר מראש בשל שיקולים מערכתיים שונים. שחרורים מהסוג הזה ניתנו ביתר שאת החל משנות התשעים של המאה הקודמת, עם התחלת התהליך של הצמצום התפקודי בצבא, שנועד להפוך את צה"ל ל"צבא קטן וחכם" (כלשונו של אהוד ברק, שר הביטחון דאז). במסגרת זו, הצבא החל לשחרר רבים מחיילי הגיוס, כולל עולים חדשים מרוסיה, רבים מקרב השכבות העניות וחסרות ההשכלה, וכן נשים רבות (בן-אליעזר, 2012).

הטיפוס השני של הלא-משרתים בצבא על בסיס אינדיבידואלי הוא הסרבנים המצפוניים (להלן: "הסרבנים").⁶ הסרבנים מצהירים בגלוי על סירובם האידיאולוגי לשרת בצבא, או בפעולות צבאיות מסוימות ועל נכונותם לשאת בהשלכות המשפטיות של הפעולה, בעיקר מאסר. בקבוצה זו נכללים גם אלה שביקשו וקיבלו פטור מטעמי מצפון, אולם מדובר בתת-קבוצה זניחה מבחינת ממדיה המספריים.⁷ זאת מאחר שהזכות שלא לשרת בצבא מטעמי מצפון מוגבלת ומצומצמת למדי. זכות זו קיבלה בתחילה עיגון מיוחד בחוק עבור נשים בלבד, אך החל מ-2004 היא צומצמה משמעותית גם עבורן. כיום, קבלת פטור מטעמי מצפון מיושמת במקרים נדירים בלבד, בכפוף לסמכות של שר הביטחון להעניק פטור "מטעמים מיוחדים", ובתנאי שמבקש הפטור מוכיח שסירובו לשרת נובע מ"פציפיזם טהור ואמיתי", כלומר מהתנגדות לשירות צבאי בתור שכזה ומהתנגדות לאלימות באופן כללי ומוחלט. כתוצאה מכך, הסירוב לשרת מטעמים הנתפסים כאידיאולוגיים או פוליטיים (למשל הסירוב לשרת במלחמה מסוימת או בשטחים הכבושים) נחשב בישראל לעבירה על פי חוק, כך שרובם המכריע של הסרבנים מקבלים, בסופו של דבר, פטור משירות על סמך סעיפים שונים שאינם קשורים במצפון (אלגזי, 2004; רימלט, 2006).

הספרות שעוסקת בתופעת הסרבנות בישראל נוטה לראות בה חלק ממסורת מבוססת וענפה של אי-ציות אזרחי (למשל: אבינרי, 2001; מנוחין, 2006). אי-הציות האזרחי מבטא פעולה בלתי-חוקית ובלתי-אלימה של התנגדות למשטר באמצעות הפרה של החוק. פעולה זו נעשית בפומבי, מתוך מטרה לחולל שינוי במדיניות הממשלה או בחוקיה, ומתוך נכונות לשאת במעצר או בעונש שההפרה מטילה על מבצעה (רולס, 2001; תיורו, 2005).

⁶ המונח "סרבנים מצפוניים" כולל בהקשר הזה גם את אלה שמוגדרים על ידי רשויות צה"ל כ"סרבנים פוליטיים". ההבחנה בין שתי הקבוצות נועדה לצמצם את האפשרות לקבל פטור משירות צבאי, דרך הגבלתה לתחום הצר של "טעמי מצפון טהורים", שאינם כוללים התנגדות למדיניות ולפעולות ספציפיות שהצבא מוציא לפועל (הנתפסת כ"סרבנות פוליטית" שאינה מאפשרת קבלת פטור משירות). השימוש שנעשה כאן במונח "סרבנים מצפוניים" עבור סרבנים משתי הקטגוריות תואם את ההגדרה העצמית של החברים בשתי הקבוצות.

⁷ על פי נתונים שהעביר דובר צה"ל לאגודה לזכויות האזרח בישראל, בשנת 2000 פנו לוועדת מצפון 46 חיילים ומיועדים לשירות ביטחון. רק ארבעה מתוכם (שני מיועדים לשירות ביטחון, ושני אנשי מילואים) קיבלו פטור משירות צבאי מטעמי מצפון. מקור: אתר האגודה לזכויות האזרח בישראל. <https://www.acri.org.il/he/5606>

בהלימה עם מסורת אי-הציות האזרחי, מחקרים שבחנו את התפיסות של הסרבנים בישראל מצביעים על כך שהם מנסחים את פעולתם במונחים של ערכים, מוסר ומחויבות אזרחית. כך למשל, מחקר שהתמקד בחיילים שסירבו לשרת בשטחי לבנון מראה שהם כוננו שיח אלטרנטיבי אשר ערער על המחויבות של הפרט להיות שותף בכל תנאי במפעל הצבאי של המדינה. יחד עם זאת, עצם השתייכותם של הסרבנים האלה לרובד חברתי שנתפס כתורם לטוב המשותף, אפשרה להם להשתמש בשיח ההגמוני של אזרחות ומחויבות, על מנת לתבוע הכרה בזכות חדשה, שהיא הזכות לסירוב סלקטיבי (Helman, 1999). באופן דומה, חיילי המילואים שסירבו לשרת בשטחים הכבושים ביטאו בתפיסותיהם התנגדות אקטיבית למדיניות של הצבא והמדינה כלפי האוכלוסייה הפלסטינית. יחד עם זאת, מיקומם ההגמוני בחברה (כבני המעמד הבינוני וכחיילים קרביים לשעבר) הוא שאפשר, במידה רבה, את התנגדותם. מיקום זה מאופיין בהזדהות חזקה עם הרעיון של הקרבה הירואית – הזדהות שיצרה פערים בלתי נסבלים בין אידיאלים נתפסים של השירות הצבאי לבין חוויית השירות בפועל, ושהובילה למשבר מוסרי ולפעולת הסרבנות (Weiss, 2011). משני מחקרים אלה עולה כי הסרבנות הסלקטיבית, שמערערת בפומבי על אתוסים מיליטריסטיים, פועלת בו בזמן לשעתוק של דפוסים מיליטריסטיים, בפרט אלה שמקנים לחיילים קרביים מעמד מועדף בדיון הפוליטי, כולל הזכות לערער עליו.

הטיפוס השלישי של פרטים שלא-משרתים בצבא על בסיס אינדיבידואלי הם הנמנעים משירות צבאי. ההימנעות משירות צבאי הוגדרה, לצרכי מחקר זה, באופן שמבקש לשקף את התופעה שמוכרת בשיח כ"השתמטות"⁸. לפי הגדרה זו, הנמנעים משירות צבאי הם גברים ונשים שיזמו את שחרורם משירות צבאי סדיר באמצעות הצהרה על אי-התאמה רפואית, פסיכולוגית או נפשית לשירות, ואצל נשים, גם באמצעות הצהרה על דת (אצל נשים לא-דתיות) או באמצעות נישואין שתכליתם הייתה שחרור מהצבא. למרות שפרטים אלה השתחררו כחוק משירות צבאי, השיח הציבורי נוטה לייחס להם שימוש באמצעים לא לגיטימיים ו"זיוף" של בעיות נפשיות כדי להתחמק מחובתם האזרחית והלאומית, כפי שמרמז התיוג שלהם כ"משתמטים", והזיהוי של המונח עם אנוכיות, פינוק-יתר ואזרחות לקויה (Livio, 2011).

⁸ אף שבאופן כללי, המונח "משתמטים" מתפקד בשיח כרעיון מעורפל, חסר הגדרה מוסכמת, שעשוי לשמש, לפי הצורך, לתיוג כל הקבוצות והפרטים שלא משרתים בצבא (כולל חרדים, סרבנים, ואף צעירים ששוהים בחו"ל ושלא הסדירו את שחרורם מהצבא), התופעה שמזוהה ביותר עם המונח היא ההימנעות משירות צבאי, כפי שהיא מוגדרת בעבודה זו (Livio, 2012).

ההבחנה בין ההימנעות משירות צבאי לסרבנות המצפונית נעוצה אמנם בדרכי פעולתן השונות, אך נהוג לייחס לכל אחת מהפרקטיקות גם מניעים מסוג שונה, ואלה מארגנים את ההיררכיה במעמדן המוסרי. לסרבנים המצפוניים מיוחסים שיקולים אידיאולוגיים-פוליטיים, שמכוננים אותם בחוגים מסוימים כנשאים של תכונות ראויות להערכה, ביניהם: אומץ לב, נחישות וחוסן ערכי ומוסרי (ראו למשל: אלגזי, 2004). ההימנעות משירות צבאי, לעומת זאת, מקושרת עם אינטרסים ועם צרכים אישיים-תועלתניים, ובעיקר חומריים, של הפרט. כתוצאה מכך, היא מתויגת כאנוכית, כפסיבית, וכמגלמת של סכנה לקולקטיב. כך למשל, נכתב בעקיפין על ההימנעות משירות צבאי במסגרת הכתיבה שעוסקת בסרבנות המצפונית ובהצדקותיה: "המערכת יכולה להסתדר ביתר קלות עם התופעה גלוית הלב של סרבנות מצפונית מאשר עם התופעה של סירוב אנוכי חמקמק, אם כי חוקי, הנפוצה הרבה יותר" (שלף, 1989: 135). דוגמה נוספת ובוטה במיוחד לתפיסתה של ההימנעות משירות צבאי כפרקטיקה שחוסר המוסריות שלה מבחינה בבירור בינה לבין הסרבנות המצפונית, מספק המניפסט של תנועת "השמאל הלאומי"⁹:

הסרבנים מוכנים לשלם מחיר על אי-השירות. הם מוקעים, הם נכלאים, הם נרדפים בדרכים שהשלטון בוחר. אפשר להתנגד לדעתם, אפשר להסכים, אבל צריך להעריך את הנכונות של הסרבנים לתשלום אישי. הסרבנים אינם משתמטים. [...] כשאנחנו אומרים משתמטים אנחנו מתכוונים למשהו אחר. בכל דור ודור יש להם שם ותירוצים אחרים – אבל תמיד מדובר בטפילים. אלף סיבות יש להם – אחד מודיע שהוא מעדיף להישאר בעיר ולזיין, השני מוסר שקשה לו לקבל פקודות, השלישית מתחתנת פיקטיבית ואז רצה להתפשט בפלייבוי, הרביעי מתחזה לשמאלני – כמו עבריין שמגדל זקן ושם כיפה. החמישי לא יכול להיות חייל בצה"ל אבל מוכן לשחק חייל צה"ל בקולנוע או קצין נאצי בתיאטרון. הם מסבירים לך באריכות עד כמה חשוב להם להגשים את עצמם בשנים הארוכות שבני גילם משרתים בצבא. והם גם משוויצים. וההורים שלהם גם. הסביבה מקבלת אותם, במיוחד כשהם כוכבים צעירים, מבינה אותם, נזהרת לא לדוש בנושא במחיצתם. אנחנו חושבים שהם מגעילים. אנחנו חושבים שהם אסורים לבוא בקהל.

⁹ תנועה שהחלה לפעול ב-2009 מתוך מטרה מוצהרת להקים מחדש את מחנה השמאל. התנועה פרסמה באותה שנה מניפסט שזכה לתפוצה רחבה ברשת האינטרנט. אחד ממייסדי התנועה, אלדד יניב, הקים ב-2012 את מפלגת "ארץ חדשה" שהתמודדה בבחירות לכנסת אך לא עברה את אחוז החסימה.

אנחנו מסתכלים עליהם ורואים בלי שום קושי את אות הקלון על המצח. משתמטים הם לא שמאלנים. האמת היא שמשתמטים הם גם לא ימנים. אנחנו טוענים שהם סתם חארות ובעיקר לא ממלאים את חלקם בחוזה (הספרי ויניב, 2009 : 11-12).

ארן ליביו (2012; Livio, 2011), מצביע על הנטייה הציבורית הרווחת לראות ב"משתמטים" אזרחים חסרי אחריות אישית, שלא ממלאים את חובתם לקולקטיב, ושאינם זכאים משום כך לזכויות אזרחיות מלאות. לפי ליביו, המונח "משתמטים" מתפקד בשיח כרעיון עמום וחסר הגדרה מוסכמת, שניתן להשתמש בו בעיקרון ביחס לכלל הצורות של אי-השירות בצבא. עמימות זו היא שהביאה לכך שמסגרת הקמפיין "ישראלי אמיתי לא משתמט" למשל (שהושק ב-2007), המסרים הכתובים לווי בהערת שוליים, שנדרשה להסביר כי הכוונה במילה "משתמט" היא ל"מי שחוק הגיוס חל עליו ובוחר שלא להתגייס". למרות עמימות זו, העיסוק התקשורתי ב"השתמטות" מלווה לרוב בנתונים סטטיסטיים מפורטים לגבי ממדי התופעה. אף שנתונים אלה אינם כפופים להגדרה קוהרנטית אחת של המונח (ולכן הם סותרים זה את זה), הם מבקשים לתת תוקף סמכותי לתפיסה שלפיה ה"השתמטות" היא תופעה רחבה ולהצביע על התפשטותה המסוכנת. ההבניה הדיסקורסיבית של ה"השתמטות" כפרקטיקה ברורה, בעלת תוקף מספרי מדויק (ומאיים), שנגזרת מה"בחירה" של פרטים לא להתגייס, מסתירה את העובדה שה"השתמטות" אינה אפשרית ללא המעורבות של המערכת הצבאית. הבניה זו אף מתעלמת מהנטייה של הצבא לפטור משירות מועמדים פוטנציאליים רבים, מסיבות סוציו-כלכליות, פסיכולוגיות, ובשל עודף כח-אדם. הסתרת הגורמים המבניים המעורבים בפרקטיקה מבנה את אי-השירות בצבא כעניין של בחירה אישית, ומטילה על כתפיהם של ה"משתמטים" את האחריות על הפעולה, באופן שמנותק מהמציאות הממשית ושמבנה את המשתמטים כבעלי מוסריות לקויה ומתועבת.

ההימנעות משירות צבאי בישראל לא זכתה למחקר פנומנולוגי, אך כיוונים כלליים לבחינת נסיבותיה של הפרקטיקה הוצעו על ידי חוקרים שונים. כך למשל, מניתוח מאקרו-חברתי של הנכונות לשרת בצבא בישראל עולה הטענה שלפיה בעת הנוכחית, הקבוצות הפריפריאליות הן הנהנות העיקריות מהתמורה המגולמת בשירות הצבאי, זאת בעוד שעבור הקבוצות הדומיננטיות, הצבא חדל להיות מקור בלעדי להשגת תגמולים וסטטוס חברתי, ולכן הן בהדרגה

מדירות את רגליהן משורותיו (Levy, 2008). הנחה זו מבססת את הנטייה הרווחת לראות בהימנעות משירות צבאי פרקטיקה שמבטאת במיקומים המוחלשים עזובה חברתית (סמוחה, 1983/4), ובמיקומים הדומיננטיים פעולה שמניעה הם כלכליים-תועלתניים (Levy, 2008). גישה שונה הוצעה על ידי מאיר עמור (2010), שטען שהימנעותם משירות צבאי של בני המעמד הנמוך היא חלק ממכלול פרקטיקות (שכוללות: הפרות משמעת, נפקדות ועריקות) שמבטאות סירוב חברתי, כלומר תגובת-נגד להסללתם של המוחלשים למדרגים הנמוכים והלא-מתגמלים של הארגון הצבאי. בבסיס גישה זו נעוצה ההכרה בכך שלמרות שבעשורים האחרונים הצבא מעניק לקבוצות הפריפריאליות הזדמנויות חדשות להתקדם בשורות הצבא, הוא ממשיך במקביל את מדיניות ההקצאה של תפקידים לפי היררכיה אתנו-מעמדית ברורה, ומותיר את השירות הצבאי, עבור רבים מבני המעמד הנמוך, כמסלול בלתי משתלם, נצלני וזר לחייהם.

עבודה זו מבקשת להרחיב ולהעמיק את ההמשגות הראשוניות האלה, והיא בוחנת לראשונה את ההימנעות משירות צבאי כתופעה שעומדת בפני עצמה, ושמקבלת משמעויות רחבות היקף בחוויות החיים של פרטים בישראל. לאור זאת, שאלת המחקר הכללית שמנחה את העבודה היא: מה המשמעויות החברתיות, הפוליטיות והמגדריות שההימנעות משירות צבאי מקבלת בסיפורי החיים של גברים ונשים ממיקומים אתנו-מעמדיים שונים בחברה היהודית-ישראלית. במסגרת זו, העבודה בוחנת את החוויה האישית של ההימנעות משירות צבאי, כלומר את העמדות והרגשות שמצמיחים אותה ושמעצבים בעקבותיה, בהם: עמדות פוליטיות, זהויות מגדריות, התנסויות חברתיות, התנסויות מקצועיות, ותחושות שייכות למדינה. על סמך חוויות אישיות אלה, העבודה מבקשת להצביע גם על ההיבטים המאקרו-חברתיים של ההימנעות משירות צבאי ועל מקומה של התופעה בסדר החברתי-מדינתי.

ההימנעות משירות צבאי בישראל, שמוכרת בשיח כ"השתמטות", היא פרקטיקה חברתית ידועה ומדוברת בספירה הציבורית ובחקר היחסים בין הצבא לחברה בישראל. למרות זאת, פרקטיקה זו טרם נחקרה מבעד לעיניהם של הסוכנים החברתיים שמייצגים את התופעה. אַלֶם מחקרי זה מותיר את ההנחות שנוגעות לנסיבותיה ולמשמעויותיה של הבחירה שלא לשרת בצבא כמובן מאליה שלא נחקר באופן שיטתי, ובכך הספרות המחקרית מזניחה ממד אינטגרלי להבנת מקומו של השירות הצבאי בחברה הישראלית. עבודה זו מבקשת למלא חלל מחקרי זה, והיא בוחנת לראשונה את המשמעויות שההימנעות משירות צבאי מקבלת בחייהם של נשים וגברים בישראל.

ההתמקדות בחוויה הסובייקטיבית של פרטים שבחרו שלא לשרת בצבא, כנציגים של התופעות הרחבות שמכונות "חוסר מוטיבציה" ו"השתמטות", נשענת על שיטת מחקר פנומנולוגית-פרשנית, שמסבירה ושמפרשת את הפרקטיקה החברתית באמצעות מערכת המשמעויות, התפיסות, והתיאורים של מבצעה (Holstein and Gubrium, 1998; Schwandt, 2000). הגישה הפנומנולוגית-פרשנית שייכת למסורת המחקר האיכותני, שהופך את העולם לנראה דרך סדרה של ייצוגים, בהם: רשימות-שדה, ראיונות, שיחים, תמונות, הקלטות ויומנים. המחקר האיכותני מדגיש את האופי המובנה חברתית של המציאות ואת האופנים שבאמצעותם החוויה החברתית נוצרת ומקבלת משמעויות אישיות וחברתיות (Denzin & Lincoln, 2013). בפרק להלן אתאר את המסורת הפנומנולוגית-פרשנית שעליה נשענתי בעבודה זו, ואת אסטרטגיית המחקר שנגזרת ממנה. לאחר מכן אפנה לתיאור פרטני יותר של האוכלוסייה, כלי המחקר ותהליך הניתוח שמעורבים במחקר הנוכחי.

2.1 תפיסת המחקר: הגישה הפנומנולוגית-פרשנית

מחקר זה בוחן את תופעת ההימנעות משירות צבאי ואת מקומה בחברה הישראלית מתוך נקודת המבט של גברים ונשים שמעורבים בפרקטיקה הנחקרת. התבססות על מערכת המשמעויות והחוויות של אינדיבידואלים, כמצע לניתוח הפעולה החברתית שהם מייצגים,

נשענת על הגישה הפנומנולוגית-פרשנית במדעי החברה, שהתפתחה בהשראת הפילוסופיה הפנומנולוגית. הפילוסופיה הפנומנולוגית התעניינה בבסיס החווייתי של הידע, וגרסה כי מערכת היחסים בין הסובייקטים לתפיסות שלהם אינה פסיבית אלא מעוצבת דרך השפעות הדדיות. פרדיגמה זו הדגישה את הרעיון שלפיו התודעה האנושית מכוננת באופן פעיל אובייקטים של התנסות, כלומר שהתודעה היא תמיד תודעה-של-משהו, והיא לא עומדת לבדה, מחוץ להתנסות או מעליה (Husserl, 1970). הסוציולוגיה הפנומנולוגית, שהתבססה על רעיונות אלה, ערערה על התפיסה שלפיה עולם-החיים נמצא מחוץ לתודעה, למחשבה או לפעולה של החברים בתוכו, והדגישה את הממדים הסובייקטיביים שלו. בהמשך לרעיון זה, נטען כי מדעי החברה צריכים להתמקד בהתנסויות ובתודעה של השחקנים החברתיים, על מנת לאתר את התהליכים שבאמצעותם התופעות, השיחים והסוכנים החברתיים מתעצבים והופכים למה שהם (Schutz, 1970). יחד עם זאת, מסורת המחקר הפנומנולוגית לא מייחסת סובייקטיביות מוחלטת לעולם-החיים, אלא מניחה כי זהו עולם אינטר-סובייקטיבי, שבעת ובעונה אחת גם נוצר על ידי השחקנים החברתיים וגם מטיל עליהם אילוצים באמצעות מבנים חברתיים ותרבותיים (שלסקי ואריאלי, 2008). תפיסה זו תומכת בגישה המחקרית שלפיה המשמעויות שהפרט מייחס לפרקטיקה מסוימת מעידות לא רק על הפרט, אלא גם על הפרקטיקה שבה הוא מעורב, וכן על ההסדרים החברתיים שבתוכם ההתנהגות שלו מוטמעת.

האפשרות לחלץ משמעות חברתית רחבה מתוך ההתנסות הסובייקטיבית של הנחקרים נובעת מהממד הפרשני של הפנומנולוגיה, שמרחיב את התפיסות של מושאי המחקר מעבר לממדים הסובייקטיביים שלהם. לפי הגישה הפרשנית, ההטיות וההנחות של החוקר מהוות חלק אינטגרלי מהמחקר ומתהליך הניתוח, ואין צורך לשים אותן בצד כדי להגן על תוצאות המחקר. במסגרת תהליך זה, המחויבות של החוקר היא להבין את ההקשר שבתוכו הטקסט או הדיאלוג נוצרו, ולהביא לקדמת הבמה את הפרשנויות שעולות מתוך המיזוג של הטקסט, ההקשר שלו, המשתתפים במחקר, החוקר, וההקשר שבתוכם המשתתפים והחוקר פועלים (Laverty, 2003).

המחקר הפנומנולוגי-פרשני נשען אפוא על שתי הנחות יסוד כלליות בנוגע למהותה של המציאות החברתית הנחקרת. לפי ההנחה הראשונה, המציאות החברתית מעוצבת על ידי תנאיו החברתיים, התרבותיים, והאישיים של הנחקר, ואינה קיימת בלעדיו, שכן הנחקר הוא חלק מאותה מציאות. ההנחה השנייה גורסת שאין מציאות אחת מוחלטת ונכונה שהמחקר צריך

לגלות, אלא כל מציאות חברתית היא רבת-פנים, מורכבת מנקודות מבט ומפרשנויות שונות, ולא ניתן להפקיע אותה מההקשר הכולל דרך משתנים יחידים. שתי הנחות יסוד אלה מכתיבות את ההתבססות המחקרית על נקודת מבטם של הסוכנים שמאכלסים את התופעה החברתית הנחקרת, על מנת לתארה במלוא מורכבותה (צבר-בן יהושע, 2006; Agnew & Pyke, 1994; Berg, 1998; Denzin & Lincoln, 2013).

הניסיונות של הגישה הפנומנולוגית-פרשנית להבין את הממדים של החיים האנושיים דרך הדיבור השגרתי עליהם כרוכים בהדגשה של רעיון ה"משמעות", כגורם שממלא תפקיד חיוני באפיון של ההתנהגות האנושית. כאשר מכירים בכך שההתנהגות האנושית מגלמת פעולה של סוכנים שיש להם שאיפות, תשוקות, מניעים ומטרות, יש להתייחס אליה במונחים של משמעות, או דרך מה שצ'ירלס טיילור (Taylor, 1987) מכנה "משמעות התנסותית" (experiential meaning). לפי המשגה זו, המשמעות שהסובייקטים נותנים להתנהגות שלהם היא זו שהופכת אותה ל"הגיונית" או ל"מתקבלת על הדעת" במישור החברתי, ודפוס זה הופך את המשמעות למרכיב חיוני מ"מדעי האדם". טיילור (שם) מצביע על כך שה"היגיון" שמבסס את המשמעות הסובייקטיבית מכתוב ניתוח פרשני, בהתאם לתנאים של מדע הפרשנות. במסגרת התנאים האלה, יש לאפיין את ההיגיון והקוהרנטיות של הדברים שנאמרים, וכן לקחת בחשבון שדברים אלה עשויים לקבל גם צורות ביטוי אחרות, כך שהפרשנות מעניקה ביטוי ברור יותר למה שמרומז בהם.

בהתאם לגישות אלה, עבודה זו נשענת על הנחת היסוד שלפיה "המשמעות ההתנסותית" שהנמנעים משירות צבאי מקנים לפעולתם לא עומדת לבדה, אלא היא חלק מהותי ואינהרנטי הן מהאפיון של הפרקטיקה החברתית שבה הם מעורבים, והן מההסדרים והמבנים החברתיים שבתוכם היא משוקעת. כתוצאה מכך, ניתוח פרשני של התפיסות הסובייקטיביות שמלוות את הבחירה שלא לשרת בצבא הוא כלי מרכזי להבנת מקומו של השירות הצבאי בחברה הישראלית, והוא מהווה נדבך מרכזי מהמחקר של היחסים הצבאיים-אזרחיים בישראל.

2.2 אסטרטגית המחקר: תיאוריה מעוגנת בשדה

התפיסה הפנומנולוגית שמנחה עבודה זו חולקת קווים משותפים עם "התיאוריה המעוגנת בשדה" (grounded theory), שהלכה והתבססה כאסטרטגיה מרכזית במחקר הסוציולוגי

בעשורים האחרונים. בדומה לפנומנולוגיה, גם "התיאוריה המעוגנת בשדה" מחויבת לתיאור עשיר וגדוש של החוויה האנושית, וכן מבקשת "למפות" את הדרכים השונות שבאמצעותן אנשים חווים את העולם שסביבם (Bartlett & Payne, 1997; Hutchinson, 1988).

"התיאוריה המעוגנת בשדה" נוסחה לראשונה על ידי גלייזר ושטראוס (Glaser & Strauss, 1967). הם ביקשו להציע שיטת מחקר סוציולוגית חדשה, שתשנה את המגמה שהייתה רווחת לטענתם בזמנו, שבה המחקר הסוציולוגי מתמקד בעיקר באימות של תיאוריות קיימות, ובהיקשים לוגיים שנגזרים א-פריורית מתוך התיאוריות ה"גדולות" של אבות הסוציולוגיה. "התיאוריה המעוגנת בשדה" הציעה פרספקטיבה מחקרית חדשה שתפקידה ליצור תיאוריות חדשות. זאת באמצעות השתחררות מהנחות מוקדמות לפני שניגשים למחקר, ומתוך הנחה שהתיאוריה לא מופרדת מהתהליך המחקרי שמכונן אותה, ושהיא מתפקדת כישות דינמית שמתפתחת ללא הרף.

מאז ההמשגה הראשונית שלה, "התיאוריה המעוגנת בשדה" שוכללה, השתנתה, וקיבלה צורות שונות. עם זאת, בהתאם לקווי היסוד שלה, היא ממשיכה להתמקד בחיפוש אחר תיאוריות והבנות חדשות של פרקטיקות ותהליכים חברתיים, ולעסוק בייצור של תיאוריות (במקום באימות שלהן) דרך הגילוי של משמעויות העולם עבור המשתמשים בו, ודרך הניתוח של התהליכים הבסיסיים שמארגנים את העולם ואת התפיסות ביחס אליו (Bartlett & Payne, 1997; Hutchinson, 1988).

על בסיס גישות אלה, בחרתי ב"תיאוריה המעוגנת בשדה" כאסטרטגיה שמנחה את העבודה הנוכחית. תיאוריה זו מעניקה לעבודתי שני יתרונות מרכזיים. ראשית, היא מאפשרת לאתר את הדפוסים הלא-מוכרים והנסתרים מהעין שצומחים מתוך החוויה המשותפת של קבוצת האנשים שבהם המחקר מתמקד (Hutchinson, 1988). שנית, היות שהעבודה הנוכחית מתמקדת בתופעה שטרם נחקרה באופן ממוקד, יש משנה חשיבות לבחון אותה ללא הנחות מוקדמות, ולחשוף "מתוך השדה" את דפוסיה הממשיים והמשמעותיים ביותר.

לפיכך, עבודה זו לא נשענת על מחויבות ראשונית לתפיסות תיאורטיות כאלה ואחרות ולהשערות מסוימות שהמחקר מבקש לאמת או להפריך. תחת זאת, מסע המחקר מתחיל עם השאלה הכללית: מהן המשמעויות שההימנעות משירות צבאי מקבלת בחייהם של גברים ונשים בישראל. לשאלה זו מספר בלתי מוגבל של תשובות אפשריות, ולכן ההמשגה התיאורטית שעולה

מתוכה מאופיינת בהתייחסות להיבטים רבים ומגוונים, בזיקה הדוקה לשדה שמתוכו היא צומחת, ומתוך נאמנות למורכבותה ולעושרה של החוויה האנושית הנחקרת.

2.3 אוכלוסיית המחקר: הגדרה ואיתור

עבודה זו נשענת על ראיונות שערכתי עם 73 גברים ונשים אשר נמנעו משירות צבאי. ההימנעות משירות צבאי הוגדרה, לצרכי עבודה זו, כך שהיא תשקף, ככל הניתן, את התופעה שמוכרת בשיח כ"השתמטות". אף שהקטגוריה המכונה "משתמטים" עמומה, חסרת הגדרה מוסכמת, ועשויה לכלול, בהקשרים שונים, את כל מי שלא משרת בצבא (כולל: חרדים, סרבנים, מקבלי פטור רפואי ואף צעירים ששוהים בחו"ל ושלא הסדירו מראש את זכאותם לקבל פטור משירות), לרוב נוטים לסמן באמצעותה את אלה שאי-שירותם בצבא נבע מבחירה אינדיבידואלית שנתפסת כבלתי-לגיטימית (כפי שמרמז שמה), אף שהיא נעשתה כחוק (Livio, 2011). לכן, הגדרתי את הנמנעים משירות צבאי כגברים ונשים שיזמו את שחרורם משירות צבאי סדיר (לפני הגיוס או במהלך שירותם), באמצעות הצהרה על אי-התאמה רפואית, פסיכולוגית או נפשית לשירות, ואצל נשים, גם באמצעות הצהרה על דת (אצל נשים לא-דתיות) או באמצעות נישואין שתכליתם הייתה שחרור מהצבא. בהגדרה זו לא נכללים פרטים שמקבלים פטור משירות צבאי על בסיס שיוכם המגזרי (ערבים, חרדים, ונשים דתיות), וכן פרטים שהצבא מעניק להם מראש, ומבלי שיהיו מעורבים בתהליך, פטור משירות צבאי (בעיקר בעלי עבר פלילי או מגבלות רפואיות חמורות).

על מנת לאתר מרואיינים מתאימים למחקר, נקטתי תחילה בשיטת "כדור השלג", התרה אחר מרואיינים דרך מעגלים אישיים וחברתיים רחבים, וכן פרסמתי מודעות לאיתור האוכלוסייה הרלוונטית בשתי זירות: בעמודי הפייסבוק של מכרים ממעגלים חברתיים שונים וברשימות תפוצה שונות באינטרנט. לשון המודעה שפרסמתי הייתה: "לצורך עבודת הדוקטורט שלי, אני מחפשת בנרות מרואיינים/ות – גברים ונשים מכל הארץ, בגיל 30 ומעלה,¹⁰ שלא שירתו בצבא

¹⁰ היות שהמחקר מתמקד בנקודת המבט הרטרוספקטיבית של הנמנעים משירות צבאי, כוונתי המקורית הייתה להגביל את גיל המרואיינים ל-30 ומעלה. עם זאת, תהליך האיתור הוביל למציאת מרואיינים רבים שגילם היה נמוך מ-30. כתוצאה מכך, החלטתי להפחית את הרף התחתון של גיל המרואיינים ל-25. בכל מקרה, הממד הרטרוספקטיבי של סיפורי המרואיינים נשמר, היות שעברה תקופה של לפחות שבע שנים מאז "האירוע המכונן" שבו מתמקד המחקר.

א) ששירתו תקופה קצרה של עד חצי שנה¹¹ ושמוכנים לתרום את סיפורם האישי למחקר. מדובר על ריאיון שאורכו כשעה עד שעתיים, שיקבע בזמן ובמקום שנוח למרואיין/ת, וכמובן שכל פרט מזהה מתוכו לא יתפרסם". מתוך כלל האנשים שפנו אליי בעקבות פרסום המודעה, ראייתי רק את אלה שענו על ההגדרה של נמנעים משירות צבאי, כפי שהיא צוינה לעיל.

מהלכי החיפוש הראשוניים שבהם נקטתי הובילו לאיתורם של למעלה מ-50 גברים ונשים שמוגדרים כנמנעים משירות צבאי ושאותם ראייתי לצרכי המחקר. אולם המרואיינים בשלב הזה התאפיינו בפרופיל חברתי הומוגני יחסית, ורובם המכריע היו אשכנזים מהמעמד הבינוני שגדלו באזורים מבוססים ברחבי הארץ. גם המעטים מתוכם שמוצאם מזרחי ושגדלו במשפחות ובשכונות מהמעמד הנמוך, התאפיינו במובליות חברתית, כלומר מאפייני החיים הנוכחיים שלהם (עיסוק, רמת הכנסה, ומקום מגורים) מזוהים עם המעמד הבינוני. העובדה שלא הצלחתי להגיע דרך המעגלים החברתיים שסביבי למרואיינים מהמעמד הנמוך נעוצה לדעתי בשתי סיבות מרכזיות. ראשית, הסגרגציה המעמדית שמאפיינת את הרשתות החברתיות (הקונקרטיות והווירטואליות), הקשתה עליי להגיע באמצעותן לפרטים שאינם נמנים על המעמד החברתי שאליו אני משויכת. שנית, גם כשמצאתי מועמדים מתאימים ממיקומים פריפריאליים, רבים מהם לא הסכימו להתראיין למחקר – דפוס שקשור במידה רבה לנושא הנחקר ולמטענים הרגשיים והחשדנות שהוא מעורר, בעיקר במיקומים המוחלשים חברתית.

לנוכח זאת, ועל מנת להרחיב את הפרופיל החברתי של אוכלוסיית המחקר, נקטתי בצעדים ממוקדים יותר לאיתור מרואיינים ממעמד נמוך. ראשית, הרחבתי את מעגל האנשים שפניתי אליהם על מנת לאתר באמצעותם מרואיינים מתאימים, והפעם ציינתי במפורש שאני מחפשת נמנעים משירות צבאי ששייכים לפריפריה החברתית. שנית, העסקתי שתי תחקירניות (בעלות ניסיון בתחום התחקירים לטלוויזיה), שתפקידן היה למצוא עבורי מרואיינים מאותה קבוצה. שתי התחקירניות התגוררו באותה תקופה בדרום תל אביב, בשכונה שמזוהה עם מצוקה ועוני,

¹¹ כוונתי המקורית הייתה לראיין רק נמנעים משירות צבאי ששירתו תקופה קצרה של עד חצי שנה בצבא. אולם תהליך האיתור הוביל למציאת מרואיינים שלא עמדו בקריטריון הזה, כלומר כאלה ששירתו בצבא תקופה של למעלה מחצי שנה עד שקיבלו את הפטור משירות צבאי. תקופות ארוכות יחסית של שירות צבאי התגלו בעיקר בקרב בני המעמד הנמוך, וכפי שעולה מהמחקר, מאפיין זה נובע מדפוסי ההימנעות שלהם ומהקשיים היחסיים שלהם להשתחרר מהצבא. כתוצאה מכך, החלטתי שלא "לוותר" על מרואיינים פוטנציאליים אלה, והרחבתי את קריטריון תקופת השירות של הנמנעים משירות צבאי, כך שהיא לא תעלה על מחצית מתקופת השירות הקבועה בחוק לגביהם, כלומר שהיא תהיה עד שנה וחצי לגברים ועד שנה לנשים.

והן פנו למכרים, לעובדים בחנויות, ולעוברי אורח בשכונה זו, וביקשו את עזרתם במציאת גברים ונשים שלא שירתו בצבא לצרכים מחקריים. אחרי שהתחקירניות הגיעו למרואיינים פוטנציאליים, הסבירו להם במה מדובר, וקיבלו את הסכמתם להתראיין, הן העבירו אליי את פרטיהם האישיים לשם תיאום ועריכת הריאיון. מאחר שאופי החיפוש של המרואיינים מהמעמד הנמוך עורר חשדנות רבה (שהייתה פחות אופיינית לתהליך האיתור של מרואיינים מהמעמד הבינוני), הובטח למרואיינים המתאימים תגמול כספי של 100 ₪ עבור הריאיון. הצעת תשלום עבור הריאיון הגבירה את הנכונות של המרואיינים הפוטנציאליים להשתתף במחקר. לפי התרשמותי, דפוס זה לא נבע רק מהאפשרות של המרואיינים הפוטנציאליים להפיק תגמול כספי מהמהלך, אלא מקורו בעיקר במשמעות הסמלית שהם ייחסו להצעה לקבל תשלום עבור הריאיון. רבים מהם הופתעו לגלות שהסיפור שלהם מעניין וראוי למחקר, עד כדי כך שמוכנים לשלם להם עבורו, ובעקבות זאת הם הביעו נכונות גוברת להתראיין ולחשוף בפניי את סיפוריהם האישיים.

למרות המאמצים המיוחדים שהקדשתי לאיתור מרואיינים מהמעמד הנמוך, משימה זו נתקלה בקשיים גדולים לאין שיעור מאלה שניצבו בפניי כשאתרתי מרואיינים מהמעמד הבינוני. קשיים אלה אפיינו את כל שלבי הטרם-ריאיון, והם התבטאו בקשיים לאתר מרואיינים מתאימים, לשכנע את אלה שאותרו להשתתף במחקר, ולתאם עם אלה שהסכימו להתראיין מועד קונקרטי לביצוע הריאיון (חלקם חזרו בהם "ברגע האחרון" מהסכמתם). כתוצאה מקשיים אלה, הצלחתי בסופו של דבר לראיין רק 22 נמנעים משירות צבאי שגדלו במשפחות המשויכות למה שאני מכנה "מעמד פריפריאלי"¹². זאת בהשוואה למספר גבוה משמעותית, של 51 מרואיינים שמגיעים מ"המעמד הפריבילגי", וש אליהם הצלחתי להגיע מהר יחסית וללא השקעת מאמצים ומשאבים כספיים מיוחדים. למרות ההטיה המספרית הבולטת בהרכב המעמדי של האוכלוסייה הנחקרת, מספרם הכולל של המרואיינים מהמעמד הפריפריאלי מהווה תשתית מספקת לזיהוי המשמעויות שהם מייחסים להימנעות משירות צבאי, ולתיאור הממדים המובחנים והייחודיים של החוויה ודפוסי הפעולה שלהם, בהשוואה לאלה של עמיתיהם מהמעמד הפריבילגי.

¹² בהמשך פרק זה יפורט תהליך הסיווג של המרואיינים למעמדות השונים.

2.4 הרכב אוכלוסיית המחקר

עבודה זו מבוססת על ראיונות עומק שערכתי עם 73 גברים ונשים שנמנעו משירות צבאי. למרות שאין תשובה חד משמעית לשאלת כמות הראיונות המינימאליים שנדרשת למחקר האיכותני, סך הראיונות שעליהם נשענת עבודה זו, והתיאורים הגדושים שמאפיינים כל אחד מהם, מספקים ידע רחב שתואם את אופייה של העבודה הנוכחית ואת הנושאים שעומדים במרכזה. מנסחיה הראשונים של "התיאוריה המעוגנת בשדה" הצביעו על כך שהחוקר צריך להמשיך בראיונות (או בתצפיות) עד לנקודת שבה הוא מגיע ל"רוויה תיאורטית" (Glaser & Strauss, 1967). בהקשר של העבודה הנוכחית, ניתן לומר כי הגעתי ל"נקודת הרוויה" הזו, שבה הרגשתי שלמדתי מספיק מהראיונות ושהם מתחילים "לחזור עם עצמם", רק ביחס לקבוצת המרואיינים מהמעמד הבינוני. את סדרת הראיונות עם בני המעמד הנמוך הפסקתי מוקדם יותר, לנוכח קשיי האיתור שבהם נתקלתי ושתיארתי לעיל. למרות זאת, היות שהצלחתי להגיע למספר משמעותי של ראיונות עומק עם בני המעמד הנמוך, שתואם לכשעצמו את מטרות העבודה הנוכחית ואת סדר הגודל הרווח במחקרים מהסוג הזה, בחרתי להקדיש להם ניתוח נפרד במסגרת המחקר.

להלן המאפיינים העיקריים של אוכלוסיית המחקר שעליה מבוססת עבודה זו:

• מעמד

הציר המרכזי שעליו מבוססים הניתוחים שמוצעים בעבודה זו הוא מעמדי. בחירה זו לא תוכננה מראש, אלא התעצבה במסגרת תהליך הניתוח של הראיונות. מטרתי הראשונית – לנתח את המשמעויות ואת התחושות שמכוננת ההימנעות משירות צבאי בקרב מבצעה – הובילה לאפיונם של כמה טיפוסים שיחים דומיננטיים, שכל אחד מהם הצביע בבירור על הומוגניות יחסית של דובריו סביב הציר המעמדי. יתרה מזאת, טיפוסים השיח שהתגלו כדומיננטיים במעמדות השונים נמצאו כשונים בתכלית זה מזה. זאת בעוד שמשנתנים זהותיים אחרים (למשל: מגדר או גיל) נמצאו כבעלי השפעה קטנה יותר על כינונם של טיפוסים שיח מובחנים ובעלי שונות מובהקת.

ההשפעה המוגבלת יחסית של המשתנה המגדרי על חוויית ההימנעות משירות צבאי (בהשוואה לזו שהתגלתה על בסיס הניתוח המעמדי), מפתיעה לנוכח התפיסה המחקרית שמדגישה את המגדור הקיצוני של הארגון הצבאי ושל חוויית השירות הצבאי בישראל

(Sasson-Levy, 2011b). עם זאת, ראוי לציין שהממד המגדרי היה נוכח בסיפוריהם של הנמנעים משירות צבאי, והוא התגלה בעיקר אצל הגברים המרואיינים. לכן, עבודה זו מציעה, בנוסף לניתוח המעמדי, גם ניתוח מגדרי-גברי של ההימנעות משירות צבאי (כפי שיפורט להלן), וניתוח זה מבוסס על חלוקת אוכלוסיית הגברים שהשתתפו במחקר לשתי קבוצות מעמדיות, בהתחשב בהבדלים העמוקים שהתגלו ביניהם.

בעקבות הדומיננטיות והבולטות היתרה של המשתנה המעמדי בעיצובם של סיפורים מובחנים בקרב המרואיינים, בחרתי לנתח את הראיונות באמצעות חלוקה ראשונית של המרואיינים לשתי תת-קבוצות, שאותם הגדרתי כבני המעמד הפריפריאלי ובני המעמד הפריבילגי. הסיווג של המרואיינים לכל אחת מקבוצות אלה התבסס על האפיון הסוציו-אקונומי של סביבת המגורים שבה הם התגוררו בנעורם, ושמטוה צמחה החלטתם שלא לשרת בצבא. היישובים והשכונות העירוניות שבהם גדלו המרואיינים הוגדרו כפריבילגיים או כפריפריאליים במונחים חברתיים-כלכליים, ולא במונחים גיאוגרפיים. זאת בהתבסס על ההנחה שפריפריה היא תופעה שמשקפת ריבוד אתנו-מעמדי שעוצב על ידי מדיניות מרחבת וחלוקה לא-שוויונית של המשאבים הלאומיים והמוניציפאליים (Tzfadia & Yacobi, 2011). נמנעתי מלהגדיר את הקבוצות באמצעות המונחים המוכרים "מעמד נמוך", ו"מעמד בינוני". זאת מאחר שעיקר ההבדלים ביניהן לא נעוצים בפערי הכנסות. כך למשל, רבים מבני המעמד הפריבילגי משתייכים לליבה של "המעמד היצירתי", שכוללת שחקנים, אמנים, סופרים, עיתונאים, אדריכלים, מעצבים וכדומה (Florida, 2012). עיסוקים אלה לא מאופיינים בהכרח בהכנסה גבוהה, באחזקה של נכסים פיזיים, ואפילו לא בהשכלה פורמלית. יחד עם זאת, הם מגלמים נכסים תרבותיים וסמליים, העדפות, טעמים ותחומי עניין שמשקפים מיקום חברתי מרכזי, ושקשורים באופן הדוק לסביבת מוצא מבוססת חברתית-כלכלית. זאת בהלימה עם ההמשגה התיאורטית של פייר בורדייה (Bourdieu, 1986), שלפיה פרטים ממוקמים מבוססים משיגים פריבילגיות מעמדיות ומשמרים אותם לא רק בזכות משאביהם הכלכליים, אלא גם בזכות ההון התרבותי שמוקצה להם, שמתבטא, בין השאר, בידע, בהעדפות ובטעמים שמזוהים עם מיקום מועדף בסדר החברתי.

על בסיס סיווג זה, 51 מרואיינים הוגדרו כבני המעמד הפריבילגי. הם גדלו בשכונות מבוססות בירושלים (9 מרואיינים), בתל אביב (6 מרואיינים), ובערים גדולות אחרות שרובן ממוקמות במרכז הארץ, בהן: הרצליה, גבעתיים, רמת גן, קרית אונו וכפר סבא (סך-הכל: 19

מרואיינים). מרואיינים אחרים גדלו בקיבוצים (9 מרואיינים), ובמושבים/יישובים קהילתיים בעלי דירוג חברתי-כלכלי גבוה שממוקמים בצפון ובדרום הארץ (3 מרואיינים). שאר המרואיינים (5) נולדו וגדלו בחו"ל (ארגנטינה, דרום-אפריקה, יוגוסלביה, מקסיקו וצ'כיה) ועלו לארץ בנערוּתם.

תהליך הסיווג הוביל להגדרתם של 22 מרואיינים כבני המעמד הפריפריאלי. על קבוצה זו נמנים גברים ונשים שגדלו בשכונה מוזנחת בדרום תל אביב (7 מרואיינים), מרואיינים שגדלו בשכונות אחרות שמזוהות עם מצוקה ועוני בערים הגדולות, בהן: ירושלים, חדרה, רמת גן, בת ים, וחולון (סך-הכל: 11 מרואיינים). שאר המרואיינים (4) גדלו בעיריות פיתוח, ביישובים קהילתיים או במושבים מרוחקים בעלי דירוג חברתי-כלכלי נמוך.

השייכים שמאפיינים את סביבת המגורים המקורית של המרואיינים התגלו, שלא במפתיע, כחופפים במידה רבה, למיקומם האתנו-מעמדי הנוכחי בהיררכיה החברתית. במישור האתני, רוב של כ-86% מהמרואיינים מהמעמד הפריבילגי (44 מרואיינים) הם ממוצא אשכנזי. זאת בעוד שרק כ-6% מהם (3 מרואיינים) הם ממוצא מזרחי, וארבעת המרואיינים הנותרים הם ממוצא אתני מעורב. במעמד הפריפריאלי, רוב של כ-82% מהמרואיינים (18 מרואיינים) הם ממוצא מזרחי, אחד מהם הוא ממוצא אתיופי, ורק מרואיין אחד מתוך כלל המרואיינים הוא ממוצא אשכנזי. שני המרואיינים הנותרים הם ממוצא אתני מעורב.

במישור של העיסוקים המקצועיים, המרואיינים שגדלו באזורים הפריבילגיים מתפרנסים מעיסוקים שמזוהים עם מעמד חברתי בינוני-גבוה, בהם: עיתונאות, הוראה אקדמית, ניהול, תכנות מחשבים, ייעוץ, עיצוב, אמנות, טיפול אלטרנטיבי, צילום, משחק, הפקה ובימוי. רוב המרואיינים שגדלו באזורים הפריפריאליים, לעומת זאת, הם בעלי עיסוקים שמאופיינים בעבודת כפיים, בשכר נמוך, או בסטטוס חברתי נמוך, בהם: מכונאות רכב, זבנות, עבודות מטבח, ניקיון, ועיצוב שיער. כמו כן, שיעור גבוה יחסית של כ-22% מתוכם (5 מרואיינים) הם מובטלים.¹³ מכאן ששתי הקטגוריות שעליהן מבוסס הניתוח להלן ("המעמד הפריבילגי"

¹³ שיטת הדגימה שבה התבצע המחקר בשלב הראשון הביאה לאיתור מספר גבוה יחסית של מרואיינים שמשתייכים כיום למעמד הבינוני. חלק קטן מהמרואיינים האלה הוגדרו כבני המעמד הפריפריאלי, בגלל סביבת המגורים הפריפריאלית שבה גדלו ושמטובה צמחה החלטתם לא לשרת בצבא. כתוצאה מכך, מספר גבוה יחסית של שישה מבין 22 המרואיינים שנמנים על המעמד הפריפריאלי הם בעלי עיסוקים יוקרתיים שאינם מזוהים עם מעמד המוצא שלהם, בהם: עריכת-דין, רפואה, מחשבים וייעוץ.

ו"המעמד הפריפריאלי") משקפות במידה רבה את החלוקה האתנו-מעמדית בחברה היהודית-ישראלית.

• מגדר

אוכלוסיית המחקר מורכבת מ-39 גברים (שמהווים כ-53% מהמרואיינים) ומ-34 נשים (שמהוות כ-47% מהמרואיינים). שיעורן של הנשים גבוה יחסית בקרב המרואיינים מהמעמד הפריבילגי, והוא מגיע לכ-52% (27 מתוך 51 מרואיינים). במעמד הפריפריאלי, שיעורן של הנשים בקרב המרואיינים מגיע לכ-40% (9 מתוך 22 מרואיינים).

בנוסף לסעיפים הכלליים שבאמצעותם גברים ונשים יכולים ליזום את שחרורם מהצבא (בעיקר אי-כשירות בריאותית ונפשית ו"אי-התאמה"), החקיקה מקצה לנשים סעיפים מיוחדים (בעיקר הצהרה על דת ונישואין) שנתפסים כמסלולים "קלים" ומקובלים יותר לקבלת פטור משירות צבאי. עם זאת, רוב הנשים שרואיינו למחקר זה לא השתמשו בסעיפי הפטור המיוחדים האלה. מתוך 34 הנשים שראיינתי, רק אחת השתחררה מהצבא באמצעות הצהרה על דתיות, ורק ארבע נישאו על מנת להשתחרר מהצבא. רוב של כ-85% מהמרואיינות (29 נשים) נקטו אפוא בטקטיקות דומות לאלה שאפיינו את המרואיינים-הגברים על מנת להשתחרר מהצבא, והן קיבלו פטור בעיקר על בסיס אי-התאמה או אי-כשירות נפשית לצבא..

• גיל

עבודה זו בוחנת את מהלך ההימנעות משירות צבאי כפי שהוא נתפס על ידי מבצעיו ברטרנספקטיבה של זמן, כלומר בנקודת זמן שאינה קרובה מדי לאירוע המכונן, ושמאפשרת להצביע על השלכותיו ועל התהליכים שהפרט עבר ביחס אליו לאורך השנים. לאור זאת, גילם של המרואיינים המשתתפים במחקר זה הוגבל לבניות 25 ומעלה.¹⁴

רוב של 47 מהמרואיינים היו בשנות השלושים לחייהם בזמן הריאיון. 17 מתוכם היו בטווח הגילאים שבין 25 ל-29, וחלק קטן מהם (9 מרואיינים) היו בני/ות 40 ומעלה בזמן הריאיון. למרות שקשת הגילאים של המרואיינים רחבה יחסית, מניתוח הראיונות עלה כי משתנה הגיל לא משפיע מהותית על טיפוסי השיח של הנמנעים משירות צבאי. כתוצאה מכך, התייחסתי לכלל המרואיינים כמקשה גילאית אחת. ראוי לציין בהקשר הזה כי אי-הגילוי של

¹⁴ לפירוט הנסיבות שהביאו לקביעת גיל המינימום של המרואיינים ראו הערה 10 לעיל.

הבדלים גילאיים מובהקים בקרב המרואיינים משקפת את אחת הטענות העולות מעבודה זו. טענה זו מאתגרת את התפיסה המקובלת שלפיה ההימנעות משירות צבאי היא ביטוי לשינויים שהולכים וצוברים תאוצה בשנים האחרונות בחברה הישראלית (למשל: בן-אליעזר, 2003; לוי, 2007; Levy, 2009), והיא ממקמת את הפרקטיקה בתוך הקשרים רחבים יותר שאינם ייחודיים אך ורק לעת הנוכחית.

• אורך השירות הצבאי

אוכלוסיית הנמנעים משירות צבאי שעליה מבוססת עבודה זו כוללת גברים ונשים שקיבלו פטור משירות צבאי לפני מועד גיוסם הצפוי (48 מרואיינים), וכן גברים ונשים שהשתחררו לאחר שירות חלקי בצבא (25 מרואיינים); זאת בתנאי שאורך השירות שלהם לא עלה על מחצית מתקופת השירות הקבועה בחוק לגביהם (שלוש שנים לגברים ושנתיים לנשים). מבין המרואיינים ששירתו חלקית בצבא, בודדים (2 מרואיינים) שירתו פחות משבוע והרוב (15 מרואיינים) שירתו בין חודש לחצי שנה. יתר המרואיינים (8) שירתו למעלה מחצי שנה בצבא, ושלושה מתוך הקבוצה האחרונה שירתו בצבא למעלה משנה.

ראוי לציין בהקשר הזה כי תקופות ארוכות יחסית של שירות צבאי התגלו בעיקר בקרב המרואיינים בני המעמד הפריפריאלי, בהשוואה לעמיתיהם מהמעמד הפריבילגי. מאפיין זה קשור לדפוס ההימנעות המובחן והייחודי שמתעצב בשוליים החברתיים. כפי שאראה בנייתוח שמוצע בהמשך, בני המעמד הפריפריאלי נוטים לממש את הימנעותם משירות צבאי באמצעות טקטיקות של הפרות משמעת ועימותים ישירים מול נציגי המערכת הצבאית (בניגוד לבני המעמד הפריבילגי שנוהגים לפנות מלכתחילה לערוצים הממוסדים כדי להשתחרר מהצבא). דפוס זה, שמתורגם לשירות צבאי ארוך יחסית, מגלם את המשא-ומתן שצעירים ממוקומים מוחלשים מנהלים על מיקומם במערכת הצבאית.

2.5 כלי המחקר: ראיונות עומק

כלי המחקר שבו עשיתי שימוש בעבודה זו הוא ראיונות עומק. ראיון העומק מהווה את כלי המחקר המתאים ביותר בכמה מקרים: כאשר המחקר מבקש לאתר מידע שבדרך כלל נתפס כמובן מאליו, בלי שהוא יתבסס על הניסוח של הסוכנים הרלוונטיים; כאשר נושא המחקר כרוך ברגשות טעונים; וכאשר קבוצות ופרטים שונים מעורבים באותה פרקטיקה, ויש להם

פרספקטיבות שונות ומורכבות ביחס אליה (Johnson, 2002). כל אלה מאפיינים את העבודה הנוכחית, ומכתיבים את השימוש בראיונות עומק לבחינת הנושא הניצב במרכזה.

כפי ששמש מעיד עליהם, המטרה של ראיונות-העומק היא להגיע לרמת הבנה עמוקה של פרקטיקות, תפיסות עולם וסיפורי חיים, כאמצעי לחילוץ הבנה אחרת שלהם, לחשיפה של מה שבדרך כלל מוסתר מהעין, ולניסוח ריבוי נקודות המבט והמשמעויות של פעולה מסוימת. כתוצאה מכך, ראיונות העומק נוטים להיות ממושכים יחסית, והם כרוכים לרוב באינטראקציה פנים-אל-פנים בין המראיינת למרואיינת/ת שיוצרת אינטימיות ושמוססת על חשיפה עצמית הדדית. כל אלה מאפשרים למרואיינת/ת ביטוי עצמי רחב ועמוק יותר, בהשוואה לראיונות מסוגים אחרים, סקרים וקבוצות מיקוד (שם).

על סמך הקווים המנחים הכלליים האלה, ערכתי במהלך השנים 2009—2013 (בכמה סבבים נפרדים) את ראיונות העומק שעליהם מבוססת העבודה הנוכחית. הראיונות ארכו בין 40 ל-300 דקות (בממוצע: 105 דקות), והם נערכו במקום שנבחר כנוח ביותר עבור המרואיינת/ת (לרוב בבית-קפה או בבית המרואיינת/ת). בתחילת הריאיון, הצגתי את עצמי ואת נושא המחקר וביקשתי מהמרואיינים את רשותם להקליט את הריאיון, תוך הדגשה שהאנונימיות שלהם תישמר. לאחר מכן, ביקשתי מהמרואיינים לספר לי את סיפור החיים שלהם (לעתים הוספתי את ההצעה להתחיל עם המלים: "נולדתי ב..."). בתום הסיפור, ביקשתי מהמרואיינים להתמקד בסיפור ההימנעות משירות צבאי שלהם, עם הצעה להתחיל אותו מהרגע שבו הם קיבלו את הצו הראשון. ההכוונה הכללית הזו יצרה סגנונות ותכנים שונים של סיפורים, שכל אחד מהם הדגיש ממדים אחרים של הנסיבות והמשמעויות המתעצבות סביב הפרקטיקה הנחקרת, בהתאם למטענים האישיים והיחודיים של כל מרואיינת/ת.

אחרי שהמרואיינים סיימו לספר את סיפוריהם (ולעתים גם במהלכם), ביקשתי מהם להבהיר ו/או לפתח את הנקודות שנראו לי מעניינות ורלוונטיות מתוכם. למרות שהבאתי אתי לריאיון דף שהכיל שלד קבוע של שאלות (לשאלון המלא ראו נספח), הריאיון התנהל במתכונת של ריאיון חצי-מובנה, והשתדלתי לשוות לו אופי של שיחה פתוחה ולא מתוכננת. במקום להיצמד לדף השאלות, אפשרתי למרואיינים להוביל את השיחה ולהעלות נושאים שלא צפיתי מראש; זאת על מנת שאוכל ללמוד מתוך הסיפורים שלהם מה המשמעויות המרכזיות שהם מקנים לפעולתם. רק אחרי שכיוונתי את המרואיינים לפתח ולפרט את ההיבטים שעלו מתוך הסיפורים שלהם,

בדקתי בדף השאלות האם יש נושאים שלא קיבלו מענה הולם (בדרך כלל רוב השאלות כבר נענו בשלב הזה), ואז ביקשתי את התייחסותם של המרואיינים לנושאים החסרים האלה. בפרט, ביקשתי לברר באמצעות השאלות שהכנתי מראש מה המניעים והנסיבות שכווננו את בחירתם שלא לשרת בצבא, ומה משמעויותיה האישיות, החברתיות, האזרחיות, הלאומיות, המקצועיות, הפוליטיות, והמגדריות לאורך זמן.

האופן ה"משוחרר" יחסית שבאמצעותו ניהלתי את הראיונות העניק להם אופי של שיחה פתוחה ודינמית שמחויבת מראש רק לנושא הכללי של המחקר, אך לא להיבטים כאלה ואחרים שמרכיבים אותו. גישה זו תואמת את העמדה שלפיה ראיונות במחקרים איכותניים דורשים הכנה מסוימת, אך בו בזמן הם חייבים להעניק למראיינת את האפשרות "לצלול" בחופשיות לתוך התהליך וללכת לכיוון שאליו שואף המרואיינת במסגרת הראיון (Rubin & Rubin, 1995). גישה זו רלוונטית במיוחד לעבודה הנוכחית. זאת היות שהיא מתמקדת בפרקטיקה שטרם נחקרה לעומק, וכן בגלל העובדה שאני לא חלק מהקבוצה הנחקרת, ולא מכירה מקרוב את החוויה של ההימנעות משירות צבאי. בנסיבות אלה, הקפדתי לציין בפני המרואיינים שאני מבקשת ללמוד מהם על הידע והחוויות שלהם, ושאינן תשובה, תפיסה או משמעות מסוימת שאותה אני מחפשת במסגרת הראיון. עם זאת, במקרים רבים המרואיינים הביעו עניין במחקר שלי ובתוצאותיו. במקרים האלה שיתפתי אותם בידע שצברתי, אם כי השתדלתי לשמור את המידע הזה לסוף הדיון בסוגיה הרלוונטית, ולהימנע ככל האפשר מהשפעה על תשובות המרואיינים.

כאמור, כל הראיונות שערכתי תועדו באמצעות מכשיר הקלטה, בידיעתם של המרואיינים ובהסכמתם. היות שמדובר בראיונות עומק ארוכים וגדושים, תיעוד מדויק שלהם הוא בגדר הכרח, ורק דרכו ניתן ללכוד את עומק התפיסות של המרואיינים, למקם אותם בהקשרים שמתוכם הם עלו, ולנתח אותם באופן משמעותי ובעל תוקף (Johnson, 2002). כמו כן, הקלטת הראיונות "שחררה" אותי מהצורך לתעד בכתב את הדברים הנאמרים, ובכך היא אפשרה לי לנהל את הראיון כשיחה קרובה, ולשוות לה אופי של שיחה בין חברים.

אחד מהעקרונות האתיים המרכזיים שמנחים מחקרים שמתמשים בראיונות הוא הגנה על המרואיינים מפני חשיפת זהותם. עיקרון זה רלוונטי במיוחד למחקר הנוכחי, שעוסק בפרקטיקה מתוגנת חברתית, שכרוכה במטענים רגשיים גבוהים, ושעשויה לעורר בושה

והסתרה. בנסיבות אלה, חלק מהמרואיינים הפוטנציאליים הביעו חשדנות וחששות ביחס להשתתפותם במחקר. כתוצאה מכך, נדרשתי לחזור ולהבטיח להם שכל פרט מזהה שיימסר לי לא ייחשף לגורמים אחרים ולא ישמש למטרות שאינן קשורות במחקר. במקרים מסוימים, אף הצעתי למרואיינים להסדיר את המחויבות הזו בכתב, דרך טופס סודיות חתום. אפשרות זו מומשה רק על ידי מרואיין אחד, בעוד ששאר המרואיינים הסתפקו בהבטחה שבעל-פה להגנה על זהותם. על מנת לעמוד במחויבות זו, שהייתה עבור חלק מהמרואיינים אקוטית ותנאי הכרחי להשתתפותם במחקר, תמללתי בעצמי את כל הראיונות שערכתי, והסווייתי את הפרטים האישיים של המרואיינים בכל המקרים שבהם הראיונות או חלקים מתוכם נקראו על ידי גורמים אחרים. בהתאם לכך, כל שמות המרואיינים שמופיעים בעבודה זו הם בדויים.

2.6 תהליך הניתוח

על מנת לפתח ולנסח מבנה מושגי כולל שמגדיר את ההיבטים השונים, המגוונים והמורכבים של פרקטיקת ההימנעות משירות צבאי, ניתחתי את הראיונות בעזרת שיטת ניתוח התמות. לפי שיטה זו, הנושאים שעולים מתוך הראיונות עוברים קטגוריזציה לפי נושאי תוכן חוזרים, מאורגנים מחדש, ומוגדרים בתהליך פרשני שמעניק להם משמעות משותפת. בהתאם לשיטה הפרשנית, הטקסט שנובע מדברי המרואיינים מובהר באמצעות הדגשת התהליכים הפנימיים הדומיננטיים שעולים ממנו ומכלול ההקשרים שלו. בניגוד לביאור, שמבקש להסביר את הטקסט בלי להוסיף עליו דבר, הפרשנות מבקשת לזהות את הגרעין המשמעותי של הטקסט ולחשוף בו דברים שאינם נראים על פני השטח (דרגיש וצבר-בן יהושע, 2008).

עבודת הניתוח על הראיונות התנהלה אפוא בשני שלבים עיקריים. בשלב הראשון, קראתי את תמלולי הראיונות וסיווגתי את מכלול הדברים שכלולים בהם לפי נושאים עיקריים. בכל פעם שבחרתי להתמקד בנושא מסוים במחקר, חילצתי מתוך הראיונות את כל הציטוטים הרלוונטיים, ולאחר מכן קיבצתי וניתחתי את התמות שחזרו על עצמן בהיבטים השונים של הנושא. מורכבותה של החוויה המסופרת בראיונות השתקפה בכך שכל אחד מהניתוחים המוצעים בעבודה זו התבסס על חומר גולמי גדוש תיאורים ותפיסות, שלא כולם משתרגים זה בזה בהתאמה מלאה ובעקביות מושלמת. לכן, הנרטיבים שאציע כאן לא מתיימרים ולא מסוגלים ללכוד את מכלול הקולות והעמדות של המרואיינים, אלא מבקשים להאיר אלמנטים

דומיננטיים מתוכם, המתגבשים לכדי דיוקן משותף של קבוצת אנשים שמעורבים באותה פרקטיקה חברתית.

פרק 3: "לא פציפיזם, פשוט הגנה עצמית" – אינדיבידואליזם רגשי והימנעות משירות צבאי במעמד הפריבילגי

פרק זה מתמקד בסיפוריהם של נמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי בישראל, והוא מבוסס על ראיונות שערכתי עם 51 גברים ונשים שגדלו באזורים מבוססים ברחבי הארץ, רובם המכריע אשכנזים מהמעמד הבינוני. הפרק בוחן את מערכי ההסבר שבאמצעותם מרואיינים אלה מצדיקים את פעולתם ונותנים לה משמעות. "מערכי הסבר" (accounts) הם הצהרות ורבאליות שניתנות על ידי שחקן חברתי כדי להסביר את התנהגותו החריגה או הבלתי-צפויה, והם נועדו לגשר על הפער שבין פעולה לציפייה, במקרים שבהם פעולה זו נתונה לבירור ערכי, לביקורת, או לגינוי חברתי (Scott & Lyman, 1968; 1970). מערכי ההסבר של המרואיינים מהמעמד הפריבילגי מלמדים על השיקולים והנסיבות שמתוכם צמחה בחירתם שלא לשרת בצבא, ועל עולמות הידע והמוסר שבתוכם היא מוטמעת ומקבלת לגיטימציה, במידה כזו או אחרת.

כפי שאראה בפרק זה, הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי מסבירים את פעולתם באמצעות הדגשת הרגשות העמוקים והייחודיים – ובעיקר הפחד, החרדה, אי-ההלימה, הניכור והאבסורד – שהם חשו (ועדיין חשים) כלפי הזירה הצבאית. רגשות אלה הופכים את ההימנעות משירות צבאי בעיניהם לפעולה לגיטימית של מימוש החירות האינדיבידואלית והגנה על העצמי מפני מצוקה נפשית. מערך ההצדקה של המרואיינים נשען על מה שאכנה כאן "אינדיבידואליזם רגשי", עמדה רגשית וקוגניטיבית שמכירה בזכות של הפרט לממש רצונות וחירויות מונעי רגשות ואינסטינקטים פנימיים ייחודיים ולפעול למען טובתו הנפשית כאשר הוא חווה איום ממשי עליה.

תיאור הרגשות כמניע מרכזי להימנעות משירות צבאי אינו עולה בקנה אחד עם התפיסה המקובלת, שמייחסת לתופעה בעיקר שיקולים כלכליים. לפי תפיסה זו, הקפיטליזם הניאו-ליברלי והגלובלי שהתפתח בעשורים האחרונים בכל העולם, וביתר שאת בישראל, הביא לירידה בקולקטיביזם, לעלייה במוכוונות של פרטים להגשמה עצמית ולהישגים חומריים, ולהיווצרותם של מקורות חדשים מוטי-שוק להפקת תגמולים חברתיים וכלכליים – וכל אלה הובילו לשחיקה בנכונות של פרטים לשרת בצבא, בעיקר בשכבות הביניים (בן-אליעזר, 2003; לוי, 2007; Levy,

2009). בעוד שגישה זו מדגישה את הממדים התועלתניים-חומריים של האינדיבידואליזם, הסבריהם של הנמנעים משירות צבאי נשענים על אינדיבידואליזם שבו רגשות פנימיים, ולא תגמולים חיצוניים, הם עיקר הכוח המניע בבחירה שלא לשרת בצבא. רגשות אלה אינם קשורים סיבתית או לוגית ברעיונות של מימוש עצמי וקידום אישי שמזוהים עם העידן הקפיטליסטי-חומרי, אלא נעוצים בפן אחר של האינדיבידואליזם המודרני, זה שמדגיש את המופרדות של הפרט ושתובע הכרה באוטונומיה הנגזרת מזהותו האותנטית והייחודית.

לכאורה, הנטייה של הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי לנסח את ההימנעות משירות צבאי במונחים רגשיים מבטאת את החדירה של השיח הפסיכולוגי לחיי היומיום של התרבות המערבית-קפיטליסטית (אילו, 2008). אולם בשונה מהשיח הרגשי-קפיטליסטי, שמכוון לשיפור ולשכלול באופן מתמיד בתוך המרחב האזרחי, השיח הרגשי של הנמנעים משירות צבאי מתמקד בשאיפה צנועה וממוקדת יותר – לשמור על העצמי בהווייתו הלא-צבאית. שאיפה זו נגזרת מהזיהוי של הצבא כמוסד טוטלי וכאני – זיהוי שהופך את הקשיים הרגשיים לשרת לסבירים בעיני המרואיינים ושמערער על הנטייה לכרוך אותם עם פינוק-יתר או עם אישיות לקויה. מכאן שההצדקה הרגשית של המרואיינים בני המעמד הפריבילגי נשענת במידה מכרעת על המשאבים התרבותיים והפוליטיים שזמינים להם¹⁵ – אלה שרואים בצבא מוסד דכאני כלפי חייליו – ולא דווקא על השיח הפסיכולוגי שבו הם מעורים. היות שהנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי מבקשים לערוך דה-נורמליזציה של השירות הצבאי בישראל, הסבריהם שואבים את השראתם המרכזית מרעיונות אנטי-מיליטריסטיים, בפרט כאלה שמדגישים את מאפייניו הטוטליים של הצבא, כארגון בלתי-אזרחי בעליל שמתמחה באלימות מאורגנת.

הצדקת ההימנעות משירות צבאי במונחים אינדיבידואליים-רגשיים טומנת בחובה גם חולשות שעשויות להעמיד את הפעולה בספק. ההימנעות משירות צבאי מתנסחת כאקט אישי, נטול יומרות פוליטיות, שמתאפשר הודות להיותו נחלתו של מיעוט בעל "רגשות ייחודיים" שאינם הולמים את הזירה הצבאית. התנסחות זו לא מערערת על התפיסה הרווחת שרואה בשירות הצבאי בישראל צורת התהוות הכרחית לשמירה על הקיום המדינתי והאישי, והיא עשויה

¹⁵ על המשאבים המגוונים שמהם נהנים הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי, בהשוואה לעמיתיהם מהמעמד הפריפריאלי, אעמוד בהרחבה בפרק 5 להלן.

להוביל לרגשות אשם ולקונפליקטים פנימיים סביב מה שנחווה כפער בין פעולת ההגנה הפרטית לבין ההכרח בהגנה המדינתית-קולקטיבית. אולם כפי שאראה בהמשך, רגשות האשמה של הנמנעים משירות צבאי מהמעמד הפריבילגי מתאפיינים בעמימות ובמינוריות, ביחס לבהירות של שיח ההצדקה שלהם ולתחושת ההשלמה הכמעט-מלאה שהבחירה מכוונת בקרבם לאחר השלמתה.

על מנת לתאר את הממדים המרובים והמורכבים הטמונים במערכי ההסבר של המרואיינים בני המעמד הפריבילגי, חילקתי את מכלול ההצדקות הרגשיות שלהם לשני מהלכים משלימים. שני מהלכים אלה משולבים זה בזה כמעט-ללא-הפרד בדבריהם של המרואיינים, ולכן החלוקה שאני מציעה היא אנליטית, במובן מסוים מלאכותית, ולא נובעת ישירות מדבריהם של המרואיינים. חלוקה זו נועדה לסייע בהבנת שני המיקומים המרכזיים שהרגשות ממלאים במערכי ההצדקה של הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי, ושמעניקים לפעולתם משמעויות אישיות-רגשיות רחבות. מהלך ההצדקה הראשון מדגיש את הרתיעה הרגשית של המרואיינים מהצבא. במסגרת זו, המרואיינים מדגישים את הדחפים הרגשיים שהניעו אותם שלא לשרת בצבא (בהם: פחד, חרדה, אי-התאמה, וניכור ביחס לזירה הצבאית), ומייצגים אותם משפטים כגון: "הרגשתי שזה הדבר הנכון לעשות", "פחדתי לשרת בצבא". במהלך ההצדקה השני, העולם הרגשי של המרואיינים מתפקד כתכלית וכתוצאה של הפעולה, כלומר ההימנעות משירות צבאי מנוסחת כפעולה שנועדה להגן על העצמי מפני מצוקה נפשית בלתי-נסבלת. במהלך ההצדקה השני, המונחים "הגנה עצמית" או "הגנה על הנפש" חזרו והופיעו, בגרסאות שונות, בדברי המרואיינים, ולכן אני מכנה את המהלך "הימנעות משירות צבאי כהגנה על הנפש". אחרי שאדגים שני מהלכים אלה, אעבור לנתח את החולשות ואת הרגשות המעורבים שעולים מתוך מערך ההצדקה המשולב של המרואיינים.

3.1 מהלך הצדקה ראשון: רתיעה רגשית מהצבא

הבחירה האינדיבידואלית שלא לשרת בצבא אינה יכולה לחמוק משאלת המניעים שכווננו אותה ושמסדירים את מעמדה החברתי ואת תוקפה המוסרי. המרואיינים מהמעמד הפריבילגי מסבירים את החלטתם שלא לשרת בצבא באמצעות תיאור גדוש של מניעים וסיבות שנעים

סביב הציר התמאטי של עולם הרגשות. כך למשל סיפרה דנה, שחקנית בת 30 שלא התגייסה לצבא:

זה היה בעיקר תחושת בטן, כמו שאמרתי לא ידעתי מה זה פציפיזם. זאת-אומרת לא יכולתי להצהיר אפילו, כי לא ידעתי מה זה. [...] וזה היה מין שילוב של לשנוא את המערכת הזאת בגלל המהות שלה, שזה מבחינתי היה, פשוטו כמשמעו: נשק, הרג, מלחמה, וגם לא להיות מוכנה לוותר, כאילו מערכת שכותבת שאני רכוש צה"ל? אני? רכוש של מישהו? לא! כאילו זה היה הדבר הראשון שהפעיל אותי, כן? אין דבר כזה! אף אחד לא יגדיר אותי, אני אדם חופשי, אף אחד לא מגדיר אותי ככה. זה העלה לי את כל הפיזיזם. ואז כשנפגשתי גם עם המערכת בתהליכים שעשיתי, הייתי מלאת בוז. לא יכולתי לחשוב על עצמי לובשת מדים כמובן, אני לא אוהבת שמסמנים ככה. ואני גם לא אוהבת שמסרסים את איך שאני, בשביל ליצור איזושהי אחידות. אז זה היה מאוד רגשי. בהמשך יותר ויותר הבנתי. [...] אבל אז זה עבד על אינטואיציה ועל טיפליה מידע, את יודעת, ספרותי נניח, או על איזושהו החלטה בנושא של, כמו שאמרתי: לא צה"ל, צבא, ומלחמה, דברים כאלה. זה לא היה רק בקטע של: עזבו אותי אני רוצה ללכת לעשות את מה שבא לי. כי זה לא שאני שונאת מערכות, אני תמיד מכניסה את עצמי לאיזושהו, כאילו אני אוהבת להכניס את עצמי למערכת שבה אני לומדת. אבל יש לי תנאים מסוימים למערכת הזאת, שהתנאי הראשון הוא שהיא לא תהיה מדכאת.

דנה מדגישה שבחירתה שלא לשרת בצבא נשענה במידה מכרעת על יסודות רגשיים. לדבריה, השיקול המרכזי שהנחה בחירה זו הוא "תחושת בטן" ולא עמדה פציפיסטית סדורה או תודעה אידיאולוגית מפותחת. יחד עם זאת, מדבריה של דנה עולה שהדחף הרגשי שהכתיב את אי-התגייסותה לצבא נשען על תפיסת עולם שרואה בצבא ארגון אלים ודכאני, ושתפיסת עולם זו הושפעה, בין השאר, מהספרים שאליהם נחשפה בגיל ההתבגרות. כתוצאה מכך, היא קושרת את היסודות המהותיים של הצבא (נשק, הרג ומלחמה) עם רעיון הדיכוי של המשרתים בצבא, ובעיקר עם שלילת החירות והאוטונומיה הבסיסיות שלהם. תפיסה ראשונית זו תורגמה לרתיעה רגשית חזקה מהמערכת הצבאית, שמצידה הובילה למהלך ההימנעות משירות צבאי ולניסוחו באמצעות הממדים האישיים-רגשיים.

בדומה לדנה, גם גלעד, מדגיש שבחירתו שלא לשרת בצבא נעוצה בדחף רגשי עמוק, חזק ובלתי מוטל בספק מבחינתו:

קשה לי ממש להדביק לזה סיבה זה, אבל אני זוכר שהתחושה הייתה מאוד חזקה, כאילו שאת זה [שירות צבאי] אני לא הולך לעשות. [...] אז הרגשתי שזה לא מתאים, זה לא משהו שאני חושב שהוא נכון. [...] פשוט לא ראיתי את עצמי עושה את זה. כאילו לובש מדים, נמצא במסגרת מהסוג הזה. [...] ולא הבנתי למה, אם זה משהו שאני לא רוצה לעשות, מגיע אליי מכל מקום שזה משהו שחייבים לעשות. [...] אני לא הרגשתי שיש לי ברירה. כאילו לא ראיתי את זה עושה את זה בשום אופן. כאילו מכל הבחינות. פשוט לא ראיתי את זה קורה בשום צורה (גלעד, עיתונאי-עורך, בן 31, לא התגייס לצבא).

מדבריהם של דנה וגלעד עולה שההחלטה שהם קיבלו כנערים צעירים – לנקוט במהלך של בקשת פטור משירות צבאי – היא תולדה של אינטואיציה ודחפים רגשיים, והיא אינה נעוצה בתודעה אידיאולוגית סדורה ומפותחת (שהתגבשה אצלם מאוחר יותר), או לחילופין בשיקולים תועלתניים-אנוכיים, שעליהם מרמזות שתי אפשרויות שנשללות מיד – הרצון "לעשות מה שבא ליי" (כדברי דנה) או התחושה העצמית (של גלעד) שחלופה אחרת היא אפשרית. בדברים אלה, הדוברים מבקשים לדחות את התפיסה הרווחת, שמאפיינת את אי-הנכונות לשרת בצבא כנובעת ממניעים אידיאולוגיים, שמיוחסים בעיקר לסרבנים המצפוניים-פוליטיים, או ממניעים כלכליים-תועלתניים, שמיוחסים בעיקר לנמנעים משירות צבאי (בן-אליעזר, 2003; לוי, 2007; Levy, 2009). הדוברים ממקמים את בחירתם שלא לשרת בתחום לא מוכר, שבו הנסיבות האישיות שמניעות את הפעולה לא מעידות על אישיות אנוכית, מפונקת או נטולת ערכים, אלא נעוצות ברגשות ייחודיים, שהם לתפיסתם בלתי נמנעים ולגיטימיים.

לצד הרתיעה הרגשית הכללית מהמערכת הצבאית, המרואיינים בני המעמד הפריבילגי ציינו בסיפוריהם טווח רחב של רגשות ספציפיים, שכוננו, בנפרד או במשולב, את הסתייגותם מהשירות הצבאי. הרגשות הדומיננטיים ביותר שהתגלו במערכי ההסבר של המרואיינים השתקפו בפחד ובחרדה שהם חשו כלפי הצבא. חלקם סיפרו שתחושות אלה אפיינו אותם כבר

בנערותם, עוד קודם למועד גיוסם הצפוי, ושהם התעצמו במסגרת המפגש הראשוני שלהם עם המערכת הצבאית:

אני מניח שבאיזשהו מקום זה נורא הפחיד אותי, כאילו הסיטואציה שאני אהיה בה חסר אוניס לגמרי. [...] פחד מהתלישות הזאת, להיות חלק ממערכת שהיא גדולה ממני. אני זוכר שהלכתי ללשכת גיוס, צו ראשון וזה, והיה נראה לי נוראי. כאילו שאתה שמה, אז אתה כבר באיזשהו מקום מרגיש את הצבא. כאילו ממש התנגדות ב-system שלי, כל התאים של הגוף צעקו: לא! כאילו שאני הולך לכלא או משהו. כאילו לא, אתם לא תכלאו אותי, ממש התנגדות. לא היה ספק בכלל. לא הייתה התלבטות בכלל אם ללכת או לא ללכת מבחינתי (דקל, מורה לגיטרה, בן 30, לא התגייס לצבא).

אז הגעתי לשמה [ללשכת גיוס]. וואו, זה ממש היה מפחיד. אני זוכר שרק הגעתי לשמה באיזה עשר בבוקר והיה כתוב: "חובה להגיע בשמונה" וזה. כאילו הכל היה נראה לי נורא מפחיד. גם את הטון דיבור אני זוכר ממש. [...] הכל היה בעיניי כמו משהו שהולך לדפוק אותי לגמרי. הרגשתי שזה ממש סוג של איום על מי שאני. ככה אני לפחות הרגשתי. [...] אחר-כך הגעתי לשמה, נכנסתי [...] אני כבר לא זוכר מה היה הנוהל, נראה לי שאתה נכנס אבל אתה לא יכול לצאת סתם ככה. יש מין דלת כזאת מוזרה ומין מעבר כזה. [...] מה שיש תמיד בתחנות-רכבת גם כן, את יודעת, האלו שאתה לא יכול לעבור אם אתה לא מעביר כרטיס או משהו. [...] אז זה כבר עשה לי כאילו ג'ננה לגמרי. כאילו מה זה העניין הזה, מה? אז אני זוכר שממש הייתי בלחץ מטורף. [...] מה שהכי נראה לי באמת חירפן אותי זה היה החוסר-שליטה. שאתה יודע שאתה הולך למקום ואין לך שום שליטה על זה, על החיים, על ההחלטות, כלום. אתה יכול להגיד שאתה לא רוצה את זה והם יגידו לך שאתה חייב לעשות את זה, ואם אתה לא, אתה תלך לכלא. נראה לי המחשבה הזאת, בעיניי, היא יותר גדולה מכל איום פלסטינאי-ערבי שקיים (סטפן, איש מחשבים, בן 34, לא התגייס לצבא).

מסיפוריהם של דקל וסטפן עולה שהפחד לשרת בצבא, שאפיין אותם כבר בגיל ההתבגרות, נעוץ בהפנמה של התפיסה שמייחסת לשירות הצבאי את אובדן השליטה על החיים, בעיקר בגין הכפיפות המוחלטת למרות של מפקדים. המפגש הראשון שלהם עם המערכת הצבאית התרחש

בלשכת הגיוס, שהיא זירה מנהלית שממלאת פונקציות של כח-אדם, ולא פונקציות צבאיות מובהקות. יחד עם זאת, מפגש זה מסמן את תחילת תהליך הגיוס של צעירים בישראל, ולכן הוא נחוה על ידי דקל וסטפן כהתנסות מאיימת שמרמזת לתפיסתם על מה שצפוי להם, אם וכאשר יתגייסו. בעקבות זאת, תחושת הפחד של הדוברים מפני האפשרות לשרת בצבא מתעצמת, ומחזקת את החלטתם להימנע מגיוס.

למרות שהקריאה לשרת בצבא נוטה לעורר חששות כבדים בקרב המרואיינים מהמעמד הפריבילגי, לא תמיד חששות אלה מובילים מלכתחילה למהלך ההימנעות מגיוס. מאחר שאי-השירות בצבא נושא על גבו מערך של תיוגים ומחירים חברתיים, ההחלטה שלא לשרת צפויה ליצור לכשעצמה חששות כבדים ולא להתקבל בקלות. בנסיבות אלה, גם צעירים שפוחדים להתגייס עשויים לנקוט במהלכים מקובלים יותר, למשל היענות לדרישה העקרונית לשרת, תוך ניסיונות לתעל את אופי השירות – כך שהוא יתרחק ככל הניתן מצבאיות מובהקת ובכך ירכך את הפחדים שכרוכים במפגש עם הצבא. מהלך מהסוג הזה מתאר גל, מתכנת בן 29 ששירת כשלושה חודשים בצבא:

לא כל-כך רציני [להתגייס]. גם קצת מסיבות פוליטיות. גם בעיקר כי **חששתי**. זה דבר **שהפחיד אותי**, זה דבר שעדיין **מפחיד אותי**, צבא ונשק. [...] לא ביקשתי להשתחרר, אמרתי שזה **מפחיד אותי** ושאני לא חושב שאני אוכל להסתדר בסביבה כזו. אמרו לי, בגדול, אני לא זוכר מה המראיינת אמרה שם, אבל זה היה משהו בסגנון של: "בוא תתגייס תנסה, ואם יהיו בעיות נטפל בזה בהמשך". [...] סיימתי טירונות. ואז קרו המהומות של אוקטובר 2000 ורצו שאני אצא לעשות אבטחת יישובים בגדה. ואז אמרתי: "לא! לא, בשום אופן לא, זה **מפחיד אותי** מאוד, **אני לא יכול להתמודד עם זה**, אין סיכוי, אני יוצא". אמרו: "לא, אין בעיה, יסיעו אותך לשם באוטובוס משוריין, לא תהיה בעיה בכלל" ... לא!!! [...] ואז אני צריך להתמודד עם הסיבה שבגללה צריך אוטובוס משוריין. לא, זה לא מרגיע אותי.

גל פחד להתגייס בגלל סכנת החיים שכרוכה בשירות הצבאי, בעיקר בצורתו הקרבית. בנסיבות אלה, גל לא ביקש להשתחרר מהצבא, אלא הציג את אופי הפחדים שלו בפני נציגי המערכת הצבאית, ואלה ביקשו (והצליחו) להרגיע אותו באמצעות ההבטחה שעניינו יטופלו אחרי הגיוס.

אולם המערכת הצבאית נענתה לצרכיו הרגשיים של גל רק במידה מוגבלת. היא אמנם אפשרה לו להשתלב במסלול לא-קרבי, אך כשהצרכים המערכתיים התנגשו עם הרגשות שלו, הראשונים זכו לעדיפות עליונה. הוא נשלח לאבטח יישובים בשטחים – פעילות שעשויה להתאפיין (במיוחד בתקופת השירות הצבאי של גל) בעימותים אלימים ובסיכון עצמי. כתוצאה מכך, גל חווה מצוקה נפשית וחוסר מסוגלות למלא את התפקיד שהוטל עליו, ותחושות אלה הובילו, בסופו של דבר, להימנעותו משירות צבאי. מקרה זה מדגים את הנטייה של המערכת הצבאית להמעיט בערכן של הסכנות שמגולמות בשגרה הצבאית, ולא להכיר בכך שסכנות אלה עשויות לעורר פחדים עמוקים בקרב המתגייסים (או המתגייסים הפוטנציאליים), גם במקרים שהם ממלאים (או אמורים למלא) תפקידים לא-קרביים במערכת.

לא רק הדרישה להקרבה פיזית מעוררת אצל המרואיינים פחדים וחרדות ביחס לשירות הצבאי. כפי שניתן ללמוד מהציטוטים הקודמים, עיקר הפחדים של המרואיינים נסובים סביב מה שנתפס בעיניהם כאובדן מוחלט של החירות והאוטונומיה של החיילים בצבא. פחדים אלה נגזרים מהמאפיינים התובעניים האינהרנטיים למערכת הצבאית, ולכן הם חלים על כל המיקומים והתפקידים במערכת. כתוצאה מכך, גם הליכים צבאיים שגרתיים, שאינם כרוכים באיומים פיזיים, עשויים לעורר אצל המרואיינים תגובות קשות של חרדה ופחד. כך למשל מתארת ליאן, עיתונאית בן 39, את ההתנסות הצבאית שלה, שנמשכה ימים ספורים בלבד:

בסוף התגייסתי, יצא שכזה אמרתי: טוב, ננסה. אבל איך שעליתי לאוטובוס, כולם עשו לי כזה ככה: ביי-ביי, ואני עם ווקמן, עם הקיור באוזניים, כזה חרדה לגמרי ממה שקורה. אני הרגשתי באוטובוס כמו בשואה, שלוקחים אותך לאיזה מחנה השמדה או משהו כזה, ואת כאילו מובלת כשה לטבח, ממש ככה. ניחם אותי מאוד שהקיור באוזניים שלי, ואז אמרו לי להוריד את הווקמן, שלא שומעים אוזניות בזה. ואז זה התחיל כאילו. אז הבנתי שאני נכנסת למקום שאני לא אתמודד אתו. אין מצב כאילו שעכשיו הולכים לפקד עליי, מה לעשות, מה לא לעשות, כאילו לא, כרעם ביום בהיר, באמת.

ליאן מתארת את החרדה שחוותה במסגרת הצבאית באמצעות דימויים אייקוניים מהשואה שמייצגים, במיוחד בהקשר הישראלי, את הזוועה והחרדה בהתגלמותן. הנסיעה הקבוצתית

לבסיס הצבאי מהווה חלק שגרתי בתהליך ההתחיילות של צעירים בישראל, והיא מסמנת את הרגע שבו המתגייסים עוברים לראשונה מהספירה הביתית-אזרחית לספירה הצבאית. אף שאירוע זה מלווה לרוב בשמחה ובהתרגשות של המתגייסים ושל קרוביהם (או לפחות בתחושות מעורבות, שכוללות הן ציפייה והן חששות לקראת הקליטה בצבא), אצל ליאן הוא עורר חרדות ולחצים נפשיים עמוקים. בנסיבות אלה, די שתישלל ממנה האפשרות להקשיב למוזיקה במהלך הנסיעה הראשונה לבסיס – אירוע שסימן מבחינתה את כפיפותה המוחלטת לסמכות הצבאית – כדי לאמת, באופן מוחלט וסופי, את התחושה העצמית של חוסר מסוגלות לשרת בצבא.

לצד החרדה והפחד, הרתיעה הרגשית של הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי משתקפת גם בתחושות של אבסורד ביחס לזירה הצבאית. מקורן של תחושות אלה הוא בתרבות הייחודית של הצבא, ובאורח החיים השגרתי במסגרת הצבאית, שהוא שונה לחלוטין מזה שהיה נהוג בעולמם הקודם של המתגייסים:

אני זוכרת שלקחו אותנו [בתיכון] לאיזה יומיים גדני'ע, והייתה שם איזה חיילת שאמרה לנו לעשות סיבוב מסביב לצריף, ואני לא מצאתי היגיון במה שהיא אומרת. כלומר למה שאני עכשיו, בגלל שנראה לך שאני צריכה, למה שאני אעשה דבר כזה? אז כל המערכת הזאת נראתה לי משהו שהוא לא הגיוני. כמו שמשחקים משחק ואני לא מוכנה להשתתף במשחק הזה. מנעו ממני את החופש שלי בחוויה שלי. ובאתי הביתה וידעתי שאני לא הולכת לצבא. הייתי בת 16. אף אחד מהחברים שלי לא חשב כמוני. אף אחד לא הרגיש כמוני. זה הייתה החלטה פנימית, ידיעה פנימית (גלית), פסיכותרפיסטית, בת 37, לא התגייסה לצבא).

זה היה לי מאוד קשה העניין. הסיפור הזה שאת רואה איזה טמבל עומד מולך, ומי הוא בכלל הבנאדם הזה, יגיד לי אני אלך לכאן, אבוא לשם. נראה לי אבסורד. וגם אני חושב באמת הקוד הפוך להכל. כאילו יש שם משהו הפוך באיזשהו אופן. אני ככה הרגשתי. כאילו משהו בְּסֶדֶר שם, משהו שונה מהעולם שהוא מקדם, פשוט אחר. ומנסים לאכוף אותו על הבנאדם, זאת-אומרת שיתחיל לחשוב ככה, ממש דורשים את כל הבנאדם (איל, סטודנט, בן 32, שירת כחודש בצבא).

הזירה הצבאית מאופיינת כאמור בשגרת חיים שונה לחלוטין מזו הנהוגה בזירה האזרחית. בזירה האזרחית (והביתית), אנשים בוגרים זוכים לאפשרות הבסיסית לתכנן ולנהל את פעולותיהם היומיומיות. בזירה הצבאית, לעומת זאת, הם כפופים למרות הכמעט-מוחלטת של מפקדים (שבמקרים רבים מבוגרים מהם רק בשנה), מחויבים למלא פקודות כעניין שבשגרה, ונדרשים לנהל את הפעולות היומיומיות לפי הוראות שהם מקבלים "מלמעלה". דפוסים צבאיים אלה נחווים על ידי מרואיינים רבים מהמעמד הפריבילגי (כפי שמדגימים הדברים של גלית ואיל) כאבסורדיים בשני מישורים. ראשית, הדוברים חווים כאבסורד את עצם הכפיפות המוחלטת של חיילים לחיילים אחרים, בפרט כשהאחרונים הם חיילים צעירים וחסרי הכשרה מתאימה לתפישתם. שנית, הפקודות הצבאיות המפורטות נראות להם שרירותית ומטופשות במהותן. בנסיבות אלה, המאפיינים האינהרנטיים לצבא נתפסים על ידי הדוברים כמנוגדים לכללי ההיגיון הבסיסיים ביותר, והזירה הצבאית נתפסת כהיפוך של המצב הנורמאלי והטבעי, שמיוצג על ידי הזירה האזרחית. כתוצאה מכך, הדוברים מתארים חוויות של זרות וניתוק כלפי חיי השגרה בצבא, ומביעים את רתיעתם הרגשית מהשירות באמצעות האבסורד והניכור שהם חשו (ועדיין חשים) ביחס לזירה הצבאית.

את ההסתייגות הרגשית של המרואיינים מהצבא משלימה תחושה חזקה של אי-הלימה למערכת הצבאית:

רוב מי שמכיר אותי קצת יותר משלום-שלום יודע שזה לא מתאים לי הצבא, בלי כל קשר לדעות הפוליטיות. אפילו הבנאדם הכי ימני שהיה אתי בקשר באותו זמן אמר לי: "צא מהצבא", כי הוא ראה שזה לא מתאים לי [...] אני לא פציפיסט מבחינה של אני לא חושב שלא צריך צבאות בעולם, אלא שלהיות בשדה-קרב זה לא מתאים לי, גם בתור מפגין שמאל זה קשה לי, שיורים וזורקים אבנים ופה-ושם. זה קשה לי. להיות בזירה אלימה זה קשה לי, ואני בגלל זה לא כל-כך הולך להפגנות האלה. [...] זה [הצבא] לא צריך להיות כרטיס הכניסה, כי לא לכל אחד זה מתאים (אגם, צלם ועורך, בן 29, שירת כארבעה חודשים בצבא).

באמת אני חושבת שכשאתה לא מתאים למשהו... את יודעת מה, נגיד שכן הייתי מתגייסת, כל צה"ל היה עסוק בלבזבז את האנרגיות שלו על חיילת לא מתאימה, לא חבל? תחשבי על... כלא 4 קוראים לזה? שכאילו יושבים בו חיילים וחיילים אחרים

שומרים עליהם, וכל הקונספט הזה הוא שגוי, למה? כי מי שלא מתאים, חבל על כל הזה. ובאמת לא התאמת. לא ממקום מתחמק. באמת לא התאמת. [...] לא התאמת, לא אתאים, ולא אותאם. (אורית, מדריכת ילדים, בת 38, לא התגיסה לצבא).

אגם ואורית מדגישים את תחושת אי-ההלימה לזירה הצבאית, כיסוד רגשי נוסף שהשפיע על רתיעתם העמוקה מהשירות הצבאי. הם חוזרים ומציינים שהם "לא מתאימים" למסגרת הצבאית, ושבנסיבות אלה שירותם הצבאי עורר קשיים בלתי-נסבלים מבחינתם (כדברי אגם) או היה צפוי להוביל (אם אורית הייתה מתגיסת) לבזבוז משאבים צבאיים על "חיילת לא מתאימה". דברים אלה מערערים על אחד מעקרונות היסוד של מודל גיוס החובה – זה שמטיל חובה גורפת לשרת בצבא, ושמגביל את האפשרות לקבל פטור על בסיס "אי-התאמה" רק למקרים שמזוהים עם בעיות פסיכולוגיות או נפשיות חמורות. מהתפיסה של הדוברים עולה כי אי-ההתאמה למערכת עשויה לשקף מקרים "קלים" יותר, של אי-ההלימה סבירה בין הזהות האינדיבידואלית לדרישות של המערכת הצבאית. זאת בכפוף לתפיסה שרואה בשירות הצבאי פרקטיקה תובענית מעל ומעבר לסביר שאינה "מתאימה לכל אחד".

מנעד הרגשות שבאמצעותו המרואיינים בני המעמד הפריבילגי מסבירים את הימנעותם משירות צבאי כולל אפוא תחושות של פחד, חרדה, אבסורד, ניכור ואי-הלימה ביחס לזירה הצבאית. רגשות אלה מצביעים על כך שתהליכי החברות המיליטריסטי בישראל, שמטמיעים את הגיוס לצבא כמציאות נורמטיבית, שגרתית, ואף רצויה (גור, 2005; Lomsky-Feder & Ben-Ari, 2010), לא משפיעים באופן דומה על כלל הצעירים המועמדים לשירות. במקרים מסוימים, המאפיינים התובעניים של המערכת הצבאית עוברים דה-נורמליזציה, והם מעוררים תחושות רתיעה שהן כה עמוקות, עד כדי כך שכל מפגש "רגיל" עם הצבא נחוה כפוגעני וכדכאני. תחושות אלה עשויות לעצב תפיסה עצמית של חוסר מסוגלות לשרת, שהופכת את ההימנעות משירות צבאי, בעיניהם של המרואיינים, למהלך הכרחי.

הרגשות השליליים שהמרואיינים בני המעמד הפריבילגי מכוננים ביחס לצבא בולטים במיוחד לנוכח הנסיבות שהובילו להימנעות משירות צבאי בקרב המרואיינים בני המעמד הפריפריאלי. האחרונים נוטים לראות בצבא מסגרת נחשקת ברמה העקרונית (כלומר מסגרת שמעוררת ביסודה רגשות חיוביים, ולא שליליים), והם מסבירים את בחירתם שלא לשרת בעיקר כתגובה

להשמתם בתפקידים נחותים ולא מתגמלים במערכת הצבאית.¹⁶ הרתיעה הרגשית שבני המעמד הפריבילגי מכוונים כלפי הצבא קשורה אפוא במיקומם החברתי, והיא מצביעה על כך שהמיקום החברתי מעצב רגשות (ולא רק ממדים ערכיים) מובחנים ביחס לזירה הצבאית.

הסוציולוגיה של הרגשות מראה שהרגשות הם יסודות מובנים חברתית – לפי הקשרים היסטוריים, תרבותיים ומגדריים – והיא מערערת על התפיסה המקובלת שלפיה הרגשות נובעים מהביולוגיה או מהמהות הפנימית של אנשים (Lutz & White, 1986; Thoits, 1989). מכאן שאת ההסברים הרגשיים של הנמנעים מהמעמד הפריבילגי יש לנתח בהקשרים מעמדיים. למרות שההתעצבות של רגשות שליליים כלפי הצבא אינה מייצגת נטייה טיפוסית לצעירים ממיקומים מבוססים בישראל (ולכן היא אינה נובעת רק מהשיוך הפריבילגי של המרוויינים, אלא נעוצה גם בגורמים אחרים), נראה שהיא מתרחשת ביתר קלות בשכבה החברתית המבוססת, ולדפוס המעמדי הזה ניתן להציע כמה הסברים.

לכאורה, ההסברים הרגשיים של הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי מבטאים את החדירה העמוקה של השיח הפסיכולוגי לחיי היומיום של התרבות המערבית. לפי אווה אילוז (2008), עם התהוות הקפיטליזם של המאה העשרים, התפתחה במערב תרבות של "קפיטליזם רגשי", שבה "השיח הרגשי והכלכלי והעשייה הכלכלית והרגשית מעצבים הדדית זה את זה, ויוצרים [...] תנועה רחבה וסוחפת שבה הרגשות נהפכים להיבט חיוני של ההתנהגות הכלכלית, בעוד שהחיים הרגשיים – בעיקר אלה של המעמדות הבינוניים – מציינים להיגיון של היחסים והעסקות הכלכליים" (עמוד 20). ההמשגה של אילוז מצביעה על הנטייה של פרטים, בעיקר מהמעמדות המבוססים, לעצב תפיסות סובייקטיביות של העצמי ושל התנהגותו בזיקה הדוקה לרעיונות הפסיכואנליטיים (או הפסיכולוגיים) של פרויד ולממדים הרגשיים שהם מדגישים.

למרות שאין זה מן הנמנע כי תהליך הסנטימנטליזציה בתפיסת העצמי ימצא הד בתפיסותיהם של הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי שאותם ראיינתי, ברצוני לעמוד על כמה הבדלים מהותיים בין המסגור הרגשי שמציעים מרוויינים אלה לבין רעיון הקפיטליזם הרגשי שניצב במרכז עבודתה של אילוז. ראשית, בשונה מהניתוח של אילוז, שמתמקד בהיבטים הצרכניים של הרגשות ובאופן שבו השיח הפסיכולוגי משרת את הסדר הכלכלי-מדינתי, השיח

¹⁶ על מערכי ההסבר של הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריפריאלי אעמוד בהרחבה בפרק 4 להלן.

הרגשי של הנמנעים משירות צבאי מספק את הנימוק ואת הדחף שלא-לציית להיגיון ולמערכת הכללים שהמדינה כופה על חבריה. שנית, ההסבר הרגשי של הנמנעים משירות צבאי מתמקד בזירה הצבאית-מיליטריסטית, שהיא בעלת אורח-חיים וכללים שונים בתכלית מאלה שמאפיינים את הסדר הקפיטליסטי החדש, ובפרט את הזירות של שוק העבודה והמשפחה שבהן מתמקדת אילו. שלישית וכתוצאה מכך, הלוגיקה הרגשית של הנמנעים משירות צבאי מכוונת נקודתית לעבר שמירה על העצמי בהוויתו הלא-צבאית, זאת בשונה מהשיח הרגשי-קפיטליסטי, שמוכוון לשיפור העצמי ולשכלולו באופן מתמיד בתוך המרחב האזרחי. במובן הזה, גם שיח "העידן החדש" (New Age), שחלחל למעמד הבינוני-חילוני בישראל בעשורים האחרונים, מתמקד בטכניקות שתכליתן היא התפתחות עצמית (גרב, 2005), ואלה מובחנות מהותית מהשאיפה של הדוברים לשמירה, ולא לשינוי, של הזהות העצמית בצורתה האזרחית.

תווי היכר ייחודיים אלה מצביעים על כך שהעמדה הרגשית של הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי אינה מייצגת רק את השיח הפסיכולוגי או את השיח של "העידן החדש" שמאפיינים את סביבתם החברתית. תחת זאת, עמדתם הרגשית מתבססת במידה מכרעת על השיחים האנטי-מיליטריסטיים הזמינים להם – אלה שכורכים את המהות האלימה של הארגון הצבאי עם השליטה והדיכוי של חיילים בצבא. אמנם השיח הפסיכולוגי, שהתבסס כפרדיגמה מרכזית לאפיון הזהות המודרנית (אילו, 2012) אינו יכול שלא לחלחל לתפיסה העצמית של המרואיינים. ייתכן שהוא אף מעניק להם יתר לגיטימציה לדבר בגלוי על רגשותיהם, ובכך מעצים את מערך ההצדקה הרגשי שלהם. יחד עם זאת, הסבריהם הרגשיים של המרואיינים מתבססים במידה מכרעת על מהלכי דה-נורמליזציה של השירות הצבאי בישראל – מהלכים שאינם נגזרים מרעיונות פסיכולוגיים, אלא נעוצים בתפיסת עולם אנטי-מיליטריסטית במובנה הרחב. הנגישות של המרואיינים בני המעמד הפריבילגי לרעיונות אנטי-מיליטריסטיים (שעליה אעמוד בהרחבה בפרק 5 להלן) מתפקדת אפוא כגורם המרכזי בעיצובה של הרתיעה הרגשית שלהם מהצבא, והיא זו שהופכת את המסגור הרגשי של ההימנעות משירות צבאי לדפוס מובחן מעמדית, שמאפיין כמעט בלעדית צעירים ממוקומים מבוססים חברתית.

על הרקע הזה, העמדה הרגשית של הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי מתארגנת כעמדה בעלת זיקה הדוקה לאספקטים אידיאולוגיים-פוליטיים ביקורתיים. כך למשל דויד, עיתונאי בן 36 שלא התגייס לצבא, כורך יחדיו מניעים אישיים-רגשיים עם תפיסה שמתנגדת לדיכוי העצמי בצבא, אותה הוא מכנה אידיאולוגיה:

יש גם מקומות שיש בהם גם את האידיאולוגיה וגם את האישי. כמו המקום הזה של המחיקה של מי שאתה. כאילו המדים, ההגדרה שלך בתור רכוש צה"ל, אם אתה מתאבד אתה פוגע ברכוש צה"ל, כל הדברים האלה שנתנו לי את הרעיון שזה משהו שהוא מאוד אה... כאילו אתה מוחק את כל מי שאתה בזמן הצבא ומעצבים אותך מחדש, כל זה. [...] אז היה תקופה שחשבתי שכאילו בגלל שאני יותר רגיש, או באמת בגלל הרגישויות שלי, שבגלל זה יותר פחדתי. ועד היום זה נראה לי הדבר הכי טבעי לפחד מזה. כי זה לבוא וקוצצים אותך. כל הקטע הזה של לשבור אותך. זה כמו לאלף כלב. אתה צריך לשבור אותו. לשבור את הדבר האותנטי שבו בשביל לאלף אותו. אז אני חושב שכן, זה היה מעורב. גם היה שם קטע אידיאולוגי חזק. אבל גם אידיאולוגיה, איך שאני תופס את זה היום, אז זה לא דבר מנותק, זה תמיד מחובר לתפיסת עולם שנובעת מאיפה אתה עם עצמך בחיים. מהחלומות שלך. מהפחדים שלך. על זה יושבות האמונות.

לתפיסתו של דויד, הפחדים, החלומות והרגשות הם היסודות שמכוננים את האמיתות העמוקות של קיומנו. תפיסת העולם היא השכבה העליונה, הציפוי שמכסה את ליבת החיים הרגשיים, ולכן מה שנמצא בליבה תקף ערכית לא פחות מהעולם הקוגניטיבי שמתפתח סביבה. עמדה זו, שמציבה את הרגשות כמניע מרכזי ומוצדק לבחירה שלא לשרת בצבא, מאתגרת שני הליכים מחשבתיים שמבססים את מסלול הגיוס של צעירים בישראל כבחירה טבעית, כמעט "אוטומטית" (ששון-לוי ולוי, 2005), ועיוורת להטיות-לב אינדיבידואליות שעשויות להעמיד אותה בספק. ראשית, עצם ההיענות לרגשות הפנימיים מנוגדת לתביעה של המוסד הצבאי (ושל הגבריות ההגמונית בכלל) להביע שליטה ואיפוק רגשיים ולרסן לחצים פנימיים שנובעים מהקשיים הפיזיים והנפשיים שטמונים בשירות הצבאי (בן-ארי ולוי-שרייבר, 2001; ששון-לוי, 2006). שנית, הצדקת הבחירה שלא לשרת בצבא במונחים רגשיים מערערת על ההבחנה ההיררכית המסורתית בין רגשות לבין רציונליות ומוסר. לפי מישל רוסלדו (Rosaldo, 1984), הרגשות הם מחשבות שנחווות דרך הגוף, ומרתה נוסבאום (Nussbaum, 2001) מוסיפה ורואה ברגשות אנרגיות פנימיות רוויות אינטליגנציה שמתפקדות כשותפות בלתי-נפרדות (ולגיטימיות) בכינון מערכת ההיגיון והמוסר שלנו. באמצעות קו מחשבה דומה, דויד (ומרוויינים נוספים) מבקשים להעניק לבחירה שלא לשרת בצבא, גם כשהיא מונעת מתוך רגשות כמו פחד וחרדה, מעמד לגיטימי. לתפיסתם, הבסיס הרגשי לא רק שאינו מנוגד לרציונליות ולמוסריות שטמונות

בבחירה זו, אלא הוא זה שמעניק לפעולה ממדים הגיוניים ו"טבעיים" שמבססים אותה כמוצדקת.

לא רק הרגשות עצמם, אלא גם השיחים עליהם, מעוצבים לפי הקשרים תרבותיים, כך שהשיח על הרגשות מתפקד כפרקטיקה חברתית בפני עצמה, שמשקפת ושמעצבת את היחסים החברתיים (Lutz & Abu-Lughod, 1990). בהתאם להמשגה זו, אני מציעה לראות בשיח הרגשי של הנמנעים משירות צבאי מהמעמד הפריבילגי, הכולל את העמדה שרואה בצבא מערכת דכאנית, צורה של מחאה חברתית. באמצעות השיח הזה, שנגזר מחוויית החיים הייחודית של המרואיינים, הם מבקשים לנתק את הבחירה שלא לשרת בצבא מהאלמנטים האגוצנטריים והבלתי-מוסריים שנהוג לייחס לה. לא העדפה של תגמולים חיצוניים, כי אם רגשות ואינסטינקטים פנימיים שאינם ניתנים לשינוי בקלות, מכוננים בעיני המרואיינים את הבחירה שלא לשרת. לא עצמי מפונק ונהנתני, אלא התנגדות רגשית לדיכוי האוטונומיה הפרטית, היא שמכתיבה את מהלך ההימנעות. הסטה זו של המניעים לעבר המנגנונים העמוקים של הנפש מכוננת את ההימנעות משירות צבאי, בעיני מבצעה, כאקט שהוא אישי ומוצדק כאחד, כבחירה שהמוכוונות שלה לעבר הרגשות הפרטיים אינה שוללת, ואולי אף מחזקת, את תוקפה המוסרי והאידיאולוגי.

בדומה לדויד, גם מרואיינים אחרים משלבים בהסבריהם את ההיבט האישי-רגשי עם ההיבט האידיאולוגי ובכך מנסחים מחדש את המונח "אידיאולוגיה":

אני באתי אידיאולוגית, אבל לא האידיאולוגיה שאת מגדירה אידיאולוגיה. אני כאילו האידיאולוגיה שלי הייתה: אני לא רוצה לעשות צבא כי הוא מדכא אותי ומוחק אותי כאינדיבידואל, וזה האידיאולוגיה. עכשיו, זה לא האידיאולוגיה האנטי-מלחמתית, שגם היא קיימת. [...] אידיאולוגיה מבחינתי זה גם משהו מאוד רגשי. [...] היה באמת משהו מאוד אישי, רגשי, ושל דיכוי ואידיאולוגיה ברמה אחרת לגמרי (מריאנו, מרצה, בן 36, לא התגייס לצבא).

הייתה בי רתיעה מאוד גדולה כלפי הצבא, המערכת, המערכתיות של זה, המטרות של זה. כאילו זה לא היה פציפיזם, לא הייתי איזה בנאדם כזה, את יודעת, מאוד מודע פוליטית, עם אידיאולוגיה מאוד ברורה, כאילו זה לא היה לי מאוד ברור, אבל זה כן היה שם באופן אחר. [...] כי הכל חלק מאותו דבר. [...] אני חושבת שהאידיאולוגיה היא

ניסוח של משהו פשוט, של משהו שהוא הרבה יותר בסיסי, יותר ראשוני. [...] כאילו אידיאולוגיה זה גם סוג של מניע אישי בעצם. [...] זה נורא קשור אחד בשני, זה בדיוק העניין. זה נורא-נורא קשור. אני לא יכולה לראות את עצמי בתוך מערכת שמתנהלת כך- וכך-וכך. אני לא חושבת שאז כאילו הייתי בנאדם מספיק מנוסח מהבחינה הזאת של להגיד באופן ברור שזה אידיאולוגי. משהו נורא הפריע לי, שהיום גם הרבה יותר ברור לי מה, אבל לפחות אז לא יכולתי להגיד שאני פציפיסטית. [...] זה התנסח כאילו [שאני] לא מסוגלת להתנהל בדבר הזה, להיות בתוכו או להיות חלק ממנו, לא מוצאת את עצמי בתוכו. חשבתי על זה וזה לא, היה ברור שלא, היה ברור שלא (ליאת), עובדת בתחום הקולנוע, בת 34, לא התגייסה לצבא).

לפי מריאנו וליאת, הבחירה האישי-רגשית להימנע משירות צבאי לא נתפסת כסתירה של הממד האידיאולוגי, אלא מבטאת הרחבה שלו לתחומים נוספים. התמקדות בפרקטיקה התוקפנית שהצבא מפעיל כלפי הפרט בשורותיו, ולא כלפי גורמים חיצוניים, מונעת מהאקט להיחשב פוליטי-אידיאולוגי במובן המקובל של המילה, אולם היא מציעה את ההתנגדות לדיכוי העצמי בצבא כתשתית, רגשית ואידיאולוגית כאחת, להצדקת הפעולה.

הדוברים מרחיבים אפוא את טווח המשמעויות של ההימנעות משירות צבאי, וממקמים אותה בעמדת ביניים בין שני קצוות מוכרים של מניעים: אינדיבידואליזם חומרי-תועלתני נעדר בסיס פוליטי מן הצד האחד, ואידיאולוגיה קולקטיבית חוץ-רגשית מן הצד השני. למרות שהבחירה שלא לשרת בצבא מנוסחת בעיקרה כפעולה אינדיבידואלית מונעת רגשות, היא מציגה את עצמה ואת הרגשות המכוננים אותה כמעוגנים בתפיסת עולם שמעניקה לה תוקף ערכי ומעמד לגיטימי.

נקודת המפגש בין הרגש לאידיאולוגיה, המסבירים יחד את ההימנעות משירות צבאי במעמד הפריבילגי, היא המקום שבו מתהווה מה שאני מכנה כאן "אינדיבידואליזם רגשי". אינדיבידואליזם רגשי הוא עמדה רגשית וקוגניטיבית שתומכת בזכות של הפרט לממש רצונות וחירויות מבוססי רגשות ואינסטינקטים פנימיים ולפעול למען טובתו הנפשית כאשר הוא חש איום ממשי עליה. הגדרה זו של האינדיבידואליזם הרגשי מכילה שני ממדים ערכיים שכרוכים זה בזה. ראשית, היא מבטאת תפיסת עולם שמכירה ברגשות האינדיבידואליים כבסיס לגיטימי להכרעה ולביצוע פעולות. שנית, היא מקנה לפרט זכות לפעול באופן שהוא תופס כמונע פגיעה

חמורה בעצמיותו וברגשותיו. ממדים אלה משקפים בהתאמה את שני המיקומים המשלימים של הרגשות בשיח ההצדקה של הנמנעים משירות צבאי. במיקום הראשון הרגשות קודמים לבחירה שלא לשרת בצבא ומניעים אותה, ואילו במיקום השני ההגנה על הרגשות (כלומר ההגנה על העצמי מפני פגיעה נפשית חמורה) מוצבת כתוצאה וכתכלית של הבחירה שלא לשרת בצבא. החוליה שמקשרת בין שני מיקומים ושמזינה אותם היא העמדה שמזהה את הפרקטיקה הצבאית כצורה של הפעלת כוח בלתי-סביר על הפרט-חייל. לאחר שהתמקדתי בממד הראשון שטמון באינדיבידואליזם הרגשי, ארחיב בחלק הבא את הממד השני שלו ואראה כיצד מהלך ההצדקה שמזהה את הצבא כמוסד טוטלי חותר לעבר ניסוח ההימנעות משירות צבאי כפעולה שתכליתה היא הגנה על הרגשות האינדיבידואליים.

3.2 מהלך הצדקה שני: הימנעות משירות צבאי כ"הגנה על הנפש"

הצדקת הבחירה שלא לשרת בצבא על ידי מבצעה באמצעות אפיונה כפעולה שנבעה מתוך תוכם (דרך הרגשות) ושבד-בבד נשענה על תפיסת עולם בעלת תוקף רחב יותר, יונקת מתוך העמדה שמזהה את השירות הצבאי כפרקטיקה תוקפנית ודכאנית. כאמור, עמדה זו ממלאת תפקיד נוסף במהלך ההצדקה הרגשי של ההימנעות משירות צבאי. היא ממענת את האקט לעבר התכלית הראויה של הגנה על העצמי מפני פגיעה נפשית-רגשית בלתי נסבלת. כאמור, מדובר בשתי תפיסות משלימות, המשולבות זו בזו, ושהופרדו לשני מהלכים רק לצרכי הניתוח התמטי המוצע בפרק זה. מהלך ההצדקה שתיארת לעיל מתמקד ברתיעה הרגשית האינטואיטיבית שהמרוויינים חשו ביחס לזירה הצבאית הדכאנית, ובעיקר בחרדה העמוקה שעוררה בקרבם האפשרות לשרת בצבא. מהלך ההצדקה שאתאר להלן מתמקד בתפיסה המשלימה, שלפיה המאפיינים הדכאניים של הארגון הצבאי צפויים ליצור מצוקה נפשית בלתי נסבלת. בהתאם לתפיסה זו, ההימנעות משירות צבאי מנוסחת כפעולה שתכליתה מיוצגת על ידי הביטויים "הגנה עצמית", "הגנה על הנפש", או "הצלת נפש".

את מהלך ההצדקה השני של המרוויינים בני המעמד הפריבילגי אתאר להלן באמצעות שני השלבים המרכזיים שמרכיבים אותו. ראשית, אעמוד על התיאורים שבאמצעותם המרוויינים מדגישים את המאפיינים הדכאניים האינהרנטיים לתפיסתם למערכת הצבאית. אף שרבים מהמאפיינים האלה שזורים גם במהלך ההצדקה הראשון של המרוויינים ("רתיעה רגשית

מהצבא"), בחלק הנוכחי אסקור אותם ביתר הרחבה, ואתמקד בעיקר בחוויית האיום על העצמי שהם מגלמים, מבחינתם של המרואיינים. כמו כן, אעמוד על הדמיון הרב בין תיאורים אלה לבין האופן שבו ארווינג גופמן ([1961], 2006) המשיג את המוסדות הטוטליים ואת חוויות החיים של החוסים בתוכם. בשלב השני, אראה כיצד התפיסה של הצבא כמוסד דכאני וטוטלי מתורגמת לניסוח ההימנעות משירות צבאי כפרקטיקה הכרחית, שתכליתה למנוע מצוקה נפשית חמורה, כלומר להגן על העולם הרגשי של המרואיינים מפני סכנה ממשית.

העמדה של המרואיינים, שמדגישה את המאפיינים התוקפניים של הצבא ביחס לחייליו, מובחנת במובהק מהאידיאולוגיות האנטי-צבאיות והאנטי-מלחמתיות המוכרות יותר – אלה שמתנגדות לתוקפנות ולדיכוי שהצבא, כגוף שתכליתו היא אלימות מאורגנת, מפעיל כלפי גורמים חיצוניים המוגדרים כעוינים. בעוד שסרבני הגיוס למשל מבקשים להביע את התנגדותם לקחת חלק בשעבודו של עם אחר (ראו למשל: אלגזי, 2004), הרי שהנמנעים משירות צבאי מהמעמד הפריבילגי מביעים התנגדות שמכוונת, בראש ובראשונה, לשעבוד שלהם עצמם:

האלימות שהצבא מפעיל כלפי חוץ מחויבת לעבוד גם כלפי האינדיבידואל. לא ראיתי הפרדה בין זה. זאת אומרת הוא [הצבא] אליו כלפי חוץ וגם כלפי האינדיבידואלים. אם היה לו אמצעי אחר, שלא להשתמש בבני אדם, הוא היה משתמש בזה [...] היה נראה לי מאוד הגיוני. ברגע שמוחקים לך את הנפש, זה מה שראיתי את זה, מחיקה של האינדיבידואל, [אז] זה או שהאינדיבידואל מתעורר כנגד עצמו ומציל את עצמו בלקחת אותו משם ברמה האגרסיבית, או שהוא מרפה ונהפך למספר. וזה הרגיש לי כמו שתי האפשרויות. להיפך למספר, כאילו שבדרך זו או אחרת אתה בעצם מת, ברגע שצובעים אותך בירוק [...] להיצבע בירוק, זה אומר כאילו לאבד את עצמך (אלעד, צלם, בן 32, לא התגייס לצבא).

למרות שאלעד כורך יחדיו את האלימות החוץ-צבאית עם זו שהצבא מפנה פנימה, ההסבר המרכזי לבחירתו שלא לשרת נסוב סביב הדיכוי הסמלי והמעשי של האינדיבידואל-חייל בתוך הצבא. המשמעות הדכאנית שהוא מזהה כאינהרנטית לשירות הצבאי משתקפת במה שהוא מכנה "מחיקת הנפש", "ההפיכה למספר", ו"איבוד העצמי" – מונחים שמגלמים רמיסה מוחלטת של הזהות הטרומ-צבאית, הייחודית והאותנטית של הנכנסים בשערי הצבא.

התחושות שמזהות את השירות הצבאי כאיום ממשי על האישיות האינדיבידואלית כרוכות בתפיסה שלפיה המסגרת הצבאית מטילה על חבריה דרישות פיזיות וסמליות תובעניות במיוחד. המרואיינים ציינו בדבריהם מגוון פרקטיקות צבאיות שלתפיסתם מכוננות את הדיכוי של הפרט בצבא. במסגרת זו, הם הזכירו בעיקר את חוקי המשמעת הנוקשים ואת הכפיפות המוחלטת למפקדים שמהווים חלק שגרתי בחיים הצבאיים, ושמסמנים קו הפרדה ברור בין אורח החיים הצבאי לזה המקובל בזירה האזרחית:

המסגרת הנוקשה עם החוקים והסמכויות האלה שאתה צריך לציית להם, ציות לסמכות, [...] זה משהו שהוא לא אמין בעיניי. כאילו אם בנאדם בעיניי לא מצדיק את הסמכות הזאת, הוא לא בנאדם שבאופן טבעי מעורר בי כבוד אליו, אז אני לא אתן לו כבוד. כאילו אפילו אם הוא הבוס שלי. [...] והחוקים כאילו, מדים אפילו, כאילו את יודעת, כל החוקים שאני לא... שאני לא חופשייה לגורלי כזה (יערה, עובדת בכפר נופש, בת 31, לא התגייסה לצבא).

[הפריע לי] הקטע של לקבל סמכות שהיא לא הגיונית. עד היום, תני לי סמכות שהיא הגיונית, שמשבירה לי, שהיא לא דיקטטורה, שאני יכולה לבחור כן או לא – סבבה. כזה דבר [כמו בצבא] – *Never and ever* (דורית, עובדת סוציאלית, בת 45, לא התגייסה לצבא).

אני חושבת שכשאת מבינה עד כמה אל"ף מה שאת עושה הוא לא הכרחי, וכמה מה שאת עושה הוא בזבזני ועד כמה הוא לא נכון חברתית [...] שהרבה מהדרישות של הצבא הן שרירותיות ומטומטמות, וככל שאת מבינה יותר, יותר קשה לך לעמוד בהם, כי את יודעת עד כמה זה שרירותי ועד כמה זה דבילי (נועה, מורה, בת 30, שירתה כחמישה חודשים בצבא).

יערה, דורית ונועה מביעות בדבריהן הסתייגות חריפה מהמבנה ההיררכי הברור של המערכת הצבאית, זה שמעניק לכל מפקד, אפילו זוטר, סמכות בלתי ניתנת לערעור. מבחינתן, סמכות זו מכתיבה את הכפיפות המוחלטת של חיילים לפקודות ולחוקים מפורטים, שהם במקרים רבים שרירותיים וחסרי היגיון, ושמפקיעים מהפרט את הזכות היסודית לבחור את פעולותיו ולנהל את שגרת החיים שלו באופן שהוא תופס כסביר וכבעל משמעות.

במישור המאקרו-מערכתי, "מדרגיות הפיקוד" וחובת הציות למדרג הפיקודי נתפסות כאבני היסוד שנדרשות לכל ארגון צבאי כדי למלא את משימותיו (סיבוני, 2007). במישור המיקרו-חברתי, דפוס מדרגי זה עשוי להיתרגם לחוויה יומיומיות שבה הפרט תופס את עצמו ככפוף לגחמות ולהוראות השרירותיות של הסמכות הצבאית, וכמי שנדרש למלא באופן קבוע פקודות חסרות היגיון, שהקשר ביניהן לבין המטרות הצבאיות ה"גדולות" קלוש ביותר. חוויה זו עלולה לטעת בקרב חיילים (או חיילים פוטנציאליים) את התחושה שחירותם הבסיסית נשללת ושזמנם ומרצם מושקעים לשווא, ובכך להפוך את השירות הצבאי לפרקטיקה שמאיימת על זהותם העצמית.

התפיסה העקרונית של המרואיינים, שלפיה הכפיפות לסמכות הצבאית מגלמת איום בלתי סביר על הפרט, אינה עולה בקנה אחד עם הגישות הרווחות בישראל ביחס לשירות הצבאי. ההבניה התרבותית של השירות בצה"ל כ"טקס חניכה" לבגרות כוללת את הזיהוי של המאפיינים התובעניים בצבא (ובתוכם הכפיפות הכמעט-מוחלטת לפקודות ולמפקדים), כגורמים שמשפרים את היכולת של צעירים לעמוד בקשיים ובלחצים נפשיים ו"מכינים" אותם לחיים האזרחיים (דר וקמחי, 2000; Liebllich, 1989). תפיסת עולמם של המרואיינים מהמעמד הפריבילגי מערערת על הבניה מקובלת זו, והיא מפנה את תשומת הלב לכך שהסמכות הצבאית שונה במהותה ובממדיה מזו המקובלת בעולם האזרחי, ולכן יש להטיל ספק במעמדה כ"גורם הכנה" או כמדד רלוונטי להשתלבות בחיים האזרחיים. אף שגם ארגונים בחברה האזרחית מאופיינים בסמכות שדורשת מהפרט לקבל על עצמו הוראות וחוקים שלא תמיד מתיישבים עם רצונותיו, המרואיינים מזכירים לנו שסמכות זו מובחנת מהותית מהסמכות הצבאית – שהיא מפורטת, כוללנית, שיטתית ומגבילה ביותר, ושכל אי-ציות לה מוביל לסנקציות ישירות ומיידיות. מכאן שהפרקטיקה הצבאית נתפסת על ידי המרואיינים כתוקפנית במהותה, ותפיסה זו מעצבת את ההימנעות משירות צבאי כמהלך של התגוננות מפני פרקטיקה מאיימת.

הזיהוי של הצבא עם מאפיינים שמאיימים על הזהות העצמית משתקף גם בעמדה שלפיה השירות הצבאי מבקש לעצב עצמי אחיד, שמופשט מזהותו הקודמת, ושמשומן באופן בולט כשייך למוסד הצבאי, בין השאר באמצעות הגדרתו כ"רכוש צה"ל":

בואי נגיד ככה, הקונספט של להיות רכוש, שאני והספסל פחות או יותר אותו דבר – ייהרג ובל יעבור מבחינתי. אני גם לא אציית לאף פקודה בצורה עיוורת בלי להבין מה אני עושה, בטח לא כשאני הולך לסכן את החיים שלי לצורך העניין בדברים האלה [...]. אני מגדיר את עצמי בתור בנאדם חופשי, אני לא חושב שבנאדם שמגדיר את עצמו כבנאדם חופשי יכול להיות חלק ממערכת שרואה בו חפץ (עידן, איש מחשבים, בן 31, שירת שמונה ימים בצבא).

זה מערכת שהיא גדולה, אני חושבת שחלק מהקיום שלה זה בזה שאין פרט. כאילו הסובלנות כלפי הפרט היא מאוד נמוכה מלכתחילה. [...] ואנשים הולכים שם לאיבוד, באמת הולכים שם לאיבוד. [...] יש שם חוסר הקשבה [...] אטימות. משום מה [הצבא] תמיד נקשר לי עם אטימות, שזה חוסר הקשבה (ליאת, עובדת בתחום הקולנוע, בת 34, לא התגייסה לצבא).

עידן וליאת תופסים את השירות הצבאי כפרקטיקה שמבקשת ליצור האחדה בין פרטים ושמבטלת את זהותם העצמית הייחודית של הנכנסים בשערי הצבא. לפי תפיסה זו, לביטול העצמי בצבא יש ביטויים מעשיים וסמליים כאחד. ברמה המעשית, הוא משתקף באטימותה של המערכת הצבאית, ובנטייה שלה להמעיט בערכם של הרצונות והצרכים הבסיסיים של חיילים. ברמה הסמלית, השירות הצבאי מזוהה עם תהליך של הפשטת היסודות הייחודיים שהמתגייסים מביאים איתם למערכת, ועם עיצוב-מחדש של זהותם העצמית לפי סטנדרטים צבאיים אחידים (תהליך שמיוצג באופן הבולט ביותר על ידי לבישת המדים). כל אלה יוצרים את התחושה שההתחיילות מכתיבה את איבודו של העצמי, ושהיא מאיימת על המרכיבים הזהותיים היסודיים ביותר, אלה שמספקים לפרט חירות, תמיכה ומשמעות בחיים.

הדגמה נוספת לחוויית האיבוד של העצמי בצבא מציג אביתר, עובד מעבדה בן 50. לקראת גיוסו הצפוי, אביתר השתלב בקורס קדם-צבאי יוקרתי שכרוך בעיקר בלימודים עיוניים, ולא באימונים צבאיים במובנם המקובל. אולם הדרישה המקובלת בשגרת ההכשרה הצבאית – לשהות במשך תקופה ארוכה ולאורך כל שעות היממה בסמיכות לקבוצה גדולה של אנשים זרים – עוררה אצלו מצוקה נפשית קשה, שמצידה הובילה להחלטה שלא להתגייס. כך אביתר מתאר את התהליך:

הרגשתי שהמטלה הזאת של ה-24 שעות עם אנשים זרים זה לא נתפס. אם זה היה רק 24 שעות הייתי עומד בזה. אם היו אומרים לי שזה יהיה רק שבוע, אז הייתי עוד יכול לספור את הימים. [...אבל] הצבא לא יכול לסבול אנשים שלא מתאימים למשבצת. והוא לא יכול לשנות, להזיז את המשבצת ושיתאימו לה אנשים. שמה אנשים צריכים להתאים למשבצת. [...] היה לי מאוד קשה עם זה. את לא מצליחה להבין כמה היה לי קשה, שסגרו אותי עם אנשים זרים ב-24 שעות, לא ידעתי מה לעשות עם עצמי. וזה מה שקורה לי בתנאים האלה. [...] הרגשתי שזה איזה איום, והתגובה הרגשית שלי לאיום זה דחייה כזאת נגדית. [...] אדם צריך להחליט בעצמו אם הוא לא מסוגל, אם הוא כן מסוגל או לא מסוגל. אני ידעתי מה אני מסוגל ומה אני לא. [...] אני מבין מה הם רצו, הם רצו להיכנס לי לתוך הנפש ולהפוך אותי להיות אחד כמו כולם, וזה הדבר שאני לא יכול, זה בדיוק הדבר שאני לא יכול.

אביתר חווה את המפגש עם המערכת הצבאית (שבמקרה שלו נערך בזירה של הקורסים הקדם-צבאיים, שמשלבת מאפיינים צבאיים ואזרחיים כאחד) כחילול הגבולות של זהותו העצמית. חוויה זו מתבטאת בעיקר בתחושה של פלישה למרחב האישי, שנגזרת מניהול שגרת היום והלילה בצמוד לקבוצה של אנשים אחרים. אי-ההכרה של המערכת הצבאית בקשיים הייחודיים שלו מעצימה את חוויית הדיכוי וההפקעה של העצמי, והיא מעוררת אצל אביתר תחושה חזקה של אי-הלימה למסגרת הצבאית, שמגלמת מבחינתו סכנה ממשית לעצמיותו ולמצבו הנפשי.

בעיניהם של המרווינים בני המעמד הפריבילגי, הצבא הוא מוסד דכאני, והוא כולל מאפיינים רבים שמזוהים המוסד הטוטלי, כפי שהוא הומשג על ידי ארווינג גופמן ([1961], 2006). גופמן ציין בחיבורו את המחנה הצבאי כשייך לרשימת המוסדות הטוטליים, הכוללת גם בתי-כלא, מוסדות סיעודיים, בתי-חולים פסיכיאטריים, ומחנות שבויי מלחמה. למרות שצה"ל לא תואם באופן מלא את ההגדרה של גופמן את המוסד הטוטלי, בפרט משום שהוא אינו מאופיין במגבלות מובהקות על מערכת היחסים עם העולם האזרחי שמחוצה לו (Schild, 1973), רבים ממאפייניו הארגוניים, כבכל ארגון צבאי, מזוהים בבירור עם המוסדות הטוטליים. כך או אחרת, בתפיסות הסובייקטיביות של הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי, מקיימת

החווייה הצבאית חפיפה קרובה להפגיע עם חיי השגרה והחוויית של החוסים במוסד הטוטלי, כפי שגופמן מתאר אותם.

בדומה לתיאור של גופמן ([1961], 2006 : 55), המרואיינים מתארים את המוסד הצבאי כמאופיין בהתקפות בסיסיות וישירות על העצמי, שהן "צורות שונות של השפלה ודיכוי שבאמצעותן המשמעות הסמלית של אירועים בסביבתו המיידית של החוסה כושלת באשרור תפיסת העצמי הקודמת שלו". כמו כן, המרואיינים הדגישו את התפיסה שלפיה המערכת הצבאית מבקשת לבטל את זהותם הייחודית של הנכנסים בשעריה, ולעצב-מחדש את זהותם, כך שהיא תהיה אחידה וכפופה לחלוטין למרות הצבאית. תיאור זה תואם את אחד התהליכים המרכזיים שמזוהים עם המוסד הטוטלי – תהליכים שבהם החוסה עובר פירוק זהותי ונישול תפקידי, מופשט מ"העצמי" האזרחי ומהתמיכה הקודמת שלו (דה-סוציאליזציה), ואז עצמיותו מאורגנת מחדש (רה-סוציאליזציה), כך שהיא תתאים לחוקים החדשים ולצרכים של המוסד (שם).

העובדה שהפרט אינו בוחר מיוזמתו להיכנס לארגון הצבאי, אלא מחויב להיכנס אליו ולשהות בו במשך פרק זמן ארוך יחסית, מעצימה את תפיסתו כמוסד כוחני וטוטלי בקרב המרואיינים. כאמור, תפיסה זו עשויה להשתרש עוד קודם למפגש הקונקרטי עם המערכת הצבאית ולכונן רגשות שליליים כלפי השירות הצבאי המיועד, שמתורגמים למהלך ההימנעות מגיוס. אצל אלה מבין המרואיינים שהתגייסו ושירתו חלקית בצבא, ההתנסות כחיילים מחזקת (או יוצרת) את זיהויו של הצבא עם המוסד הטוטלי. נטע למשל, סטודנטית בת 28 ששירתה כשמונה חודשים בצבא, מתארת כך את חוויותיה מהטירונות :

אני בעיקר זוכרת את התחושה המגבילה. הרגשתי מוגבלת מאוד, כלואה. הרגשתי שאני לא מסוגלת להיות במקום הכולא הזה, הרגשתי ממש שאני מתנהלת בשתי מציאויות שונות. [...] אני לא אשכח שעמדתי בעמדת התצפית, השמירה, באחת המשמרות שלי, והיא פנתה, אם את מכירה, למסעדת עין-עירון. [...] עכשיו, זו מסעדה שנהגנו לשבת בה [...] עם המשפחה והכל. ואני זוכרת שאני עומדת במגדל התצפית ומסתכלת, ואני אומרת: משהו פה לא הגיוני, משהו פה לא הגיוני. אני נמצאת כרגע במשהו שהוא לא מציאותי, כאשר המציאות היא בכביש, היא מהכביש ואילך. האנשים שאני רואה כרגע חולפים על פניי, הם אמיתיים, הכל אמיתי שם. איפה שאני נמצאת משהו לא אמיתי. אני לא יכולה להסביר את התחושה הזאת. זה היה איום ונורא. זה הרגיש משהו פה

נורא לא הגיוני. משהו לא מסתדר. לא הגיוני. ההפרדה הזאת שנוצרה אצלי לא אפשרה לי להמשיך לשהות בשתי המציאויות האלה במקביל. [...] אני מניחה שמהו במגבלות, באיסורים, בלקחת אדם שהחירות היא-היא הכל, היא נר לרגליו, החירות היא המשמעות של הקיום שלו, ולהכניס אותו לתוך מקום מגודר, ולהגיד לו איך לנשום, זה פשוט היה בלתי נתפס.

נטע חווה את השירות הצבאי כשלילה מוחלטת של חירותה האישית, חוויה בלתי-נתפסת מבחינתה שמתורגמת לניכור ולהזרה של העצמי, עד כדי תחושה של קיום בשתי מציאויות נפרדות. ה"מציאות" הצבאית נחווית כמופרכת וכמדומיית, כמרחב מבודד וסגור שאינו כפוף לחוקי ההיגיון, ואילו המציאות החוץ-צבאית שמקיפה אותה, זו שמעניקה לפרט מידה סבירה של בחירה וחופש, נתפסת כרגילה וכאמיתית. הנגדה זאת בין הפנים לחוץ היא אחד מתווי ההיכר של המוסד הטוטלי, שמציב מחסום סמלי ומעשי בין הפרט לבין העולם שבחוץ ובכך "מציין את קיצוץ הכנפיים הראשון של העצמי" (גופמן [1961], 2006: 40). בזיקה לדפוס זה, ובדומה לחוויה שמתארת נטע, גופמן מציין שהחוסה במוסד הטוטלי "נוטה לחוש שבפרק הזמן הדרוש לשהייתו – גזר הדין שלו – הוא מוגלה באופן מוחלט מהחיים", וכאשר גזר-הדין ארוך מאוד ההשפעה המיידית מיתרגמת לייאוש ולמצוקה (שם: 79).

ג'ורג'יו אגמבן (Agamben, 1998) ממשיג את הכוח המוסדי-מדינתי באמצעות המונח "המחנה" (the camp). אמנם אגמבן לא מתייחס בעבודתו למחנה הצבאי, אלא למתחמים סגורים שבתוכם המדינה מחזיקה פרטים שהיא תופסת כמאיימים על ביטחונה (למשל: פליטים, זרים ומתנגדים פוליטיים), ובעיקר למחנות הריכוז הנאציים שמדגימים את כוחו המחריג של הריבון בצורה הקיצונית ביותר. אולם לצד תפיסה זו, אגמבן רואה ב"מחנה" גם פרוטוטיפ של המרחב הפוליטי העכשווי, שבו לריבון יש סמכות לקבוע לא רק מהו הכלל, אלא גם מהו היוצא-מן-הכלל, ולממש את שניהם באופן שגרתי זה לצד זה. בזיקה להמשגה זו, גם המחנה הצבאי, כפי שהוא נחוה ותואר על ידי מרואיינים רבים מהמעמד הפריבילגי, מתפקד כמרחב יוצא-מן-הכלל, כחלל שהושם מחוץ לסדר הרגיל, כאי מבודד ובלתי חדיר לזכויות ולחירויות האינדיבידואלית שמקיפות אותו, וכן לכללי ההיגיון הבסיסיים ביותר:

אחרי היום של החיול הראשון או השני, מגיעים ללילה הראשון במחנה והולכים לישון, נופלים כאילו על מיטות ונרדמים כולם. בבוקר, באיזה חמש בבוקר – הקפצה. מעירים אותך, מאגים על הגב, זה-זה, לפרק את המיטות, לסדר, קשקשת. איכשהו מסתבר שעל המיטה שלי יש שני מזרונים דקים, ככה כאילו [מדגים], הכי מזרונים לא-הכי, אבל שניים. *All hell breaks loose*. המפקד כאילו: "פרנקל למה אתה צריך שניים? מה אתה, כוסית? מה אתה, זה-זה-זה?" לקחו לי את המזרונים ולקחו לי את המיטה. זאת אומרת שמעכשיו אני ישן על הרצפה. כל האוהל שאתי ישנים על מיטות עם מזרון אחד ואני ישן על הרצפה. אז זה כבר הייתה איזה נקודת שבירה ראשונה. קשה לי לזכור את הרגע שהחלטתי, אבל היה איזה יום אחד, איזה לילה במקלחת, שהרגשתי שאני מתמוטט פיזית (מיכאל, במאי, בן 34, שירת כחודש-וחצי בצבא).

ההתנסות שמיכאל נוצר בזיכרונו מתקופת הטירונות אינה חריגה בשגרת ההכשרה הצבאית. אלא שההיררכיה הרירותית המקובלת בצבא נחווית על ידו כאירוע משברי, כאבסורד שמאיים על הווייתו העצמית. מקורה של מצוקה זו הוא בהשעיית ההיגיון, בכפיפות של פעולותיו לגחמות חיצוניות, בחוסר היכולת להעניק משמעות רציפה לאירועים שהוא חלק מהם. בדומה לתיאור של אלבר קאמי ([1942], 2008 : 21): "מצב-נפש מיוחד זה, שבו הריקות נעשית עתירת משמעות, שרשרת המחוות היומיומיות ניתקת, והלב מחפש בכדי את החוליה שתשוב ותחבר אותו, הרי היא כמו הסימן הראשוני לאבסורד".

בעוד שהמרואינים שלא התגייסו לצבא מתארים את המאפיינים הטוטליים של הארגון הצבאי כאיום פוטנציאלי על רגשותיהם, אלה מבין המרואינים ששירתו חלקית בצבא (בדומה לנטע ולמיכאל, שדבריהם מובאים לעיל), מרבים לתאר את אופני ההתממשות הבלתי-נסבלים של איום זה. כך למשל מספר שחר, מרצה בן 34 ששירת כחודשיים-וחצי בצבא:

אני יכול לתאר לך מה אני זוכר, איזה דימויים שאני זוכר שהרגשתי שהיו אז. הדימוי העיקרי שהיה, וזה דימוי קצת מורבידי, יתכן שזה דימוי שהגיע לי בחלומות אז, שפושטים אותי מעורי ומכניסים אותי לסיר שמן רותח. זה ממש דימוי מאוד גרפי שזכור לי. אני חושב שהדימוי הזה או התחושה הכל-כך חריפה הזאת הגיעה מהאובדן המוחלט של שליטה, האובדן המוחלט של יכולת הבחירה שלי. הנישול המוחלט של

המערכת. לא המערכת, הנישול המוחלט של המציאות בבקו"ם, של היכולת שלי לבחור בלעשות כל דבר שהוא, בין אם זה לקום וללכת ולאכול דבר איקס, או לשבת ולקרוא ספר, או להגיד: לא, אני לא רוצה לעשות את זה. הסמכות המוחלטת שהיה למישהו חיצוני אליי לגביי, זה מה שגרם לי לתחושה כל-כך חריפה של מצוקה. [...] אני עושה לזה אינטלקטואליזציה עכשיו, אבל כאילו זה הגיע מאיזושהי תדהמה מהמצב של חוסר-שליטה מוחלטת, חוסר-בחירה מוחלטת, והסמכות המוחלטת שיש לאדם חיצוני אליי, לגביי. [...] וזה היתרגם למצוקה נפשית וגופנית. [...] כלומר של כאבים, ממש כאבי בטן מטורפים. ממש-ממש, אני זוכר את זה בתור איזושהי התרחשות חדשה בגוף.

שחר חווה את שגרת החיים בצבא כשלילה מוחלטת של העצמי האוטונומי. חוסר היכולת לשלוט על פעולות יומיומיות, הכפיפות לחוקי משמעת נוקשים, התחושה של ניתוק בין הפרט לביצועיו – כל אלה הובילו למצוקה נפשית, שהשתקפו בסיוטים חוזרים, בכאבים פיזיים ובחרדה. גם חיי השגרה במוסד הטוטלי, אליבא דגופמן ([1961], 2006), מאופיינים בהכפפה, בפקוח ובשליטה שיטתית ומפורטת על הפעולות היומיומיות של הפרט, במיוחד בתקופה הראשונה לשהותו במוסד. בתקופה זו, הפרט נדרש לבקש רשות עבור פעילויות שוליות שבחוץ הוא רשאי לעשותן בעצמו, ליטול חלק בפעילויות שלא תואמות את תפיסת העצמי שלו, ולסגל סדר יום שהוא תופס כזר. כל אלה מציבים אותו בעמדה תלותית וכנועה, שמשבשת את יכולתו לחוש שהוא אדם בוגר, החלטי, עצמאי ובעל חופש פעולה, ושעלולה לנטוע בו אימה קיומית.

המצוקה הנפשית שנחווית במסגרת השירות הצבאי (החלקי) של המרוויינים מהמעמד הפריבילגי מתוארת בצורה דומה בספר הפרוזה "נסיעה" מאת יאיר אסולין (2011). הספר של אסולין הוא מעין יומן פרטי של חייל בשירות חובה, בן למשפחה דתית-לאומית, שבה הוא מתאר את הנסיעה שלו עם אביו אל הקב"ן, ואת שרשרת האירועים שהביאה אותו לכדי המעשה הזה. להלן קטע מתוך הספר:

האוטו החליק על הכביש הריק בדרך לקצין בריאות הנפש בתל השומר. "תגייד לי מה אתה רוצה?" שאל אותי אבא אתמול בלילה, בוכה, אחרי שבכיתי אולי שעה בלי להפסיק ואמרתי שאני לא יכול יותר, שאני מרגיש שאני נחנק, שאני מעדיף למות ולא

לחזור לבסיס. "רק תגיד מה אתה רוצה", הוא חזר ושאל, "מה אתה רוצה לעשות? מה אתה רוצה שיקרה?"

"אני לא יודע", ענית, "אני לא יודע. באמת אני לא יודע. אני רק יודע שאני לא רוצה לחזור לשם. אני לא רוצה."

"אבל מה יש שם שהוא כל כך נורא?" הוא שאל בפעם המיליון מאז שבכיתי בטלפון בפעם הראשונה, ואני ידעתי שבהסתכלות מבחוץ אי אפשר אפילו להתחיל להסביר את תחושת החנק שממלאת אותי בכל פעם שאני עולה על הרכבת בדרך לצבא, את הכאב הבלתי נכבש שאני מרגיש כשאני עובר את השער של הבסיס, את הפחד ממשהו שאני לא יודע לתאר או להגדיר, את תחושת הצפיפות האיומה הזאת שלא קשורה לכלום, בטח לא למקום או לחלל. שוב אמרתי לו שרע לי. שוב אמרתי שאני מרגיש שאני מאבד את עצמי. כמה ימים לפני זה סיפרתי לו שרציתי לקפוץ לפני מכונית נוסעת. לא רציתי למות, רציתי רק לקבל קצת חופש, קצת זמן להירגע.

עכשיו אני זוכר את התמונה הזאת בבהירות, איך אני עומד בצד הכביש ההרוס של הבסיס ומסביב הכל מלא בוץ. אני זוכר את פנסי הרכב שמגיע מרחוק, ואת התחושה הזאת שהפעם אני רציני, הפעם אני עושה את זה. אני זוכר את הקולות בראש שאמרו לי שכבר אמרתי את זה לעצמי הרבה פעמים, ואני זוכר את ההתעקשות בנפש שאומרת שהפעם אין לי ברירה, שאני קופץ, ושגם אם אמות לא איכפת לי. אחר כך עלו מולי הפנים של אבא ואמא, ושמעתי את הקול של אמא, שהיה קצת גבוה כשהתקשרתי כמה ימים לפני זה, אולי אפילו שבוע, ופרצתי בבכי כשאמרתי שאני לא יכול יותר (עמו' 15-14).

גיבור הספר מתאר את הפחד, המחנק והסבל הרגשי שחווה במסגרת הצבאית כתחושות חזקות ובלתי נסבלות שבעקבותיהן הוא מחליט לפנות לקב"ן. המצוקה הרגשית של הגיבור נתפסת בסביבתו הקרובה כחריגה, ואפילו אביו מתקשה להבין "מה יש שם [בצבא] שהוא כל כך נורא?". בהמשך הספר, הגיבור ממשיך לתאר במקצב דחוס ועמוס רגשות שליליים את תחושת האיום על העצמי ("הנפש שלי איימה להתפוצץ בכל רגע") ואת חוסר האונים שהוא חווה במערכת הצבאית – על שגרתה הדורסנית, ההיררכית, השרירותית, נטולת ההיגיון, הבטלנית ורצופת הפעולות המשעממות (למשל ניילון מפות של ערים בגדה המערבית). הסיפור האישי-רגשי של הגיבור

מלווה במחשבות שדוחות בשאט נפש את התפיסות המקובלות, שלפיהן הקשיים הנפשיים שלו מעידים על פינוק יתר, על היעדר אידיאלים, או על שיגעון. כל אלה מזכירים, במידה רבה, את סיפוריהם של הנמענים משירות צבאי מהמעמד הפריבילגי שאותם ראייתי למחקר. אף שכל הדמויות והאירועים בספרו של אסולין בדויים, הם מרמזים על כך שהנטייה לפתח חרדות ומצוקות נפשיות חמורות בצבא מתפקדת כחוויה מוכרת, במידה כזו או אחרת, בנוף הישראלי. הספר "נסיעה" נחתם בהבטחה של הקב"נית לגיבור שהוא יועבר לבסיס אחר, כלומר המצוקה הנפשית של הגיבור לא מובילה, כפי שאולי היה ניתן לצפות, להימנעותו משירות צבאי. יחד עם זאת, הסיפור הבדיוני הזה תומך בטענתי המרכזית, שמסבירה את חוסר הנכונות לשרת באמצעות הרתיעה הרגשית העמוקה של צעירים מהמערכת הצבאית ומההווי השגרתי שלה.

תפיסת השירות הצבאי בישראל כפרקטיקה תובענית במיוחד, שמעוררת קשיים ולחצים נפשיים, אינה ייחודית לצעירים שנרתעים מהשירות צבאי. זוהי תפיסה שמשותפת לרבים בציבור הישראלי, כולל בעלי המוטיבציה הגבוהה לשרת בצבא. יחד עם זאת, הקשיים הפיזיים והנפשיים שהשירות הצבאי מערים על חייליו נתפסים לרוב כאלמנטים מחשלים וחיוביים, וצעירים בישראל נוטים לראות בהם הזדמנות להתנסות באתגרים ולבחון את העצמי, כחלק מתהליך ההתבגרות הרצוי שהחברה הישראלית מזמנת להם (דר וקמחי, 2000; מייזלס, 2002). דוגמה לתפיסה הרווחת, שמזהה את השירות הצבאי בישראל הן כבעל מאפיינים בלתי-שגרתיים והן כחלק טבעי ורצוי במסלול החיים, מספק קטע מטורו העיתונאי של יאיר לפיד (2005), שפורסם כמכתב לבנו המתגייס לצבא:

הצבא, ילד שלי, אינו דומה לשום דבר. כל שלב בחיך הוא גרסה משופרת של קודמו. האוניברסיטה דומה לתיכון, שדומה ליסודי, שהיה גרסה מרגיזה של הגן. [...] רק הצבא עומד שם לבד. שלוש שנים שאין איך להתכונן אליהן, וגם אין איך להבין אותן. אבא שלך בילה לילה שלם בלהקיף את הגבעה בשלושים שניות, ועד היום אני מנסה לפענח מה היה ההיגיון. התשובה היא שאין היגיון, אבל בסוף רק הגבעה יוצאת שבת. אל תילחם בזה, יואבי, תילחם רק בעצמך. תבדוק את גבולות הכוח שלך, את הסבלנות שלך, את היכולת שלך להשתנות. כמו שסבא טומי אומר לך מהיום שנולדת: לא חשוב מה התוצאה, חשוב רק לדעת שעשינו כמיטב יכולתנו.

מול התפיסה המקובלת שרואה בתביעות המכבידות וחסרות-ההיגיון שהצבא מציב בפני חייליו הזדמנות לבחינת העצמי ולחישול האישיות, הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי מציעים גישה שונה בתכלית. הם מבקשים לשבש את הארשת הנורמלית והטבעית שבה עוטר עצמו המנגנון הצבאי (Lomsky-Feder & Ben-Ari, 2010), ומתייחסים לתביעותיו כאל פרקטיקות מאיימות. הדגשת השליטה המפורטת, השיטתית והאינטנסיבית שמופעלת על הפרט במוסד הצבאי כגורם שעלול להסב לו פגיעה וסבל חמורים, מבקשת לדחות את השיח שמזהה את ההימנעות משירות צבאי עם פינוק-יתר, תגובה מופרזת לקשיים הסבירים שגלומים בשירות הצבאי. האספקטים הדכאניים, האינהרנטיים לשירות הצבאי, הם אבני היסוד שעליהן הדוברים בונים את מערך ההצדקה שלהם. זוהי הליבה הקוגניטיבית שמעוררת בקרבם את תחושת האיום המגולמת בשירות הצבאי. תחושה זו הופכת את פעולת ההימנעות להכרח מבחינתם, לפעולה שמתנסחת כהגנה עצמית על הנפש ועל הרגשות:

יש איזשהו שאלון שאת יכולה למלא, קוראים לזה "highly-sensitive people". ואני אחד-לאחד שם מוגדרת [ככה]. ומה זה אדם מאוד-מאוד רגיש? אדם שהחוויה שלו עם העולם היא מאוד-מאוד חזקה, כל החושים שלו מאוד-מאוד מחודדים. אם זה במגע, אם זה בשמיעה, אם זה בראייה. הוא סנסור מטורף. [...] ואנשים כמוני הם לא יכולים להיות במקום עם כל-כך הרבה אנשים, כי זה מציף אותם, זה גומר אותנו. [...] אני היו לי חושים מאוד-מאוד-מאוד חזקים ואמת פראית, כאילו אי-אפשר היה להתווכח עם האמת שלי, וידעתי שזה סכנה בשבילי להיות במערכת כזאת, ידעתי שזה לא ייגמר בטוב, שזה יהיה לרעתי. [...] יש משהו נורא-נורא מאיים לבנאדם שהוא רגיש בלהסתובב בסביבה של נשקים, שלוקחים ממני את הזהות שלי, שאומרים לי לעשות דברים שהם לא הגיוניים. [...] ואדם כמוני צריך ללמוד ל... בעצם אנחנו לומדים להגן על עצמנו מתוך הניסיון (גלית, פסיכותרפיסטית, בת 37, לא התגייסה לצבא).

היה לי ברור שאם מישהו ייתן לי נשק ליד זה ייגמר לא טוב [...] לא שום פציפיזם ולא שום דבר. פשוט הגנה עצמית [...] אני חושב שאז זה היה הדבר הכי נכון לעשות בסיטואציה ההיא, זה פשוט אמצעי הגנה עצמי. יש מספיק חיילים שמתאבדים בצבא, לא הייתי צריך לצרף את עצמי לרשימה (ירון, מטפל אלטרנטיבי, בן 36, לא התגייס לצבא).

רוב האנשים שמכירים אותי בשנים האחרונות מניחים הנחה מיידית שלא הלכתי לצבא אידיאולוגית. די ברור להם שאני לא בנאדם צבאי, שאני לא תומכת בצבא, שאין לי חרטה על זה שלא הייתי בצבא. אני חושבת שהם מניחים הרבה יותר אידיאולוגיה ממה שזה היה אז. [...] זה לא היה אידיאולוגיה, זה היה הצלת נפש. האידיאולוגיה באה אחר-כך. [...] בסופו של יום מדובר שמה בסיפור אישי, של קשיים שלי, של בחירות שלי. (מיטל, יועצת למשרד-ממשלתי, בת 32, לא התגיסה לצבא).

גלית, ירון ומיטל מציגים את בחירתם שלא להתגייס לצבא כחלופה היחידה והבלעדית לשמירת העצמי מפני המשמעויות ההרסניות שהשירות הצבאי טמן לו. מול התביעה המופשטת להירתם להגנה הקולקטיבית המדינתית, ניצב בפניהן הצורך הקונקרטי וההכרחי בהגנה עצמית, ומבחינתם ההכרעה בין שתי החלופות אינה מוטלת בספק. ניסוח הבחירה שלא לשרת בצבא כאקט הגנתי, כאפשרות היחידה שמעניקה מפלט לרגשות האינדיבידואליים, מבקש להפוך אותה לפעולה לגיטימית, הנעוצה באישיות ייחודית. מבחינתם של הדוברים, אי-ההלימה בין הזהות העצמית לבין המאפיינים האינהרנטיים למוסד הצבאי היא שהופכת את ההתערות במסגרת הצבאית לסכנה ממשית שתובעת הגנה עצמית, ושמצדיקה את אי-השירות בצבא.

מדברי המרואיינים עולות תפיסות שונות בנוגע לאופי האיומים שטמן להם השירות הצבאי. רוב המרואיינים הגבילו את טווח הסכנה שנשקפה להם לזירה הנפשית, ולא הגופנית, ורק בודדים תיארו את המצוקה הנפשית בצבא כגורם שעשוי היה להוביל גם לאובדנות עצמית. יחד עם זאת, הסבל הנפשי שנשקף להם בזירה הצבאית – בין שהוא התגלם (או עשוי היה להתגלם) בחרדה ממשית, בתחושת מחנק, בניתוק רגשי, בדיכאון או בסבל יומיומי – חמור דיו כדי להפוך את הרעיון לשרת בצבא לדרישה בלתי מתקבלת על הדעת עבורם.

הצורך לספק הגנה לרגשות האינדיבידואליים המאוימים על ידי השירות הצבאי מקבל הכרה מסוימת אפילו מצידו של המוסד הצבאי. כך למשל מסביר מריאנו, מרצה בן 36 שלא התגייס לצבא:

הצבא שחרר אותי. אני לא התחמקתי. כאילו הצבא נתן לי את האפשרות. הוא לא אמר לי: לך לכלא. הוא לא אמר לי: נוציא אותך בכיתת יורים. זאת אומרת שקיים חוק בצבא שאומר: יש אנשים שלא מתאימים להיות פה ואנחנו מכבדים את זה. האם

החברה תכבד את זה? זה כבר לחץ חברתי. [...] אז מצד אחד יש את האטימות ואת החוסר תפקוד [של הצבא]. מצד שני, יש את האופציה שמשחררים אותך.

הבחירה של מריאנו שלא להתגייס התממשה והתאפשרה, לתפיסתו, בזכות ההכרה המוסדית באי-ההלימה בינו לבין המערכת הצבאית ובאיומים שמגולמים בה. דברים אלה חושפים את המרחב החוקי, הכפוף לנהלים הצבאיים, שבתוכו ממוקמת ההימנעות משירות צבאי, ואת הדיאלוג שהוא מקיים עם שיח ההצדקה הרגשי של המרואיינים. העובדה שמהלך ההימנעות משירות צבאי מתווך על ידי הארגון הצבאי מחזקת, לתפיסת הדוברים, את תוקפו הלגיטימי. רוב המרואיינים קיבלו פטור מהצבא על סמך מה שמוגדר בעגה הצבאית "אי-התאמה" או "אי-כשירות נפשית" – הגדרות שעולות בקנה אחד עם חוויה עצמית של אי-ההלימה לשירות הצבאי, ועם תחושת האיום שנובעת ממנה. מתפיסה זו עולה כי החוויה הרגשית-נפשית שמשולבת בבחירה שלא לשרת בצבא מאושררת, במידה מסוימת, על ידי המוסד הצבאי, למרות (או אולי דווקא בגלל) מאפייניו הנוקשים והטוטליים.

ואכן, לממסד הצבאי עמדה דו-משמעית כלפי ההימנעות משירות צבאי. מצד אחד, הצבא הוא שותף מלא במהלך ההימנעות, ומחזיק בזכות הבלעדית להעניק את הפטור שמשלים את הפעולה. המעורבות האקטיבית של הממסד הצה"לי במהלך ההימנעות מתקיימת לכל אורך השנים, אך היא מאפיינת ביתר שאת את שנות כהונתו של אהוד ברק כרמטכ"ל (1995-1991), שבהן הונהגה בצה"ל מדיניות "צמצום תפקודי", שהביאה לשחרור "ביתר קלות" של רבים מחייבי הגיוס, כולל בעלי המוטיבציה הנמוכה לשרת (בן-אליעזר, 2012). מצד שני, הממסד הצה"לי לא זנח מעולם, לפחות ברמה ההצהרתית, את רעיון "צבא העם", והוא אף שותף לשיח הפופולארי שנוקט בעמדה חשדנית כלפי הנמנעים משירות צבאי, ושמיחס להם שימוש באמצעים לא-לגיטימיים ו"זיוף" של בעיות נפשיות כדי להשתחרר מהצבא (Livio, 2012).

הנמנעים משירות צבאי, לעומת זאת, מעניקים משמעות חדשה למונח "אי-התאמה" לשירות הצבאי. הם מציעים להכיר בכך שהטווח הרגשי שמכונן את הפעולה רחב ומורכב מכפי שנהוג לחשוב, ואינו מוגבל רק למקרי קיצון של הפרעות אישיותיות חמורות או נטיות אובדניות. לתפיסתם, הפרקטיקה הצבאית היא טוטלית ותובענית במידה ניכרת, מעל ומעבר למקובל בזירה האזרחית, כך שפרטים שחשים מאוימים ממנה עשויים לסבול ממצוקות או מהפרעות

נפשיות שלא היו מתפתחות במסגרות ה"רגילות". תפיסה זו הופכת את קבלת הפטור משירות צבאי לאירוע משמח ומקל במיוחד. זהו הרגע שמסמן, עבור המרוויינים, את הסרת האיומים על העצמי ורגשותיו:

איך שהשתחררתי מהצבא הרגשתי הקלה אדירה. הלכתי לים, להסתכל על הים, הרגשתי שאני אדם חופשי וזה ממש היה לי כמו גן-עדן. עוד כמה ימים הייתי קצת עדיין בשוק, כמו בפוסט-טראומה, אבל אחרי כמה ימים התחלתי להרגיש נפלא. כל הדיכאון שלי עבר, הדיכאון הקשה שהייתי בו בצבא. בצבא לאט-לאט הנפש שלי, הייתי ממש במצב של מחלת נפש. ואיך שיצאתי מהצבא התחלתי להרגיש הרבה יותר טוב, התחלתי להרגיש מצוין (אגם, צלם ועורך, בן 29, שירת כארבעה חודשים בצבא).

קיבלתי דואר-רשום. הלכתי ופתחתי אותו וראיתי שם שאני משוחררת מהשירות הצבאי על פי חוק. זה אפילו לא עניין אותי מה זה "על פי חוק" באותו רגע. פשוט התיישבתי על המדרגות, של הדואר ואני זוכרת שפשוט הרגשתי שיש אלוהים. ממש הרגשתי שאלוהים אתי, לגמרי. פשוט ממש, כמו שלא ראיתי את עצמי שם, באמת לא הייתי שם. ובאמת כאילו היה תיאום בין הוויזין לבין המציאות. [...] וואו, אני לא אשכח את זה, את הרגע הזה שאני יושבת על המדרגות ואני מרגישה שיש צדק בעולם. [...] אני חושבת שזה קצת ריכך את לבי, בזה שבתוך המערכת הזאת עובדים אנשים אנושיים. כי אני חושבת שהוא היה מאוד חכם, זה שעשה את זה, זה שהחליט וקיבל את ההחלטה. אני ממש הרגשתי שבאמת הוא עשה אתי חסד. [...] דבר שני זה באמת העניין הזה של הטבע שלי, שהבנתי שהוא מקבל הוקרה, זאת אומרת שהעולם מקבל אותי כמו שאני. ואם מה שאני רוצה לתת זה דברים אחרים ולא כמו שכולם או מה שצריך, זה בסדר גמור. אף אחד לא אומר לי מה להיות ואיך אני צריכה להיות (יפעת, מטפלת אלטרנטיבית, בת 32, לא התגייסה לצבא).

אגם ויפעת זוכרים היטב את הרגע שבו קיבלו את הפטור-משירות-צבאי ואת רצף האירועים שליווה אותו. התיאורים המפורטים שלהם ממחישים עד כמה הרגע הזה היה משמעותי עבורם, היות שהוא סימן מבחינתם את השתחררותם המוחלטת ממערכת דכאנית וממצוקה נפשית חמורה. תיאורים אלה מזכירים את תרבות החוסים במוסד הטוטלי, שבה שיחות רבות סובבות

סביב "פנטזיית הילולת השחרור", כלומר מתארות בפירוט את כל מה שאדם יעשה אחרי שחרורו מהמוסד. הפנטזיה הזו "קשורה לתחושה שלפיה אזרחים אינם יודעים להעריך עד כמה חייהם נפלאים" (גופמן [1961], 2006 : 67). גם אגם ויפעת מתארים את שאיפתם להשתחרר מהצבא כ"פנטזיה" ששלטה בחייהם עד שקיבלו את הפטור ושביטאה מבחינתם כמיהה לעולם אזרחי נפלא, שמסמן את יציאתם "מעבדות לחירות". זו הסיבה לכך שהמעבר שלהם מהחיים הצבאיים (הפוטנציאליים או למעשה) לחיים האזרחיים עורר בקרבם תחושות אדירות של הקלה ושמחה, והתעצב כאירוע מכונן ומשמעותי בחייהם.

דבריה של יפעת מדגימים ממד נוסף בשיח שבאמצעותו בני המעמד הפריבילגי מסבירים את בחירתם שלא לשרת בצבא. ממד זה משתקף בכריכת הרגשות המעורבים בפעולה עם אידיאל האותנטיות, כלומר עם הערך שמוענק לדבקות בטבע ובמהות הפנימית של האדם. יפעת קושרת את אי-שירותה בצבא עם "הטבע" שלה, וממסגרת את מהלך השחרור שלה עם התפיסה שלפיה "העולם מקבל אותי כמו שאני". גם גלית (שדבריה צוטטו מוקדם יותר בפרק זה) השתמשה באידיאל האותנטיות כדי להסביר את החלטתה שלא להתגייס, ואמרה: "היו לי חושים מאוד-מאוד-מאוד חזקים ואמת פראית, אי אפשר היה להתווכח עם האמת שלי".

האתיקה של האותנטיות שמאפיינת את התרבות המודרנית מייחסת חשיבות מכרעת לקשר של אנשים עם העצמי ועם הטבע הפנימי שלהם. לפי גישה זו, אנשים צריכים להיות נאמנים למקורות הפנימיים שרק הם יכולים לנסח ולגלות, ולהגן על הטבע הפנימי שלהם מפני הסכנה של ללכת לאיבוד, בין השאר על ידי לחצים לעבר קונפורמיות (Taylor, [1991] 2003). האותנטיות עשויה אפוא לתפקד כדחף שמניע אנשים לפעול ולהעריך את הפעולות שלהם באמצעות סטנדרטים שנתפסים כמהות הפנימית שלהם (Weigert, 2009).

השימוש של המרואיינים ברעיון האותנטיות מחזק את מערך ההצדקה הרגשי שלהם. מבחינתם, הבחירה שלא לשרת בצבא היא לגיטימית לא רק בגלל שהיא מגלמת מהלך של היענות לרגשותיהם ולעולמם הנפשי, אלא גם משום שהיענות זו מבטאת את נאמנותם לעצמי הפנימי וה"אמיתי" שלהם. מושג האותנטיות עשוי להגדיל את הערך של תכונות ופעולות שהן מוערכות ממילא, ולהיעדר שלו צפויה להיות השפעה הפוכה – הפחתת הערך של תכונות ופעולות שאינן נתפסות כאותנטיות (שוורץ, 2014). במקרה של ההימנעות משירות צבאי, מושג האותנטיות משמש להיפוך (ולא רק לשיפור) צורת ההערכה של הפרקטיקה. הצגת הפעולה כנאמנה לעצמי-

פנימי, כלומר כאותנטיות, מבקשת להפוך אותה מפעולה מתויגת חברתית לפעולה בעלת ערך חיובי, לפחות בעיני מבצעה.

שיח ההצדקה הרגשי של הנמנעים משירות צבאי תובע, במונחיו של אקסל הונת (2008), "מתן הכרה", כלומר קבלת אישור וכבוד חברתיים (שהם ההיפך מזלזול), לתכונותיהם, לצרכיהם ולרגשותיהם הייחודיים. לפי הונת והרטמן (2008), חברת המערב הקפיטליסטית מתאפיינת לא רק בציוויים למימוש מתמיד של הון, אלא גם בהיווצרותן של ספרות חדשות של הכרה חברתית, כך שפרטים עשויים לתבוע את מימוש האינדיבידואליזם דרך האוטונומיה והאותנטיות שלהם, שלא זכו להכרה מצד התרבות החברתית. טענה זו נשענת על התיאוריה של גיאורג זימל (Simmel, 1971), שטען כי כבר במאה ה-19 התפתח "אינדיבידואליזם של ייחודיות" שבו לא רק השוויון בין האנשים, אלא גם השונות ביניהם הפכה לציווי מוסרי. התפתחות זו הביאה לכך שרעיון החירות האישית למשל כבר לא נסוב רק על ממדים שוויוניים ואוניברסליים, אלא מגלם את השאיפה לאישיות אוטונומית הכרוכה בזהות ייחודית ובלתי-ניתנת להחלפה.

גם שיח ההצדקה של הנמנעים משירות צבאי, המנוסח במונחים של מימוש החירות האישית, נשען על ממדים ייחודיים, אותנטיים ולא-אוניברסליים של זהותם העצמית. לתפיסתם, היבחנותם האישית-פסיכולוגית מובילה לכך שהם יפרשו ויחוו מצבים, שלרוב נראים סבירים ואף חיוביים, כמצבים משפילים, מדכאים ומאיימים. עמדה זו נעוצה בממד אחד מני רבים שמאפיין את תהליך האינדיבידואליזציה של המודרניות המאוחרת, זה שמשתקף בהתעצמות השאיפה של הפרט לכוון זהות-עצמית מובחנת (Giddens, 1991). אף על פי שממד זה אינו סותר בעיקרון את הבניית העצמי בעידן הקפיטליסטי, אצל הנמנעים משירות צבאי הוא מקבל משמעויות ייחודיות, שמובחנות מהאינדיבידואליזם הניאו-ליברלי שנוטים לייחס להם בשני היבטים מרכזיים.

ראשית, הבחירה שלא לשרת בצבא מתנסחת כפעולה שמקורה הראשוני טמון בשאיפה להתרחק מהזירה הצבאית, ולא במשיכה לעבר הזירה האזרחית המתגמלת. במילים אחרות, המרואיינים מתייחסים לקבלת הפטור משירות צבאי כאל מטרה סופית, ולא כאל אמצעי להשגת מטרה אחרת. רובם המכריע לא הסביר את ההימנעות משירות צבאי כמוכונת לעבר השגת תגמולים כלשהם, ומסיפורי החיים שלהם עולה שהם אף לא "ניצלו" את פרק הזמן שבו היו מצופים לשרת בצבא לצבירת רווחים חומריים או לקידום אישי ומקצועי. היעד המבוטא והממומש של

מהלך ההימנעות הוא, בראש ובראשונה, שמירה על ההווה העצמית בצורתה הבלתי-צבאית, כך שתחושות המתח והחרדה מתפוגגות מיד לאחר השלמת הפעולה, ללא תלות באפשרות להמירה למשאבים כאלה או אחרים. הסבר זה מובחן מהותית מההנחות הרווחות הקושרות את ההימנעות משירות צבאי עם רעיונות השייכים לספירה החומרית של האינדיבידואליזם.

שנית, בעוד שהאינדיבידואליזם הרגשי שהדוברים מציעים שואב את כוחו מפיקוח יתר של המנגנונים המדינתיים, האינדיבידואליזם הניאו-ליברלי שמיוחס להם נעוץ בהיעדר פיקוח של מנגנונים אלה. לפי זיגמונט באומן (2000), עידן המודרניות הנזילה מאופיין בקץ היחסים בין מפקחים לבין הנתונים לפיקוח ובהיעלמותה של הספירה הציבורית – תהליכים שמטילים על הפרט את האחריות למלא את החלל שהמדינה נטשה ולהיות אדון לגורלו. בנסיבות אלה, האוטונומיה ליצור ולנהל את החיים העצמיים הופכת מזכות להכרח שאי-אפשר לחמוק ממנו (Beck & Beck-Gernsheim, 2002), והיא מצויה כמה דרגות של חירות מעל השאיפה הבסיסית של הנמנעים משירות צבאי – להגן על האוטונומיה הפרטית מפני כוחותיה המדכאים של המדינה ושלוחותיה.

האינדיבידואליזם הרגשי, שמנחה ושמבסס את מהלך ההצדקה של הנמנעים משירות צבאי, חושף אפוא את החסר הטמון בהסבר התועלתני-חומרי לאי-הנכונות של פרטים לשרת בצבא. ההסבר התועלתני-חומרי ממשיג את חוסר המוטיבציה לשרת בצבא במונחים ניאו-ליברליים, תוך התעלמות מההבדלים המהותיים בין הזירה הכלכלית-אזרחית שממנה הוא שואב את כוחו לבין הזירה הצבאית שאליה הוא מועתק. הכרה בהבדלים האלה ובמה שלכאורה הוא מובן-מאליו – במאפיינים הבלתי-אזרחיים-בעליל של המנגנון הצבאי – מספקת מסגרת רעיונית חדשה לבחינת הבחירה שלא לשרת בצבא בישראל. הפעולה מתנסחת כבחירה רגשית ורציונלית כאחד, כאקט אינדיבידואלי שמעוגן בהשקפת עולם, כצורה של התנגדות לפרקטיקה דכאנית, וכמימוש של אוטונומיה בסיסית שנגזרת מזהות עצמית ייחודית. הצדקות אלה מעצבות בקרב הדוברים קבלה עצמית והשלמה רחבה עם הפעולה. אולם בו-בזמן, מערך ההצדקה של הדוברים אפוף ברשת הנחות מיליטריסטיות שעשויות לחדור אליו ולהעמיד אותו בספק. בפרק הבא אראה כיצד סדקים בשיח ההצדקה מפצלים את התחושות של הדוברים ביחס לאקט ההימנעות משירות צבאי.

3.3 המלכוד: רגשות מעורבים (השלמה ואשמה) ביחס להימנעות משירות צבאי

האינדיבידואליזם הרגשי, שקורא להכיר ברגשות הייחודיים של הפרט כבלתי הולמים לזירה הצבאית, מבסס את ההימנעות משירות צבאי כפעולה הכרחית ולגיטימית בעיני מבצעה, ומכוון בקרבם על-פי-רוב השלמה עם המהלך, שמתמידה ואף מתחזקת במהלך חייהם. אולם ניסוח הבחירה שלא לשרת בצבא כאקט של הגנה על העצמי אינו יכול להיחלף לחלוטין מהתפיסה הרווחת שכורכת בחירה זו עם סכנה ממשית לקיומה הפיזי של המדינה. בתגובה לתפיסה זו, הנמנעים משירות צבאי זו מנסחים רצף של הצדקות שנשען על היותם מיעוט בעל רגשות ייחודיים:

אמרו לי: "למה אתה לא מתגייס? יש מצב חרום וזה-וזה-וזה", אמרתי תמיד: "תשמעו, ישראל לא במצב סכנה קיומית, יש מספיק אנשים שהולכים לצבא". יכול להיות שאם לא היו מספיק אני הייתי, למרות מצבי הנפשי, זה היה יותר קיומי בעיני להגן על הבית שלי וכן הייתי מתגייס. אבל זה לא המצב, אז אני יכול להרשות לעצמי, במצב הנפשי שלי, לא ללכת להתגייס. כאילו אף פעם לא הפרדתי אחד מהשני. [...] אני חי בתוך סיטואציה מסוימת, אני לא מנותק ממנה. [...] אם כולם לא יעשו [צבא], הסיטואציה תהיה שונה מלכתחילה, ואם הסיטואציה שונה מלכתחילה יחליטו החלטות שונות מלכתחילה. [...] איכשהו מכל המחקרים, מהמעט שאני שומע על צה"ל, ואני לא עוקב אחרי הזה, הם תמיד טוענים שיש להם עודף כח-אדם, לא חוסר כח-אדם (ירון, מטפל אלטרנטיבי, בן 36, לא התגייס לצבא).

אני לא מקבל את הטענות הזה [של: "יומה יקרה אם כולם לא יעשו צבא!"]. כי אם כולם יתרכזו בקוטב הדרומי, כדור-הארץ ייצא מהמסלול, אני-יודע. אין, השיקול הזה – לא מקבל אותו, אני דוחה אותו לפני ומפנים מה שנקרא, ה"כולם לא יעשו צבא" הזה. אז אוקיי, אז אני אומר: אם כולם לא יעשו צבא, אז בוא נגיד שכו-לם לא יעשו צבא, ואז לא יהיה מלחמה. אז בוא ניקח את זה עוד שלב. הטענות הזה הוא לא מבחינתי משחק איזה חלק. כאילו הצו הקטגורי הזה. [...] אני לא פציפיסט במובן הזה, ה"חדל כלי", אנלא בנאדם פציפיסט. אז מהבחינה הזאת, זה כן טענות שיש לו משהו, שצריך בעיקרון צבא. אבל אני חושב שבמצב הדברים הנוכחי, הנזק גדול מהתועלת. ויש מספיק אנשים שרוצים בכל זה, [אז] שהם יעשו (איל, סטודנט, בן 32, שירת כחודש בצבא).

”תרבות הביטחון” בישראל מבנה את הסכסוך היהודי-ערבי כמציאות שגרתית ובלתי-ניתנת לשינוי ומעצבת את ההכרה בכך שצבא חזק, שמבוסס על גיוס אוניברסלי, הוא תנאי הכרחי להגנה על ביטחונה של המדינה (פדהצור, 2003). בנסיבות אלה, ההימנעות משירות צבאי, ובפרט המסגור התקשורתי שלה כתופעה שהולכת ומתרחבת בעשורים האחרונים, מזוהה בשיח עם סכנה קיומית לקולקטיב המדינתי (Livio, 2011). ירון ואיל דוחים תפיסה זו, ובמקומה הם ממקמים את ההימנעות משירות צבאי במרחב ייחודי ואינדיבידואלי, שהופך את הפוטנציאל ההרסני הקולקטיבי שמיוחס לפעולה לתרחיש היפותטי, ושמאפשר לה להתקיים בנסיבות הנוכחיות בלי לאיים על הסדר הקיים.

מהסבריהם של המרואיינים עולה התפיסה שלפיה ההימנעות משירות צבאי מתאפשרת בזכות היותה נחלתו של מיעוט בעל רגשות ייחודיים שאינם הולמים את הזירה הצבאית. בשונה מהסרבנים הפוליטיים, שמבקשים לסחוף אחריהם אחרים כדי לשנות את המצב הקיים, הנמנעים משירות צבאי נשענים על המצב הקיים כדי להעניק לפעולתם תוקף לגיטימי. אולם בשיח הצדקה זה – שמעמיד בספק את הצורך בגיוס גורף במצב החרום אך לא את מצב החרום עצמו – טמון גם היבט שעשוי לקטוע ולפצל את מערך ההצדקה של הנמנעים משירות צבאי. מבעד לארשת הדומיננטית של השלמה שעוטפת את הפעולה האינדיבידואלית, מבצבצים אצל חלק מהדוברים תחושות עצמיות של חוסר-נוחות ביחס למקומה של ההימנעות משירות צבאי בסדר החברתי-קולקטיבי. את העמדה האמביוולנטית הזו מדגימה נטע, סטודנטית בת 28 ששירתה כשמונה חודשים בצבא:

מבחינת הצבא, יש פה סוגיה מאוד מעניינת. כי האוטומט שלי הוא להגיד: לא צבא, לא צבא, לא צבא, לא צבא. לא צבא, זה הכי ברור, לא צבא ולא מלחמות וזהו. מבחינה מעשית כמובן יש בעייתיות גדולה עם זה. כבר הוכיחו אותי בדיונים וויכוחים שאם לא אותו חייל שיגן, איך אני אלמד פה באוניברסיטה? אז אני באמת, אני מאוד-מאוד-מאוד מבלבלת. כי הדעות שלי כל-כך ברורות לי, כל-כך קיצוניות לי, אבל כשמעמתיים לי אותם עם ה”מציאות”, פשוט אני הולכת לאיבוד לגמרי. אני יודעת שגם לאור העימות הזה שלי עם עצמי, לאור הבלבול הזה, אני עדיין יכולה להגיד לך איזה דברים לא אמורים להתקיים בשום פנים בצבא, בשום פנים! ואיזה דברים לגביהם אני באמת לא יודעת מה לענות.

[...] אם אנחנו מדברים בצורה יותר כללית, אז הצבא ה"טוב" כאילו, הצבא שמגן, לעומת הצבא שכובש, אם אנחנו עושים איזושהי הפרדה, וכאן מגיע הבלבול של: אני נגד הצבא נקודה, אני פציפיסטית, אבל רגע, אבל אני לא אוכל להישאר פה אם לא יהיה צבא שיגן – מבלבל. [...] אז כאילו יש איזה אמביוולנטיות. כי מצד אחד ברור, אם זה [הצבא] לא נראה להם, אם זה לא מה שמתאים לאופי, לנפש שלהם, בוודאי שלא. אבל אולי, ואז אני אומרת "אנחנו", אני עוברת ל"אנחנו", אולי אנחנו כן היינו צריכים לתת משהו בתמורה. [...] זה לא משנה שבמדינות אחרות את לא צריכה לתת – את פה. אבל זה משהו נורא אישי. זה לא כי [צריך] לעשות את החובה שלי כדי שהחברה תקבל אותי – לא! זה אני עם עצמי.

תפיסת העולם הברורה של נטע, שמתנגדת בחריפות לצבא ולמלחמות, מתערערת כאשר היא נבחנת לדבריה "מבחינה מעשית". התערערות זו נעוצה בהפנמת התפיסה שלפיה עצם הקיום שלה, כאזרחית במדינה מוקפת אויבים, לא היה מתאפשר ללא הגנה צבאית. עם זאת, המעורבות האינטנסיבית של צה"ל, בעיקר בעשורים האחרונים, בפעילויות שאינן מזוהות לתפיסתה עם התחום ההגנתי, שבה ומעוררת את הסתייגותה מהמפעל המיליטריסטי, ומחזקת את מערך ההצדקה שלה. בנסיבות אלה, נטע מעידה על בלבול מסוים ביחס לבחירתה שלא לשרת בצבא. היא אף מנסחת את עמדתה האמביוולנטית באמצעות מעבר רטורי מהממדים האישיים-רגשיים לתחום שהיא מגדירה כשייך לספירה של ה"אנחנו". בכך היא מדגימה שהממד הרגשי, חזק ועמוק ככל שיהיה, לא מצליח להתגבר באפן חד-משמעי ומוחלט על המשמעויות השליליות שמיוחסות להימנעות משירות צבאי, בפרט אלה שמזוהות את הפרקטיקה עם סכנה לביטחון המדינה ולקיום הקולקטיבי.

אמביוולנטיות דומה לזו שמציגה נטע משתקפת גם בדבריהן של דורית ורחל:

זה מעציב אותי, אני מרגישה שאין לי פתרונים, כאילו אני מרגישה שמדינת ישראל לא יכולה להרשות לעצמה לא להמשיך בגיוס חובה, במצב כיום. אבל אלה מנהיגינו, וזה מה יש, אין שום תהליך שמנסה לפתור את הבעיה לעומק, ולכן זה בלתי נמנע הגיוס חובה. בגלל זה הייאוש. בגלל מי שנמצא בהנהגה שלך, בגלל התהליכים הפוליטיים והמדיניים שלא נעשים. אז מבחינתי כשאין איזושהו תהליך פוליטי-מדיני, משני הצדדים, אז הצבא

זה משהו שאת לא יכולה בלעדיו, את לא יכולה בלי גיוס חובה. אבל אני מצטערת יקירי, אני לא רוצה לקחת חלק בזה. [...] כן, אולי זה לא פייר מצדי, אבל יש אנשים שיכולים אולי לתרום בצורה אחרת. [...] אני מבינה את הצורך לחיות בהשרדות כל הזמן, אבל בבקשה, זה מה שאני יכולה לתת לך, לא מעבר לזה. ורע לי, כאילו כשאת מציגה את זה ככה. [...] זה לא שאני אומרת: אין לי זכות דיבור על זה שלא הייתי [בצבא], את מבינה? זה לא! אבל כל עוד אתם לא מנהלים את הדברים כמו שאני חושבת לנכון, אז יש לי גם זכות דיבור (דורית, עובדת סוציאלית, בת 45, לא התגיסה לצבא).

לגבי הילדות [שלי], כאילו יש לי קטעים שאני אומרת לעצמי: הן לא מתקרבות לצבא. כאילו אני חוטפת חלחלה רק מלחשוב שגם הן יתקרבו לאיזושהי סכנה. אבל מצד שני, כן יש עניין של, בכל זאת, איזה ערך אני מעבירה להן בזה? [...] כי אני מבינה שכן צריך צבא במצב הזה. הלוואי ולא היה צריך צבא. זה נכון שמבחינה פוליטית אני שמאל מאוד, וברמה האישית היומיומית אני לא מאמינה במה שקורה שם, אני לא סומכת על אף אחד שם, אני לא יכולה להיות במקום שיובילו אותי, ולהיות איזה בורג קטן במכונה. [...] אבל יש פה באמת לכאן ולכאן, ואני כן רואה את שני הצדדים. אני יודעת שהייתה לי בחירה שהתאימה לי שאני שלמה איתה לחלוטין, והיא לא הייתה בחירה נורא-נורא מוסרית או אידיאולוגית. היא הייתה איזושהי הרגשה, נבעה מהרגשה שהייתה לי, שהיא עדיין מלווה אותי היום, וזה המקום הזה שאתה אומר: אני לא הולך כמו כולם, לא כי אני קדוש ולא כי אני שטן, כי כאילו פשוט לא מתאים לי, כאילו לא מתאים לי ואני מרשה לעצמי לקחת הצידה (רחל, שחקנית, בת 38, לא התגיסה לצבא).

הצדקת ההימנעות משירות צבאי במונחים אישיים-רגשיים, ולא אידיאולוגיים, אינה עולה בקנה אחד עם הזיהוי העמוק של פעולת ההימנעות עם סוגיות ביטחוניות-צבאיות רחבות. כתוצאה מכך, מערך ההצדקה של חלק מהמרואיינים מהמעמד הפריבילגי נסדק, ועולות מתוכו תהיות ודילמות מוסריות סביב משמעויותיה של הפעולה והמסרים שהיא מגלמת. גם התפתחותה בדיעבד של עמדה שמזוהה בבירור עם השמאל הפוליטי אינה יכולה לנתק את העצמי מאחד הרכיבים הבסיסיים של ההווה הישראלית – תחושת הסכנה הקיומית שמחייבת הגנה צבאית והקרבה אינדיבידואלית. בנסיבות אלה, הנמנעים משירות צבאי בני המעמד

הפריבילגי עשויים להפנים, במידה מסוימת, את הממדים הלא-מוסריים והאנוכיים שמיוחסים לפעולתם ולבחון את בחירתם ביחס לממדים אלה.

פיצולו של שיח ההצדקה והפנמת הממדים השליליים שמיוחסים להימנעות משירות צבאי מבטאים את הדומיננטיות של המיליטריזם האזרחי בישראל, שבו הנחות יסוד מהתחום הצבאי-אסטרטגי נתפסות כמובנות מאליהן בציבור הרחב (קימרלינג, 1993). גם נשים וגברים שמביעים, במעשיהם ובתפיסותיהם, התנגדות בוטה ומנומקת לחובה האוניברסלית להשתתף במפעל המיליטריסטי, מתקשים להימנע מההפנמה של השירות הצבאי, במתכונת כזו או אחרת, כפונקציה הכרחית ובעלת תרומה לטוב המשותף. בהפנמה זו יש משום ביטוי למה שפוקו (Foucault, 1991) כינה "ממשליות" (governmentality), צורה מורכבת של כוח, שבה המוכפף לוקח חלק מכריע בפעולת הכוח ומפנים תפיסות והתנהגויות מקובלות כנורמה רצויה. לפי ווידר (Widder, 2004), כוח מהסוג הזה לא מביא בהכרח למשמוע של כל הפרטים בחברה, אלא עשוי להשתקף בהשגחה על צורות שונות של התנהגות, כך שהיווצרותן של זהויות שלא תואמות את הזהות ה"נורמלית" מתעצבות ונמדדות ביחס לנורמה, ומשתלבות בפעולת הכוח על ידי סימונן כחריגות או כלקויות. ההבניה החברתית של ההימנעות משירות צבאי כמהלך לקוי מחלחלת גם לתפיסה העצמית של גילי, בעלת-עסק בת 37 שלא התגייסה לצבא:

חשבתני עד כמה אני לא חושבת על זה במובן הפרטי שלי, עד כמה מעולם לא שילמתי על זה מחיר בשום צורה שהיא. [...] עד כמה זה אף-פעם לא פגש אותי בצורה שלילית, חוץ מהמקומות הפרטיים שלי שמתעוררים כל השנים, כל פעם בהקשרים אחרים. האם אני פריזיטית? והאם אני תורמת לחברה או לא? והמון שאלות מצפוניות, את יודעת, סביב נקרא לזה בגדול "יום-הזיכרון סטייל", הקרבה, אי-הקרבה. [...] גם לא עולה מין הצהרה. עולים סימני שאלה. עולה המורכבות הזאתי, שזה מקום מאוד-מאוד מורכב, המדינה הזאתי, והצבא זה עניין מורכב, וללכת לצבא או לא ללכת לצבא זה עניין מורכב, רגשית, שוב. ובייחוד זה מאוד-מאוד פרטי, מה שבקריאת מציאות הסביבתית שלנו זה ממש לא פרטי, זה עניין חברתי-ציבורי לגמרי.

התפיסה שמזהה את הארגון הצבאי כצורך מדינתי חיוני מתפקדת בציבוריות הישראלית כעובדה אובייקטיבית ובלתי-מעוררת שהופכת את שיח ההצדקה של הנמנעים משירות צבאי

למתעתע. תפיסה זו מסמנת את המציאות הביטחונית-מדינתית כ"מורכבת" – מונח ששב והודגש, בהטיות שונות, בדבריה של גילי ושל מרואיינים אחרים – והופכת את הלגיטימיות של הפונקציה הצבאית לאמביוולנטית. כתוצאה מכך, מערך ההצדקה הרטרופקטיבי של הדוברים לא זוכה לצביון חד-משמעי ומוחלט. הזיהוי הרווח של ההימנעות משירות צבאי כאקט אנוכי ובלתי מוסרי חודר גם לשיח ההצדקה של הדוברים, ומכניס לתוכו התחבטויות ודילמות. הספקות שמתגלים בשיח ההצדקה אינם נובעים מהתייחסות חיצונית מתייגת מצד הסביבה הקרובה, אלא מתארגנים בזירה הפנימית, והם לובשים צורה של תהיות ושאלות עצמיות, בהלימה עם תכניו של שיח ההצדקה של המרואיינים, שמתמקדים בעצמי וברגשותיו הפנימיים.

התמודדות פנימית, ולא חיצונית, עם האלמנטים השליליים שמיוחסים לפעולת ההימנעות משירות צבאי היא שמובילה לנטייה של הדוברים לנסח את ספקותיהם במונחים של אשמה. האשמה, כמו הבושה, פועלת כמנגנון חברתי ששולט ושמפקח על התנהגות הפרט, אולם היא מובחנת מהבושה בשני אספקטים מרכזיים. ראשית, האשמה אינה כרוכה בהיחשפות מודעת למבט של אחרים, שהיא המוקד שממנו צומחת הבושה (סרטר [1943], 2007). שנית, האשמה נעוצה בליקויים של מעשה ספציפי, בשונה מהבושה שמקורה בפגם בעצמי האינדיבידואלי ובפער בינו לבין מה שהוא רוצה להיות (Lewis, 2000). האשמה המסוימת שחלק מהנמנעים משירות צבאי מרגישים ביחס לפעולתם חסרה אפוא את האינטנסיביות השלילית שמאפיינת את הבושה, והיא מוגבלת רק להתמודדות פנימית (ולא חיצונית-חברתית) ורק לליקויים סביב אספקטים מסוימים (בעיקר "ביטחוניים") שמיוחסים לפעולה. כתוצאה מכך, האשמה מערערת, במידה מסוימת, את שיח ההצדקה של המרואיינים, אך הממדים האישיים-רגשיים עדיין נתפסים בעיניהם כמקורות לגיטימיים לבחירתם שלא לשרת, והם מכוננים לרוב השלמה כמעט-מלאה עם בחירתם. יחד עם זאת, לרגשות האשמה הפנימיים של המרואיינים יש גם צד מעשי, המשתקף בהתנהגות המפצה:

גם נגיד העבודה הזאתי [כמדריך של נוער בסיכון] שהייתה עבודה חצי בתרומה עם הילדים, [...] אז זה גם היה תחושה שאני צריך לתת משהו עכשיו לחברה [...]. זה לא לגמרי התחיל מזה. זה גם התחיל מזה. זה היה שמה [...] בואי נגיד, זה היה במודעות שאני רוצה לעשות עבודה שאני תורם בה ולא ללכת לעבוד בבית-קפה [...] בגלל שאני צריך לתרום גם. גם לתרום. והיו שנים שתרמתי דם כל הזמן כאילו, פעמיים בשנה. כל הזמן הלכתי לתרום דם (אסף, אדריכל, בן 37, שירת כחמישה חודשים בצבא).

בזמנו גם שכל החברים היו חיילים, ואני הייתי ציפור חופשייה, היה לי איזה אוטו, ופחות-או-יותר טיילתי ברחבי הארץ [...]. כל פעם שמישהו היה מגיע לירושלים והבסיס שלו היה ברמת הגולן, הייתי מסיע אותו לרמת הגולן. [...] והייתי באמת כאילו נוסע, חורש את הכבישים של הארץ, ומוציא אותם לטיולים [...]. השקעתי המון אנרגיה בהם. כן מלווה רגשות אשם. אבל לא רגשות אשם בשום צורה כלפי אידיאולוגים. זאת אומרת זה עזר על זה שאנשים אחרים עוברים את הסבל הזה. זה לא אידיאולוגיה בשום צורה. לא כלפי המדינה ולא כלפי העם, [אלא] כלפי האינדיבידואלים שלא התמזל מזלם כמו שלי (אלעד, צלם, בן 32, לא התגייס לצבא).

תחושות האשמה העולות ביחס להימנעות משירות צבאי עשויות להתרגם לאלמנטים התנהגותיים הנתפסים בעיני הדוברים כפיצוי על אי-שירותם בצבא. הצורך הפנימי לפצות על ההימנעות משירות צבאי, המתואר לרוב כדפוס שהתעורר בסמוך למעשה, לא נובע מתחושה של מחויבות למדינה או ללאום, אלא נעוץ בחוסר-נוחות כלפי הקהילה והסביבה הקרובה, כמייצגות של פרטים קונקרטיים אחרים שנאלצים, בנסיבות הנוכחיות, "לבצע את העבודה". הדוברים לא מקבלים לרוב את התפיסה הרפובליקנית הרווחת, שרואה בשירות הצבאי חובה אזרחית של הפרט למדינתו (פלד, 1993). אולם הפנמת הצורך העקרוני בפונקציה הצבאית עלולה ליצור בקרבם תחושה לא-נוחה של "טרמפיסטים חופשיים", בעיקר ביחס לאחרים שלקחו חלק במשימה זו.

נקודת התורפה המרכזית שמאפיינת את מערכי ההסבר של הנמנעים משירות צבאי – תפיסת הצבא כגורם חיוני לקיומו הפיזי של הקולקטיב – מעוררת בקרבם תחושות אשם וספק. אולם תחושות אלה מתאפיינת בזמניות, בעמימות ובמינוריות, והן משוקעות בתוך עמדה בהירה ורחבה יותר שדוחה אלמנטים אחרים עליהם מושתת גיוס החובה, ושמציבה את האינדיבידואליזם הרגשי שמצדיק את ההימנעות משירות צבאי במעמד עליון ומועדף. כתוצאה מכך, האשמה שמעוררת ההימנעות משירות צבאי מופיעה אך גם נדחית כהרף-עין, צצה לפרקים אך נעטפת שוב ושוב בגילויים של השלמה ביחס לבחירה שלא לשרת בצבא:

אף פעם לא התביישתי בזה. [...] ואני לא מרגיש עם זה רע. זאת אומרת אין לי עם זה בעיה. [...] אבל זה לפעמים מציק. אני יודע, למשל אשתי-לשעבר הייתה חולה מאוד קשה.

ואתה מבקש מאנשים שיתרמו מח עצם, שיעשו בדיקות דם, שיתרמו מנות דם. [...]
ואתה מבקש כאילו מאנשים לתת ולתת, ואתה, בעצם אתה לא נתת. אז יש איזה
תחושה. אבל אני בעיקרון תמיד אמרתי לעצמי, ואני באופי כזה, שאני תמיד, אני כאילו
אומר שאני כן שם זין. אני לא "לא שם זין". אני כן אכפת לי מדברים. כן חשוב לי
דברים. ומה שעשיתי, בעצם בהרגשה שלי זה פשוט לא התאים לי. אני לא מתאים לי
באופי שלי לעשות את הדבר הזה כאילו. כמו שלא מתאים להרבה. אבל אני יותר פחדן,
עם אומץ ללכת עם זה. (עודד, עורך קולנוע, בן 52, לא התגייס לצבא).

דבריו של עודד מיטיבים להדגים הן את החולשות והן את החוזקים שמאפיינים את מערכי
ההסבר וההצדקה של הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי. מצד אחד, הוא מתאר
תחושה מטרידה של חוסר-נוחות ואשמה ביחס לאי-שירותו בצבא, שהתגלתה בזירה לא-צבאית
לחלוטין, עת שנדרש לבקש תרומה וטיפולים רפואיים עבור אשתו הגוססת. אלמנט הנתונה
הטמון בתרומת תאי דם נקשר בתודעתו כביטוי מהופך של מעשה ההימנעות משירות צבאי שבו
נקט שנים קודם לכן, וקישור זה מעיד על הפנמת הזיהוי של השירות הצבאי עם תרומה לטוב
המשותף. מצד שני, מערך של עמדות מקבילות שמעניקות ערך לרגשות הייחודיים מבקש לנתק
את הברית הלא-קדושה בין הבחירה שלא לשרת בצבא לבין אישיות אנוכית ופסיבית. האספקט
הרגשי מסיט את ההימנעות משירות צבאי מהמקום האנוכי שמקצה לה התפיסה הרווחת, לעבר
מרחב לגיטימי – שמעורר תחושות של השלמה, חוסר חרטה, ולעתים אפילו גאווה, בקרב
מבצעה.

תחושת ההשלמה שהמרואיינים מביעים ביחס לפעולת ההימנעות משירות צבאי, שמתמידה ואף
מתעצמת לאורך השנים, אינה בגדר דפוס הכרחי ובלתי-נמנע, אלא תרחיש אחד מתוך רבים
אפשריים שעשויים להתלוות לשיחים שמצדיקים את ההתנהגות המתויגת חברתית. באותה
מידה, פעולה מהסוג הזה עשויה להיות מוסברת על ידי מבצעה כמהלך פזיז, לא-מודע-במלואו
או מוטעה, ולעורר בקרבם התנצלות וחרטה (Benoit, 1995). הסבר כזה היה עשוי להיחשב כבעל
סבירות גבוהה בפרט במקרה הנדון, שבו הפעולה הנחקרת בוצעה והושלמה בגיל הנעורים,
ונבחנת רטרוספקטיבית על ידי העצמי המבוגר. אולם דפוסים של חרטה ושל הסגה לאחור של
הלגיטימציה שמוקנית לפעולת ההימנעות משירות צבאי אפיינה מרואיינים בודדים בלבד
מהמעמד הפריבילגי. רובם המכריע של מרואיינים אלה מעניקים לבחירתם לגיטימציה הולכת
וגוברת, ומביעים השלמה כמעט-מלאה עם פעולת ההימנעות כמה שנים לאחר השלמתה.

תחושת ההשלמה הכמעט-מלאה שהמרואיינים מכוננים ביחס להימנעותם משירות צבאי שואבת את כוחה ממיקומם המעמדי-חברתי המועדף ומהמשאבים הסמליים שמאפשרים להם לעצב זהויות ורגשות ייחודיים ולשמור עליהם לאורך זמן. משאבים אלה (שעליהם אעמוד בהרחבה בפרק 5 להלן) כוללים הון תרבותי והון פוליטי, שמספקים למרואיינים דרך מחשבה ביקורתית שמערערת על הלגיטימיות ועל הדומיננטיות של הצבא בחיים החברתיים. לאלה מצטרפים המשאבים החברתיים והתעסוקתיים, שמאפשרים למרואיינים להתמקם במרחבים אלטרנטיביים שבהם אי-ההיענות לתכתיבים המיליטריסטיים לא כרוכה בבושה ובמחירים אישיים. בנסיבות אלה, תחושות האשמה של המרואיינים הן מוגבלות וחלקיות. הן מטילות צל מסוים על שיח ההצדקה, אך לא מאיימות על היציבות שלו, הנובעת מהבסיס הרגשי והקוגניטיבי האיתן השוכן בבסיסו.

3.4 דיון: הימנעות משירות צבאי ו"מיליטריזם של הנפש"

שיח ההצדקה של הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי בישראל ממקם את פעולתם ואת נסיבותיה בתחום ייחודי. נקודת מבטם מציבה במרכז את הרגשות הפנימיים, ככוח מניע וכתכלית של הבחירה שלא לשרת בצבא, והיא מציעה להכיר בכך שפרקטיקות הגיוס בישראל יוצרות מגוון רחב יותר של תוצאות אישיות וחברתיות מכפי שנהוג ליחס להן.

לפי התפיסה הרווחת בשיח הציבורי ובספרות המחקרית, נסיגה מהחובה החוקית לשרת בצבא עשויה לנבוע משני סוגים של מניעים – אידיאולוגיים-פוליטיים (בן-אליעזר, 2012) או מטריאליים-תועלתניים (לוי, 2007). האינדיבידואליזם הרגשי שעולה מסיפוריהם של הנמנעים בני המעמד הפריבילגי מערער על חלוקה דיכוטומית זו, וממקם את בחירתם בנקודת ביניים, על גבי הרצף שבין האישי לאידיאולוגי. המניעים האישיים-רגשיים שמכוננים את הפעולה מעוגנים בתפיסת עולם שמעניקה תוקף לגיטימי להכרעות שמונעות מרגשות אישיים, ושמזהה את השירות הצבאי כפרקטיקה תוקפנית, בעלת פוטנציאל רגשי הרסני למממשים אותה. עמדה זו מערערת על התפיסה המקובלת, שמזהה את השירות הצבאי כשלב "טבעי" ורצוי במסלול החיים וההתבגרות של נשים וגברים בישראל, בחסות מנגנוני הנרמול והאזרוח של הצבא.

ברוך קימרלינג (1993) הצביע על שלושה ממדים עיקריים של המיליטריזם: כוחני-פוליטי, תרבותי וקוגניטיבי. ההימנעות משירות צבאי במעמד הפריבילגי מתמקדת בממד נוסף של

המיליטריזם. היא מפנה את תשומת הלב לכך שהצבאנות שהתפתחה בחברה הישראלית חלחלה גם לנפש של (מרבית) חברי הקולקטיב, והפכה לעיקרון מארגן של הרגשות, לדפוס שאותו ניתן לכנות "מיליטריזם של הנפש". הממד הנפשי כרוך אמנם בממד הקוגניטיבי (ובשאר הממדים) של המיליטריזם, אך יש לו גם ביטויים ייחודיים. ראשית, "המיליטריזם של הנפש" מגייס את המשאבים הנפשיים ומעצב את הרגשות הפרטיים כך שהם יהלמו לאינטרסים של המערכת הצבאית. שנית, כשהמיליטריזם מחלחל לנפש, הציווי החיצוני לשרת בצבא הופך לציווי פנימי-רגשי, להכרח מתוך תחושה של מסוגלות ויכולת, ולא רק מתוך תפיסה של אילוצים ביטחוניים. בנסיבות אלה, מי שמצהיר על אי-הלימה רגשית לזירה הצבאית מקוטלג כחריג, כלקוי נפשית, או לחילופין כמפונק ואנוכי. הנמנעים משירות צבאי מהמעמד הפריבילגי מציבים תמונת ראי שהיא היפוך של המיליטריזם הנפשי, ומציעים להכיר בכך שהגיוס לצבא אינו מהלך טריוויאלי, ושהזירה הצבאית, מעצם טיבה, עשויה לתבוע מהפרט הרבה יותר ממה שהוא מסוגל לשאת מהבחינה הנפשית-רגשית.

לפי התפיסה המקובלת, ההימנעות משירות צבאי מהווה תוצר של היחסים המשתנים בין הצבא לחברה בימינו, ביטוי הקצה של החברה הפוסט-מודרנית (או הפוסט-הגמונית) שמתהווה בעת הנוכחית. אולם תפיסה זו אינה נתמכת במובהק על ידי מערכי ההסבר של הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי. הסוכנים החברתיים האלה מסבירים את פעולתם, בראש ובראשונה, באמצעות השאיפה האישית לחירות ולהגנה עצמית – שאיפה שנותרה דומה בעיקרה משחר הזמנים המודרניים. היות שההימנעות משירות צבאי אינה תופעה חדשה בישראל, אלא נחשפה ביתר שאת כבר במסגרת תהליך הקמתו של "צבא העם"¹⁷, ייתכן שגם נסיבותיה האישיות-רגשיות לא השתנו באופן מהותי לאורך השנים, ושהן מגלמות בעיקרן את אותו פלח באוכלוסייה שעבורו עצם ההתערות במסגרת הצבאית הייתה ונותרה חוויה קשה מנשוא.

אולם היסודות הרגשיים שמעגנים את שיח ההצדקה של הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי הם גם אלה שמצמצמים את המרחב הלגיטימי של הפרקטיקה. הצדקת הבחירה שלא לשרת באמצעות רגשות ייחודיים ואותנטיים של רתיעה מהצבא מדגישה שמהלך זה הוא הכרחי

¹⁷ כפי שציינתי בפרק המבוא התיאורטי, הנתונים מצביעים על כך שכבר בימי הקמת המדינה נרשמו שיעורים גבוהים (ומעוררי דאגה ציבורית) של גברים שזומנו אך לא התייצבו בלשכות הגיוס, או שביקשו לקבל פטורים מהשירות על בסיס אישי, בריאותי או משקי (נאור, 2003). נתונים אלה מרמזים על האפשרות שההימנעות משירות צבאי אינה תופעה חדשה במהותה או בממדיה בישראל.

עבור אלה שמממשים אותו, ובכך היא מצמצמת את האפשרות של צעירים בישראל "לבחור" להימנע משירות צבאי. במלים אחרות, ההצדקה הרגשית של ההימנעות משירות צבאי מותירה את החובה לשרת בצבא במעמד עליון, שרק סבל נפשי חמור או רגש פנימי בלתי-ניתן-לשינוי יכולים להצדיק את ההימנעות ממנה. יתרה מזאת, הנתיה האישי-רגשי שעוקף את מסלול הגיוס לצבא, לא יכול לעקוף את הלך הרוח הקולקטיבי שמזהה את הפונקציה הצבאית, במתכונת כזו או אחרת, עם הכרח לקיום המדינת-קולקטיבי. דפוס זה מצביע על כך שהמיליטריזם האזרחי, שתמציתו בתחושת סכנה תמידית ובהעדפת שיקולים המוגדרים כ"ביטחון לאומי" על פני כל שיקול אחר (קימרלינג, 1993) הופך לעקרון מארגן של הנפש, ומכפיף גם את נטיות-הלב הפרטיות ביותר לחרדה הקיומית הקולקטיבית.

פרק 4: שיח מוסללים – סרבנות חברתית והימנעות משירות צבאי במעמד הפריפריאלי

מכתב לנער מהפריפריה / שלומי חתוכה (2015)

אל תתנגיס / זה הפחד // גם ככה / לא תשיג דבר / כל ההבטחות / שמורות ללבנים / וכל
ההנחות / מבטחות ללדיהם / וגם ככה הזכיות / שקולות פחות מן הדמעות / של אמה /
או של אמו // [...] גש אל הקב"ן / ספר לו / על חלומותיך: / הוא נחשב אותך למטרף; /
לך אל הרופא / שאל אותו / מדוע מנדאים שאתה בריא / רק לפני / ששולחים אותך
למות // קח את שלש השנים הללו / הענק אותן ללב / שטח / אש טובה / זה המקום /
המטשטש את הגבולות // או לפחות / הענק אותן לשכל / קח את שלש השנים לחשב /
לחקר / לדעת / שהרי גם אם תבקש להלחם ולהרג / הרי קדם עליך לגלות / מיהו בדיוק
/ האויב שלך.

פרק זה מתמקד בסיפוריהם של נמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריפריאלי, והוא מבוסס על ראיונות שערכתי עם 22 גברים ונשים שגדלו באזורים פריפריאליים בישראל, ברובם המכריע מזרחים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך. בדומה לעמיתיהם מהמעמד הפריבילגי (שסיפוריהם מתוארים בפרק הקודם), גם הנמנעים בני המעמד הפריפריאלי חושפים בסיפוריהם שהנסיבות והמשמעויות שהם מעניקים לפעולתם שונות לחלוטין מכפי שהשיח הציבורי והספרות המחקרית נוטים לייחס להם.

הספרות שעוסקת בנכונות לשרת בצבא בישראל מעלה את הטענה שלפיה בעת הנוכחית, הקבוצות הפריפריאליות הן הנהנות העיקריות מהתמורה המגולמת בשירות הצבאי. טענה זו מתבססת על השינויים שחלו בעשורים האחרונים בהרכב החברתי של צה"ל, שמתבטאים בעליית חלקם של הקבוצות הפריפריאליות, בהם מזרחים ממעמד נמוך, במערך הפיקודי והלוחם של צה"ל (לוי, 2007). התפיסה שלפיה בני המעמד הנמוך נוטים לראות בצבא מקור להעצמה אישית, לצבירת הון סמלי ולמוביליות חברתית מתפקדת כהנחת יסוד בספרות המחקרית ובשיח, למרות שהיא מעולם לא נבחנה באופן ממוקד ושיטתי, בפרט דרך נקודת

מבטם המתבקשת של בני המעמד הנמוך שמגלים "חוסר מוטיבציה" לשרת בצבא. בנסיבות אלה, גם הגישה הביקורתית, שגורסת כי צה"ל ממסד את מעמדם הנחות של המזרחים מהמעמד הנמוך בחברה, נוטה להניח כי ההימנעות משירות צבאי במיקומים המוחלשים משקפת בעיקרה עזובה חברתית ולא מחאה אידיאולוגית (סמוחה, 1983/4). גישה אחרת (ויוצאת דופן בספרות המחקרית) ניסח מאיר עמור (2010), והוא הציע לראות בנטישתם של בני המעמדות הפריפריאליים את הצבא אחת מתוך מכלול טקטיקות נון-קונפורמיות שמבטאות סירוב חברתי, כלומר תגובת-נגד להסללתם של המוחלשים למדרגים הנמוכים והלא-מתגמלים של הארגון הצבאי.

סיפוריהם של הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריפריאלי שהשתתפו במחקר זה מחזקים את טענתו של עמור ומבססים אותה לראשונה ברמה האמפירית-איכותנית.¹⁸ בחינת המשמעויות שמרואיינים אלה מעניקים לפעולתם חושפת כי הם מבטאים, בתפיסה ובמעשה, מחאה על דחיקתם הסימבולית לשוליים הצבאיים והחברתיים. מקורה של מחאה זו הוא בתפיסה שלפיה ההשתלבות במסלול הצבאי אינה כדאית, עקב חלוקה לא שוויונית של התגמולים הצבאיים. תפיסה זו עשויה להיתרגם לחוויה, אינטואיטיבית או מפורשת, של חוסר-צדק חברתי, לכוון תחושת ניכור כלפי הצבא והמדינה, ולחזק את התודעה המעמדית שבה העצמי מזהה את הכשלים היומיומיים שנובעים ממיקומו המוחלש. נטיות אלה מעצבות את ההימנעות משירות צבאי במעמד הפריפריאלי כפעולה שהיא אישית ופוליטית כאחד. הכוחות שמניעים את הפעולה, וכן טקטיקות העימות שבאמצעותן היא מתממשת, מעוגנים בתביעה המעמדית לזכות בנגישות שווה למשאבים המדינתיים, בנראות ובהכרה חברתית.

לאור זאת, אני מציעה לכנות את ההימנעות משירות צבאי המתכוננת בפריפריה החברתית בישראל "סרבנות חברתית". בכך אני מבקשת לערער על הדה-פוליטיזציה שיוצרת הפרדתה של

¹⁸ חלק נכבד מהפרק מוקדש לביסוס אמפירי-איכותני של הטענה שלפיה ההימנעות משירות צבאי מגלמת סרבנות חברתית. למרות שטענה דומה כבר הועלתה על ידי מאיר עמור (2010), אני רואה בביסוס האמפירי שלה צעד מחקרי נחוץ. זאת מאחר שהסרבנות החברתית לא נבחנה קודם מבעד לעיניהם של הסוכנים החברתיים שמייצגים אותה, וכן מאחר שלמרות הטענה של עמור, ההמשגה של ההימנעות משירות צבאי כסרבנות חברתית אינה מקובלת בשיח הציבורי והמחקרי כאחד. יתר על כן, הניתוח שמוצע בפרק זה מרחיב את הטענה שהוצעה על ידי עמור ומוסיף לה ממדים חדשים. בפרט, אני מראה (כפי שיצוין בהמשך) שהסרבנות החברתית של בני המעמד הפריפריאלי אינה אחידה, אלא מתפצלת לשני טיפוסים שיש דומיננטיות, שמרכיב המחאה שזור בהם בממדים ובאופנים שונים.

פרקטיקה זו מהסרבנות הפוליטית או המצפונית, ולהצביע על ממדי המחאה והביקורת ששזורים בה, בפרט במעמדות המוחלשים. אף שמחאתם של הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריפריאלי מתמקדת בהיבטים חברתיים, ולא המדיניים, של המדיניות הצבאית, ואף שגברים ונשים אלה לא מנסחים את מחאתם בפומבי (כפי שנוהגים הסרבנים הפוליטיים), זוהי פעולה שעולה בקנה אחד עם צורות המחאה שנוטות להתעצב במיקומים המוחלשים. מכאן שההימנעות משירות צבאי במעמד הפריפריאלי מהווה צורה אינדיבידואלית וסמויה של התנגדות, שכוללת תודעה סובייקטיבית של דיכוי, שאיפה להשתחרר ממנו, ונקיטה באמצעים שמנסיים (ושאף מצליחים) לממש שאיפה זו.

הסרבנות החברתית שמוטמעת בסיפוריהם של הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריפריאלי אינה אחידה, אלא מתפצלת לשני טיפוסים שיש מרכזיים, שכל אחד מהם אפיין כמחצית מהמרואיינים.¹⁹ בשיח הראשון ("סרבנות חברתית מתמשכת"), המרואיינים מבטאים התנגדות מתמשכת להסללתם למדרגים הנמוכים בצבא, והם ממשיכים לטפת, גם לאחר מעשה, את הניכור, הטינה והביקורת כלפי המערכת הצבאית. בשיח השני ("נסיגה מהסרבנות החברתית"), המרואיינים נוקטים במחאה זהירה וחולפת, והם מבקשים לסגת ממנה לאחר מעשה, באמצעות אשמה, חרטה, בושה, ואימוץ מחודש של התכתיבים המיליטריסטיים. הבושה שחלק מהמרואיינים חשים ביחס לאי-שירותם בצבא משקפת את כפיפותם ליחסי הכוח הסוציו-פוליטיים, ומצביעה על כך שהתיוג החברתי הגורף של ה"השתמטות" מחלחל בעיקר לחוויות של המוחלשים שנוקטים בפרקטיקה. יחד עם זאת, אני מציעה לראות בשיח הבושה של המרואיינים גם משאב, שבאמצעותו הם מבקשים להתגבר על הפגיעה האישית והחברתית שכרוכה באי-שירותם בצבא, ולהכליל את עצמם בתחום הזהויות שזוכות להכרה חברתית.

כל אחד מטיפוסי השיח של הסרבנות החברתית מכיל מינונים שונים של התנגדות וקונפורמיות. השניות הזו נגזרת מהמלכוד שבו נתונים בני המעמד הפריפריאלי ביחסיהם עם הצבא, כמוסד מרכזי ורב השפעה במדינה המיליטריסטית והשסועה חברתית. מצד אחד, הם עשויים, בזיקה למיקומם החברתי, לחוות את המערכת הצבאית כלא-מתגמלת, מפלה ומשפילה, ולסרב

¹⁹ מבין 22 המרואיינים בני המעמד הפריפריאלי שעליהם מבוסס פרק זה, אצל תשעה התגלה שיח מהטיפוס הראשון, אצל עשרה התגלה שיח מהטיפוס השני, ואצל שלושת הנותרים התגלה שיח שמכיל בו-בזמן מאפיינים של שני השיחים, או לחילופין שיח ייחודי שאין לו זיקה ברורה לשיח כזה או אחר. לכן, התייחסתי לשכיחותו של כל אחד משני טיפוסים השיח הדומיננטיים באמצעות ה"ממוצע" של מחצית בקירוב.

בנחישות להיות חלק ממנה. מצד שני, אי-שירותם בצבא מאיים על השתייכותם לקולקטיב הלאומי, והם ממסגרים את בחירתם בדיעבד כשיבוש לא רצוי במסלול החיים, בכפוף לאידיאל העקרוני של שירות צבאי משמעותי ומתגמל. תחושת המלכוד שעולה מסיפוריהם של הסרבנים החברתיים מצביעה על כך שסירובם האינדיבידואלי לשרת בצבא מוגבל ביכולת שלו להשיג הכרה פוליטית וחברתית, בהשוואה לסירוב המצפוני הקולקטיבי שמתעצב במעמדות המבוססים ושמוכר, לפחות בחוגים מסוימים, כצורה לגיטימית של התנגדות אידיאולוגית.

4.1 שיח ראשון: סרבנות חברתית מתמשכת

כאמור, כמחצית מהמרואיינים בני המעמד הפריפריאלי נקטו במה שאני מכנה כאן "סרבנות חברתית מתמשכת". ייחודו של השיח הזה, כפי ששמו מרמז עליו, טמון בכך שהמרואיינים שומרים לאורך זמן על ממדי המחאה והביקורת שמוטמעים בהימנעותם משירות צבאי, ולא נסוגים מהם בדיעבד. בחלק הבא אציג את דבריהם של הנמנעים משירות צבאי שנקטו בשיח זה, ואראה שהם מבטאים בפעולתם סרבנות חברתית, כלומר צורה של התנגדות אינדיבידואלית שדפוסיה אופייניים למיקומים המוחלשים.

ראוי לציין שהמניעים והנסיבות שכווננו את ההימנעות משירות צבאי מתוארים באופן דומה על ידי כלל המרואיינים בני המעמד הפריפריאלי, וההבדלים בין שני טיפוסים השיח שמאפיינים אותם מתבטאים בתפיסות שלהם בדיעבד, ולא בעמדותיהם בתקופה שבה בחרו שלא לשרת (כפי שהן מוצגות ברטרנספקטיבה של זמן). כתוצאה מכך, הניתוח המרכזי שאציע בחלק הזה – שבו אני מבקשת להראות (במישור האמפירי והתיאורטי כאחד) שההימנעות משירות צבאי של בני המעמד הפריפריאלי משקפת ביסודה צורה של התנגדות – תקף ברובו גם למקרים שבהם המרואיינים נוקטים בדיעבד בנסיגה מהסרבנות החברתית. לצד הביסוס של הטענה הכללית הזו, אעמוד גם על הדפוסים הייחודיים של כל אחד מטיפוסי השיח שאפיינו את המרואיינים בני המעמד הפריפריאלי, ועל המשמעויות הרחבות שלהם.

באופן כללי, המרואיינים בני המעמד הפריפריאלי מסבירים את החלטתם שלא לשרת בצבא באמצעות מערך של סיבות שקשורות בתגמולים החומריים והסמליים שהם צפויים להפיק (או: לא-להפיק) מהשירות הצבאי. כך עולה למשל מדבריה של לירון, מובטלת בת 28 שלא התגייסה לצבא:

לא כל כך רציני לשרת בצבא, האמת היא. אמרתי: בשביל 400 שקל, 300 שקל, אני לא אשרת בצבא. אני צריכה כסף, אני אצא לעבוד. [...] פה זה שכונת מצוקה. אנשים מעדיפים לצאת לעבוד. אנשים כבר עובדים, חייבים לפרנס, חייבים לעזור בבית. זה אחרת. [...] ומראש ידעתי שזה לא יעזור לי, שזה לא ייתן לי שום דבר. גם ככה ישימו אותי בתפקיד לא משהו. [...] בחורה שהיא לומדת היא תהיה בתפקיד אחר, יצא ממנה משהו, אולי זה גם יעזור לה במהלך החיים. [...] אבל אם אני לא בתפקיד גדול, אז מה יש לי להיות פקידה, ולחזור הביתה, ושאיזה מישהי תגיד לי מה לעשות, ואני אצטרך לפחד ממנה? זה עצבן אותי, הקטע הזה. [...] והיום אני רואה שלא טעיתי. באמת, לא טעיתי. [...] עובדה שבעלי עשה צבא וזה לא כל כך עוזר לנו בחיים. [...] זה לא תורם, מבחינת החיים עצמם, בעזרה שהמדינה אמורה לעזור לנו. ככה ביומיום אנחנו לא מרגישים שבגלל שהוא עשה צבא אז יש לנו משהו שונה. וחבל. כי מראש יודעים שזה לא יעזור, ומראש לא מתגייסים.

לירון מסבירה את בחירתה שלא להתגייס במונחים כלכליים של אי-היענות לעסקה גרועה במיוחד. מבחינתה, השירות הצבאי שיקף חוזה עם שורה של סעיפים בלתי-אטרקטיביים בעליל. ראשית, בתקופת השירות הצבאי היא הייתה צפויה להרוויח סכום זעום שנמוך משמעותית מיכולת ההשתכרות שלה בשוק האזרחי – שיקול שהיא מתארת כטיפוסי ל"שכונת המצוקה" שבה גדלה, כלומר למעמד החברתי-כלכלי הנמוך שאליו היא משתייכת. שנית, ההצטלבות בין השכלה תיכונית חלקית לבין זהותה המגדרית הייתה צפויה להציב אותה בתפקיד שולי בצבא, כנראה של פקידה, שהוא "ברירת המחדל" עבור רוב הנשים מהמעמד הנמוך שמשרתות בצבא. אף שהזיהוי של תפקיד הפקידה בצבא עם חוויה של אי-מימוש עצמי, שעמום והשפלה מיוחס לרוב לנשים מהמעמד הבינוני (Lomsky-Feder & Sasson-Levy, 2015), נראה שהוא חלחל גם לתפיסותיהן של נשים מהמעמד הפריפריאלי. במקרה של האחרונות, תפקיד הפקידה הוא סמל מובהק לא רק לנחיתותן המגדרית, אלא גם לנחיתותן המעמדית, ויחד הם עשויים ליצור, כמו במקרה של לירון, הסתייגות מלכתחילה מהגיוס לצבא. שלישית, התפקיד שאליו יועדה כחיילת לא היה מאפשר לה, לתפיסתה, להמיר את השירות הצבאי למשאבים סמליים או כלכליים בחיים האזרחיים. ההצדקה של לירון מתחזקת לאורך השנים, בעקבות אכזבתה מכך שהשירות

הצבאי של בן-זוגה לא הקנה להם זכויות יתר ולא שיפר את מצבם, כזוג צעיר שמגדל שני ילדים קטנים בדוחק כלכלי.

מערכי ההסבר של לירון הם תוצר של התמורות שחלו בעשורים האחרונים ביחס של צעירים לשירות הצבאי. תמורות אלה משתקפות במעבר מתפיסות של "צבאיות נתינית", שלפיהן החובה לשרת בצבא מתקבלת ללא תנאי, לתפיסות של "צבאיות חוזית", שלפיהן השירות הצבאי מותנה בשאיפות ובאינטרסים של הפרט (לוי, לומסקי-פדר והראל, 2007). "הצבאיות החוזית" מעצבת את הנכונות (או את חוסר הנכונות) לשרת בצבא כתגובה לתגמולים הכלכליים והסמליים שמופקים מהשירות, ותיאור מהסוג הזה היה דומיננטי בקרב המרוויינים בני המעמד הפריפריאלי, כפי שמדגימים דבריה של לירון שמצוטטים ושמבוארים לעיל.

הספרות מצביעה על כך שדפוס הצבאיות החוזית שחק בעשורים האחרונים את הנכונות של צעירים לשרת בצבא, אך היא מייחסת מגמה זו דווקא לצעירים מהמיקומים המבוססים בחברה הישראלית (לוי, לומסקי-פדר והראל, 2007; Levy, 2008). לפי תפיסה זו, תהליכי הגלובליזציה והמעבר לכלכלת שוק, שהתפשטו בחברה הישראלית החל משנות השמונים של המאה הקודמת, יצרו בקרב השכבה החברתית המובילה מקורות חדשים להשגת תגמולים כלכליים וסמליים, ובכך שחקו את ערכה של התמורה שהם מפיקים מהשירות הצבאי ואת מחויבותם להקרבה צבאית. את דפוס הצבאיות החוזית נהוג לתאר גם באמצעות המונח "המשוואה הרפובליקנית", שמבטא את היחס שבין המחיר לתמורה שמגולמים בשירות הצבאי. במסגרת זו, הספרות טוענת שההפרה של המשוואה הרפובליקנית התרחשה בשכבה החברתית הדומיננטית בישראל, ושהיא ההסבר המרכזי שעומד מאחורי חוסר המוטיבציה של צעירים מהמעמד הבינוני-חילוני לשרת בצבא (Levy, 2008).

אולם פרשנות מקובלת זו אינה עולה בקנה אחד עם נקודת המבט של הנמנעים משירות צבאי שאותם חקרת. מהראיונות עולה שדווקא הנמנעים מהמעמד הפריפריאלי הסבירו את הימנעותם באמצעות כעס על ההפרה של העסקה הרפובליקנית. הנמנעים משירות צבאי מהמעמד הפריבילגי, לעומת זאת, נטו להדגיש בסיפוריהם אספקטים רגשיים – ובפרט תחושות של אי-הלימה, חרדה, ואבסורד כלפי הזירה הצבאית – כמניע מרכזי לפעולתם (כפי שהראיתי בפרק הקודם). נראה כי בניגוד לתפיסה המקובלת, דווקא במיקומים המוחלשים, ולא

במיקומים הפריבילגיים בחברה, חוסר הנכונות לשרת בצבא מתעצב כתגובה לערך ההמרה הכלכלי והסמלי הנמוך של השירות הצבאי.

השיח שמסביר את הבחירה שלא לשרת בצבא במונחים של יחסי חליפין בין תרומה לתמורה קשור הדוקות למיקום הפריפריאלי של דובריו. בדומה לחיילים בתפקידי צווארון כחול, שמשתמשים בשיח של דאגה לבית ולמשפחה כדי להצדיק את אי-הקרבות שלהם (ששון-לוי, 2003), כך גם הנמנעים משירות צבאי מהמעמד הפריפריאלי (נשים וגברים כאחד) נוטים לספר כי נאלצו לעבוד לפרנסתם מגיל צעיר, בדרך כלל לפני מועד גיוסם הצפוי. בנסיבות אלה, נורמת השירות הצבאי תפקדה כגורם שפגע באופן ישיר ומיידי ביכולת ההשתכרות שלהם, ופגיעה זו שחקה את מחויבותם לשרת בצבא. שלא במפתיע, צעירים שחלק מרכזי מהווייתם היומיומית נתון לדאגה או להישרדות כלכלית, מתקשים להתעלם מהעובדה שהשכר המינימאלי שמוצע להם בשוק העבודה האזרחי, בכפוף לחוק שכר המינימום, גבוה משמעותית מזה שמבטיחה להם, לחילופין, המערכת הצבאית, בכפוף לעיקרון גיוס החובה.

ההתנגשות בין השירות הצבאי לבין היכולת של הפרט לממן צרכי מחייה בסיסיים אינה מתוארת כמקרה פרטי, קיצוני או נדיר על ידי המרואיינים, אלא מייצגת מבחינתם תופעה מוכרת ורווחת בסביבת המוצא שלהם. כך למשל אמרה איילת, סוכנת מכירות בת 26 ששירתה כחמישה חודשים בצבא:

אני חושבת בנקודה הזאת של הקטע הכלכלי, שבעצם זה דוחק לפינה הרבה אנשים צעירים להיות תלתיים בהורים שלהם. ולא תמיד זה מתאפשר. [...] רוב המשפחות בארץ פחות יציבות. [...] ואני נוטה להגיד שצה"ל היום לא מותאם לשנות האלפיים פה. אין מה לעשות, המחירים מאז בשוק עלו, [המחיר של] האוכל הבסיסי עלה, השתייה, הכל עלה. [...] זה פשוט שם בנאדם בפינה מאוד-מאוד קטנה של: זהו, אתה חייב עכשיו להיות תלוי. ואם יכולת לעבוד באזרחות במשרה מלאה לצד בית-ספר, אז פתאום יש לך הגבלות. ואני נגיד עבדתי מגיל 15. [...] ובעצם סכום כזה, זה פשוט מזלזל בבנאדם צעיר. זה מזלזל בו, וזה לוקח אותו גם למקום של: גם אתה לא מקבל מספיק כסף כדי להתקיים, אתה גם נאלץ להיות תלתי, כולל בהורים, וגם אתה מבזבז אנרגיה. אתה קם בבוקר עם אנרגיות לעשות, ובסוף זה מין... זה פעולה נורא מדכאת כאילו.

התעצבותה של הבחירה שלא לשרת בצבא כתגובת נגד לקשיים הכלכליים שכרוכים בשירות מתגלה באופן המובהק ביותר בסיפורו של דורון, רופא בן 39 ששירת כשמונה חודשים בצבא. דורון גדל במשפחה ממעמד כלכלי-חברתי נמוך ובשכונה עירונית שמזוהה עם עוני ומצוקה. לדבריו, ההצטיינות שלו בלימודים הובילה לכך שהתקבל לתיכון יוקרתי ("בכל כיתה הם היו מקבלים איזה שניים-שלושה מהשכונות, אז אני הייתי בין השניים-שלושה שהתקבלו מהשכונות"), ולכך שסיים את התיכון עם מה שהוא מכנה "תעודת בגרות מפוארת". הוא בחר ללמוד רפואה במסלול העתודה האקדמית של צה"ל, ולמרות שבתקופת הלימודים התמודד עם קשיים נפשיים ואקדמיים רבים, הוא הצליח לסיים את לימודיו, ובעקבותיהם התגייס לצבא כקצין רפואה. דורון מספק תיאור מפורט, טעון רגשית ומרתק של הקשיים הכלכליים, הבלתי נסבלים מבחינתו, שחווה במסגרת שירותו הצבאי:

בתקופה הזאת שהייתי [בצבא], הייתי במצב נפשי בסדר גמור, ויכולתי בעצם להמשיך לשרת, אבל אז התעוררה בעיה אחרת, שבגללה עזבתי את הצבא, נאלצתי לעזוב את השירות הצבאי. הבעיה הייתה כלכלית, ואני אסביר לך מה הייתה הבעיה. מתברר שרופאים ששירתו בצבא בעתודה, כמו שאני הייתי, לא קיבלו שום זכויות. המשכורת שלי בצבא הייתה 200 שקלים. [...] זה היה דבר מדהים. כי אני פתאום מצאתי את עצמי, רופא צעיר בן 26-27, שנאלץ לפרנס את עצמו. ואני לא יכולתי לבקש מההורים שלי תמיכה. גם לא יכולתי לעבור לגור איתם בגלל הבעיות המיוחדות שקשורות בהורים שלי, שכבר רמזתי לך עליהם. ואז מצאתי את עצמי במצב מוזר ביותר. במצב שאי אפשר להבין אותו. [...] הרבה כמוני לא היו, כי רובם הלכו לקרבי, ואז הם היו חיילים בתוך בסיס. וחוף מזה, גם אל תשכחי שגם אם היו אנשים כמוני, המצב הכלכלי שלנו בבית הוא לא היה כזה שההורים שלי פרנסו אותי, אף פעם לא היה כזה. אז אצלי הייתה ממש בעיה כלכלית שההורים שלי לא יכלו לפרנס אותי. [...] ואז מצאתי את עצמי במצב מאוד קשה. פניתי לגורמים בצה"ל והסברתי את המצב שלי, אבל אנשים לא הבינו מה המצב שלי. [...] לא הבינו איך, מה זה הסטטוס הזה, מה זה "העוף המוזר" הזה, של בחור בן 27 שהוא רופא בצבא ומקבל 200 שקלים בחודש ואמור לפרנס את עצמו? לא הבינו, ולא נתנו לי שום עזרה. אז מכיוון שאני טיפוס די לוחמני, אמרתי: בסדר אני אעזור לעצמי. מה עשיתי? התחלתי לעבוד. במקביל לשירות הצבאי התחלתי לעבוד. [...] אז הייתי צריך לעבוד משרה כמעט מלאה בניידת טיפול נמרץ, ומשרה מלאה פלוס בצבא. למה זה

פלוס? כי זה פלוס תורנויות. ובצבא אני הייתי כל יום עובד, וגם כמה פעמים בחודש הייתי נשאר לישון שם, בתורנויות. ומחוץ לצבא אני עבדתי גם בתורנויות בלילות של טיפול נמרץ. בשלב כלשהו התמוטטתי. אבל הפעם זה לא היה התמוטטות נפשית, הפעם זה הייתה התמוטטות שאני פשוט לא יכולתי להחזיק את זה, זה היה בלתי אפשרי. [...]

אז כבר באתי, באתי אליהם ואמרתי: אני לא יכול לשרת. אני זוכר גם שהסברתי לקב"ן את הבעיה הכלכלית, אבל הוא הסתכל עליי ולא הבין על מה אני מדבר [...]. הוא סירב לקבל את העניין, שכל העניין שלי הוא בעיה כלכלית. הוא יותר נטה להאמין שהבעיה שלי בסופו של דבר זה בעיה נפשית כלשהי. אבל זה מה שקרה. עכשיו, מתברר שלימים, זמן די קצר אחרי שזה קרה, איזה שנה-שנתיים אחרי שזה קרה, שינו את כל הנושא של רופאים בצה"ל. [...] אחרי שעשו את השינוי מימנו את הלימודים, נתנו משכורת גבוהה של קצינים לכל רופא שהתחיל לשרת בצה"ל, ואני בטוח במאה אחוז שאם זה היה בזמני, אני לא הייתי עוזב את הצבא, אני הייתי ממשיך בצבא.

דורון מתאר את הימנעותו משירות צבאי כתוצאה ישירה של הקשיים הכלכליים שאיתם נאלץ להתמודד במסגרת שירותו כקצין רפואה בבסיס פתוח. ראוי לציין כי המסלול הצבאי היוקרתי שדורון עבר הוא יוצא דופן בקרב המרואיינים מהמעמד הפריפריאלי, ולכן הביקורת של דורון מופנית בעיקר לפגיעה הכלכלית (ולא הסמלית) שנגזרת מהמדיניות הצבאית. יחד עם זאת, המקרה של דורון מדגים כיצד גם כאשר בני המעמד הנמוך מצליחים להשתלב במסלולים אטרקטיביים בצבא, הם עשויים לחוות פגיעה שנגזרת ממיקומם החברתי המוחלש ושמעצימה את תחושת הנחיתות המעמדית שלהם בצבא. דורון מתאר את קשיי הפרנסה שלו כנסיבות שהיו כה נדירות בקרב עמיתיו למסלול הצבאי, עד כדי כך שצרכיו הבסיסיים לא זכו להתייחסות הולמת ולהכרה מצד רשויות הצבא. תיאור זה מיטיב להדגים את הפגיעה הכלכלית העמוקה שטמונה בדרישה מבני המעמד הנמוך לשרת בצבא ללא תמורה כספית ראויה, בחסות חוק שירות החובה, ואת התעצבותה האפשרית של ההימנעות משירות צבאי כצורה של התנגדות (לעתים בלתי נמנעת) לפגיעה חמורה זו.

למרות שהמרואיינים מהמעמד הפריפריאלי נוטים להדגיש את "המשכורת הצבאית" הנמוכה במערכי ההסבר שלהם, מסיפוריהם עולה כי לרוב (ושלא כמו במקרה של דורון), ההפרה ביחסי

החליפין הרפובליקניים נובעת בעיקר מהתמורה הסמלית (ולא הכלכלית) הנמוכה המגולמת בשירות הצבאי. רבים מהמרוויינים תיארו את אובדן יכולת ההשתכרות בתקופת השירות הצבאי כמחיר שאותו היו מוכנים "לספוג", אם יכולת ההמרה של הסטטוס הצבאי לתחושת ערך או למשאבים אזרחיים הייתה מפצה עליו, כלומר אם הם היו משתלבים בתפקידים צבאיים אטרקטיביים מבחינתם. גם הסבר זה קשור הדוקות במיקום המעמדי של דובריו. חוסר הכדאיות במקרה הזה נעוץ באי-שביעות רצונם של הדוברים מהתפקידים הלא-יוקרתיים, המשפילים, ונטולי האופק התעסוקתי שהצבא מקצה להם. חלקם (כמו לירון, שדבריה הובאו לעיל) הניחו מלכתחילה שהם לא צפויים להשתלב באזורים המתגמלים של הצבא ולא ניסו אפילו להיכנס בשעריו. אחרים הגיעו למסקנה דומה וביקשו לבטל את העסקה הרפובליקנית אחרי אכזבה עמוקה מתהליך המיון הצבאי. להלן שתי דוגמאות שמצביעות על הרגעים השונים שבהם מתפתחת בקרב המרוויינים תודעה שמזהה את אי-הצדק החברתי-מעמדי הטמון במערכת ההסללה הצבאית:

בגיל 16, 17 זה היה כזה נע ונד, בין לעשות צבא ללא-לעשות צבא. מצד אחד, לעשות צבא, להיות קרבי. מצד שני, אף פעם לא באמת התאמנתי על זה. [...] הייתה איזה תקופה שהשתעשעתי עם זה כאילו, של כן ללכת לעשות צבא. אבל כשקלטתי שזה הולך להיות, כאילו הם לא הולכים להסתכל על מי שאני באמת, הם הולכים להסתכל על כל מיני קא"בות וכאלה, ואת יודעת, צירופים של שכונת מגורים, והורים גרושים, ואיזה בית-ספר וכולי-וכולי, אז אני הולך להיות די חסר תועלת בצבא, ולא התחשק לי [...] הלכתי לקב"ן פרטי. דיברתי אתו כזה רגיל. סיפרתי לו כזה את החיים ולמה לא מתאים לי לעשות צבא וזה. ואז הוא ניסה לשכנע אותי ללכת ל"נערי רפול", נערי מקא"מ. עכשיו, איך שהוא תיאר את זה, זה היה נשמע כמו גן עדן. כאילו אתה הולך, אתה משלים בגרויות, אתה זוכה להתקדם, כל מיני בלבולי מוח כאלה. והוא אמר לי: תקשיב, אני ארשום לך מכתב, הוא רשם לי מכתב שאם אני אחליט לצאת מהצבא אני אוכל לצאת ממנו, ואם אני ארצה אני יכול להתגייס, כזה איזה משהו בין לבין. ואמרתי לו: בסדר. ולא ידעתי מה זה "נערי רפול". אז חברים שלי סיפרו לי: אתה שנתיים רק שומר על מתקנים וכאילו לא עושה כלום עם החיים שלך וזה. הבנתי שזה הולך להיות די דפוק, זה פשוט כאילו מסגרת כמו של קידום נוער, רק בצבא. והולכים כאילו לנסות לשחק לי עם המוח פסיכולוגית ולגרום לי להרגיש שזה הדבר הכי, כאילו כל מיני

חארטות פסיכולוגיות שידעתי שלא יעבדו עליי. אז העדפתי שבסוף לא. לא רצו לתת לי בהתחלה מפגש עם קב"ן לפני הגיוס, עד שהעובדת סוציאלית שלי ממש הציקה להם, עד שהם נתנו לי יום לפני הגיוס מפגש עם קב"ן. אז בגלל שזה היה יום לפני הגיוס, אז ידעתי שזה הולך להיות ממש, אני חייב לצאת (ציון, מובטל, בן 25, לא התגייס לצבא).

שמו עליי פס ושלחו אותי לתפקיד שאין לי שום קשר אליו. לא רק שאין לי שום כשרון טכני מיוחד, יש לי כן כישרונות אחרים שלא התייחסו אליהם. [...] אז נפל לי האסימון פחות או יותר, כאילו באיזה מערכת אתה נמצא. [...] זו הייתה נקודת מפנה ביחס שלי לצבא, מאיזשהו יחס תמים ליחס שמבין ש-הופה, תתחיל להשתמש במה שאתה יודע בשביל להסתדר או לעוף מפה. [...] בקיצור, הגעתי לשם לבסיס, עשיתי בעיות, התחכמתי לו. [...] הוא שלח אותי באותו יום חזרה לבקו"ם. [...] ניסו לשים אותי אצל המפקד בקו"ם, להיות שומר שם, ולא הסכמתי. עשיתי לו בעיות גם כן. [...] קיבלתי שיבוץ לקריה. [...] התחלתי בתור ש"ג אבל מהר מאוד הפכו אותי לנהג שמה [...] אתה בא, אתה הולך ב-2, להתראות. למחרת אתה הולך ב-11, ההוא בא ב-2, הולך ב-6. כמו אסירים משוחררים שרק מסדרים להם תנאים שהם יסכימו לעבוד. [...] כולם נמצאים שמה בגלל שאתה חייב לעשות את זה, ותן לי רק לגמור עם זה וסלמאת. אבל תן לי גם תזמן שלי שאני אוכל ללכת לעבוד. [...] בינתיים רצים קטעים, עם חבריה, יושבים, צוחקים ביחד. וזהו, מעבירים את הזמן. באמת, זה כמו שכונה. זה היה כמו עוד איזה סניף של השכונה פשוט. [...] זה לא היו כאלה שעשו שם עתודה ומשתמשים בצבא כדי להתקדם. [...] אתה רואה את האשכנזים מתברגים במשרות, המזרחים יושבים אתך בחדר נהגים (יוסי, מורה, בן 35, שירת למעלה משנה בצבא).

נקודת המפנה שעיצבה את חוסר הנכונות של ציון ויוסי לשרת בצבא קשורה בהצבתם (הפוטנציאלית או למעשה) בתפקידים שאינם הולמים את שאיפותיהם או את תפיסותיהם העצמיות. בעוד שציון מימש את מהלך ההימנעות רגע לפני מועד גיוסו הצפוי לצבא, אצל יוסי ההחלטה התקבלה בשלב מאוחר יותר, אחרי שהתגייס והופנה לתפקיד שעורר את התנגדותו. מרגע זה ואילך, המסלול הצבאי של יוסי הלך והשתבש, והוא התגלגל לשורה של תפקידים לא רצויים, עד שהוצב כנהג – תפקיד שממוקם בתחתית ההיררכיה של הזהויות הצבאיות. למרות

שתפקיד זה מאופיין בתנאי שירות נוחים יחסית ואף מאפשר השתלבות בשוק העבודה האזרחי, הוא נטול הילה, יוקרה ותגמולים והוא נחוה על ידי יוסי כבזבוז זמן מוחלט, כשגרה רצופה בפעולות חסרות משמעות – הן מבחינת הפרויקט הצבאי והן ברמה האישית. החוויה האישית של זלזול מצד המערכת הולידה אצל יוסי תחושות של עלבון, כעס וניכור, ועיצבה עמדה ביקורתית שרואה בחלוקת העבודה הצבאית המרה של חוסר המעש והיעדר ההזדמנויות של צעירים מזרחים שמגיעים מה"שכונה" בחוויה צבאית בעלת מאפיינים דומים. התודעה המתפתחת, במקרה של ציון ויוסי כאחד, מזהה את היעדר האפשרות לצבור משאבים ברי-המרה בצבא עם מיקומים אתנו-מעמדיים מוחלשים, ומובילה להשלמה עם מהלך ההימנעות משירות צבאי ולהצדקתו גם בדיעבד. תפיסה זו מצביעה על שמירה, ואף התחזקות, של ממדי המחאה והביקורת שטמונים בבחירה שלא לשרת בצבא. זהו דפוס שאופייני לשיח "הסרבנות החברתית המתמשכת", והוא מנוגד לזה שמגולם בשיח "הנסיגה מהסרבנות החברתית" שאתאר בהמשך.

סיפורו של יוסי מדגים את כוחה המרבד של מערכת המיון הצבאית ואת הדינמיקה שבאמצעותה היא משעתקת את ההיררכיה החברתית. תהליך הסיווג הצבאי מבוסס אמנם על מדדים שנחשבים מקצועיים וניטראליים (כגון: רמת השכלה), ולא על קריטריונים רשמיים של מוצא אתני או מעמד סוציו-אקונומי. יחד עם זאת, ההשמה של חיילים בתפקידים נטולי יוקרה מבוססת על הגדרתם כ"בלתי מסתגלים" – הגדרה שהתמסדה בתוך חוויית השירות המוסללת בצבא ולכן היא ממשיכה לחול בעיקר על חיילים מזרחים ממעמד נמוך (לרר, 2009). תיאורו של יוסי מיטיב לבטא את האופן שבו מנגנוני ההשמה למדרגים הצבאיים הנמוכים לא בהכרח משקפים את קשיי ההסתגלות של הפרט, אלא עשויים ליצור בעצמם את הקשיים האלה. כך הופכת ההסללה הצבאית של המעמדות המוחלשים לנבואה שמגשימה את עצמה, לתהליך מעגלי שמשפיע, כל פעם מחדש, על ההנחות שיצרו אותו מלכתחילה.

סירובם של הדוברים לשרת בתחתית המדרג של התפקידים הצבאיים מצביע אפוא על האפשרות שלפיה חוסר הנכונות לשרת בצבא מתפתח כתגובת-נגד של הפרט להסללה הצבאית שנכפית עליו. זאת בניגוד להנחה שעליה נשענת מערכת ההשמה הצבאית, שלפיה העמדות של הפרט כלפי השירות הצבאי מתקיימות א-פריורית להתגייסותו, והן רלוונטיות לכל תפקיד שיוקצה לו (קדם, 2009). במובנים רחבים יותר, נראה כי מדיניות הגיוס האוניברסלי, שתובעת מהפרט להתאים את עצמו לכל תפקיד בצבא, היא גם זו שיוצרת עיסוקים שמקשים על יכולת

ההסתגלות וההתמדה שלו. קליטתם של המוני מתגייסים למערכת – בממדים ובהרכב שאינם נובעים מצרכים ארגוניים אלא מהשאיפה לשמר את מעמדו של צה"ל כ"צבא העם" – יוצרת תפקידים שמאפשרים השתתפות פורמאלית בפרויקט הצבאי אך זיקתם ליעדים הצבאיים קלושה. תפקידים אלה מתורגמים פעמים רבות לחוויות של חוסר משמעות, שעמום, בזבוז זמן, תסכול והשפלה, ואלה עשויים להוביל להימנעות משירות צבאי. באופן הסמוי הזה, המערכת הצבאית דוחקת בצעירים שהיא אינה זקוקה להם להיפלט מהצבא, תוך שהיא מטילה עליהם את האחריות המלאה על המהלך ועל תוצאותיו.

כאשר תוצאותיה של מדיניות ההשמה הצבאית משקפות מחיר אישי כבד, תחושות העלבון והכעס צפויות להתעצם. כך למשל סיפרה מורן, עובדת ניקיון בת 25 ששירתה כתשעה חודשים בצבא:

כשקיבלתי צו ראשון מאוד שמחתי. כי קודם כל רציתי להיות שוטרת. כל החיים שלי עד היום אני רוצה להיות שוטרת. זה החלום שלי. אז קודם כל, הוא התנפץ לי בפנים, החלום, בגלל הצבא. רציתי להתגייס מאוד למשטרה ואמרו לי: "אל תדאגי, תתגייסי ומחר נעביר אותך", כמו שאומרים לכולם, ומשקרים. [...] אז גייסו אותי לחימוש. ולא הייתי כל כך מרוצה. [...] ניסיתי שיעבירו אותי. הגשתי הרבה בקשות, והכל נפסל. [...] אחרי אחת החופשות] לא חזרתי. הייתי עריקה. [...] ואז שפטו אותי ל-45 יום ריתוק בבסיס. אמרתי לו: תקשיב, אם אתה לא מבטל את זה, אני יורה לעצמי בראש. והיה לי נשק. [...] ואז אמרו לי: את רוצה לצאת מהצבא? תיסעי לחיפה, שם יהיה לך קב"ן, והוא יוציא אותך מהצבא. ובאמת זה היה ככה. [...] היום עם פרופיל 21 אני לא יכולה להגשים את החלום שלי, להתקבל למשטרה. [...] אז כיום אני אומרת: הילדים שלי לא ילכו לצבא, ככה אני אומרת. [...] כי אני כועסת מאוד על המסגרת הזאת [...] כי אם ככה הם מתנהגים לחיילים, אז אי-אפשר לדבר איתם. פשוט מאוד. [...] הם צריכים לעשות בדק בית, להבין מאיפה כל השורש. זה מהם, כל הבעיות האלה. שהם לא מקשיבים לחיילים, וחיילים מתאבדים, וחיילים יש להם בעיות נפשיות אחר-כך. זה רק בגללם.

מורן מתארת בכאב כיצד שאיפתה מהילדות ועד היום – להיות שוטרת – התנפצה בעקבות אי-היענותה של המערכת הצבאית לבקשות השירות שלה. ראשיתו של התהליך נעוץ באי-הצבתה בתפקיד של שוטרת בצבא – החלטה מערכתית שמנעה ממנה לחוות את השירות כמעצים ולהמיר אותו למקצוע בשוק העבודה. תחושות האכזבה והתסכול התעצמו בעקבות התפקיד החלופי, נטול היוקרה והתגמולים, שאליו שובצה (פקידה בבסיס מרוחק), וכן בעקבות אי-היענותה של המערכת הצבאית לבקשותיה החוזרות ונשנות לעבור לתפקיד או לבסיס אחר. במשך הזמן, ההתנסות הצבאית של מורן מתגבשת למצוקה נפשית, שמובילה להפרות משמעת, ובסופו של דבר, לקבלת פטור משירות צבאי בגין אי-כשירות נפשית ("פרופיל 21") – רישום שאינו מאפשר לה לשרת במשטרה גם במסלול האזרחי.

נראה אפוא כי הסלתם של בני המעמד הפריפריאלי לתפקידים שאינם עולים בקנה אחד עם ציפיותיהם המוקדמות מהשירות הצבאי עשויה להוביל לרצף התרחשויות שבסופו הם "יוזמים" את שחרורם מהצבא. תחושות התסכול מהתפקיד שמוקצה להם הופכות את השירות הצבאי ממשאת נפש לזירת מאבק. הם נחושים לשנות את כיוון מסלולם הצבאי ואת מיקומם בהיררכיה הארגונית, אך מאחר שהם לא עומדים בקריטריונים הביורוקרטיים שמאפשרים את השינוי, ומאחר שהם מוגבלים בכלים ובקשרים שעומדים לרשותם לצרכי התמרון של המערכת הצבאית, תוצאות מאבקם כמעט ידועות מראש. הם לא מקבלים את מבוקשם, מתקשים רגשית להמשיך לשרת, נפלטים מהמערכת הצבאית, ונחשפים לפגיעה אישית-מקצועית גם בשוק העבודה האזרחי. ההתנסות האישית עשויה להוליד רתיעה מהארגון הצבאי ועמדה אנטי-צבאית שמתמקדת בהתייחסות המפלה, הלא-מתחשבת, וחסרת הרגישות של הצבא כלפי פרטים שמבקשים באמצעותו, ללא הצלחה, להשיג את המוביליות החברתית המובטחת.

המשא-ומתן שבני המעמד הפריפריאלי מנהלים על מקומם במערכת הצבאית (והחברתית), משתקף גם בטקטיקות המקדימות שבאמצעותן מתממש סירובם לשרת בצבא. בדומה לחיילים-גברים בתפקידי צווארון כחול (ראו: ששון-לוי, 2003), גם הנמנעים משירות צבאי מהמעמד הפריפריאלי נוטים להשתמש בטקטיקות שכוללות עימותים ישירים מול נציגי המערכת הצבאית, הפרות משמעת, סירובי פקודה, נפקדות ועריקות.²⁰ המשותף להתנהגויות אלה הוא

²⁰ השימוש בטקטיקות עימות נון-קונפורמיות לפני קבלת הפטור משירות צבאי אפיין מחצית מהמרואיינים בני המעמד הפריפריאלי. שיעור זה בולט במיוחד על רקע היעדרן המוחלט של טקטיקות מהסוג הזה בסיפורי ההימנעות משירות צבאי של המרואיינים מהמעמד הפריבילגי.

הניסיון המוטמע בהן "למשוך זמן" כל עוד המצב נתפס כהפיך. במלים אחרות, הן מבטאות את רצונם הראשוני של הדוברים להישאר במערכת, ואת ניסיונותיהם להפיק יתרונות מהשירות הצבאי, עד לנקודת הזמן שבה תקוותם מתנפצת לבלי שוב. כך למשל סיפר הראל, טבח בן 26 שסירב להתגייס וששהה כחודשיים בכלא צבאי לפני קבלת הפטור משירות צבאי:

כשהגעתי לצו ראשון, אז הרופא מסתכל עליי ואומר לי: תקשיב, אני מבין שאתה רוצה גבעתי, ואני מבין שאתה רוצה גולני, ואני מבין שאתה רוצה מסתערבים במג"ב, אבל מבחינה בריאותית אני לא רואה אותך עובר מסע כומתה בלי לגרום נזק בלתי-הפיך לכל הגוף שלך. [...] אמרתי לו: תקשיב, אני יותר משנה וחצי מתכוון לצו ראשון הזה, בין אם זה פיזית ובין אם זה נפשית ומנטלית. ויהי מה, אני אעשה צבא! ואם אני אעשה צבא, זה אדך ורק ביחידות הקרביות של צה"ל [...] אם אתה מוריד לי את הפרופיל, אין לי מה לבוא, אני לא בא לצו ראשון, אני הופך להיות עריק, אני לא מתחיל אפילו. וככה היה. [...] תקשיבי, איך אני אגיד את זה, אולי זה קצת בוטה, נער שהוא חרמן, שיש לו תשוקה לצה"ל, ללוחמה, לשמור על המדינה שלו, להיות לבוש במדים ולתת גאווה לשכונה שלו ולכל ה-מסביב, ברגע שאומרים לך: לא, אתה לא מספיק טוב, אז בשניות זה לא רק עניין של אגו שנפגע, זה הכל. אתה פשוט זורק הכל בפנים, כאילו אתה לא רוצה. [...] ידעתי שזה הולך להיות הדרך, זה מי שיישבר ראשון. או שהם נשברים ומכניסים אותי ליחידות קרביות, או שהם נשברים ומשחררים אותי מצה"ל, או שאני נשבר ואני נכנס לאיפה שהם צריכים אותי במערכת, שלזה ממש לא הייתי מוכן. [...] היום אני שלם, בגלל כל התהליך. [...] אם הייתי פעם מורעל, היום אני אנטי-צבא. [...] אני חושב שהמערכת הצבאית קודם כל לא עובדת כמערכת. [...] הגוף לא מחובר לראש, והמוח לא מחובר לכל שאר חלקי הגוף. אלה שרוצים לעשות צבא, אומרים להם שהם לא מתאימים, ואלה שלא אכפת להם כל כך מהצבא, לוקחים אותם בכלל ליחידות חי"ר. משהו פה קצת לא נורמלי, משהו לא בסדר.

אי-היענותה של המערכת הצבאית לבקשותיו של הראל – לשרת בתפקידי לחימה שיעצימו את זהותו האישית והגברית – נעוצה באי-התאמה אישית-בריאותית, ולא בשיוכו המעמדי. יחד עם זאת, הפרקטיקה שבה הוא נוקט כתוצאה מכך קשורה הדוקות במיקומו החברתי הפריפריאלי.

הנכונות של הראל לשרת בצבא מנוסחת במונחים של "הכל או כלום", כלומר כבחירה בין שתי חלופות מנוגדות – לשרת בתפקיד קרבי שהוא התגלמות העשייה הצבאית או לא לשרת בצבא כלל. תפיסה זו היא תולדה של מנגנוני המיון הצה"ליים, שיוצרים היררכיה אתנו-מעמדית ברורה בעיקר בעבודה הלא-קרבית בצבא. בעוד שתפקידי צווארון לבן יוקרתיים ומבוקשים מוקצים לרוב לבני המעמד הבינוני-אשכנזי, הרי שאת תפקידי הצווארון הכחול, שנתפסים כנחותים וכבלתי-שימושיים בחיים האזרחיים, מאכלסים בעיקר צעירים מזרחים ממוקומים מוחלשים (Levy & Sasson-Levy, 2008). חלוקה זו מצמצמת את האפשרויות הצבאיות של צעירים ממוקומים פריפריאליים, כך שאלה מתוכם ששואפים לשירות צבאי מאתגר, מעצים ומתגמל, מכוונים את עצמם לשדה הקרבי. בנסיבות אלה, פרטים שאינם כשירים רפואית לתפקידים קרביים עשויים להעדיף, כמו במקרה של הראל, לא להתגייס כלל.

לאור נטייתם של בני המעמד הפריפריאלי – לנסח את בחירתם שלא לשרת בצבא כמחאה על הסללתם המעמדית לתפקידים נחותים בצבא – אני מציעה לכנות את פרקטיקת ההימנעות משירות צבאי שלהם "סרבנות חברתית". המשגה זו שואבת את השראתה מהצעתו של מאיר עמור (2010) לראות במכלול הפרות המשמעת הצבאית שננקטות על ידי צעירים ממוקומים פריפריאליים ביטויים של "סירוב חברתי". הפרות משמעת אלה כוללות אי-ציות לפקודות, נפקדות ועריקות, והן מובילות במקרים מסוימים (אך לא בהכרח) להימנעות משירות צבאי. בקצה הזה, שבו הפעולה הנון-קונפורמית משתקפת באי-שירות (חלקי או מלא) בצבא, מתעצבת התופעה שאני מכנה כאן "סרבנות חברתית". הסרבנות החברתית היא אפוא ביטוי אחד מני רבים, וכנראה הקיצוני ביותר, של מכלול "הפרות המשמעת" ששייכות לתחום הסירוב החברתי. המשגה זו מרחיבה את המונח "סרבנות" – שמוחס בשיח רק למקרים של הצהרה גלויה על סירוב מצפוני או פוליטי לשרת בצבא – ומכלילה בתוכו מקרים חדשים ולא-מוכרים, שבהם הבחירה שלא לשרת משקפת גרסה סמויה של מחאה חברתית.

הסרבנות החברתית מבטאת צורה אינדיבידואלית של התנגדות לאופנים הממשיים שבאמצעותם המערכת הצבאית משכפלת ומעצימה את ההיררכיה האתנו-מעמדית, בניגוד גמור להבטחותיה המוצהרות להעניק הזדמנות שווה לקידום ולמוביליות חברתית. זו אינה התנגדות שמשקפת, כפי שהמונח עשוי לרמז, במחאה אקטיבית, מאורגנת, קולקטיבית או ציבורית. תחת זאת, היא שייכת לאחת מצורות ההתנגדות הטיפוסיות למעמדות המוחלשים, שכוללות

פעולות שבאמצעותן פרטים מבקשים (ובמקרה הזה, גם מצליחים) להשתחרר מהתביעות שמוטלות עליהם מצד מערכות השליטה הדומיננטיות, כולל המדינה (Scott, 1985).

הרעיון שלפיו פרקטיקה אינדיבידואלית, לא-ממוסדת, זהירה ומוסתרת עשויה לשקף את ההתנגדות של פרטים לשליטה שמופעלת עליהם צמח מתוך ההרחבה התיאורטית של שני המונחים המשלימים: כוח/שליטה והתנגדות. מישל פוקו (למשל: Foucault, 1983) הפנה את תשומת הלב לצורות הבלתי ממוסדות והנסתרות מהעין של הכוח והשליטה. באופן דומה, גיימס סקוט (Scott, 1985) הצביע על מנעד רחב של פעולות התנגדות שהן יומיומיות, שקטות, לא דורשות תיאום ותכנון, ולא מכוונות לשינוי מערכת השליטה בכללותה. ההרחבה של רעיון ההתנגדות לאזורים חדשים הפכה אותו לפרדיגמה פורחת ומשפיעה במדעי החברה, אך פרדיגמה זו גם ספגה ביקורת מכיוונים תיאורטיים שונים. בין השאר, נטען כי התיאוריה של סקוט הביאה להרחבה יתרה של מושג ההתנגדות, עד שהיא נוטה לתרגם את הטריטוריאלי למעשה פוליטי הרה גורל (Sahlins, 1993), להפוך את ההתנגדות לתגובה מכנית ונטולת הקשרים תרבותיים (Ortner, 1995), ולהחליש את היעילות האנליטית של רעיון ההתנגדות (Brown, 1996).

המבקרים של סקוט מזהירים מפני מה שנתפס בעיניהם כהיסחפות לעבר שימוש יתר בפרדיגמת ההתנגדות, המובילה להסבר מספר גדול מדי של התנהגויות, בעיקר של אוכלוסיות מוחלשות, כאסטרטגיה של התנגדות. לתפיסתי, המשגת ההימנעות משירות צבאי במעמד הפריפריאלי כהתנגדות רחוקה מלשקף את ה"היסחפות" הזו, כפי שעולה משני מאפייני הליבה של הפעולה. ראשית, מדובר בהתנהגות שהיא לחלוטין לא טריטוריאלי, יומיומית או אקראית, אלא בפעולה שמהווה במודע הפרה בוטה של הנורמה החברתית, ושמערערת לכשעצמה על חובת השירות הצבאי, שהוא ערך יסוד בחברה הישראלית. שנית, ההימנעות משירות צבאי אינה שייכת לתחום הפעולות שמתפקדות כתגובה אוטומטית לכוח, כלומר כפעולות שהן נטולות תודעה של דיכוי, שלפי מבקריו של סקוט אינן מהוות התנגדות "אמיתית" (למשל: Ortner, 1995). הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריפריאלי מסבירים את פעולתם במונחים של פגיעה מחוסר הצדק שטמון במערכת ההשמה הצבאית, והם מתארים את עצמם כמי שפעלו נגד הסמכות הצבאית מתוך מטרה להשתחרר מכוחה המסליל. הסברים אלה מבססים את פעולתם כגרסה של מה שעשוי להיתפס כשלושת הרגעים המובחנים שמכוננים את ההתנגדות – תחושה סובייקטיבית

של דיכוי, הבעת שאיפה להתריס נגד אותו דיכוי, ונקיטה בפעולה שמכוונת למימושה של שאיפה זו (Leblanc, 1999).

גם כאשר מכירים בממדי ההתנגדות שמוטמעים בהימנעות משירות צבאי, ההנחה המקובלת היא שפעולה זו לא יכולה להיחשב כהתנגדות "אמיתית" משתי סיבות נוספות. הראשונה קשורה בדרך הפעולה הלא פומבית שלה, והשנייה נגזרת מהמניעים האישיים שמיוחסים לה. אולם שני מאפיינים אלה מייצגים דפוסים מוכרים של ההתנגדות האינדיבידואלית, שהיא צורה מובחנת וייחודית של התנגדות, ולא גרסה "קטנה" של ההתנגדות המאורגנת. הממד האינדיבידואלי של ההתנגדות כרוך לרוב בהסתרתה מהעין הציבורית, הנובעת מהיעדר רשתות תמיכה קולקטיביות, מחשש לסנקציות, ומהמטרה ה"צנועה" של הפעולה – להשתחרר מהכוח במישור הפרטי ולא לשנות את מנגנוני הכוח במישור המאקרו-פוליטי. נסיבות אלה מעצבות את ההתנגדות האינדיבידואלית כפרקטיקה שמדגישה, בין השאר, את רווחתו האישית של הפרט, והיא עשויה להכיל הצדקות שמתמקדות במישור החומרי-תועלתני, בפרט במקרים של מחאה על אי-הצדק החברתי-מעמדי – מחאה שקשורה בטבורה למישור של הצרכים החומריים (Ewick, 2003; Hollander & Einwohner, 2004; Scott, 1985). לאור כל אלה, ההימנעות משירות צבאי במעמד הפריפריאלי שייכת לתחום ההתנגדויות האינדיבידואליות, שמתבססות על טקטיקות ועל הערכות של צדק שהן ייחודיות ושונות מהסטנדרטים של המחאה המאורגנת. בסיס זה מעניק משנה תוקף להגדרתה של פרקטיקה זו כסרבנות חברתית.

אף שהבסיס החומרי-אישי מהווה חלק מרכזי מחוויית האי-צדק שהולידה את ההימנעות משירות צבאי במעמד הפריפריאלי, מחאתם של הדוברים אינה מוגבלת למישור הכלכלי בלבד, אלא מתמקדת, בראש ובראשונה, במשמעויות הסמליות של השירות הצבאי. הדוברים מתארים את חוסר ההוגנות הנגזרת מהסללתם לתפקידים נחותים בצבא באמצעות תחושות חזקות של עלבון, השפלה ובגידה מצד המערכת הצבאית. תחושות אלה מסגירות כי הסירוב החברתי לשרת בצבא נשען בעיקר על חוויה של פגיעה בזכות העצמית שנגרמת מאי-קבלה של הכרה והערכה חברתית. גם במובן הזה, ההימנעות משירות צבאי מבטאת צורה של מחאה שהיא טיפוסית למעמדות הנמוכים – תגובת-נגד שמערערת על הצורות המבניות של הזלזול ועל החלוקה הלא שוויונית של כבוד חברתי (Honneth, 1995).

הסרבנות החברתית מפנה את תשומת הלב למנגנוני הריבוד בצבא ולפגיעה המעשית והסמלית שהיא מכוננת בשכבות המוחלשות. הקשר בין שני ממדים אלה נוסח ביתר בהירות על ידי הדוברים שנוקטים בשיח "הסרבנות החברתית המתמשכת", והם נוטים (יותר מעמיתיהם שנוקטים ב"נסיגה מהסרבנות החברתית", שעליה אעמוד בהמשך) לזהות את הסללתם לתפקידים הנחותים בצבא כקשורה במיקומם האתנו-מעמדי. אף שרובם לא משתמשים במונחים אתניים ("מזרחים" ו"אשכנזים") לתיאור ההיררכיה של מערכת ההשמה הצבאית, הם מציינים את השתייכותם לרובד מעמדי מוחלש כלכלית (המסומן לרוב דרך "השכונה" או היישוב הפריפריאלי שבהם גדלו), ומשלבים אותה במערכי ההסבר וההצדקה של בחירתם שלא לשרת. במסגרת זו, הם מבחינים בין אוכלוסיות מבוססות לאוכלוסיות שמאופיינות בקשיים כלכליים, ומצביעים על האופן שבו רק האחרונות מנוצלות על ידי המערכת הצבאית, הן דרך מניעת יכולת השתכרות חיונית בתקופת השירות והן דרך ההיצע של תפקידים לא מתגמלים במישור הסמלי המיידי ובמישור הכלכלי העתידי. הפגיעה העמוקה מהמערכת הצבאית מלווה אפוא בעמדה ביקורתית, שמתנגדת לקריטריונים המפלים שעליהם מבוססת ארכיטקטורת כח-האדם של צה"ל. עמדה זו מערערת על אתוס מרכזי עליו נשענת הבנייתו של צה"ל כ"צבא העם" – זה הגורס שהצבא מעניק לבני המעמד המוחלש, באשר הם, נגישות שווה למשאבים חומריים וסמליים, ואפשרויות להעצמה אישית וחברתית שאינן זמינות עבורם בזירות אחרות.

במובנים רחבים יותר, הסרבנות החברתית חושפת ממד חשוב במערך המשמעויות שהצבא מקבל בפריפריה החברתית בישראל. אף שבני הפריפריה הולכים ומשתלבים במדרגים הגבוהים של הצבא, הם ממשיכים בו-בזמן לאייש את רובם המכריע של התפקידים הנתפסים כנחותים במערכת הצבאית (עמור, 2010; Levy & Sasson-Levy, 2008). באזורים האלה, שבהם השוליות האתנו-מעמדית מתורגמת לשוליות צבאית, צומחות תגובות נגד שונות כלפי הצבא, שהקצה שלהן משתקף בהימנעות משירות צבאי. למרות שפרקטיקה זו לא מתורגמת למחאה ציבורית מאורגנת, היא מבטאת צורה של התנגדות אינדיבידואלית לכוח הקונקרטי שמופעל על הפרט כשהסדר המדינתי והסדר החברתי משתפים פעולה.

אף שהמרואיינים שנוקטים בסרבנות החברתית המתמשכת מביעים בתפיסותיהם העכשוויות ביקורת חריפה על הקריטריונים שקובעים את חלוקת העבודה הצבאית, תפיסתם כפופה גם לשאיפה הראשונית להפיק מהשירות הצבאי יתרונות סמליים ומעשיים. במלים אחרות, גם הסרבנים החברתיים המתמידים (כלומר, הלא-מסתייגים) נוטים להפנים את התפיסה

העקרונית שלפיה השירות הצבאי מתפקד כחוויה מעצימה, אף על פי שבמקרה הפרטי שלהם חל שיבוש באפשרויות ההמרה של השירות הצבאי שהוביל לביטולה של "העסקה הרפובליקנית", כלומר לסירובם לשרת בצבא. הפנמה עמוקה יותר של התפיסה שרואה בשירות הצבאי גורם מעצים ורצוי משתקפת בטיפוס השיח הנוסף שהתגלה בקרב המרוואיינים מהמעמד הפריפריאלי, זה שמבטא נסיגה בדיעבד מהסרבנות החברתית. בשיח זה, הסרבנות החברתית מאופיינת ביתר זהירות, והמרכיב הביקורתי שטמון בה לא מתחזק, אלא נחלש, לאחר מעשה.

4.2 שיח שני: נסיגה מהסרבנות החברתית

המרוואיינים שנוקטים בסרבנות החברתית המתמשכת מצדיקים את בחירתם שלא לשרת בצבא באמצעות האשמת המערכת הצבאית בדחיקתם, כתברים בקבוצה פריפריאלית, לשוליים הלא-מתגמלים והמשפילים של הארגון הצבאי. המרוואיינים שנוקטים בנסיגה מהסרבנות החברתית, לעומת זאת, מציעים מסגור שונה לאותה פעולה. הם נוטים להאשים את עצמם בדיעבד על הצבתם (הפוטנציאלית או למעשה) במדרגים הנמוכים של הצבא. כך למשל סיפרו שניים מהמרוואיינים:

זלזלתי את האמת במבחנים. בגלל זה נדפקתי בצבא. [...] הייתי בטוח שאני אלך לקרבי כי יש לי פרופיל 97. [...] עשיתי הכל אנטר-אנטר-אנטר [במבחני המיון], בסוף נתנו לי חיל-חימוש. [...] לא התחבר לי שם, לא יודע. הרוב היינו עושים שמירות, סתם. הרגשתי שאני לא עושה כלום בצבא [...] אז מזה התחיל כל הבלגנים. והייתי בורח כי לא רצו לתת לי מה שאני רוצה. [...] לא אגיד לך שאני לא מתחרט על זה שלא עשיתי צבא, בטח שאני מתחרט. [...] אני גם לא אומר לאף אחד שלא עשיתי צבא. לא שהיום אני צריך צבא, כי יש לי את המקצוע ואני לא מחפש עבודה ממשלתית. אבל עדיין, זה משהו שחסר, בטח. [...] קודם כל צריך לתרום למדינה. זה המדינה שלך, אם לא תעשה צבא, מי יעשה צבא? צריך לשמור על המדינה. זה דבר ראשון [...] והצבא נותן לך, צבא מחשל אותך לחיים. [...] היום בדיעבד, את יודעת, הייתי ילד, הייתי מפגר. אבל אם היית לוקחת אותי היום, בטח שהייתי מסיים את הצבא. הייתי מסיים שם עם כל הקשיים (עופר, ספר, בן 33, שירת למעלה משנה בצבא, שהה כשלושה חודשים בכלא צבאי לפני שהשתחרר).

אני ביקשתי להיות במחלקת מחשוב, שם בממר"מ או בלשכת-גיוס, וגם לזה לא התקבלתי, מסיבות כאלה ואחרות, תָקֵן, לא-יודע-מה. ועדיין רציתי [להתגייס]. כי הייתי בתוך זה כבר, כי כולם כבר התגייסו, כי כולם חזרו הביתה עם מדים, וכולם סיפרו לי חוויות מהצבא, וכולם סיפרו לי: בנות, ודאחקות, וטיולים וכיף. [...] הרגשתי שאני רוצה בכל זאת, עד שהבנתי שאני מבזבז לעצמי את הזמן. [...] אבל הצבא] זה גוף גדול ואין מה לעשות אתו. זה גוף גדול, מאוד-מאוד קשה לטפל בכל הפרטים הקטנים [...] אין לי ביקורת. יכול להיות מאוד שמהו בהתנהלות שלי, כילד, היא לא הייתה מספיק טובה או מספיק נחושה. אם היום תבואי תגידי: "ברק, לך תתנדב", אני אעשה את זה בעשר דקות. זאת-אומרת אני הולך, שולח אי-מייל, מכתב למי שצריך, ואני הולך ומתנדב. זאת אומרת אני אדע להביע את הנחישות שלי (ברק, הנדסאי תוכנה, בן 31, קיבל שחרור מהצבא מסיבות רפואיות אך ביקש להתנדב. במסגרת תהליך ההתנדבות, אחרי שהבין שהוא לא ישרת בתפקיד שהולם את ציפיותיו, יזם את שחרורו-מחדש מהצבא ולא התגייס).

בדומה לשיח הקודם, גם עופר וברק מסבירים את בחירתם שלא לשרת בצבא כתוצאה של הצבה בתפקידים שאינם תואמים את ציפיותיהם מהשירות ושנחו בזמנו כחסרי תכלית. אלא שבניגוד לשיח הקודם, שמייחס את ההצבה הזו לאטימותה של הביורוקרטיה הצבאית, עופר וברק מפרשים אותה כתולדה של התנהגותם – זלזול במבחני המיון הצבאיים (במקרה של עופר), והתנהלות לא מספיק "נחושה" מול רשויות הצבא (במקרה של ברק). הנטייה של הדוברים – להאשים את עצמם בבחירה שלא לשרת בצבא – כרוכה בתפיסה שלפיה הם עברו תהליך של התבגרות והתפכחות אישית. במסגרת תהליך זה, הנסיבות והשיקולים שהובילו בזמנו להימנעות משירות צבאי נתפסים בדיעבד כבלתי מוצדקים. מסיפוריהם של הדוברים עולה אפוא שבצעירותם הם חוו את מיקומם הצבאי הנחות כמייאש ומשפיל, וכתוצאה מכך החליטו שלא לשרת בצבא. כיום, לעומת זאת, הם מפרשים את הימנעותם משירות צבאי כהחלטה פזיזה ומוטעית, תוך אימוץ העמדה העקרונית שרואה בשירות הצבאי התנסות מעצימה ומחשלת וחובה אזרחית ולאומית ממעלה ראשונה.

נקודת המבט הרטרואספקטיבית של המרואיינים מאפשרת להם לנקוט במהלך קוגניטיבי דינמי, וחלקם מממשים את האפשרות הזו על מנת לנוע מהתנגדות לקונפורמיות, כלומר הם לא מצייתים "בזמן אמת" לתביעה שמוטלת עליהם לשרת בצבא, אך לאחר מכן מסתייגים ומביעים חרטה על פעולתם. ההתנגדות המובלעת בשיח זה מיוצגת בעצם הבחירה להימנע משירות צבאי, שמתוארת, בדומה לשיח הקודם, כתגובת-נגד לקשיים הכלכליים, ובעיקר להסללה לתפקידים הנחותים, שהמערכת הצבאית כופה על הפרט. המסגור הנוכחי של פעולת ההתנגדות – כמהלך פיזי ומוטעה שנגרם מסיבות חיצוניות למערכת – מבקש לנטרל את היבטי המחאה והביקורת שעשויים להתלוות אליה. אסטרטגיה זו מבטאת אפוא "נסיגה מהסרבנות החברתית", קרי התנגדות רגעית וחולפת למערכת ההשמה הצבאית (והשתחררות למעשה מכוחה המרביד), והמרתה, לאחר מעשה, בעמדה קונפורמית ובדה-לגיטימציה של פעולת ההתנגדות.

בעוד שהמרואיינים שנוקטים בסרבנות החברתית המתמשכת נוטים לראות בבחירתם לא לשרת בצבא דפוס שכרוך, במידה כזו או אחרת, בשיוך המעמדי שלהם, אלה שמביעים בדיעבד הסתייגות מבחירה זו נוטים להביע הזדהות פחותה עם קבוצה מעמדית מובחנת של לא-משרתים בצבא. אף שהאחרונים מתארים את בחירתם שלא לשרת כתוצר של השמתם בתפקידים נחותים בצבא (וכורכים אותה עם חוויה של פגיעה ועם תגובת-נגד, שמכוננות את עצם פעולתם כצורה של סרבנות חברתית), הם לא רואים בהשמה זו תוצר ישיר של מיקומם האתנו-מעמדי המוחלש. תחת זאת, הם נוטים לייחס את דחיקתם לשוליים הארגוניים למרכיבים אישיים (למשל: השכלתם הפורמלית הנמוכה, בעיות ההתנהגות שלהם), או לשרירותה של הביורוקרטיה הצבאית. גורמים אלה מנותקים מהקשרים חברתיים ומעמדיים רחבים יותר, ולכן הם נתפסים בדיעבד כמדדים מוצדקים להשמה שלהם בתפקידים שנחוו בזמנו כבלתי-אטרקטיביים. תפיסה זו מתורגמת מצידה לכעס כלפי העצמי, ולא כלפי המערכת הצבאית, שמתגלה בתפיסה הנוכחית של המרואיינים. קשה לקבוע האם ההזדהות המעמדית הפחותה שמאפיינת את הדוברים שנסוגים מהסרבנות החברתית היא בגדר סיבה או תוצאה של האסטרטגיה המסתייגת שבה הם נוקטים ביחס לבחירתם שלא לשרת. כך או אחרת, נראה כי ככל שהסרבנים החברתיים מחזיקים בתודעה מעמדית-חברתית מפותחת יותר, כך גדלה הנטייה שלהם לאמץ עמדה ביקורתית כלפי הצבא ולשמור על הממדים הרעיוניים של התנגדותם לאורך זמן.

הנסיגה מהסרבנות החברתית כרוכה בשינוי הגישה של המרואיינים ביחס לשירות הצבאי. בעוד שבחירתם שלא לשרת גילמה את דפוס "הצבאיות החוזית", כלומר צמחה כתגובה מוצדקת מבחינתם להפרה של המשוואה הרפובליקנית, בדיעבד הם מאמצים את תפיסת "הצבאיות הנתנית" שרואה בשירות הצבאי חובה בלתי-מותנית למדינה. השינוי התודעתי-אינדיבידואלי הזה משקף, במובן מסוים, מגמה הפוכה (ומואצת) מזו שהתרחשה בעשורים האחרונים במישור המאקרו-חברתי בישראל (לוי ואחרים, 2007). היכולת של הדוברים "לחזור" לעיקרון של שירות-ללא-תנאי מדגימה כי התהליכים המבניים ששחקו את האתוס הצבאי-הגמוני בישראל ושהפכו את הצבא לזירת מיקוח, לא העלימו מהשיח את העקרונות ה"מסורתיים" של האתוס הרפובליקני, אלה שרואים בשירות הצבאי חובה אזרחית ולאומית בלתי מוטלת בספק. שתי הפרשנויות השונות (המותנית והבלתי-מותנית) שניתנות לחובת השירות הצבאי משתמעות במשולב מדבריו של יצחק, עובד בתחום הטלוויזיה, בן 37, אתיופי, שירת בצבא למעלה משנה:

אני יודע על תופעה שקשורה דווקא לאתיופים [...] של הרבה כאלה שהולכים לכלא, ומשמה הביתה וכל מיני, מהצבא. קצת קשה לי לקבל את העובדה הזאת. זה עצוב שזה קורה. [...] הם הולכים לצבא ולא מצליחים לשרוד את המסגרת הצבאית, ומתחילים להסתבך שמה עם הממסד. [...] זה משהו שבא, את יודעת, עם איזשהו תסכול, של: לא מקבלים אותנו, אפליה וכאלה. זה קיים וזה נמצא לצערי. אז באים עם כל המטענים האלה לצבא. כי הצבא זה המקום שאתה מרגיש שמה הכי גבר, ואתה הכי ישראלי. ואם אתה מקבל שמה את המקום שלא מתייחסים אליך, במקום שהמדים אמורים לעשות את כולם שווים, התסכול עוד יותר גדול. [...] כי המדים זה אשליה מאוד טובה. מה זה מדים? כולם אותו דבר. עכשיו, בחלוקה של תפקידים על פי דרגות, סמלים – לא כולם אותו דבר. [...] אבל יש משהו בלתי צבאי, משהו מאוד סימבולי. משהו שמחבר אותך למקום. זה מין משהו משותף כזה לכולנו. אנחנו מגנים על אותו בית. יש בינינו וויכוחים אם הבית הזה הוא כולו שלנו, או האם נעשו בדרך כל מיני עוולות חברתיות שלא תמיד נוחות, אבל זה משהו של כולנו. [...] אז מהמקום הזה אתה רוצה להיות מאוד שותף, בדברים המרכזיים, כמו לכבד, להתרגש ביום העצמאות, או לכבד את יום השואה, כזה. כל מיני כאלה סמלים שהם עם משמעות מאוד חזקה של זהות.

השאיפה להיות חלק מהקולקטיב הישראלי מתפקדת כגורם משמעותי בעיצובה של תחושת החרטה ביחס לסרבנות החברתית. הדוברים מפנימים בדיעבד את התפיסה שלפיה עצם חברותם הרשמית בקהילה הלאומית מטילה עליהם את החובה לקחת חלק פעיל בקידום מטרותיה. למרות שתפיסה זו, כאמור, חוזרת בה מעיקרון יחסי החליפין שהניע את הסרבנות החברתית, היא מבטאת לכשעצמה טקטיקת מיקוח על התגמולים הלא-קונקרטיים שהשירות הצבאי טומן בחובו – תגמולים רגשיים שמתעצבים סביב ציר השייכות לקהילה הלאומית. במלים אחרות, התמורה המעשית הנמוכה שמופקת מהשירות הצבאי נתפסת בדיעבד כגורם זניח ולא-רלוונטי, בהשוואה לתחושות החיבור, השייכות, וההכללה בקולקטיב שמושגות באמצעות השירות, או בנסיבות הקיימות, באמצעות הנסיגה מהסרבנות החברתית.

ההשתייכות היא רגש שמבטא את הצורך האנושי-אונטולוגי "להרגיש בבית", אולם המושאים, הממדים והביטויים של ההשתייכות הקולקטיבית מובנים לתוך הזהות העצמית באופן דינמי, ומושפעים במידה רבה מהמיקום היחסי של הפרט במערכת החברתית (Yuval-Davis, 2011). בישראל, יהודים ממיקומים אתנו-מעמדיים מוחלשים נוטים לאמץ רעיונות לאומיים כמסמנים רטוריים של הכללה חברתית, מאחר שאלה מהווים את המקור הזמין ביותר עבורם להשתייכות לקולקטיב (Mizrachi & Herzog, 2012). נטייה זו מתורגמת לאסטרטגיה הייחודית שמתפתחת במעמד הפריפריאלי ביחס לאי-השירות בצבא. כדי לנטרל את סכנת ההדרה הכפולה שמרחפת עליהם – כבני המעמד המוחלש שמעורבים בפעולה מתויגת חברתית – המסתייגים מהסרבנות החברתית פונים בדיעבד למשאבים הנגישים עבורם ומדגישים את נאמנותם ואת השתייכותם לקולקטיב היהודי-לאומי. בכך הם מבקשים לחזור לחיקה החם והמוגן של ההכרה הממסדית, לשפר את מיקומם החברתי ולאשרר את זהותם העצמית המאווימת.

הערכים הקולקטיביים (הלאומיים, האזרחיים, החברתיים), וכן המשמעויות האישיות והזהותיות שנובעות מהם, הם לא היחידים שמשותפים בסימון הבחירה שלא לשרת בצבא כמהלך מוטעה. לצידם פועל ומשלים את התהליך גם הרובד הפסיכולוגי שדבק בשירות הצבאי בישראל, ושמבנה אותו כסימן למסוגלות, ליכולת אישית, ולהתבגרות תקינה. כך למשל תיארו שני מרואיינים את ההשפעות של אי-השירות בצבא על חייהם:

היום אני מצטערת שלא עשיתי [צבא] [...] כי אני חושבת שזה נותן ביטחון, וזה תורם הרבה, וזה משנה גם את האופי של הבנאדם, זה נותן לו הרבה ערכים, אני חושבת.

כאילו אני רואה, אני רואה כאילו מסביבי ולאחורה, ואני מצטערת. [...] זה מחזק את הבנאדם, זה נותן לו יותר ביטחון. [...] מסתכלים על בנאדם שעשה צבא בעין אחרת, אני חושבת. בעין יותר טובה. שהוא שירת, שהוא תרם למדינה, שהוא לא איזה פושטק. [...] יוצא לי הרבה פעמים להגיד: איך לא עשיתי צבא? איך לא עשיתי? לעצמי. ש[הצבא] זה גם חוויה. הרבה אומרים שזה חוויה. [...] נראה לי שזה היה גורם לביטחון, ולהרגיש שאני יותר מוצלחת (רויטל, בת 31, מובטלת, לא התגייסה לצבא).

זה השפיע בן האיש-פנימי, שפעם ראשונה בחיים היה קשה, ובמקום להילחם הרמתי ידיים. פה התחלתי להתמודד עם ההבנה שיש לי איזושהי חולשה מסוימת. כי כשקשה, אני לא נלחם, אני קם ובורח. הצבא נותן לך הרבה-הרבה דברים. אחריות, מסוגלות, ראייה של דברים, ראש גדול, נותן לך אחריות שבשום מקום אחר לא תמצא. [...] אני מצטער שיצאתי מהצבא, עד היום. [...] עד היום אין לי שום דבר. למה? בגלל החולשה הזאת. אני לא מצליח להחזיק את עצמי בעבודות. אני לא מצליח להחזיק את עצמי בחיים. אני לא מצליח להתמודד עם דברים, לבוא מול בנאדם ולדבר אתו מה אני מרגיש. למה? כי אני רגיל לברוח. וזה כבר משפיע. [...] זה בדיעבד כי יצאתי מהצבא, וכי הרמתי ידיים פה, וכי לא נלחמתי פה, וכי כשהיה קשה עזבתי פה, ועזבתי פה. ואת כל זה עזבתי כי פעם אחת הייתי צריך להילחם וללמוד איך לעשות את זה, ולא עשיתי את זה (דרור, מובטלת, בן 31, שירת כשנה בצבא, שהה בכלא צבאי כארבעה חודשים במהלך שירותו).

רויטל ודרור תופסים את אי-שירותם בצבא כביטוי מרכזי או כגורם מעצב של חולשה אישיותית דומיננטית ורבת-השפעה על חייהם. תפיסה זו נעוצה בהפנמת הרעיונות שמנרמלים את השירות הצבאי בישראל ושמבנים אותו כשלב שגרתי ומעצים בהתפתחות לעבר בגרות וגבריות (Lomsky-Feder & Ben-Ari, 2010). בעוד שהמרוואיינים מהמעמד הפריבילגי נוטים לזהות את הצבא כארגון טוטלי, שמטיל על הפרט פרקטיקה תובענית מעל ומעבר למקובל בזירה האזרחית (כפי שפירטתי בפרק הקודם), עמיתיהם מהמעמד הפריפריאלי מתקשים להשתחרר מהעמדה הרווחת שלפיה השירות הצבאי הוא שלב "טבעי" וחיובי במסלול החיים. הבדל מהותי זה ממסגר באופנים שונים את "קשיי ההסתגלות" של הפרט למערכת הצבאית. במיקומים הפריבילגיים, קשיים אלה נתפסים כאינהרנטיים למערכת הצבאית (שנתפסת כדכאנית

במהותה), ואילו במיקומים המוחלשים, קשיים אלה נתפסים כאינהרנטיים לפרט. כתוצאה מכך, המרואיינים בני המעמד הפריפריאלי נוטים לתפוס את בחירתם שלא לשרת כמהלך שמטיל דופי לא רק במחויבותם הקולקטיבית, אלא גם בהתפתחותם, באופיים ובזהותם הבוגרת.

על מנת לפצות על המחירים האישיותיים-פסיכולוגיים שגובה לתפיסתם אי-השירות בצבא, חלק מהמרואיינים נוקטים בהתנהגות מתקנת:

לא היה לי מספיק את השכל ואת ההיגיון לדעת לבד שזה לא מקובל, שזה לא נכון. אבל בסדר, בגלל זה אני נלחמתי שהבת שלי תתגייס, ואמרתי לה שאסור לך לפספס. הטירונויות שלה הייתה בפרדס-חנה, ולא התעצלתי, הייתי לוקחת אותה ביום ראשון בבוקר עד פרדס חנה. כאילו ויש לה רכבת שהיא יכולה להגיע עד לשם, ואוטובוס. אני משקיעה. כאילו אם אני יודעת שיש משהו שהוא כדאי וצריך, אני שמה במאה אחוז שלי. [...] אמרתי לה: אני פספסתי, אני הפסדתי ואני מצטערת על זה שאני לא זכיתי להיות בצבא. אני באמת מצטערת. [...] זה תהליך בחיים שחובה לעבור אותו, חבל לפספס אותו. לעבוד? כל החיים שלנו אנחנו נעבוד. להתחתן? גם כן, תתחתני בעזרת השם. ילדים, משפחה, בית: יהיה לך. אבל זה שלב שאת צריכה לעבור אותו. אם לא עברת אותו ודילגת מעליו, פספסת אותו, אי-אפשר להחזיר אותו [...] גם אותם המלים, מה שאמרתי לילדה אמרתי גם לו [לבן שלי]. [...] אני אמרתי לו: אתה תתגייס ואתה תהיה כמו כולם [...] תהיה, תשרת, תיתן למדינה, תתרום למדינה את החלק שלך ואחר-כך תמשיך לעבוד, אתה תעבוד כל החיים שלך, אל תדאג. [...] היו לי המון מלחמות אתו. [...] הוא נפקד כבר שבוע ימים [...] אמרתי לו: תלך, תחזור, אתה לא עושה בלאגן עכשיו, אתה חוזר (אורלי, סייעת חינוכית, בת 41, לא התגייסה לצבא).

השירות הצבאי הוא אמנם חוויה שהפרט יכול לממש רק בזמן המוגבל של גיל ההתבגרות, אך היטמעותה של החוויה במסלול החיים הנורמטיבי בישראל הופכת אותה לעל-זמנית בהקשרים הרחבים של העברתה מדור לדור. על-זמניות זו היא שמאפשרת לאורלי (ולמרואיינים נוספים) להתמודד עם החרטה על אי-שירותם בצבא באמצעות העברת מסרים "מתקנים" לילדיהם – מסרים שמדגישים את החשיבות האישית והקולקטיבית של השירות הצבאי. גיוס ההתנסות

העצמית כמשאב חינוכי, והצבת העצמי כמודל שלילי מול הדור הבא של המועמדים לשירות ביטחון, מאפשרים "לרכך" את התיוגים שנלווים לאי-השירות בצבא ולהחזיר את התחושה האבודה של השתתפות פעילה בקידום המטרות הלאומיות.

דוגמה נוספת, הפעם מהעיתונות, להתנהגות המתקנת שנלווית לתחושת החרטה ביחס להימנעות משירות צבאי, מספקים דבריו של שלומי אביטן, צעיר בן 36 שנולד ושגדל בשדרות. אביטן, שהיה בעבר עברייך ונרקומן, עוסק כיום בטיפול בבני נוער בסיכון, והוא אף מעלה (יחד עם שני גברים נוספים) מופע חינוכי שבו הוא חושף את סיפורו האישי בפני תלמידי תיכון. אביטן מייחס את תהליך ההידרדרות שלו לסמים ולעבריינות לעובדה שלא שירת בצבא, ואילו את תהליך השיקום ו"החזרה למוטב" שלו הוא כורך עם החרטה על שבחר שלא לשרת. כך הוא מספר:

לא ראיתי את עצמי מתגייס. כשהתניצבתי בלשכת גיוס אמרו לי שלפי הנתונים אני יכול להתגייס ושיעזרו לי לאורך השירות אם רק ארצה, אבל לא רציתי. היום אני יודע ששלוש השנים בצבא הן קריטיות, ואם הייתי מתגייס, לא היה קורה אתי מה שקרה, אבל אז הייתי במקום אחר לגמרי. רציתי לעשות בוכטות כסף ולהיות עם אלו שהיו בעיני הגברים האמיתיים. היום אני עושה תיקון ומרצה לחיילים בלי לקחת אגורה (מידן, 2016 : 24).

תחושות החרטה וההפסד המתעצבות ביחס לבחירה שלא לשרת בצבא משפיעות גם על ההתנהגות של המרואיינים במישור של האינטראקציה היומיומית. כך למשל מספר תומר (מכונאי רכב, בן 28, שירת כחודש כחייל מקא"מ בצבא):

תראי, בגלל שעבר כל-כך הרבה זמן, אז מותר לי לספר את הסיפור ולשקר לעצמי. זה אומר שהיום אם מישהו אחר גם ישאל אותי, אז אני יכול לספר לו את הסיפור הזה באלף דרכים שונות, אם אני ארצה. אני אבחר איך לספר. איפה שהוא זה יהיה האמת, אבל האמת שלי. אבל בכנות עם עצמי, אני לא מאמין שניסיתי. [...] אני חושב שאם הייתי מנסה, הייתי מצליח. [...] פשוט אני משתדל, כשמדברים על צבא או מדברים על זה, אני משתדל לזרום בשיחה. [...] איכשהו אני כן מבין את השיחה, בסופו של דבר, מתחבר למה שמדברים. אבל לא בקטע של להתערב בשיחה. בקטע של להבין. [...] וגם,

כן הייתי רוצה להוסיף לקורות חיים שלי, בלי קשר למה אני אעבוד או לא עובד, שעשיתי צבא. [...] הרבה עבודות לא ניגשתי כי ידעתי מה הרף שהם מבקשים. אז בוא נגיד שמנעתי מעצמי להיפגע, בידיעה של מה אנשים מחפשים. כשאני בא לריאיון עבודה, כשאני בא לעבוד באיזה מקום, אז בואי נגיד שאני מקצר את התהליך של זה, לא מושך את השיחה, כי אין פה מה למשוך יותר מדי מבחינת עבר ורקע. [...] אני בנאדם שנורא רוצה לתרום למדינה. זה קצת הפתיע אותי שוויתרתי מהר על הצבא. אין לי דוגמה להגיד לך באיזה דרך אני אוהב את המדינה, במה זה מתבטא, אבל אני יודע שאני אוהב את המדינה, ורציתי לתת ולשרת. אבל לא יודע, בתקופה ההיא יכול להיות שחשבתי על עצמי יותר.

תומר מכיר את מגוון הדרכים שבאמצעותן אפשר למסגר את סיפור ההימנעות משירות צבאי שלו. הוא גם מודע לכך שכל אחד מהסיפורים האפשריים האלה מתבסס, במידה כזו או אחרת, על גרעין של "אמת". יחד עם זאת, בינו לבין עצמו (ומולי כמראיינת), הוא בוחר לחלץ מתוך ההתנסות האישית שלו דווקא את הסיפור שמתייג אותו חברתית, זה שמאשים את העצמי ואת אישיותו ה"אנוכית" בפעולה. קשיי ההסתגלות שהובילו בזמנו לכך שביקש להשתחרר מהצבא נתפסים בדיעבד כתירוצים לא תקפים, בכפוף לתפיסה המיליטריסטית שלפיה השירות הצבאי הוא מהלך שאותו כל פרט מסוגל לעבור, ובכפוף לזיהוי של העצמי כאזרח נאמן שאוהב את מדינתו. מהלך הדה-לגיטימציה של ההתנהגות העצמית מוביל לבושה, שמצידה מתורגמת לשלל טקטיקות של הסתרה, השתקה עצמית והימנעות מאינטראקציות עם אחרים – טקטיקות שנועדו למנוע את התעוררותה של הבושה ה"רדומה" או את החשיפה של העצמי לסנקציות חברתיות ומקצועיות.

בדומה לתומר, גם אמיר, עובד בשוק ההון בן 41 ששירת כשלושה חודשים בצבא, מתאר טקטיקות של הסתרה חברתית ביחס לאי-שירותו בצבא:

קודם כל, בקטע החברתי, בואי נגיד ככה, תמיד אני הצנעתי את זה, זאת אומרת לא הלכתי ונופפתי בזה. אם אנשים מדברים, אז אני לא בדיוק הייתי בשיחה, בנושא שיחה וזה [...] באיזשהו מקום כאילו נשארתי קצת בצד. בקטע המקצועי, אז הרבה פעמים, זאת אומרת לפחות במקומות [העבודה] הראשונים, אז אתה רושם קורות חיים, מה כבר

אתה יכול לרשום? יש לך השכלה ויש לך שירות צבאי. מקום עבודה ראשון או שני – זה מה שאתה יכול לרשום. אז הייתי צריך איכשהו להצניע את זה. [...] ועם בחורות נגיד, תמיד הצנעתי את זה באיזושהי צורה. [...] בהיכרויות בכלל, להכיר וזה, הצנעתי את זה. [...] די התחמקתי מזה, כאילו זה לא דבר שעלה [...] פשוט הבנאדם הנבון לא נכנס למלכודת שהפיקח יודע לצאת ממנה.

אמיר מספר שהוא נוהג "להצניע", כלומר להסתיר, את העובדה שלא השלים את שירותו הצבאי. הסתרה זו מתרחשת בזירות חברתיות, תעסוקתיות ורומנטיות. בדומה לתיאור של תומר, גם ההסתרה של אמיר נועדה למנוע את התעוררותה של הבושה שמופעלת עליו כשהוא "נתפס בקלקלתו", כלומר מתגלה על ידי אחרים כמי שיזם את שחרורו מהצבא. דברים אלה מבטאים את המודעות העצמית הגבוהה של הדוברים למבט החברתי שמתייג אותם, זה שנוקט בגישה חשדנית כלפי כל אלה שלא-משרתים בצבא, מתייחס אליהם בהכללה כ"משתמטים" ומייחס להם ליקויים אישיותיים כאלה ואחרים.

סקטיקות ההסתרה שמגלמות את הבושה של המרואינים עשויות לחדור אפילו לזירה האינטימית ביותר של היחסים המשפחתיים. שתי דוגמאות לכך מובאות בדברים הבאים:

אני דיברתי [עם הילדים שלי] מה הם צריכים לעשות אם הם גרים בארץ. [...] צריך לתרום למדינה. אז הם אמרו לי: אמא, את לא שירתת. אמרתי: נכון. [...] שיתפתי אותם. אבל אני המצאתי להם סיבות, בריאותיות [...]. מה את רוצה שאני אגיד להם? [...] אמרתי: הייתי נורא-נורא אנמית, ההמוגובלין שלי היה מאוד נמוך, אז לא יכולתי להמשיך, וזהו זה (שולי, עובדת מטבח, בת 51, שירתה כחצי-שנה בצבא).

הילדים ממש לא [יודעים]. זה עולה לפעמים. [...] אני מתחמק באלגנטיות, אבל מצליח. [...] תראי, זה סך-הכל סוד שלא כיף להתפאר בו. [...] מה אני אגיד? מה? למה לא התגייסת? אין לי תשובה. אין לי תשובה. אני לא יודע מה לענות להם. לפעמים עולה הנושא הזה, אז אשתי שירתה באילת שמה, באיזה בסיס, ו"רגע אבא, איפה אתה שירתת?" אז ישר אשתי גם כן, כזה נכנסת ושואלת אותי איזה שאלה ככה. אמרתי לך, מעבירים נושא. מה נעשה? זה דבר שאני מאוד-מאוד מתבייש בו. מאוד-מאוד (אילן, עובד בחנות, בן 54, לא התגייס לצבא).

שולי מסתירה מילדיה את הנסיבות שהובילו להימנעותה משירות צבאי. אילן מסתיר מילדיו את עצם העובדה שלא שירת בצבא. טקטיקות ההסתרה של שניהם כרוכות בהתחמקויות, בשקרים, ובמניפולציות מול האנשים הקרובים להם ביותר, והן מצביעות על עומק ההפנמה של ההימנעות משירות צבאי כפרקטיקה לקויה ומביישת.

לפי סרטור (1943 [2007]), הבושה היא מנגנון רגשי שצומח מתוך הכפיפות למבט של האחר, והיא מבטאת את "ההרגשה הקדמונית שישותי [נמצאת] בחוץ, מעורבת בישות אחרת, ובתור שכזו היא חסרת כל הגנה". הבושה הטחורה, ממשיך סרטור, "אינה הרגשה שהנך אובייקט מגונה זה או אחר, אלא באופן כללי ההרגשה שהנך אובייקט, כלומר ההרגשה שאני מזהה את עצמי בתוך הישות הפגומה, התלותית והקפואה הזו שהנני בשביל האחר" (שם: 114). התעצבותה של הבושה בעת החיכוך עם האחר וכתוצאה ממנו הופכת אותה לתופעה חברתית, לרגש שמתעצב כתגובה לנורמות ולציוויים החברתיים. מכאן שאין למקם את הבושה בתחום של היצרים או הפתולוגיות הפנים-נפשיות, אלא יש לראות בה השתקפות של ההגמוניה ושל מנגנוני הויסות והנרמול החברתיים (זיו, 2008; Scheff, 2000).

הנטייה של המרואיינים בני המעמד הפריפריאלי לחוש בושה ביחס לאי-שירותם בצבא מסמנת אפוא את האתר שבו מתממשים יחסי הכוח הסוציו-פוליטיים. זאת בפרט על רקע הנטייה של הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי לחוש השלמה כמעט-מלאה, ולעתים אפילו גאווה, ביחס לאותה פעולה. למרות שהאחרונים עשויים לחוש גם אשמה ביחס לבחירתם שלא לשרת בצבא, מדובר בתחושה מינורית יחסית, מה גם שהאשמה חסרה את האינטנסיביות השלילית שמאפיינת את הבושה ומוגבלת רק להתמודדות פנימית, ולא חיצונית-חברתית, עם הפעולה.²¹ דפוסים מעמדיים אלה מצביעים על כך שהשיחים שמתייגים את ההימנעות משירות צבאי מחלחלים בעיקר לחוויות של המוחלשים שלא שירתו. במלים אחרות, הבחירה האינדיבידואלית שלא לשרת בצבא יוצרת תחום רחב יותר של היעדר הכרה ושלילת זהות במיקומים הפריפריאליים, בהשוואה למיקומים הפריביליגיים, בחברה הישראלית.

²¹ על האשמה שמתעצבת בקרב הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי, ועל ההבדלים בינה לבין הבושה שנוטה להתעצב בקרב עמיתיהם מהמעמד הפריפריאלי, עמדתני בהרחבה בפרק 3 לעיל.

את הבושה של הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריפריאלי אפשר לראות אפוא כ"שליטה סימבולית", כלומר כצורה מורכבת, נסתרת ובלתי-מורגשת של שליטה (Bourdieu, 1991). במקרה הנדון, שליטה זו אינה משתקפת בציות לנורמות, אלא בהפנמה (בדיעבד) של ההתנהגות הקונפורמית כנורמה רצויה (Foucault, 1991). במובן הזה, תחושת הבושה שמתגבשת כתוצאה מהבחירה שלא לשרת בצבא היא האתר שבו הפרט מקבל על עצמו את מערכת הכוח הדיסקורסיבית ומשתתף בשליטה שהיא מפעילה עליו.

יחד עם זאת, אני מציעה לראות בשיח הבושה והחרטה של המרואיינים שנוקטים בסרבנות החברתית המסתייגת לא רק תוצר פסיבי של כוחות חברתיים מכפיפים, אלא גם דרך יעילה להתמודד עם כוחות אלה ולהכליל את עצמם בתחום הזהויות שזוכות להכרה חברתית. הצעה זו נשענת על הפרספקטיבה הסוציולוגית לניתוח רגשות, שמציעה לראות ברגשות האנושיים פעולה חברתית שמעצבת את היחסים החברתיים (Lutz & Abu-Lughod, 1990). במובן הזה, רגש הבושה (ובפרט השיח עליו) עשוי לפעול כצורה של הון, שמאפשר לפרטים להתגבר על ההשלכות האישיים והחברתיות הפוגעניות שנלוות למעשיהם (Ahmed, 2004).

האסטרטגיה שמגולמת בשיח הבושה של הדוברים מכוונת ל"ריכוך" התייגים החברתיים והעצמיים שמוטלים עליהם, ולסימון זהותם העכשווית כראויה ולגיטימית יותר. מנגנוני הכוח והריבוד החברתי של המערכת הצבאית אינם נסתרים מעיניהם, והם מוטמעים בנסיבות ובהצדקות שהובילו לבחירתם שלא לשרת בצבא. יחד עם זאת, אימוצה בדיעבד של עמדה קונפורמית, שכרוכה בחרטה, הסתרה ובושה, מכוון לעיצוב מחדש של היחסים עם הנורמה. עמדה זו מבקשת להכליל בטווח הזהויות הזוכות להכרה חברתית גם לא-משרתיים-בצבא ש"חזרו למוטב" (בדמות האימוץ של תפיסות מיליטריסטיות ורפובליקניות מקובלות) או "ששילמו את חובם" לחברה (בדמותה של הפגיעה האישית המגולמת בבושה). באופן פרדוקסלי, דווקא נרטיב הבושה הוא זה שעשוי, במיקומים הפריפריאליים, "לטהר" את ההתנהגות המתויגת חברתית ולצמצם את המשטור ואת האיום החברתי שמוטלים עליה. דרך התמודדות זו אינה משוחררת לחלוטין מיחסי הכוח, אך היא גם מגמישה אותם לצרכים של הפרט, הנגזרים ממיקומו בסדר החברתי.

בעוד שהמרואיינים שמסתייגים בדיעבד מהסרבנות החברתית מבטאים, בתפיסותיהם העכשוויות, תחושות מפויסות כלפי הצבא והמדינה, המרואיינים שנוקטים בסרבנות החברתית

המתמשכת מביעים עלבון ותרעומת כלפי מדיניות ההסללה של הצבא, כסוכן מרכזי של המדינה. למרות הבדלים בולטים אלה, שני טיפוסים השיח שבני המעמד הפריפריאלי מגבשים ביחס לאי-שירותם בצבא מופעלים על ידי כוח מרכזי משותף – השאיפה לכוון קשר משמעותי עם המדינה ולהיכלל בגבולות הקולקטיב הלאומי-הגמוני. בטיפוס השיח הראשון ("סרבנות חברתית מתמשכת"), שאיפה זו מובלעת בתוך הדברים, אך היא מתפקדת כגורם מכונן בעיצוב הסרבנות החברתית ותחושות התסכול וההתמרמרות שהיא מעוררת. בטיפוס השיח השני ("ניסיגה מהסרבנות החברתית"), שאיפה להכללה משתקפת בהסתייגות ובדה-לגיטימציה של מהלך הסרבנות, והיא מנוסחת באופן מפורש יותר. הדגמה מובהקת לשאיפה זו סיפק יצחק (עובד בתחום הטלוויזיה, בן 37, שירת בצבא למעלה משנה) שסיפר כי פנה לרשויות הצבא בבקשה להתנדב לשירות מילואים, והתייחס כך לאי-ההשלמה של שירותו הצבאי הסדיר: "ניסיתי, זה לא הלך, את יודעת, נפרדנו כידידים ואני מאוד מקווה שהיחסים יבשילו לידי קאמבק".

תהליכי המשא-ומתן המוטעמים בסרבנות החברתית, על שתי צורותיה, מכוונים אפוא לשיפור מיקומם האישי של הדוברים במערכת הצבאית והחברתית ולשיפור תחושת ההשתייכות שלהם לקולקטיב הלאומי. תהליכים אלה בולטים על רקע הנטייה ההפוכה שהתגלתה בקרב המרואיינים מהמעמד הפריבילגי – להתרחק מההגמוניה שמתוכה צמחו ולכוון זהות נון-קונפורמית במובנה הרחב. במובן הזה, נראה כי הפריבילגיה המרכזית שחסרה לנמנעים מהמעמד הפריפריאלי, ביחס לעמיתיהם מהמעמד הפריבילגי, היא סימבולית-רגשית ולא כלכלית. ניתן לומר כי מה שנשלל מהם במישור המבני היא התחושה המובנת מאליה של שייכות לקולקטיב, שאינה מבטאת משאת נפש ושאינה זקוקה לאשרור דרך קריטריונים של תרומה ל"טוב המשותף".²²

4.3 דיון: סרבנות חברתית ו"הפוליטיקה של המוחלשים"

התמורות הפוליטיות והחברתיות שהתחוללו בעשורים האחרונים בישראל העמידו את אחיזתן של הקבוצות הפריפריאליות בצה"ל. חברי קבוצות אלה, בהם צעירים ממיקומים אתנו-

²² בפרק 5 להלן ארחיב טענה זו ואראה שהמרואיינים בני המעמד הפריבילגי נהנים מתחושה מובנת מאליה של שייכות וקבלת הכרה מהמדינה, שמתפקדת כהון אזורי שנשלל מהמרואיינים בני המעמד הפריפריאלי, ושמקל על ההתמודדות עם הבחירה שלא לשרת בצבא.

מעמדיים מוחלשים, קיבלו הזדמנויות חדשות להשתלב ולהתקדם בשורות הצבא, והם ממלאים בהדרגה את הוואקום שנוצר מעזיבתם של אשכנזים מהמעמד הבינוני-חילוני את המדרגים הגבוהים במערכת (לוי, 2007). בד בבד לתהליך זה, השתמר והתבסס בפריפריה החברתית בישראל זרם נגדי, שבו מזרחים מהמעמד הנמוך מסרבים להיענות לקריאה לשרת בצבא, מאחר שהם רואים בשירות חוויה לא משתלמת, נצלנית וזרה לחייהם (עמור, 2010).

למרות שאי-נכונותם של צעירים ממוקומים מוחלשים לשרת בצבא מייצגת תופעה חברתית מוכרת, שאינה נסתרת גם מעיניה של המערכת הצה"לית, קיים אלם מחקרי לגביה. היעדרו של מחקר שמתמקד בתופעה בולט במיוחד על רקע הכתיבה הרחבה והמבוססת שלה זכתה לאורך השנים צורה אחרת, כנראה קטנה יותר בהיקפה, של אי-ציות לחובת השירות הצבאי בישראל – הסרבנות הפוליטית-מצפונית (למשל: אבינרי, 2001; אלגזי, 2004; מנוחין, 2006; Helman, 1999; Weiss, 2011). באופן הזה, המחקר משתתף בתהליכי ארגון השיח שמותירים את ההימנעות משירות צבאי במעמד הפריפריאלי מחוץ לגבולות הדיון הציבורי, ושמשמרים כמובן מאליהם את ההנחה שלפיה תופעה זו משקפת עזובה חברתית נטולת הקשרים פוליטיים.

סיפוריהם, המושתקים עד כה, של נמנעים משירות צבאי מהפריפריה החברתית בישראל חושפים את מנגנוני הכוח הסוציו-פוליטיים שמתוכם ושנגדם הם פועלים. בפרק זה ביקשתי להראות שסוכנים חברתיים אלה נוקטים בסרבנות חברתית, ושהם מבטאים בפעולתם התנגדות למערכת ההסללה הצבאית ולאופן שבו היא מנציחה את היחסים החברתיים-מעמדיים. הראיתי גם שהסרבנים החברתיים עשויים לנסח את התנגדותם במלים מפורשות ולשמור על הצדקותיה לאורך זמן, או לחילופין, לנקוט בהתנגדות עמומה, רגעית וחולפת. כך או אחרת, זוהי פרקטיקה שניסיונותיה וכוונותיה האינדיבידואליות מהוות צורה של מחאה מעמדית, שתובעת הזדמנות שווה לתרום למפעל המדינתי, צדק בחלוקת המשאבים הקולקטיביים ומעל לכל – הכרה חברתית.

הסרבנות החברתית צומחת כתגובה לתמורה החומרית והסמלית הנמוכה שפרטים ממוקומים פריפריאליים מפיקים משירותם הצבאי. מניעים אלה, שמשויכים למישור האישי-תועלתני, לא מבטלים את ממדי ההתנגדות הטמונים בפעולה, אלא עולים בקנה אחד עם הכוחות שמניעים את הצורות השונות של מאבקים במעמדות הנמוכים. פרטים ממוקומים מוחלשים נוטים לנסח את מחאתם באמצעות דימויים אינטואיטיביים של (אי-)צדק (הונת, 2008), שכוללים חוויה של

מחסור בצרכים חומריים (Scott, 1985), או תחושה, לעתים עמומה, של עלבון ובושה עקב אי-קבלת הערכה חברתית (Honneth, 1995). כפי שהראיתי בפרק זה, שני הסוגים האלה של "דימויי צדק אינטואיטיביים" נמצאים בליבה של הסרבנות החברתית בישראל.

מיקומם הפריפריאלי של הסרבנים החברתיים מעצב גם את הטקטיקה שבאמצעותה פעולתם מתממשת כדפוס מובחן של התנגדות. בעוד שהסרבנות הפוליטית שואבת השראה ממסורת מפוארת של אי-ציות אזרחי, שהפומביות היא מרכיב אינהרנטי בהגדרתה (מנוחין, 2006), הרפרטואר התרבותי שעומד לרשותם של הסרבנים החברתיים מכתוב התנגדות לא-מאורגנת שפועלת בתחום היעדים הקונקרטיים ולא במישור הגלוי לציבור. חוסר הנראות המוסדית של הפעולה הוא תוצר של התנאים החברתיים ושל המשאבים התרבותיים הזמינים לחסרי הפריבילגיות, והוא ביטוי מרכזי ל"פוליטיקה של המוחלשים" – פעולה נסתרת (במקרה הזה, מהעין הציבורית) שמכוונת להקלה ביחסי הכוח המעמדיים, ושצפויה להיות יעילה יותר עבורם, בהשוואה לפעולה ה"הירואית" של התנגדות פומבית (Scott, 1985).

דפוס נוסף שמאפיין את הסרבנות החברתית מתגלה בטקטיקות העימות הישיר עם נציגי המערכת הצבאית שמקדימות את הפרקטיקה. כאמור, הסרבנים החברתיים נוטים לנקוט בהפרות משמעת, אי-ציות לפקודות, נפקדות ועריקות, כאמצעי לקבלת הפטור משירות צבאי. זאת בדומה לטקטיקות המיקוח שננקטות על ידי חיילים בתפקידי צווארון (ששון-לוי, 2003), ובניגוד ברור לעמיתיהם (במישור של השיח), הנמנעים משירות צבאי מהמעמד הפריבילגי, שנוהגים לפנות מלכתחילה לערוצים הממוסדים במערכת כדי להשתחרר מהצבא. טקטיקות העימות של הסרבנים החברתיים הן ביטוי למשא ומתן שהם מנהלים על מקומם בסדר הצבאי והחברתי ולכן הן טעונות לכשעצמן במשמעויות פוליטיות. יתרה מזאת, טקטיקות אלה מקרבות את הסרבנים החברתיים לאחד הקריטריונים המרכזיים שבאמצעותם הסרבנות הפוליטית מצדיקה את עצמה – נכונותם של מבצעה לשאת בתוצאות המשפטיות של הפעולה, בפרט מאסר בכלא צבאי (אבינרי, 2001). בדומה לסרבנים הפוליטיים, גם הסרבנים החברתיים מביעים, הן בדיבורים (מול נציגי המערכת הצבאית) והן במעשים (בטקטיקות שנלוות לסירובם) את נכונותם, שאף מתממשת במקרים רבים, להיכנס לכלא. גם במובן הזה, מתגלה קו הפרדה רופף ועמום בין אלה שהשיח מכליל תחת הקטגוריה "סרבנים" לבין אלה שמודרים ממנה.

מכאן שהסרבנות החברתית מתעצבת, לטענתי, כפרקטיקה של התנגדות, שמאפייניה הלא-קונבנציונאליים נעוצים במיקום הפריפריאלי של חבריה. זוהי התנגדות אינדיבידואלית, לא מאורגנת, לא פומבית, נטולת תכנית פעולה, הנהגה ומניפסט רשמי. אף שדפוסים אלה מדירים את הנמנעים משירות צבאי מההגדרות הדומיננטיות של מה שראוי להיחשב כאקט פוליטי (או במקרה הזה: כסרבנות), הם מתגבשים לאוסף של פעולות שמצליחות להשתחרר מיחסי הכוח ושמרחיבות את גבולות המאבק של המעמדות המוחלשים לתחום הצבאי-ביטחוני.

אולם אותם דפוסים מובחנים, שמאפשרים ל"פוליטיקה של המוחלשים" לחמוק מסוג מסוים של שליטה, הם גם אלה שמגבילים את כוחה. מאחר שההתנגדות האינדיבידואלית מגיעה ללא הנחיות, תוכן מוגדר, הסדרים תומכים וקבוצת שייכות לגיטימית, היא מאופיינת בחוסר יציבות ונוטה להתערער בקלות יחסית. במלים אחרות, פרקטיקת ההתנגדות האינדיבידואלית של המוחלשים מצליחה אמנם להשתחרר מצורה קונקרטיית, אחת מיני רבות, של הכוח, אך מאותו רגע ואילך, היא חסרה מרחבים אלטרנטיביים תומכים שיקלטו אותה ושיספקו לה את ההכרה והשייכות שהיא זקוקה להם. בנסיבות אלה, המתנגדים עשויים להפנים, במידה כזו או אחרת, את הנורמה המדינתית כהתנהגות רצויה, למסגר את ההתנגדות שלהם כשיבוש לא רצוי בחייהם, ואף להביע הסתייגות, חרטה ובושה ביחס להתנגדותם. בכך שלוחותיו המסועפות של הכוח משתלטות מחדש על המתנגדים, ומתעלמות מהניסיונות לחתור תחתיו, כאילו לא קרה דבר.

פרק 5: בין גאווה לבושה – הימנעות משירות צבאי

מפרספקטיבה אתנו-מעמדית

זה דבר שאני מאוד-מאוד **מתבייש** בו. מאוד-מאוד. לעומת מה שאני רואה היום. כאילו איך אני מוכן לעזור, ולתת, ולתרום מהזמן שלי [...] זה בושה. זה לא פייר. מה? אתה בא למדינה, אומר: "רגע, מה מגיע לי?" [...] אוקיי, אז עכשיו אני צריך גם לבוא ולהגיד מה מגיע לכם. ואז אני מרגיש פה שכאילו **פקששתי** (אילן, עובד בחנות, בן 54, מזרחי, מעמד פריפריאלי).

אני עבדתי עכשיו בזכוכית, היה אתי בחור – הוא היה קרבי, הוא איבד חברים, הוא יודע מה זה. וואלה, הייתי מסתכל עליו בגאווה. [...] עכשיו, שאחד כזה ישאל אותי מה אתה עשית [בצבא], אני מאמין שהייתי מאוד **מתפחד** לספר לו את הסיפור שלי (דרור, מובטל, בן 31, אשכנזי, מעמד פריפריאלי).

אני יושב עם בן-דוד שלי, שואלים אותנו מה הוא עשה בצבא, הוא אומר: מגי'בניק, והוא מלא גאווה. [...] כשאני יושב ליד אנשים כאלה, כי זה הרבה מהמשפחה שלי, אז אני **מקנא** בהם [...] ואני שמח שאותי לא שואלים מה עשיתי בצבא, כדי לא לפתוח את הנושא הזה. [...] אני גם מרגיש שאני **מתגמד** לידם, אז זה יותר קשה לי (תומר, מכונאי רכב, בן 28, מזרחי, מעמד פריפריאלי).

הייתי **גאה** בזה שיצאתי מהצבא. אמרתי את זה בכל הזדמנות. לפעמים שאלו אותי: "למה מה-מו-מי?", יש אנשים שלא אוהבים לשמוע את זה. אבל ברוב המקרים זה לא מגביל אותי בכלל (אגם, צלם ועורך, בן 29, אשכנזי, מעמד פריבילגי).

אני חושבת שזה ההחלטה הכי טובה שעשיתי בחיים שלי. [...] כי באיזשהו מקום מאוד לא מודע אני הייתי הכי נאמנה לעצמי באותו רגע. במשך החיים אחרי זה, אני מבינה, מתפשרים, צריך לקבל החלטות כי אין ברירה וזה. אבל אני שם הייתי במקום שבו הייתה לי ברירה, והלכתי עם אמת פנימית כאילו. [...] אז כן, אני **גאה** בהחלטה הזאת (שרון, מעצבת גרפית, בת 34, אשכנזייה, מעמד פריבילגי).

הרבה פעמים אני **גאה** להגיד את זה, בכל מיני סיטואציות. כי כאילו זה איזושהי בחירה שיש לה משקל פוליטי, יש לה משקל פוליטי מבחינתי. וגם לפעמים, בסיטואציות מסוימות שבהם אולי זה נתפס לא באופן חיובי, ואני לא נתקל בהרבה כאלה, אבל נגיד אם כן, אני חושב שגם תופסים את זה באיזשהו אופן פוליטי, במודע או שלא. אני חושב שגם, בכל מקרה יש לזה משמעות פוליטית בימינו (דויד, עיתונאי, בן 36, אשכנזי, מעמד פריבילגי).

דברים אלה מדגימים את ההתמודדויות והתגובות הרגשיות השונות בתכלית שצומחות במעמדות השונים ביחס להימנעות משירות צבאי. מצד אחד, בני המעמד הפריבילגי נוטים לראות בבחירתם שלא לשרת בצבא משאב סמלי מעורר גאווה. מצד שני, בני המעמד הפריפריאלי עשויים לנסח אותה כבחירה שמטילה עליהם צל כבד של בושה, ושמונעת מהם לחוש את הגאווה שמעוררת, לתפיסתם, ההשתתפות בפרויקט הצבאי. אף שהגאווה והבושה מבטאים שתי נקודות קיצון על פני ציר רחב יותר של רגשות שעשויים להתעורר בקרב הנמנעים משירות צבאי, כל אחד מהם מייצג ביתר שאת את טיפוסי השיח שמאפיינים את הנמנעים באותה קבוצה מעמדית. בעוד שהנמנעים מהמיקומים המבוססים חברתית חשים לרוב השלמה עצמית (שבמקרים רבים אף מתורגמת לגאווה) ביחס לפעולתם, הנמנעים מהמיקומים המוחלשים חברתית נוטים להפנים יותר לעומק את הממדים השליליים שמיוחסים לאותה פעולה, לחוות קשיים אישיים וחברתיים גדולים יותר בהתמודדות איתה – וכל אלה כרוכים בתחושות של עלבון וכעס כלפי הצבא והמדינה, או, לחילופין, בתחושות של בושה וחרטה על שלא שירתו בצבא.

בפרקים הקודמים תיארתי בהרחבה את סיפורי ההימנעות משירות צבאי המתעצבים במעמד הפריבילגי (פרק 3) ובמעמד הפריפריאלי (פרק 4). אחרי שעמדתי על הנסיבות, הדפוסים והמשמעויות שהפרקטיקה מקבלת בכל קבוצה מעמדית בנפרד, בפרק זה אבקש להשוות בין הסיפורים של בני המעמדות השונים, ולהתמקד בעיקר בגורמים שמכוננים את ההבדלים העמוקים ביניהם. לשם כך, חילצתי מתוך סיפוריהם של הנמנעים משירות צבאי תמות שמלמדות על התהליכים החברתיים שמעורבים בצורות ההתמודדות המובחנות-מעמדית שלהם, תוך תשומת לב מיוחדת ליתרונות שמהם נהנים בני המעמד הפריבילגי במישור הזה.

טענתי המרכזית היא כי התוצאות החברתיות והרגשות השונים בתכלית שמתעצבים בקרב נמנעים משירות צבאי ממיקומים מעמדיים שונים מושפעים מהמשאבים הזמינים לבני המעמד הפריבילגי שלא משרתים בצבא, או, במונחים בורדיאניים (Bourdieu, 1986), מסוגי ההון המגוונים שבאמצעותם פרטים מהמעמדות המבוססים משיגים יתרונות אישיים, ובמקרה הזה אפשרויות טובות יותר להתמודד עם פעולתם המתויגת חברתית. סוגי ההון האלה כוללים: הון תרבותי – שנגזר מהמשאבים התרבותיים האנטי-מיליטריסטיים (והאנטי-ממסדיים) שאליהם נחשפו בני המעמד הפריבילגי בצעירותם; הון פוליטי – שקשור בהתפתחות או בהתחזקות של עמדה שמאלית בקרבם לאורך השנים; הון תעסוקתי – שנובע מהמרחבים האלטרנטיביים

שמאפיינים את העיסוקים והמקצועות העכשוויים של בני המעמד הפריבילגי; והון אזרחי – שמתבטא בתחושה מובנת מאליה של שייכות וקבלת הכרה מהמדינה, שמאפשרת להם לערער על התכתיבים הסוציו-פוליטיים ביתר קלות.

סוגי ההון השונים מעניקים לבני המעמד הפריבילגי יתרונות יחסיים במסגרת ההתמודדות עם אי-שירותם בצבא, והם מצביעים על ההיררכיה האתנו-מעמדית המוטבעת בהתנגדות האינדיבידואלית למנגנוני הכוח הסוציו-פוליטיים של המדינה. במונחים רחבים יותר, השוואה מעמדית זו מדגימה את המבנים המפלים שבתוכם לכודים בני המעמדות המוחלשים. בעוד שההיענות לנורמות, ובמקרה הזה לחובת השירות הצבאי, לא מתורגמת בהכרח לשיפור במיקומם החברתי (Levy, 2003), דפוסי ההתנגדות שלהם חשופים למרחבי התמודדות מוגבלים ולסנקציות גבוהות, יחסית לעמיתיהם מהמעמד הפריבילגי. תהליכים אלה משתלבים היטב במכלול המנגנונים המרבדים שמשמרים את הקיטוב החברתי בהתמדה עיקשת.

5.1 הון תרבותי: התמזגות האישי עם האנטי-מיליטריסטי

רעיון ההון התרבותי, שעולה מתוך ההמשגה התיאורטית של פייר בורדייה (Bourdieu, 1986), מקבל בספרות הסוציולוגית שתי משמעויות עיקריות. הראשונה מתייחסת להון התרבותי במונחים של העדפות וטעמים תרבותיים שמבטאים את העצמי החברתי, ואילו האחרת מתארת אותו במונחים של השתתפות תרבותית שמגלמת צורה של פעולה חברתית (Yaish & Katz, 2012). בשני המקרים, ההון התרבותי משמש כלי להיבחנות (distinction) של פרטים, כלומר לסימון העצמי כבעל העדפות והתנהגויות מובחנות-מעמדית, אשר משמרות ומעצבות את הפריבילגיות שלו במערכת החברתית (Bourdieu, 1984).

בניתוח המובא להלן, המונח הון תרבותי מתאר את המשאבים התרבותיים שבאמצעותם בני המעמדות המבוססים משיגים יתרונות שמקלים על התמודדותם עם ההימנעות משירות צבאי. מסיפוריהם של המרואיינים בני המעמד הפריבילגי עולה כי כבר בשנות נעורם, כאשר נקראו לשרת בצבא, הם נהנו מחשיפה ליצירות תרבותיות שיש להן זיקה (במידה כזו או אחרת) לרעיונות אנטי-מיליטריסטיים. יצירות אלה תפקדו אצל רבים מהמרואיינים כמשאבים

תרבותיים רבי השפעה שתמכו בהחלטתם שלא לשרת בצבא, ושהקלו על הוצאתה מהכוח אל הפועל, בדרך כלל לפני מועד גיוסם הצפוי:

[הצבא] תמיד היה לי משהו מאוד מחריד. כאילו תמיד הייתי מלא אנטגוניזם כלפי זה. ורואה מדים ונבהל. נבהל מהאחידות. אני זוכר נורא להיבהל מעילום הבנאדם. כאילו בתור ילד קטן אני זוכר שהייתי מסתכל על חיילים, וכאילו הביטול של האדם, זה היה הדבר שהיה לי מאוד מצמרר. [...] ואני גם זוכר לראות את full metal jacket של קובריק, וגם ממש להבין לליבו של ההוא שמתאבד. [...] הסרט מחולק לשלושה פרקים. ופרק ראשון זה טירונות, פרק שני זה וייטנאם, ופרק שלישי זה פוסט. וזה גיבור מתחלף, זאת אומרת הגיבור הראשון מתאבד ומישהו אחר לוקח את מקומו בוויטנאם בתור גיבור. אז הסרט הזה מאוד זכור לי בתור חוויה מכוננת. [...] ואז כשהגיע הצו-ראשון שלי, אז היה לי ברור שאין סיכוי, זאת אומרת לא יעזור כלום (אלעד, צלם, בן 32, אשכנזי, מעמד פריבילגי, לא התגייס לצבא).

ההחלטה של אלעד שלא להתגייס לצבא הונעה בעיקר מתחושות עמוקות של רתיעה ופחד כלפי המסגרת הצבאית, ותחושות אלה זכורות לו כחוויה משמעותית כבר מגיל הילדות. בד בבד, חששותיו המוקדמים מפני האפשרות להפוך לחייל קיבלו תמיכה רעיונית בגיל ההתבגרות, בעקבות צפייה בסרט קולנוע אנטי-מלחמתי והזדהות עם הגיבור-חייל שמגיב על הצבתו במלחמת וייטנאם במצוקה נפשית בלתי נסבלת ובהתאבדות. הצפייה בסרט מתוארת על ידי אלעד כ"חוויה מכוננת", כלומר כהתנסות שחיזקה את הטיותיו הרגשיות האנטי-צבאיות ושהוסיפה להן ממדים רעיוניים תומכים, כאלה שמדגישים את המרכיבים הדכאניים האינהרנטיים לכל מסגרת צבאית באשר היא.

בדומה לאלעד, גם ליאורה (מעצבת גרפית, בת 28, אשכנזייה, מעמד פריבילגי, לא התגייסה לצבא), מתייחסת לטקסטים אמנותיים-בדיוניים שאליהם נחשפה בגיל ההתבגרות כאל אירועים מכוננים שהשפיעו על זהותה המתגבשת, ובתוך כך גם על החלטתה שלא להתגייס לצבא:

עשיתי ספרות מוגבר בנוסף לאמנות, אז למדנו על כל הקטע של ספרות האבסורד וזה, נתפסתי על זה חזק. [...] אם חושבים על זה ככה, אז די היה לי נטייה לדברים מאוד

אנטי-מלחמתיים בגדול. קורט וונגוט וכאלה גם הייתה השפעה מאוד גדולה. [...] וכשקראתי את "הזר" [של אלבר קאמי], שזה היה בעיקרון קריאה בשביל בית-ספר, אני לקחתי את זה הרבה יותר אישית מאנשים אחרים. היינו צריכים לכתוב על זה עבודה של חמישה דפים, אני עשיתי על זה מיני-סמינריון של עשרים דפים מרוב שהיה לי מה לומר על זה. והיה משהו בכל החומר הזה שלקחתי אישית, שאת באיזשהו מקום אדון לגורלך, שכאלו אנחנו נמצאים בקיום דפקטי וקפקאי מה שנקרא וכאלה, והדרך זה פשוט למצוא להסתדר בדרך הכי פחות מגוחכת שאפשר למצוא על הדעת. וזה מה שעשיתי בסופו של דבר [כשלא התגייסת].

במסגרת לימודיה לבחינת הבגרות המוגברת בספרות, ליאורה נחשפה לטקסטים ספרותיים שהשתלבו לתפיסתה עם הרתיעה הרגשית שחשה כלפי הצבא. היא מציינת בפרט את ההשפעה של קורט וונגוט, אלבר קאמי ופרנץ קפקא – סופרים שזכו למעמד קאנוני בתרבות המערבית בזכות השקפת העולם הסאטירית והנוקבת שהציגו בנושאים מערכתיים, ממסדיים ופוליטיים. אף שלא כל הספרים שליאורה מציינת עוסקים בצבא ובמלחמות, היא נחשפה אליהם בצמידות למועד גיוסה הצפוי, והרעיונות האנטי-ממסדיים שלהם התמזגו עם התחושות הסובייקטיביות שלה כלפי הצבא. במלים אחרות, הטקסטים התרבותיים שהיו זמינים לליאורה בגיל ההתבגרות סיפקו לה מקורות הזדהות משמעותיים, ואפשרו לה לנסח את הציפיה ממנה להתגייס במונחים של זרות, אבסורד וחוסר אונים.

באופן אירוני, דווקא מערכת החינוך היא זו שסיפקה לליאורה את הטקסטים התרבותיים שתמכו בבחירתה שלא להתגייס. לא מדובר כמובן בהעברה מכוונת ומודעת של מסרים אנטי-מיליטריסטיים "מלמעלה", אלא בפרשנות חתרנית "מלמטה" של טקסטים שלא מזוהים (על ידי המערכת) כרלוונטיים לשירות בצה"ל. אי-הזיהוי הזה נעוץ כנראה בהבניה החברתית של הצבא והמלחמות כמציאות נורמלית בישראל, שמסתירה את המהות האלימה שלהם (Lomsky-Feder & Ben-Ari, 2010). המקרה של ליאורה מצביע על האפשרות שהחינוך המיליטריסטי הנרחב בישראל (גור, 2005א) מוגבל ביכולת שלו לסחוף את כל מי שכפופים אליו. באופן בלתי נמנע, גם מסרים גלובליים שמאתגרים את המיליטריזם, באופן ישיר או עקיף,

מחלחלים לתכניות הלימוד העיוניות בתיכון, והם עשויים לשחוק את מחויבותם של צעירים, בעיקר מהמיקומים המבוססים, לשרת בצבא.

השפעות תרבותיות דומות לאלה של ליאורה תיאר דקל (מורה לגיטרה, בן 30, אשכנזי, מעמד פריבילגי, לא התגייס לצבא):

הייתי קורא [...] אני לא זוכר, אלבר קאמי, כל מיני ספרים כאלה נורא מרדניים. [...] אני זוכר שנרא אהבתי את הספר "הזר" שלו. [...] היינו איזה שלושה חבר'ה שככה התעניינו בזה. [...] כל מיני מניפסטים כאלה של חבר'ה אנרכיסטיים. אבל זה בעצם שירת איזשהו כעס, כאילו רגש של כעס מאוד גדול שהיה לי, וזה התחבר לי ככה. זה היה ההסבר השכלי של זה.

כמו ליאורה, גם דקל ציין את "הזר" של אלבר קאמי כטקסט ספרותי מעצב בגיל ההתבגרות, שתמך ברגשות השליליים (ובעיקר בכעס) שחש כלפי הצבא. היות ש"הזר" כלל לא עוסק בצבא ובמלחמות ואינו שייך לארון הספרים האנטי-מלחמתיים, ראוי לעמוד על המשמעויות הייחודיות שהרומן קיבל בסיפורי ההימנעות משירות צבאי של ליאורה ודקל. "הזר" (קאמי, [1942], 1985) מתאר בגוף ראשון את קורותיו של מרסו, פקיד צרפתי שחי באלג'יר. דמותו של מרסו מאופיינת באדישות, ניכור וניתוק ביחס לאירועים שעוברים עליו, בתוכם מותה של אמו, יחסיו הרומנטיים, ירייה למוות בעובר אורח "בגלל השמש", ועמידתו למשפט בגין רצח, שבמהלכו הוא מואשם מוסרית גם במותה של אמו. ההשפעה העמוקה שהייתה לרומן על הדוברים בגיל ההתבגרות טמונה כנראה בהזדהות שלהם עם החוויה של אי-מציאת משמעות כלשהי בערכים ובנורמות החברתיות, ובפרט עם תחושות הזרות, הניכור החברתי והאבסורד ששזורות בספר (קאמי, [1942], 2008; שגיא, 2000). בפרק 3 לעיל הראיתי שהבחירה שלא לשרת בצבא מוסברת על ידי בני המעמד הפריבילגי באמצעות רגשות שונים, שכוללים ניכור ואבסורד ביחס לצבא. זאת כנראה הסיבה לכך ש"הזר" עורר אצל ליאורה ודקל הזדהות כה עמוקה לקראת גיוסם הצפוי, וששניהם מתארים את הספר הזה כמרכיב בהון התרבותי שהשפיע על החלטתם שלא להתגייס.

המרואיינים בני המעמד הפריבילגי מתארים טקסטים נוספים ששייכים לתרבות הפופולארית כאירועים מכוננים בגיל ההתבגרות:

אני זוכרת חוויה מקדימה לזה, שאבא שלי עשה נראה לי טעות פטאלית, הוא קרא לי לבוא לראות סרט, והייתי כזה: "מה זה הסרט הזה? נראה לי משעמם". כזה יום שישי, שני קאובויז, "לא מעניין, מה אתה רוצה?". [הוא אמר:] "נראה לי שתאהבי את זה, תשבי". וזה היה "שיער". [...] וזה יצירה אמנותית שהפעילה אותי. יכולתי מאוד להתחבר לזה אז. וזה מראש. עוד לפני כן היו נושאים שהתעסקתי בהם ממש. הרבה שואה גם, כאילו בכלל כל העולם של מלחמה, למה כאילו בני-אדם מרעים אחד לשני, גורמים סבל. [...] אז זה [ההחלטה לא להתגייס] היה תחושת בטן, שמגובה בכל מיני יצירות אמנות שכאילו מדברות על זה, שנתקלתי בהם, כמו "שיער", כמו ספרים שקראתי שהם ספרים אנטי-מלחמתיים [...]. ואז קיבלתי כמובן את הצו הראשון שלי גם. והצו הראשון שלי זה היה מאוד-מאוד מצחיק, כי הייתה לי תגובה מאוד פיזית לכל העניין הזה. [...] קיבלתי את הצו והיה רשום: "מעתה ואילך הינך רכוש צה"ל". ואני החוורתי ממש. והתיישבתי בכיסא, והייתי: אין מצב. ואני יודעת שהחוורתי רק בגלל שאח שלי שאל אותי: "וואי, מה קרה לך?". כאילו זה היה תגובה פיזית (דנה, שחקנית, בת 30, אשכנזייה, מעמד פריבילגי, לא התגייסה לצבא).

הייתי בעולם של פינק פלויד ככה. נראה לי שזה אחד הדברים גם שככה לקחו אותי מהעניין של הצבא, כאילו זה פינק פלויד, כל ה-*The Wall* כאילו. [...] יש איזה ציטטה משם [...] משהו מ-*Welcome to the Machine*, [...] אני לא זוכר את ההתחלה שלו, אבל זה: "אם ננסה לתקן משהו, זה יכול להפוך למפלצת, אם כולנו נתקדם הלאה כמו קבוצה". כאילו: "if we all pull together as a team". לא יודע למה, זה ככה דיבר אליי (זוהר, מטפל אלטרנטיבי, בן 31, אשכנזי, מעמד פריבילגי, לא התגייס לצבא).

הסרט "שיער" (Hair) צוין על ידי דנה (ושני מרואיינים נוספים מהמעמד הפריבילגי) כטקסט תרבותי משמעותי שהעצים את הסתייגותם מהשירות הצבאי. הסרט הוא דרמה-מוזיקלית מ-1979 (בבימויו של מילוש פורמן) והוא מתאר את קורותיו של צעיר אמריקאי שנקרא להתגייס למלחמת וייטנאם, מבלה את ימיו האחרונים לפני הגיוס עם חבורה של "ילדי פרחים" שמתנגדים למלחמה, ובסופו של דבר נהרג במלחמה. מקורות ההזדהות של הדוברים עם הסרט הזה ברורים למדי, והם נעוצים בהתלבטויות, בדילמות ובחששות שליוו אותם בנערותם סביב

גיוסם ההולך ומתקרב. יחד עם זאת, הזיהוי שהדוברים ערכו בין הגיוס של גיבור הסרט למלחמת וייטנאם לבין הגיוס הצפוי שלהם לצה"ל אינו מובן מאליו. רמז לכך מספקים דבריה של דנה, שלפיהם אביה עשה "טעות פטאלית" מבחינתו כאשר המליץ לה לצפות בסרט, כלומר הוא כלל לא העלה על דעתו שסרט מהסוג הזה עשוי להשפיע לרעה על נכונותה להתגייס. מכאן שהחשיפה לתרבות אנטי-מלחמתית פופולארית אינה מובילה בהכרח לרתיעה או להסתייגות מהשירות בצה"ל. תחת זאת, טקסטים תרבותיים מהסוג הזה עשויים "לתת קול" לתחושות ולהטיות לב אנטי-צבאיות קיימות, לספק להן מסגרת רעיונית תומכת, ולחזק את הרתיעה הרגשית מחובת הגיוס הממשמשת ובאה.

באופן דומה, להקת פינק פלויד צוינה על ידי זוהר (ומרואיין נוסף מהמעמד הפריבילגי) כמרכיב תרבותי שהשפיע רבות על תפיסותיהם האנטי-צבאיות לפני הגיוס. במקרה הזה, הטקסטים התרבותיים תומכים בתפיסה שמזהה את הצבא כמערכת מפלצתית שמעלימה את האינדיבידואל ושהופכת אותו ל"בורג קטן" במערכת. תפיסה זו מבססת את רגשות הפחד והחרדה שבאמצעותם מרואיינים רבים מהמעמד הפריבילגי מסבירים את בחירתם שלא לשרת. גם במקרה הזה, התוצרים התרבותיים מקבלים משמעויות שמתמזגות עם החוויות והתפיסות הסובייקטיביות של הדוברים כלפי הצבא.

כפי שמלמדות הדוגמאות לעיל, מרואיינים רבים מהמעמד הפריבילגי נחשפו בגיל ההתבגרות לטקסטים תרבותיים מגוונים (מעולם הספרות, הקולנוע והמוזיקה), בעיקר כאלה שמזוהים עם תרבות הנגד המערבית. טקסטים אלה מתוארים על ידי המרואיינים כגורמים מעצבים שהעצימו את הרתיעה הראשונית שלהם מהגיוס לצבא ושהקלו על ניסוחה העצמי. הנגישות הגבוהה של בני המעמד הפריבילגי לטקסטים מהסוג הזה, ובפרט לטקסטים אנטי-מיליטריסטיים, כרוכה בפריחה שחלה במאה העשרים בתרבות הקאנונית-מערבית אשר ביקשה להסיר את המסכה הרומנטית של המלחמה ולחשוף את פניה האמיתיים. תרבות זו, שזכתה להד ציבורי עצום במסגרת המאבק נגד מלחמת וייטנאם, החדירה לתרבות הפופולארית תפיסות שרואות במלחמה גיהנום ובחיילים קרבנות, והפכה אותן לפרדיגמה ציבורית מרכזית בעולם הגלובלי-מערבי (Harari, 2005).

המשאבים התרבותיים שתומכים בהחלטה של המרואיינים מהמעמד הפריבילגי להימנע מגיוס כוללים גם טקסטים מקומיים – כאלה ששואבים השראה מהפרדיגמה האנטי-מלחמתית הגלובלית ושמועתקים להקשרים ישראליים :

שמעתי נגיד מוזיקה, את ג'ון לנון, את ה-doors, יענק'לה רוטבליט, נורא-נורא אהבתי אותו. [...] נגיד יש איזה משפט: "אף פעם לא הבנתי, אני לא מבין כעת, איך זה אני חי, ולמה דווקא הוא מת". ואז הוא ממשיך: "מצחיק לחשוב, הייתי מפקד מחלקה, אל תשאלו אותי מה עלה בחלקה, בבית קברות צבאי מספר גוש וחלקה". [...] הוא פציפיסט, ובגיל 16 נורא-נורא אהבתי אותו, גם עכשיו אני שומע אותו. [...] [גם] את השיר הזה אני זוכר מאוד: יש שמה איזה משפט: "ראית בסרטים סוסים רצים באש, רציית מרכבות", זה נורא יפה בעיניי, "רציית מרכבות וטמנו לך מוקש". זאת אומרת זה בדיוק על הדילמה שלי. "אתה רציית... ראית בסרטים סוסים רצים באש, רציית מרכבות וטמנו לך מוקש". והוא באמת דרך על מוקש. לא יודע איך הוא נפצע, אבל אין לו רגל. ו"תפסת שני קצוות, ואבד לך החוט, אז איך זה...". זה בדיוק הדילמות שהתעסקתי איתם. [...] [הטקסטים] הראו לי דברים אחרים, זאת אומרת: זו לא האופציה היחידה. מבחינתי זאת לא הייתה האופציה היחידה. הייתה אופציה גם לא ללכת לצבא. זאת אומרת זה לא שחייבים ללכת לצבא, כמו במחזור של אבא שלי, שאין דבר כזה לא (אורן, מורה-מחנך, בן 39, אשכנזי, מעמד פריבילגי, לא התגייס לצבא).

אורן מצטט מזיכרונו שורות משמעותיות מתוך שיריו האנטי-מלחמתיים של יענק'לה רוטבליט ("במקום חוברת לזכרו" ו"נאום הגברי"), והוא מתאר את השירים האלה כמרכיבים מרכזיים ובעלי השפעה על ההחלטה שלו שלא לשרת בצבא. רוטבליט, כותב הטקסטים המצוטטים, נמנה על דור ההורים של אורן – דור שלתפיסתו של אורן לא הייתה לו כל ברירה אחרת אלא לשרת בצבא. יחד עם זאת, דור זה מציע לאורן, כנער מתבגר, מנעד רחב של מסרים צבאיים, בהם גם כאלה שמתבססים על החוויה המלחמתית המקומית כדי להדגיש את הצד האפל והאנטי-הירואי של המלחמה והצבא. בנסיבות אלה, הסתייגותו של אורן מהשירות הצבאי מוצאת עוגנים רעיוניים בתרבות המקומית הנגישה עבורו בגיל ההתבגרות, ואלה מאפילים על הציפיות שמטילים עליו רשויות הצבא, הוריו, וחלקים נרחבים מסביבתו הקרובה – לשרת בצבא.

החשיפה הראשונה של המרואיינים מהמעמד הפריבילגי לטקסטים אנטי-מיליטריסטיים מתוארת לרוב כאירוע שלכד את תשומת לבם במקרה. למרות אופייה האקראי, חשיפה זו קשורה הדוקות בסביבת המוצא של המרואיינים מהמעמד הפריבילגי, וכפי שניתן ללמוד מדברי המרואיינים, היא מושגת בדרך כלל דרך "המלצות תרבות" (לא מכוונות ולא מודעות להשלכותיהן) מצד ההורים, בני משפחה אחרים, בית-הספר או החברים. בחלק מהמקרים, המרואיינים לא מסתפקים בתשתית תרבותית זו, אלא ממשיכים לפתח העדפות וטעמים שהולמים את הסתייגותם הרגשית הראשונית מהצבא. חלקם אף מוצאים עוגנים חזקים יותר בתרבויות-נגד שהן אנטי-מיליטריסטיות במובהק:

בוא נגיד הפאנק היה בשבילי איזושהי רמפה כזאת לראות את החיים אחרת מאיך שרוב האנשים. זאת אומרת אם לאנשים היה את הקונבנציות האלה שחייבים בגרות וחייבים צבא ויש מסלולים שחייבים לעבור בשביל לחיות בעולם הזה או דברים כאלה, אז כאילו הרעיונות שנכנסתי אליהם בפאנק, והאנרכיזם, וכל מה שבא עם זה, היה איזושהי ראייה אחרת, שכאילו זה בעצם זה לא נכון, יש דרכים אחרות להסתכל, יש מסלולים אחרים. למרות שלא באמת היה ברור לי באמת מה המסלול, אבל פשוט לא הסכמתי להסכים לראות את זה כמו שנגיד אמא מאוד לחצה עליי, כל מיני זה, שכאילו נגיד זה דבר שחייבים לעשות או זה דבר שחייבים לעשות. פשוט מבחינתי הייתי באיזה עולם אלטרנטיבי שבו זה לא צריך. [...] כאילו מודל אחר, איזושהו מודל אחר. זה הרעיונות שמאחורי המוזיקה נניח. [...] והיה להקות כמו crass שהיו ממש כזה... פילוסופיה כזאת, עמוקה יותר, לגבי נגיד זכויות בעלי חיים ודברים שהם בסופו של דבר, כן, איזושהי תפיסה על מוקדי כוח. תפיסה יותר עמוקה כזאת, שהיא מאוד הייתה הגיונית פתאום, לדברים שהרגשתי. [...] היה לזה השפעה גדולה. [...] יחד עם הפאנק אז גם בא חיבור לכל מיני קבוצות של אקטיביזם פוליטי. של שמאל, קבוצות שלום, קבוצות של זכויות בעלי-חיים, צמחונית. [...] הפאנק בא בשבילי יחד עם זה. את יודעת, נהיה הכל ביחד. [...] היינו הולכים להפגנות שמאל, זה פשוט חברה שהגדרנו את עצמנו אנרכיסטים, שזה היה, בוא נגיד שמאל רדיקלי שהוא אנטי-אוטוריטרי, שכאילו הוויזין שלו לעתיד זה איזושהי חברה שיש בה קולקטיבים שמשתפים פעולה, כאילו איזושהי תפיסה שהיררכיה זה מקור הרע [...] אז הייתי פעיל בכל מיני זה. זה לא ממש קבוצות מאורגנות, זה היה יותר קבוצות שהולכות ביחד להפגנות, או היה קבוצה אז בשם

אנונימוס, של זכויות בעלי חיים. אז כן, זה בעצם נתן איזשהו בית כזה, כל החבילה הזאת. [...] נגיד שם שמעתי באמת פעם ראשונה על הרעיון של לא להתגייס באופן פוליטי, וזה התחבר לי לתחושה אישית כאילו. [...] כשמצאתי את הפאנק הבנתי שזה מה שחיפשתי. [...] שמעתי נגיד במוזיקה הזאת איזשהו זעם או ביקורת פוליטית שהיא הרבה יותר חדה כזאת. [...] זה ממש התאים. ואז המשכתי לחקור. נגיד היום עם האינטרנט אז זה הרבה יותר פשוט, תוך שנייה. אז זה היה כזה: אתה צריך לנסוע לתל אביב, ולחננויות תקליטים מסוימות, לקנות עיתוני מחתרת (דויד, עיתונאי, בן 36, אשכנזי, מעמד פריבילגי, לא התגייס לצבא).

בעוד שהנמנעים משירות צבאי מהמעמד הפריבילגי הרבו לספר על המשאבים התרבותיים שתמכו רעיונית בהחלטתם שלא לשרת בצבא, בקרב עמיתיהם מהמעמד הפריפריאלי לא התגלו כלל תיאורים מהסוג הזה. הבדלים אלה קשורים, בין השאר, בנטייה של בני המעמד הפריבילגי להביע רתיעה מוקדמת מהשירות הצבאי, עוד לפני גיוסם הצפוי, בעוד שבקרב בני המעמד הפריפריאלי ההסתיונות מהשירות מתוארת לרוב כתגובה למערכת ההשמה הצבאית. יתרה מזאת, גם במקרים (המעטים יחסית) שבהם בני המעמד הפריפריאלי מתארים חוסר נכונות מלכתחילה להתגייס לצבא, וגם כאשר חוסר נכונות זו תוארה כמקובלת ואף מוצדקת בסביבה החברתית הקרובה, הם לא מגבים את החלטתם שלא לשרת בהשפעות תרבותיות רחבות יותר שמערערות על מאפיינים כאלה או אחרים של המסגרת הצבאית. כך למשל סיפר חן (מובטל, בן 29, מזרחי, מעמד פריפריאלי, לא התגייס לצבא):

זה היה תקופה של החברים ופה-זשם [...] היינו בזה, בחברותא הזאת, אף אחד לא התגייס. [...] איזה אחד שהייתי הולך אתו אמר לי: יאללה, מה יש לי איתם וזה, ושיחפשו אותי כאילו, אני לא הולך [לצבא] ולא בא. והשאר, לא יודע, לא דיברנו על זה. [...] לא היינו בראש הזה. היינו יוצאים, מבליים, באים, הולכים. כל יום יוצאים, כל יום יוצאים, הבנת? קמים בשלוש-ארבע, עושים מה שרוצים. הולכים, מטיילים, חוזרים, ישנים, הבנת? [...] [אם הייתי יכול לחזור אחורה] הייתי משרת. כן. למה לא? היה לי חוויה. [...] אולי הייתי ילד, כאילו בראש, הבנת? חשבתי יענו על דברים אחרים. חברים,

לצאת, הבנת? כל הדברים האלה. לא חשבתי על זה כמו היום, בוגר וזה. הייתי ילד כזה,

כאילו מה זה 18?

חן מתאר את בחירתו שלא להתגייס כהתנהגות שהייתה מקובלת יחסית בסביבתו החברתית, אך בד בבד הוא מציין שלא נהג לדבר עם חבריו הקרובים על העובדה שלא שירתו בצבא. האָלם סביב ההימנעות משירות צבאי, במקרה הזה, מרמז על המחסור היחסי בעולמות ידע ותוכן שמעגנים את הבחירה שלא לשרת בהקשרים רעיוניים רחבים יותר. מחסור זה מחליש את מערך ההצדקה של הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריפריאלי, בהשוואה לזה של עמיתיהם מהמעמד הפריבילגי, והם נוטים, כמו במקרה של חן, לנסח את בחירתם בדיעבד כהחלטה פזיזה וילדותית, ולהביע חרטה ביחס אליה.

למרות שהמרואיינים בני המעמד הפריפריאלי לא מתבססים על משאבים תרבותיים אוניברסאליים להצדקת בחירתם שלא לשרת בצבא, מרכיב המחאה אינו נפקד ממערכי ההסבר שלהם. כפי שטענתי והדגמתי בפרק 4 לעיל, ההימנעות משירות צבאי במעמד הפריפריאלי מבטאת סרבנות חברתית, כלומר צורה של התנגדות אינדיבידואלית למדיניות ההסללה הצבאית. זוהי התנגדות שנשענת על חוויות ועל תפיסות שמוכרות למרואיינים מהסביבה החברתית-תרבותית שלהם, אך היא לא נשענת במקביל, כמו במקרה של המרואיינים מהמעמד הפריבילגי, על מקורות תרבותיים רחבים יותר. כתוצאה מכך, גם כשדוברים מהמעמד הפריפריאלי מכירים בפגיעה הכלכלית והסמלית שהשירות הצבאי מגלם עבור המוחלשים, הם מנסחים את הפגיעה הזו במונחים מקומיים מצומצמים יחסית:

אין להם מוטיבציה פה [בשכונה...]. זה בא מהבית, אני חושבת. כאילו מההורים. שהם לא משרישים את זה כאילו בילד, שזה טוב. [...] אבל מסביב כן. למשל אנשי הקיבוצים וזה, שהולכים ליחידות הקרביות וזה. אבל פה באזור אין את זה, אולי אחת ל- [...] פה רק בוכים על איך לגמור את החודש. שצריך לעבוד כל הזמן. [...] מה יש לי לצבא? מה הצבא ייתן ליי? מה יתרום לי? כן, זה הדיבור פה של האנשים. שעדיף לעבוד כאילו במקום זה. [...] אמרתי לך, היום שאני מסתכלת אחורה אני מצטערת על זה [...] כאילו כולם חיים באותו מדינה, אז למה חלק כן צריך לעשות צבא וחלק לא? כולם צריכים לתרום (רויטל, מובטלת, בת 31, מזרחית, מעמד פריפריאלי, לא התגייסה לצבא).

היינו כמה קבוצות. קבוצה אחת שמאוד רצתה לעשות צבא ושיצא להם מהצבא משהו. והיינו חברות שלא עניין אותנו. עבדנו עבודות מסודרות [...] [אמרנו:] "אם אנחנו כבר עובדות, מה אנחנו צריכות את זה?". תשמעי, היום זה לא ככה, כן? אבל אז חשבנו ככה, שאם אנחנו כבר עובדות, בעבודה מסודרת, מה אנחנו צריכות את ה-400 שקל בחודש? ומה אנחנו צריכות שמישהי כאילו תגיד לנו מה לעשות? [...] ובכלל הקושי הזה של להיות במסגרת כזו קשה, זה מסגרת לא קלה, זה קצת הרתיע. [...] תראי, היום אם אני מסתכלת על זה אחורה, אני כן מצטערת שלא, אולי מבחינת החוויה. תראי, אנשים מדברים על לעשות צבא, מבחינת החוויה של הצבא אני כן מצטערת. אבל ככה כאילו לא טעיתי. זה לא משהו שיתרום לי במהלך החיים. [...] היום אני חושבת שאם ייצא משהו מהצבא, כאילו אם הלכת ומהצבא יצאת לקורסים, ובאמת היית בתפקיד טוב, והשקעת והכל, אז למה לא? זה כן יקדם. כן, למה לא? זה יכול לפתוח דלתות בחיים, כן. אבל אם היית גיובניקית, מישהי שחוזרת הביתה כל יום, ובתפקיד כזה שאי-אפשר להתקדם ממנו, חבל על המאמץ (לירון, מובטלת, בת 28, מזרחית, מעמד פריפריאלי, לא התגייסה לצבא).

בדומה לחן (שדבריו הובאו לעיל), גם רויטל ולירון מתארות את אי-השירות בצבא כתופעה רווחת יחסית בשכונה הפריפריאלית שבה גדלו. את הדפוס הזה הן מסבירות דרך היבטים שמבטאים התנגדות רעיונית למערכת הצבאית, ובפרט באמצעות הפגיעה הכלכלית והסמלית המגולמת בשירות הצבאי של קבוצות מוחלשות. למרות זאת, הדוברות לא נהנות ממשאבים תרבותיים תומכים שיאפשרו להן לנסח את פעולתן במונחים של "תרבות נגד" אלטרנטיבית או במונחים פוליטיים-אידיאולוגיים מוכרים ורחבים יותר. בנסיבות אלה, מערכי ההצדקה שלהן לא מתמידים לאורך זמן והם מנוסחים בדיעבד כשיקולים מוטעים (כפי שמדגימים הדברים של רויטל), או שהם נשמרים רק במידה מוגבלת, ומעוררים השלמה חלקית עם ההימנעות משירות צבאי – בהיותם כפופים לשאיפה הבסיסית להפיק מהצבא תועלת חברתית (כפי שמדגים המקרה של לירון).

נראה אפוא כי קשיי ההתמודדות היחסיים של בני המעמד הפריפריאלי עם אי-שירותם בצבא נעוצים, בין השאר, בהיעדר משאבים תרבותיים שמקנים לבחירתם בסיס לגיטימי מוכר ורחב

מלכתחילה ובדיעבד. הטקסטים שמצביעים על ההסללה החברתית הלא-שוויונית בצבא מוגבלים לזירה האקדמית, והם כמעט שלא נגישים לציבור הרחב, ולבני המעמד הפריפריאלי בפרט. הטקסטים האנטי-מלחמתיים שחדרו לתרבות הפופולארית, ושמצביעים על המאפיינים האלימים והאבסורדיים של המערכת הצבאית באשר היא, לא מייצגים את נסיבות אי-השירות של בני המעמד הפריפריאלי, וגם הם זמינים בעיקר לבני המעמד הפריבילגי, דרך הרשתות החברתיות הקרובות אליהם. בנסיבות אלה, בני המעמד הפריפריאלי לא נהנים מחשיפה לטקסטים תרבותיים ממוסדים ומוסדרים שהיו עשויים לתמוך רעיונית בבחירתם שלא לשרת בצבא.

המחסור במשאבים תרבותיים אנטי-צבאיים לא מכתוב בהכרח חוסר מודעות של בני המעמד הפריפריאלי לאי-הצדק הכלכלי-חברתי הטמון במדיניות הגיוס הצבאית. כפי שעולה מסיפוריהם, חוויות הניצול, הדיכוי וההשפלה הטמונות בשירות הצבאי אינן נסתרות מעיניהם, והן אף מתפקדות כיסודות ידועים בסביבתם הקרובה. עם זאת, בדומה למאבקים החברתיים המתעצבים במעמדות המוחלשים, הנמנעים משירות צבאי מהמעמד הפריפריאלי מנסחים את מחאתם באמצעות "דימויי צדק אינטואיטיביים" (הונת, 2008), שאינם מעוגנים ב"תת-תרבויות" אוניברסאליות מבוססות ומופרות. בהיעדר משאבים תרבותיים שיספקו תמיכה לביקורת על הצבא ושימקמו אותה בהקשרים מערכתיים רחבים יותר, הבחירה שלא לשרת בצבא מוסטת, במידה כזו או אחרת, לעבר הממדים האינדיבידואליים של העצמי ואישיותו, והיא חשופה ביתר שאת לתחושות של עלבון, חרטה, אשמה ובושה.

בחינת המשאבים התרבותיים שנוכחים בסיפוריהם של הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי, ושנפקדים מאלה של עמיתיהם מהמעמד הפריפריאלי, מלמדים אפוא שהראשונים נהנים מהון תרבותי אנטי-מיליטריסטי ואנטי-ממסדי שתומך בבחירתם שלא לשרת. ההון הזה סיפק למרואיינים בני המעמד הפריבילגי, כבר בנערותם, מערך קוגניטיבי שמיקם את זהותם ואת בחירתם בשדה אוניברסאלי מוכר ומבוסס רעיונית. הם נחשפו לרעיונות שמייחסים למערכת הצבאית, באשר היא, מאפיינים אלימים, דכאניים, טוטליים או אבסורדיים, העתיקו אותם להקשר המקומי, ובכך הצליחו לשבש את הנרטיב ההגמוני שרואה בצבא ובהתחיליות מרכיבים נורמליים וסבירים בחיי הפרט. ההווה האישית שנרתעת מצבאיות, ושלא זוכה להכרה בתרבות המיליטריסטית, מוצאת מפלט חם בתרבות אלטרנטיבית ענפה ומבוססת, שמכירה בצורותיה השונות של ההווה האנטי-צבאית, ואף מאדירה אותה. באופן הזה, הנגישות

לתרבות הנגד מתפקדת כהון סמלי, מוגבל לשכבה חברתית מסוימת, שמקל מלכתחילה על ההתמודדות עם הבחירה האישית שלא לשרת בצבא, שמחזק את מערך ההצדקות שלה גם לאחר מעשה, ושמוביל ליתר השלמה וקבלה עצמית עם הפעולה.

5.2 הון פוליטי: התמזגות האישי עם השמאלי

השסעים האתנו-מעמדיים העמוקים שמאפיינים את החברה הישראלית משפיעים על הקשר ההדוק במיוחד השורר בין מעמד, אתניות ועמדה פוליטית באוכלוסייה הישראלית, גם כשבוחנים רק את המגזר היהודי מתוכה. המחקר מצביע על כך שבעוד שבני עדות המזרח נוטים להצביע יותר בעד מפלגות "ימניות", האשכנזים נוטים להצביע יותר בעד מפלגות "השמאל", וחלוקה זו חופפת במידה רבה לחלוקה המעמדית בישראל – בין מעמד נמוך למעמד בינוני-גבוה בהתאמה (יעיש, 2003). יתרה מזאת, הזיקה בין השסע המעמדי (ולאו דווקא השסע האתני) לבין התמיכה במפלגות הימין או השמאל התחזקה במהלך שנות התשעים (שם), והיא משתקפת גם בנתונים הסטטיסטיים שמתארים את דפוסי ההצבעה לפי יישובים (מבוססים ומוחלשים) במערכת הבחירות האחרונה (קשתי, 2015).

הזיקה בין השסע המעמדי לשסע הפוליטי כה חזקה עד ששרה הלמן (2003) טוענת שהמחאה האנטי-מלחמתית בישראל, שהובלה על ידי בני המעמד הבינוני-חילוני, הפכה לסמל של זהות מעמדית ואתנית. האליטה האשכנזית שמשתייכת לתנועת השלום אותתה שהמלחמה וההסלמה מהוות מכשול למימוש האינטרסים המעמדיים שלה, ולכן היא לא הצליחה למשוך למחנה השלום קבוצות חברתיות אחרות בישראל. יתרה מזאת, מחנה השלום הישראלי צמח כאשר הקבוצות הפריפריאליות (למשל המזרחים) החלו להפיק יוקרה ותגמולים מהמשימות הצבאיות והלאומיות. כתוצאה מכך, בעוד שהמעמדות הבינוני והבינוני-גבוה בישראל נעו לעבר חברה אזרחית, קבוצות מהמעמד הנמוך חיפשו הכללה בתוך המדינה ומשימותיה וביקשו להתקרב למדינה דרך השירות הצבאי והזדהות עם רעיונות אתנו-לאומיים.

הנטיות הפוליטיות של הנמנעים משירות צבאי שהשתתפו במחקר זה תואמים את ממצאי המאקרו הסטטיסטיים המצביעים על קשר חזק בין מעמד להשתייכות פוליטית. בעוד שרוב המרואיינים בני המעמד הפריבילגי סיפרו כי גדלו במשפחות שממוקמות בצד השמאלי (והציוני) של המפה הפוליטית, רוב המרואיינים בני המעמד הפריפריאלי תיארו אוריינטציה פוליטית

ימנית במשפחת המוצא. בשתי הקבוצות המעמדיות, רובם המכריע של המרואיינים שמרו על הנטייה הפוליטית הבסיסית שספגו במשפחת המוצא, כלומר הם לא "עברו צד" (מהשמאל לימין הפוליטי או להיפך) במהלך השנים.

האוריינטציה הפוליטית השמאלית שמאפיינת את משפחת המוצא של המרואיינים מהמעמד הפריבילגי סיפקה לחלקם את התחושה שהוריהם נקטו בגישה סובלנית יחסית כלפי החלטתם שלא לשרת בצבא:

ההורים שלי הם כאילו שמאל, שמאל חזק, לא מרכז, אבל הם עדיין מה שנקרא בעד הפתרון הקלאסי של שתי מדינות לשני עמים. ואמא שלי אפילו רוצה מדינה יהודית, למרות שזה מאוד מבלבל אותה. היא מאוד מתנגדת כמובן לכל הביבי ולשבועת הנאמנות וכל הדבר הזה. אבל כאילו הדבר הזה של מדינה ליהודים זה נראה לה נכון. [...] במשפחה שלי לא היה לחץ [לגבי השירות הצבאי]. אבא שלי נגיד קיבל את זה מאוד ב.. הוא כאילו חשש, אבל חברתית, משכנתא. [...] אפשר לומר שאבא שלי קצת חשש, אבל לא מהמקום של המצפון, אבל אני חושב שכאילו מהשלכות חברתיות. [...] כאילו שיהיה לי קשה להשיג עבודה, אני יודע, שאנשים יתנכרו לי. כאילו כי הוא הגיע מדור... הרי אבא שלי הוא אדם מאוד לא-מיליטנטי. הוא היה בצנחנים, הוא היה בהרבה מלחמות, אז הוא חשב שכאילו אולי אני לא אצליח להשתלב בחברה, כאילו היה לו קצת חשש, הוא הביע אותו, זהו. הוא לא כעס, לא היה בעיה. [...] אמא שלי מאוחר יותר גם שמחה, בעיקר כשהיה את כל העניין של לבנון וזה, והיא מאוד תמכה [בן]. נגיד הרבה חברים שלה למשל, עשו לה בעיות: "למה הילד שלי מסכן את החיים שלו והילד שלך לא?" והיא אמרה: "תאכלו זיבוי" (עידו, שחקן, בן 30, אשכנזי, מעמד פריבילגי, לא התגייס לצבא).

למרות שאביו של עידו הוא לוחם-לשעבר שהשתתף בכמה מלחמות, עידו מגדיר אותו כ"אדם לא-מיליטנטי". את הסתירה-לכאורה הזו מיישבת העמדה הפוליטית של אביו, שמזוהה עם "השמאל החזק". בנסיבות אלה, עידו מספר שבחירתו שלא להתגייס התקבלה בהבנה יחסית על ידי הוריו. אף שאביו הביע חששות מסוימים ביחס למהלך, היו אלה חששות מינוריים וחולפים, והם התמקדו בפגיעה האישית המגולמת באי-השירות בצבא, ולא במשמעויות הערכיות שלו.

יתרה מזאת, כאשר ההימנעות משירות צבאי של עידו מתורגמת לאי-השתתפות במלחמה שהוריו מתנגדים אליה, אִמו חשה הקלה ושמחה רבה, והתמיכה שלה במהלך ההימנעות של בנה מתחזקת. דפוס זה מלמד על האפשרות שההימנעות משירות צבאי עשויה לקבל משמעויות פוליטיות חיוביות לא רק בחייהם של הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי, אלא גם בחיים של הוריהם, ובתנאי שהם ממוקמים בקצה השמאלי של המפה הפוליטית.

רקע משפחתי דומה לזה של עידו מציגה גילי (בעלת עסק, בת 37, אשכנזייה, מעמד פריבילגי, לא התגיסה לצבא):

[גדלתי ב]בית שממוקם פוליטית באופן מובהק שמאלה, אבל ממש לא אקטיביזם. [...] לא היה דיון מיליטריסטי בשום צורה, אני חושבת שהחוויות של אבא שלי כאדם מפוכח מאוד קשות מהצבא, הם לא מדוברות. [...] הוא כזה בן-קיבוץ שגדל על כנפי המיתוסים, האידיאולוגיות, והלך את כל הדרך עד הסוף לגמרי, ונתן את כולו. [...] אני חושבת שיש לו, באיזושהי רמה, הלם-קרוב מובהק, שמשנתנה, דינאמי. הוא גם מאותו דור ומאותו קיבוץ שאסור להיות חלש, אסור להיות בוכה, אסור זה. אז הדברים לא באים לידי ביטוי, אבל בין-הדורות ובכל-מיני סיפורים אחרים גם וזה, אין לי ספק שהחוויה שלו היא מאוד שלילית. הוא גם לא אדם ששמר על יחסים עם חברים לנשק וכל הדבר הזה. להיפך, נמנע לחלוטין מכל קשר עם ה"גיבורים". אני חושבת שהוא היה בקבע כי לא הייתה לו ברירה, מבחינה כלכלית באיזושהו שלב, או זו השפה היחידה שהוא הכיר. ממש עד גיל 40 הוא היה בצבא. [...] עכשיו זה לא שהיה בבית איזושהו דיון בכלל, עמוק במשהו, לא בטראומה [של אבא שלי] ולא בחוויה החיובית [של אמא שלי בצבא]. [...] את יודעת, זה היה יכול להיאמר, זה לא היה אישיו. אני רואה היום כל מיני בתים סביבי שיש דיון, שיש משמעות, אם זה ברמת יום-הזיכרון, איזושהי אידיאולוגיה שנאמרת בארוחת-הערב המשפחתית. זה לא היה, לא לכאן ולא לכאן.

גילי מעידה על עצמה כמי שגדלה בבית "שממוקם פוליטית באופן מובהק שמאלה" ושלא חינך למיליטריזם. בו-בזמן, היא מספרת שאביה שירת בצבא קבע עד גיל 40 ושהוא "נתן את כולו לצבא", ובכך היא מכוונת לפציעה הפיזית ולצלקות הנפשיות שהוא נושא מהמלחמות שבהן השתתף. את המורכבות הזו גילי מיישבת באמצעות שני הסברים. ראשית, היא מדגישה שאביה

שייך לדור שלא הייתה לו ברירה אחרת אלא להיכנע לתכתיבים המיליטריסטיים, ולכן הוא השתלב בקריירה צבאית שאינה תואמת את אופיו ועמדותיו. שנית, לתפיסתה של גילי, אביה חווה הלם קרב בשירותו הצבאי, וזה הוביל ל"התפכחות" שלו בענייני צבא, ולקבלת אי-ההתגייסות של בתו בהבנה ובהשלמה יחסית.

הסיפורים של עידו וגילי מצביעים על האפשרות של הנמנעים משירות צבאי לעשות שימוש בניסיון הצבאי של הוריהם (ובפרט בניסיון הקרבי של אביהם) כמשאב התנגדות לשירות הצבאי. זאת בדומה לנטייה של החיילים שסירבו לשרת במלחמת לבנון הראשונה או בשטחים הכבושים – להשתמש בניסיון הקרבי שלהם-עצמם כמשאב רעיוני למתן לגיטימציה לסירובם (Helman, 1999; Weiss, 2011). במקרה של עידו וגילי, ההעברה הבין-דורית של ניסיון הלחימה כמשאב התנגדות מתאפשרת בזכות האוריינטציה השמאלית של האבות. היות שהאחרונים משויכים ל"מחנה השלום", שנוטה ליצוק משמעויות אנטי-מלחמתיות לתפקיד הלוחם (הלמן, 2003), הם משתמשים בניסיונם כלוחמים כדי לחשוף את המשמעויות השליליות שמגולמות בשירותם, או לפחות כדי להימנע מהאדרה של המפעל הצבאי-מלחמתי המקומי. בכך הם מעבירים במובלע מסרים אנטי-מיליטריסטיים לילדיהם, שכוללים עמדה סובלנית יחסית כלפי ההימנעות משירות צבאי. במקרים האלה, הניסיון הצבאי של ההורים לא נתפס כמסורת משפחתית מחייבת, אלא מספק תמיכה רעיונית נוספת להסתהרות של הדוברים מהזירה הצבאית.

האוריינטציה השמאלית במשפחת המוצא של המרואיינים בני המעמד הפריבילגי עשויה לעצב את חוויות הילדות שלהם בזיקה לאירועים הפוליטיים של אותה תקופה:

הייתי בהפגנה של סברה ושתילא על הכתפיים של ההורים שלי. [...] כאילו ילד תנועת העבודה קלאסי, הנוער העובד והלומד, אני יודע מה, נוער מרצ. [...] אין מה לעשות, גדלנו בבית שקשור לפוליטיקה, ופוליטית ההורים שלי ידועים בשמאל כאילו. והם, אין להם שום-דבר יותר-מדי-טוב להגיד על הצבא חוץ מ: "כולם עושים את זה", "צריך את זה", "אם אף-אחד לא יעשה את זה לא...", את יודעת. [...] אין לנו דעות קדומות על משתמטים במשפחה, כאילו, את יודעת, מקסימום אני זוכר שאיזה מישהו אמר לי, דווקא אני זוכר את זה, חבר טוב של אבא שלי שאמר לי: "יש עבודות, גם בתחום שלך שסתם, יכול להיות איזה מפיק שלא ירצה לקחת אותך בגלל שלא היית בצבא". הוא [אבא שלי] אמר לי: "מי שבגלל זה לא רוצה לעבוד אתך, אתה גם לא רוצה לעבוד אתו

בכל מקרה". מין משפט כזה שאני זוכר (מיכאל, במאי, בן 34, אשכנזי, מעמד פריבילגי, שירת כחודש-וחצי בצבא).

בדומה לעידו ולגילי, גם מיכאל מתאר כיצד העמדה הפוליטית, השמאלית במובהק, של הוריו תפקדה כמצע נוח להימנעותו משירות צבאי. במקרה שלו, הרקע הפוליטי במשפחה לא תורגם לאי-התגייסותו לצבא, אך הוא סיפק לו רשת תמיכה מאוחרת יותר, כשהוא חווה קשיים נפשיים כחייל והחליט שלא להשלים את שירותו הצבאי. אחרי שמהלך ההימנעות משירות צבאי הושלם, הסביבה החיצונית מפנה לעברו של מיכאל מסרים מאיימים, אך אלה נדחים מיד על ידי אביו. תיאור זה מלמד על ההתרחבות של התמיכה ההורית במיכאל גם לתקופה המכרעת של פוסט-השחרור-מהצבא. בתקופה זו, הנמנעים נאלצים להתמודד עם המשמעויות החברתיות והתעסוקתיות המיידיות של אי-שירותם בצבא. כפי שהמקרה של מיכאל מדגים, התמודדות זו צפויה להיות נוחה יותר כאשר משפחת המוצא נוקטת בעמדה סובלנית ומנומקת כלפי ההימנעות משירות צבאי, בהלימה עם הנטייה הפוליטית השמאלית שלה.

אף שהאוריינטציה הפוליטית השמאלית במשפחת המוצא של המרואיינים עשויה לסייע בהצדקתה הראשונית של הבחירה שלא לשרת בצבא, מדובר בדרך כלל בהחלטה קשה ומורכבת שלא זוכה לעידוד או לגיבוי מלא מצד הוריהם של המרואיינים. ההימנעות משירות צבאי בישראל היא תופעה שנושאת על גבה מערך של תיוגים חברתיים, וגם מרואיינים שגדלו בבתים שמזוהים פוליטית עם השמאל סיפרו שהוריהם ציפו מהם לשרת בצבא, בעיקר בגלל החשש מפני השלכותיה החברתיות הפוגעניות של האפשרות ההפוכה. במקרים מסוימים (ושלא כמו בדוגמאות הקודמות), כאשר המרואיינים העלו את האפשרות שלא ישרתו בצבא, הם נתקלו בהתנגדות מאוד חריפה מצד הוריהם:

היה סוג של לחץ מההורים, כאילו של: לא, תעשה משהו, כל דבר [בצבא]. כאילו זה היה כל דבר, באמת זה היה מין: תעשה משהו, כאילו אתה חייב לעשות משהו. [...] אמרו לי: "מה זאת אומרת? אתה חייב ללכת". היו לי ממש ריבים. כאילו מבחינת אבא שלי – אין, אני לא חושב שהוא ראה בכלל את האופציה של לא ללכת. מבחינת אמא שלי, היה את כל השיחות: אבל איך אתה יכול וזה, ואח שלי נהרג [במלחמה]. [...] [ואי-השירות בצבא]

היה סוג של משבר. [...] אבא שלי לא דיבר אתי איזה שנה. [...] באותו זמן, כאילו זו תקופה שממש לא דיברנו... [שלא דיברתי עם] שניהם.

יש שם את כל העניין הציוני, זאת אומרת גם, שהוא לא מנומק עד הסוף. [...] זה לא טיעונים מובנים בהכרח. כאילו נגיד, דברים כמו: "איך אתה יכול?" או: "אח שלי נהרג וזה נהרג". הם מתו, עכשיו תורך [צוחק], תלך לנסות את מזלך. [...] אני חושב שהרבה הורים של הרבה אנשים גדלו על היפי שיט, כאילו כל מיני ביטלס, ג'ון לנון, וכאלה. זה די מרתק, יש כזה מין דור שיש לו אמות מוסר כפולות. איך אני אגיד? כל הדור של יהונתן גפן סטייל, כזה של מצד אחד הציונות, המלחמה, הגבריות, ומצד שני ההיפי עם החופש. כאילו יש בזה בעיניי איזשהו, כזה דור שלם עם פיצול מאוד גדול. [...] אני יכול אולי קצת יותר לנסח אותו היום. אז זיהיתי את החוסר עקביות אני חושב. [...] אני זוכר הכי חזק, אני חושב, את התחושה של כאילו כולם אומרים: "מה? זה מה שאתה חייב לעשות", ולא הצלחתי להבין מאף אחד למה. [...] כאילו בסדר, אז נגיד אנשים מתים וקורים דברים פוליטית כאילו שגם הם [ההורים] לא תמיד הסכימו איתם, את יודעת. כאילו היו המון דברים שחוויתי אותם כפערים (גלעד, עיתונאי-עורך, בן 31, אשכנזי, מעמד פריבילגי, לא התגייס לצבא).

ההחלטה של גלעד שלא להתגייס עוררה זעם רב והתנגדות נחרצת מצד הוריו, ואף הובילה לנתק הקשרים ביניהם שנמשך שנה ארוכה. יחד עם זאת, גלעד לא רואה בהחלטה שלו סתירה של המסרים שספג בבית, אלא תוצאה עקיפה שלהם. הוא מתאר את המסרים במשפחת המוצא שלו כרוויים בסתירות פנימיות. מצד אחד, הוריו תופסים את השירות הצבאי כחובה בלתי מוטלת בספק. מצד שני, הוריו מזוהים עם דור "ילדי הפרחים" שמדגיש רעיונות של שלום וחופש, ושבגרסה המקומית שלו ("מחנה השלום") מתנגד למדיניות של צה"ל בעת הנוכחית. כתוצאה מכך, גלעד רואה באי-שירותו בצבא החלטה שצמחה בזיקה למסרים הפוליטיים – המשתמעים והלא-מכוונים לתכלית זו – במשפחת המוצא. מסרים משתמעים אלה סיפקו לגלעד תשתית רעיונית נוחה יחסית לפקפק בחובת השירות הצבאי, בהתאמה עם נטיותיו הרגשיות המסתייגות מהזירה הצבאית.

מסיפוריהם של המרואיינים עולה כי כאשר הרקע המשפחתי שמתוכו צומחת ההחלטה לשרת בצבא מזוהה עם הצד השמאלי של המפה הפוליטית, הוא מאופיין לרוב בהעברה של מסרים אמביוולנטיים (במינונים כאלה ואחרים) ביחס לשירות הצבאי. מצד אחד, ההורים מצפים מילדיהם לשרת בצבא. מצד שני, ציפייה זו לא מלווה בשיחים אידיאולוגיים, לאומיים או פוליטיים חזקים מקדימים, אלא נשענת על תפיסות שמצדיקות את נורמת השירות הצבאי בעיקר מתוקף מעמדה הנורמטיבי, או מתוך זיקה כללית ולא-מנומקת-דיה לנרטיב הציוני. היחלשות האידיאולוגיה הצבאית-לאומית בבית מצטרפת למשאבים התרבותיים שהרקע החברתי מספק למרואיינים מהמעמד הפריבילגי, וביחד הם מקנים למרואיינים כלים רעיוניים ראשוניים לערער על הנרטיב ההגמוני ולהחליף אותו בנרטיב אחר, אנטי-צבאי. בנסיבות אלה, אף שהנמנעים משירות צבאי מאתגרים את הנורמות של קהילת המוצא שלהם, הם נהנים במקביל מרקע תומך מבחינה תרבותית ופוליטית, שמסייע לבחירתם שלא לשרת לצמוח, להתגבש ולשמור על ממדיה הרעיוניים לאורך זמן.

נוכחותם של המשאבים הפוליטיים במשפחת המוצא לא מכתובה בהכרח עמדה פוליטית מגובשת של הנמנעים משירות צבאי בגיל ההתבגרות. כפי שהראיתי בפרק 3 לעיל, רוב המרואיינים בקבוצה זו הדגישו שהחלטתם שלא לשרת נבעה ממניעים אישיים-רגשיים, ולא אידיאולוגיים-פוליטיים, למרות האוריינטציה השמאלית בבית. יחד עם זאת, הרקע הפוליטי של חברי הקבוצה תפקד כגורם שהחליש מלכתחילה את הפערים הנתפסים בין הבחירה שלא לשרת בצבא לבין האידיאלים הלאומיים-ציוניים. יתרה מזאת, הנטייה השמאלית "המובנת מאליה" במשפחת המוצא היוותה בסיס ראשוני להתגבשותה של עמדה שמאלית סדורה לאורך השנים – עמדה שמחזקת את ההשלמה הרעיונית עם הפעולה ושמקלה על ההתמודדות איתה:

להגיד לך, אידיאולוג גדול אני לא. אף-פעם לא הייתי. תמיד הייתי שמאלני. עכשו ושוב, כמו שאמרתי, האידיאולוגיה הולכת יותר אחרי המעשים, לפחות אצלי. [...] זה לא שהיה לי איזה דיסוננס בין הדעות הפוליטיות שלי – או שגדלתי עליהם, אני יודע, לא מקוריות שלי – לבין הדבר הזה. ויכולתי מאוד לגבות את זה באידיאולוגיה שממנה אני יצאתי כאילו (איל, סטודנט, בן 32, אשכנזי, מעמד פריבילגי, שירת כחודש בצבא).

זה לא בגלל שהיו לי איזה שהם דעות מוצקות מה אני חושב שצריך להיות בפוליטיקה, או whatever, זה לא הסיבה שלא הלכתי לצבא. ממש לא. היום זה לא רחוק. או בוא

נגיד שזה די דחף אותי גם לכיוון הזה, שאני בהחלט בעדו, הכיוון ההומניסטי יותר של החיים (עודד, עורך קולנוע, בן 52, אשכנזי, מעמד פריבילגי לא התגייס לצבא).

לא הייתי מודעת לכלום אז, הכל היה מאוד-מאוד, את יודעת, רגשי והכל היה מאוד גיל הנעורים. כן הייתה לי נטייה שמאלה תמיד. [...] אבל עם הזמן זה התפתח למקום מאוד נחרץ, ומאוד בלתי מתפשר. [...] באיזשהו מקום אני שמחה שלא עשיתי צבא, בגלל הדעות הפוליטיות שלי (רוני, עובדת גלריה, בת 35, אשכנזייה, מעמד פריבילגי, לא התגייסה לצבא).

הנטייה הפוליטית השמאלית שמאפיינת את המרואיינים מהמעמד הפריבילגי היא המשך ישיר ומתבקש של העמדות והמסרים השמאליים שספגו במשפחת מוצאם. יחד עם זאת, רוב המרואיינים מעידים על עצמם כבעלי השקפת עולם שהיא רדיקלית יותר מזו של הוריהם, והשקפה זו ממשיכה לחזק את מערך ההצדקה של בחירתם שלא לשרת בצבא. למרות שאיל קובע שאצלו "האידיאולוגיה הולכת אחרי המעשים" ולא להיפך, קשה לקבוע האם פנייתם של המרואיינים לקצה השמאלי של המפה הפוליטית נובעת מהעובדה שלא שירתו בצבא או קשורה בה באופן עקיף יותר. בכל מקרה, מרואיינים שמחזיקים בעמדות שמאל רדיקליות נוטים לנסח את בחירתם האישית-רגשית שלא לשרת בצבא לא רק במונחים אישיים, אלא גם במונחים פוליטיים, אידיאולוגיים ואפילו מוסריים:

גם השמירות [בצבא] היה לי מאוד קשה, המשמעת. לאט-לאט התחלתי להישחק נפשית שמה, מבחינת זה שאני מרגיש פחות קיים מבחינה פסיכולוגית. [ואז ...] מבחינה פוליטית גם התחילה האינתיפאדה באיזשהו שלב, באוקטובר 2000, זה היה איזה חודש אחרי שהצטרפתי. ואז התחיל מראות קשים כזה, ונגד ערבים וזה. ואני בכל זאת שמאלי, והתחלתי להרגיש, אז התחלתי להרגיש מבחינה פוליטית שהמקום שלי לא בצבא (אגם, צלם ועורך, בן 29, אשכנזי, מעמד פריבילגי, שירת כארבעה חודשים בצבא).

אני חושב שההתעוררות הפוליטית היותר חזקה שלי, באמצע שנות העשרים או משהו כזה, גרמה לי להבין כמה הסיבה שלא רציתי להיות קרבי הייתה מעוגנת בעמדה מוסרית. [...] אבל אז ממש לא ידעתי ולא יכולתי להגיד את זה, למה אני לא רוצה קרבי, למה אני לא רוצה לעשות צבא. ידעתי שאני לא רוצה לעשות צבא בגלל שזה עושה לי רע

נפשית ופיזית. כלומר התגובות שלי היו כל-כך חריפות בסטנדרטים שאני הכרתי עד אז, שידעתי שכאילו זה היה כמו ילד קטן שנוגע במשהו חם – זה לא! [...והיום] אני חושב שזה מעיד על איזשהו מערך שבטוח שלא הייתי מודע אליו בזמנו. [...] ושאני ככה גאה בו ושמת שזה מרכיב באישיות שלי, וזה עניין האינטואיציה שפועלת ממקום שאני תופס אותו כמוסרי. [...] איזושהי אינטואיציה שמבוססת על מוסר פעלה בצורה מסוימת שהביאה אותי לחוויה מאוד-מאוד-מאוד קשה [בצבא...]. ואני מרגיש שאני מאוד-מאוד שלם עם זה שלא עשיתי צבא, בגלל המקום הפוליטי שלי והעמדה הפוליטית שלי כלפי הצבא, כלפי התרבות הישראלית והמקום של הצבא בתרבות הישראלית. [...] העמדות שלי כלפי הדברים האלה גורמים לי להרגיש מאוד-מאוד בנוח, והרבה יותר מבנוח – רצון עז שהילדים שלי לא יהיו בצבא, רצון עז שהילדים שלי יהיו ממוקמים פוליטית במקום מסוים. אני ממש-ממש שמח שלא עשיתי צבא (שחר, מרצה, בן 34, אשכנזי, מעמד פריבילגי, שירת כחודשיים-וחצי בצבא).

המניעים שעומדים מאחורי ההימנעות משירות צבאי של אגם ושחר נעוצים, בראש ובראשונה, בקשיים הנפשיים שהם חוו במסגרת הצבאית. יחד עם זאת, השיקולים האישיים משתלבים בהרמוניה עם הקולות שמרכיבים את תודעתם הפוליטית המוקדמת והמאוחרת. במקרה של אגם, הנטייה השמאלית הבסיסית מקבלת תוקף במפגש עם המערכת הצבאית, לנוכח אי-ההזדהות הפוליטית שלו עם הפעולות של צה"ל בתקופת האינתיפאדה, והיא מסייעת לו לקבל את ההחלטה להימנע משירות צבאי. במקרה של שחר, העמדה השמאלית שמתעצמת בדיעבד מאפשרת לו לנסח את בחירותיו כנער – בתחילה להימנע משירות קרבי ואחר-כך להימנע משירות צבאי מלא – כהחלטות מבוססות אינטואיציה מוסרית. ניסוחים אלה מפעילים שני מהלכים משלימים במערך ההצדקה של הבחירה שלא לשרת בצבא. ראשית, הם מבטלים את התפיסה הרווחת שכורכת את ההימנעות משירות צבאי, בפרט כאשר שיקוליה מוגדרים כאישיים, עם אישיות אנוכית, מפונקת ונטולת ערכים (Livio, 2012), ובכך הופכים אותה ללגיטימית. שנית, הם צובעים את הפעולה בגוונים של התנגדות פוליטית, שמעניקים לה משמעויות חיוביות ושמייחסים לה תכונות ראויות להערכה. מערך ההצדקה המשולב מעצים את תחושת ההשלמה עם הבחירה שלא לשרת בצבא, ואף מאפשר לה להפוך ברבות השנים למשאב פוליטי מעורר גאווה.

האפשרות של שחר לנסח את בחירתו שלא לשרת בצבא במונחים מוסריים מדגימה את המשקל הרב שיש לעמדה השמאלית של המרואיינים בתהליך ההתמודדות העצמית עם אי-שירותם בצבא. העמדה השמאלית לא רק "מנטרלת" את הממדים השליליים שמיוחסים להימנעות משירות צבאי. היא גם עשויה, כמו במקרה של שחר, להפוך את הפרקטיקה לבעלת ערך חיובי לכשעצמה, ובכך להפוך על פיה את התפיסה הרווחת שרואה בהימנעות משירות צבאי פעולה אנוכית ובלתי-מוסרית בעליל (Livio, 2012). מהלך זה מדגים את ההבניה החברתית של המוסר – שכן למוסר אין הגדרה קבועה ומהותית, אלא זהו רעיון שמשתנה לפי הקשרים חברתיים, תרבותיים והיסטוריים, ושמסקף את האופנים המגוונים שבאמצעותם אנשים מבינים את הטוב והרע, את הנכון והמוטעה, את המוערך ואת המתויג (Hitlin & Vaisey, 2013). התיאור של שחר מדגים כיצד רעיון המוסר עשוי להשתנות במיקומים פוליטיים שונים. בפרט, הוא מראה שמי שמזוהה עם השמאל הרדיקלי עשוי להשתמש ברעיון המוסר כדי "למנף" את בחירתו האישית שלא לשרת בצבא, ובכך להעלות את ערכה החברתי, לפחות בעיניהם של אנשים מחוגים פוליטיים מסוימים.

התודעה הפוליטית השמאלית המפותחת שהמרואיינים בני המעמד הפריבילגי גיבשו במהלך השנים כוללת הן את אימוצם של שיחים גלובליים שמדגישים עקרונות אזרחיים של שלום וזכויות אדם, והן את הדה-לגיטימציה של פעולות הצבא בהקשרים המקומיים, ובעיקר של מדיניות הכיבוש שהוא מוציא לפועל כבר כמה עשורים. בזיקה לתודעה זו, רבים מהמרואיינים תיארו את עברם נטול השירות הצבאי כגורם שיוצר נוחות פוליטית-מצפונית מול עצמם, וכן בסביבות החברתיות והאידיאולוגיות שלהם:

אני לא מרגיש עם זה רע. זאת אומרת אין לי עם זה בעיה. ואני אפילו, אני חושב מהבחינה הזאת דווקא הפוך, המצפון שלי נקי, באיזשהו אופן. [...] כי אין על המצפון את ההרגשה הזאת שהתנהגתי לא יפה, או הייתי במחסום, או מילאתי פקודות שלא רציתי. עשיתי החלטה ששינתה לי את החיים. [...] לא רובץ לי על המצפון זה שמילאתי פקודות. זאת אומרת, בצורה נאיבית לקחתי את ההחלטות שלי על החיים. [...] ואני אומר משהו שאני לא יודע אם הוא נכון, אבל גם עם חבריי הערבים-הישראלים, ועבדתי עם הרבה, זה ישר שם אותי במקום אחר, יותר נוח כלפיהם, להם יותר נוח כלפיי, אני חושב ככה. [...] זאת אומרת אני לא הייתי יום אחד בבסיס צבאי. [...] הם יודעים, ואני גאה בזה. זה יוצא תמיד, זה איכשהו יוצא. אני לא בא ואומר להם. [...] אני לא משוויץ בזה שלא

הייתי בצבא, אבל אני אף פעם לא מרגיש לא-נוח עם זה (עודד, עורך קולנוע, בן 52, אשכנזי, מעמד פריבילגי לא התגייס לצבא).

אני חושב הפעם הראשונה שבאמת כאילו הייתי גאה בזה, סתם אם זה בשביל הדיבור כאילו, זה אחרי שכבר הייתי בהרבה הפגנות בשטחים, וחטפתי מכות ממג"בניקים ועצרו אותי וזה, ותמיד זה היה זה. אז כשהייתי בהפגנה בבילעין, ניסו לירות עלינו כדורי-גומי, חיילים. זה היה רגע בכלל מכוון, שהגבול פתאום מתהפך, כאילו אתה נהיה בצד השני של הגבול. אתה נוסע בתוך המדינה שלך, אוקיי, אתה עובר איזה מחסום, אתה עדיין נוסע בתוך המדינה שלך, ואז נכנס לאיזה כפר ערבי, ואתה יושב בכפר ושותה תה עם הזה, ואז אתם הולכים להפגין מול הגדר, ואז כאילו פתאום החיילים של המדינה שלך יורים עליך. אתה לא זוכר את הרגע שיצאת מהמדינה שלך, זה משהו הזוי. [...] וגם הדבר הזה שיוורים עליך, אין מה לעשות, יש איזה רגע שאתה אומר: פאק, בכספי המסים שאני משלם, 45% שמנכים ממני כאילו, יורים עליי. אני שילמתי על הכדורים האלה, אני שילמתי על הרימוני עשן כאילו, הגז מדמיע שמעיפים עליי. [...] ואחרי זה הולכים לכל מיני תערוכות בדנמרק, צה"ל מוכר אמצעים לפיזור הפגנות, תוך כדי שהוא מראה שוטים מבילעין שיוורים עלינו כאילו, את יודעת, לא על טרוריסטים. זה הזוי. זה הזוי. יש שם באמת איזה משהו, ברגע הזה אתה אומר: פאק, בואנה מזל שלא הייתי שם [בצבא]. ואני לא איזה אנרכיסט. אבל אתה לא רוצה לשתף פעולה עם מכונת הכיבוש הזאת (מיכאל, במאי, בן 34, אשכנזי, מעמד פריבילגי, שירת כחודש-וחצי בצבא).

עודד ומיכאל מצביעים על מפגשים ייחודיים שבהם אי-שירותם בצבא מעורר נוחות מצפונית ואפילו גאווה. מפגשים אלה מתקיימים עם הערבים-ישראלים בזירה התעסוקתית (במקרה של עודד), ועם הפלסטינים-תושבי-השטחים בזירה של האקטיביזם הפוליטי (במקרה של מיכאל). מאחר שהערבים-פלסטינים (בתוך ומחוץ לתחומי הקו הירוק) נוטים להתייחס בעוינות לצה"ל, המפגש שלהם עם אזרחים ישראלים, שהם בדרך כלל גם חיילים-לשעבר, נוטה להיות טעון וחדשני. כתוצאה מכך, הרקע הלא-צבאי הייחודי של הדוברים הופך למשאב חברתי מול

הערבים-פלסטינים, מעניק להם עדיפות מוסרית על פני אנשי-שמאל ששירתו בצבא, ומחזק את התעצבותה של ההימנעות משירות צבאי כפעולה מצפונית ומוסרית בעיני מבצעה.

חוסר ההזדהות האידיאולוגית עם פרויקט הכיבוש הצבאי-מדינתי – אף שהוא לא היווה שיקול מרכזי בבחירה שלא לשרת בצבא – מתפקד אפוא כהון פוליטי שמוקצה כמעט בלעדית לבני המעמד הפריבילגי שנמנעו משירות צבאי. המשאבים הפוליטיים מסייעים להם להוציא לפועל את המהלך ביתר קלות, ומשפיעים לטובה גם על היכולת שלהם להתמודד עם בחירתם. לעמדה הפוליטית השמאלית שמתגבשת בקרב הנמנעים משירות צבאי (בזיקה הדוקה לרקע המשפחתי שלהם) יש את הכוח למקם את פעולתם בשדה שהוא לא רק לגיטימי, אלא אפילו רצוי. מנקודה זו, הדרך לניסוח הפעולה במונחים של השלמה ואף גאווה עצמית, קצרה וכמעט מתבקשת.

הנמנעים משירות צבאי מהמעמד הפריפריאלי שהשתתפו במחקר, לעומת זאת, מציינים כי גדלו במשפחות שממוקמות בצד הימני של המפה הפוליטית (לרוב במרכז-ימין). כמו עמיתיהם מהמעמד הפריבילגי, גם הם ממוקמים היום באותו צד פוליטי שמאפיין את משפחת המוצא שלהם, אך במקרה שלהם, מדפוס זה משתמעת תפיסת עולם עכשווית שהאוריינטציה הפוליטית שלה ימנית. במסגרת זו, הבחירה שלא לשרת בצבא סובלת ממערך הצדקה מוגבל יותר, בהשוואה לזה שמאפיין את הנמנעים משירות צבאי המחזיקים בעמדות פוליטיות שמאליות:

אמנם אני עם ראסטות והכל, אבל הדעות שלי הם ימניות קיצוניות. [...] כאילו אין מה לעשות, אני מאמין ב"מוות לערבים", כי "הקם להורגך השכם להורגו", אין מה לעשות. זה משהו שאי אפשר לקחת ממני. בסדר, אז יש ערבים שהם סבבה ויש ערבים שלא. אבל רוב הערבים, הם בעצם קוראים לי כיבוש, הם רוצים בעצם להרוג אותי. אז אם הם רוצים להרוג אותי וקוראים לי כיבוש, אני מעדיף לכבוש אותם באמת, שיהיה לי למה לקרוא כיבוש, ושהם לא יהרגו אותי ואני אכבוש אותם. [...] אני רציתי להתגייס לצה"ל, צה"ל לא רצה שאני אתגייס ליחידות הקרביות, בגלל זה אני לא רציתי את צה"ל. זה לא שאני ילד שמהתחלה בא ואמר: אני לא מתגייס. ממש לא. אני הגעתי לצו ראשון ואני הייתי הכי מורעל גם כן. אבל מלהיות מורעל להפוך ל"לא רוצה כלום", זה גבול ממש דק. כמו גבול בין שנאה לאהבה, זה אותו דבר. או שאתה אוהב את הצבא, ואתה אוהב אותו והכל סבבה, או שאתה שונא אותו. [...] אז אני חושב שכן המדינה הזאת צריכה צבא, כן המדינה הזאת צריכה צבא חזק אפילו. אבל אני חושב שכל הסיפור הזה שבזמן

האחרון מדברים על משתמטים, וחוק גיוס חובה, והחוק לחרדים וכל זה, זה כל זה נובע אך ורק מבעיות של צה"ל במשך שנים. הם וויתרו על יותר מדי אנשים, ואת האנשים שהם היו צריכים לקחת הם לא לקחו, ואת המורעלים הם הפכו לשונאים (הראל, טבח, בן 26, מזרחי, מעמד פריפריאלי, לא התגייס לצבא).

למרות שהראל מביע בדבריו ביקורת נוקבת נגד המערכת הצה"לית, עמדתו הביקורתית מכוונת כלפי מדיניות ההשמה הפנים-צבאית, והיא מלווה בהשקפת עולם שאותה הוא מגדיר כ"ימנית קיצונית", ושכוללת תמיכה בלתי מסויגת בליבת הפעילות של צה"ל – הכיבוש, המלחמות, והמתקפות הצבאיות נגד מי שנתפסים כאויבי המדינה. ההזדהות עם המפעל המדינתי-צבאי מחזקת את התפיסה שרואה בשירות הצבאי חובה לאומית בלתי מוטלת בספק, ומעצימה את הממדים השליליים שמיוחסים לבחירה שלא לשרת בצבא. בנסיבות אלה, הראל מדגיש בסיפורו את נכונותו (הראשונית והעקרונית) הגבוהה לשרת בצבא, ובכך ממסגר את הימנעותו משירות צבאי כפעולה לא רצויה מעצם טיבה שנכפתה עליו. מסגור זה כרוך בתחושות של עלבון וכעס כלפי המערכת הצבאית, על שלא אפשרה לו לממש את הערכים שהוא מאמין בהם, והוא מוגבל ביכולת שלו לכוון השלמה עצמית מלאה עם הבחירה שלא לשרת בצבא, גם כשהיא נתפסת כבחירה מוצדקת, בהתאם לנסיבות המסוימות שכוננו אותה.

שלא כמו הראל, יצחק (עובד בתחום הטלוויזיה, בן 37, אתיופי, מעמד פריפריאלי, שירת בצבא למעלה משנה) מעיד על עצמו כבעל עמדה פוליטית שמזוהה עם המרכז, ושעברה התמתנות ביחס למסרים הימניים יותר שספג במשפחת המוצא. אף שלעמדה זו יש את הכוח להטיל ספק מסוים באידיאל ההקרבה העצמית המגולם בשירות הצבאי, היא עדיין ממוקמת במיינסטרים הפוליטי (בזיקה לרקע המשפחתי שמתוכו צמחה), ובכך היא משמרת את התפיסות שרואות בשירות הצבאי חובה לאומית ורפובליקנית ממעלה ראשונה:

אני בא מבית יחסית די ימני, את יודעת. של ארץ-ישראל השלמה וכאלה, ולא נותנים כלום וכזה. [...] עוד בתקופה שהייתי תלמיד, היו לי חברים ערבים, בתקופה שאני הייתי עובד איתם בשטיפת כלים, וכאלו, פתאום גיליתי שיש, את יודעת, צדדים אחרים, את יודעת, באנשים האלה. פתאום אתה נחשף לאיזה עולם שאתה לא כל-כך גדלת עליו, ולא מכיר. [...] אני למדתי בישיבה ועברתי את כל התחנות האפשריות מבחינת סגנון חינוך.

דתי רדיקלי; פרווה, את יודעת, כיפות סרוגות; אחר-כך בעמק הסיליקון של השמאל וזה [הכוונה לעבודה בתחום התיאטרון והטלוויזיה], כאילו עברתי הכל. [כך] שאני די יודע להתייחס לדברים בפרופורציה הגיונית, את מבינה? לא "נמות בעד ארצנו" מצד אחד, וגם לא "אנחנו כובשים עם אחר ומתעללים בו כל יום מחדש", אני לא חושב ככה. אז כל הידע הזה במירכאות שאני צברתי, אני חושב עזר לי גם למתן, וגם יותר לראות את המציאות, את יודעת, השפויה, כאילו שהאמת היא לא פה ולא שמה, היא איפה-שהוא באמצע. [...] גם השמאל הקיצוני חושב שבעד שלום וזה, שאנחנו צריכים לזרוק הכל ובוא נעשה בלי גבולות, ומין ניתן לשיר של ג'ון לנון להתנגן, imagine וזה – זה גם לא ריאלי. [...] הרי למה אנחנו פה? יכולנו להיות הרי במקום אחר. [...] אנשים כאילו בחרו להיות פה בגלל איזשהו משהו שמחבר את כולם. אז אם אתה לא מוכן לתת משהו למען האידיאל הזה, אז אין סיבה שתהיה פה. [...] אחר כך אתה הרבה יותר פגיע בפני כל מיני כאלה שחושבים שאנחנו צריכים להיות ביס. [...] עצם העובדה שהמדינה נתנה לך מקלט להתחבא כשיש זה, ויש הגנה ביטחונית וכאלה, זה כאילו הדבר הכי בסיסי. את יודעת, הצרכים הבסיסיים זה אוכל והגנה. [...] אבל אם לא אתה [תשרת בצבא] – אז מישהו אחר יצטרך לעשות את זה כפול. זה שש שנים. יעני אין שום הצדקה ששניכם אחר כך תעמדו לקבל שירות, לצורך העניין של דואר, או לא יודע, איזה שירות ממשלתי אחר. [...] זה גם איזה דיסוננס שאני כאילו [חווה]. אבל את יודעת, זה היה נכון לאותה סיטואציה, אני עכשיו באמת מנסה. [...] אם הייתי יכול לחזור אחורה, אל"ף אני הייתי הולך לקרבי. [...] והייתי עושה קריירה צבאית.

תחושות הצער והחרטה שיצחק מביע ביחס לאי-שירותו בצבא כרוכות בהפנמה של שתי תפיסות שהן בגדר קונצנזוס בחברה הישראלית. התפיסה הראשונה מבטאת את "תרבות הביטחון" הישראלית, הכוללת את ההכרה בכך שישראל שרויה במצב תמידי של סכנה קיומית, ושרק צבא חזק מהווה ערובה להמשך קיומה (פדהצור, 2003). התפיסה השנייה נגזרת מהאתוס הרפובליקני, שמציב את השירות הצבאי כביטוי המובהק ביותר של תרומה ל"טוב המשותף", דרכה הפרט מממש את חובתו לקהילה הפוליטית ומשיג את זכויותיו האזרחיות (Shafir & Peled, 2002). אין כמעט עוררין בחוגים הפוליטיים-יהודיים על שתי תפיסות אלה, והן מקובלות הן על מפלגות הנמנות על גוש הימין, והן על מפלגות המזוהות עם המרכז-שמאל (ובפרט על

המפלגה שאיתה הביע יצחק הזדהות – מפלגת "יש עתיד", שמניפה את דגל "השוויון בנטל" ושקוראת להרחבת חובת הגיוס לצבא). השקפת עולם פוליטית ימנית או מרכזית נוטה אפוא להבליט את הממדים הערכיים השליליים שמיוחסים להימנעות משירות צבאי, בהשוואה להשקפה שהיא שמאלית רדיקלית. היות שהחלוקה של המרואיינים למעמד פריפריאלי ומעמד פריבילגי משקפת, במידה רבה, את החלוקה הפוליטית שלהם לימין ושמאל, בהתאמה (כאשר רבים מחברי הקבוצה השנייה מחזיקים בעמדה נוכחית עם אוריינטציה לשמאל הרדיקלי ולשיח הפוסט-ציוני), הנמנעים משירות צבאי מהמעמד הפריפריאלי חשופים לדיסוננס קוגניטיבי גדול יותר, בהשוואה לעמיתיהם מהמעמד הפריבילגי, בין השקפת עולמם להתנהגותם במישור הצבאי-לאומי.

ההטיות הפוליטיות ההפוכות של המרואיינים בני המעמדות השונים מנתבות לשני כיוונים מנוגדים את המסגור הפוליטי הנוכחי של בחירתם שלא לשרת בצבא. הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי מצביעים על הזיקה ההדוקה בין האישי לאידיאולוגי, מדגישים את הממדים הפוליטיים שטמונים בבחירתם, ובכך מחזקים את מערך ההצדקה שלהם. הנמנעים משירות צבאי מהמעמד הפריפריאלי, לעומת זאת, מבקשים להתרחק ככל הניתן מהמשמעויות הפוליטיות שמיוחסות לאי-שירותם בצבא, ולמקם אותה בזירה האישית, שהיא לתפיסתם לגיטימית יותר:

פוגע בי אם אני אקרא כמשתמט, גם אם זה נכון או לא נכון. כי בסך-הכל כאילו לכל אחד יש את הסיפור שלו. זה לא סתם השתמטות כי אני לא שם עליכם. לא כי יש לי משהו נגדכם. זה כל אחד וההתאקלמות שלו, ולא כל בנאדם יכול להתאקלם לחוויה צבאית. אתה לא יכול להסביר את זה לכל מי שחושב אחרת. אתה לא תעבור אחד-אחד, תסביר לו שיש משתמט ויש משתמט. יכול להיות שאם מישהו משתמט מסיבות פוליטיות או משהו, אתה יכול לקרוא לו משתמט, כי כל השלטים האלה [ישראלים] אמיתי לא משתמט" זה עניין פוליטי גם. אז כל מי שעושה את זה בגלל פוליטיקה, אז הם יכולים להגיד עליו אולי משתמט. כי כל השלטים האלה זה רק קשור לפוליטיקה בדרך כלל. בנאדם שעושה את זה מ[נתוך] דברים יותר אישיים או יותר אחרים, שלא קשור לפוליטיקה ולא קשור למדינה ולא קשור לנתינה, עושה את זה בגלל הרגש שלו או משהו לא-טוב, אז אני לא חושב שהוא משתמט (תומר, מכונאי רכב, בן 28, מזרחי, מעמד פריפריאלי, שירת כחודש בצבא).

על מנת לרכך את התיוגים החברתיים השליליים שמיוחסים לאי-שירותו בצבא, תומר מפריד את עצמו מאלה שבחרים שלא לשרת ממניעים פוליטיים – מניעים שמזוהים עם השמאל ושעשויים להיתפס, בחוגים מסוימים, כלקויים מבחינה מוסרית וכבלתי לגיטימיים. מהלך זה (שאפיין את תומר ומרואיינים נוספים מהמעמד הפריפריאלי) מבקש לערוך דה-פוליטיזציה של ההימנעות משירות צבאי, ובכך להתקרב לקונצנזוס הפוליטי ולהקל על דרכי ההתמודדות עם אי-השירות בצבא. יחד עם זאת, זוהי הצדקה שנשענת על האדרה של הצבא והמדינה, וככזאת היא כרוכה בהפנמה של ההימנעות משירות צבאי כפרקטיקה לקויה מיסודה. כתוצאה מכך, מערך ההצדקה של המרואיינים בני המעמד הפריפריאלי פחות נחרץ וחד-משמעי, בהשוואה לזה של עמיתיהם מהמעמד הפריבילגי – שמבקשים להדגיש (ולא לבטל) את המשמעויות הפוליטיות של הבחירה האישית שלא לשרת בצבא.

הקשר ההדוק בין ההשקפה הפוליטית השמאלית של הנמנעים משירות צבאי לבין האפשרות שלהם לכוון בדיעבד השלמה עם בחירתם מתגלה ביתר בהירות בסיפורו הייחודי של ציון, מובטל בן 25, מזרחי מהמעמד הפריפריאלי שלא התגייס לצבא. ציון מעיד על עצמו כמי שהחזיק בגיל ההתבגרות בהשקפת עולם ימנית, בהשפעתה של סביבת המוצא שלו, ושבמהלך השנים שינה את עמדותיו הפוליטיות, כך שכיום הוא מחזיק בהשקפה שמאלית רדיקלית. המעבר הפוליטי החד הזה (שהוא יוצא דופן בקרב כלל המשתתפים במחקר) כרוך במערך הצדקה ייחודי, שמשלב הן את השיח שמאפיין את בני המעמד הפריפריאלי והן את השיח שמאפיין את בני המעמד הפריבילגי שנמנעו משירות צבאי:

לחלוטין הייתה לי את ההבנה כאילו. אבל לא, היא לא הייתה הבנה פוליטית במובן של לא הייתי יודע לדבר אתך כמו שאני מדבר אתך היום. [...] זה יותר הרגשה שמהו פה לא מסתדר לי, משהו פה לא הולך לי טוב, המסגרת לא מתאימה לי. [...] הייתה לי איזה הבנה בסיסית, כאילו שמהו במסגרת הזאת לא טוב לי. ולא ידעתי לשים את זה על קווים פוליטיים, אפילו לא פוליטיים בהקשר אישי כאילו.

היה שלב של הבנה, של: וואלה, יכול להיות שאם הייתי עושה צבא, מבחינה כאילו פיזית-חומרית, אולי זה היה מסדר אותי יותר. אבל אף פעם לא הייתה התחרטות על הדרך שבחרתי בה ברמה האידיאולוגית. כי אני גם רואה בזה שלא עשיתי צבא איזה

כאילו ניצנים של אידיאולוגיה, פשוט פחות פוליטית, פחות עם שמות, פחות ערבים-יהודים. אבל איזה משהו פנימי שלא מוכן להשתתף במערכת דכאנית כאילו שמוחקת אותך ועושה אותך כזה תלֵייה [בסלנג: עלוב, חסר-ערך, "אפסי"].

מצד אחד, אני אומר לעצמי שלהרבה נערים לפעמים, שנמצאים במצבים קשים בחיים, [השירות הצבאי] זאת האופציה היחידה. אני לא מדבר עכשיו על אנשים שבאים מבית מסודר, הורים יציבים כלכלית וזה. אני מדבר כאילו על נוער בסיכון, ונוער עוד יותר בסיכון, ונוער עוד יותר בסיכון. אז את יודעת, זה כמו דת כאילו. יש אנשים שכאילו יכול להיות היו מתאבדים אם לא היה להם איזה משהו קוהרנטי להאמין בו. אז ברמה הזאתי, אני חושב שכן יש אנשים שלא הייתי אומר להם: תקשיב אחי, אל תעשה צבא, בוא תעבור עכשיו איזה תהליך פוליטי, ותפתח את הנפש שלך ואת התודעה שלך. כי זה מאוד פסימי וזה מאוד קשה, בתור דרך חיים, אם אתה לא מצליח להתברג. וזה יכול גם כאילו להרוס לאנשים את החיים עוד יותר, במובן הכלכלי. מצד שני, בכללי אני לא בעד צבא, אני לא חושב שזה רעיון טוב לעשות את זה. לא ממליץ את זה לאנשים. אני לא נגד צבא בכללי, כאילו נגד צבאות בעולם. אני חושב שלכל מדינה יש את הזכות להגן על עצמה, אני חושב שבמציאות בארץ שלנו פה זה מאוד מעוות, ולא נכון. בגדול אני נגד צבא, בסך הכללי.

בהתאמה עם השיח הרווח בקרב הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריפריאלי, ציון רואה בשירות הצבאי את ההזדמנות הפוטנציאלית של המוחלשים להפיק יתרונות סמליים ותעסוקתיים, אם כי במקביל הוא שותף לתפיסה שלפיה המערכת הצבאית נוטה להקצות לבני המעמד הנמוך תפקידים נחותים ומשפילים.²³ למערך ההצדקה החברתי של ציון מצטרפת בדיעבד התפיסה שמתנגדת לפונקציה הצבאית בגלל מהותה התוקפנית, הן כלפי פנים והן כלפי חוץ. עמדה זו נגזרת מהשקפת העולם הנוכחית של ציון, המזוהה עם השמאל הרדיקלי, והיא יוצאת דופן בקרב המרואיינים המשויכים למעמד שלו (ודומיננטית בקרב המרואיינים בני

²³ העמדה הביקורתית של ציון כלפי מדיניות ההסללה הצה"לית מתגלה בעיקר בדברים הבאים שאמר (שמצוטטים גם בפרק 4): "כשקלטתי שזה הולך להיות, כאילו הם לא הולכים להסתכל על מי שאני באמת, הם הולכים להסתכל על כל מיני קא"בות וכאלה, ואת יודעת, צירופים של שכונת מגורים, והורים גרושים, ואיזה בית-ספר וכולי-וכולי, אז אני הולך להיות די חסר תועלת בצבא, ולא התחשק לי".

המעמד הפריבילגי). מקרה ייחודי זה מדגים אפוא את כוחה של האוריינטציה הפוליטית השמאלית לחזק בדיעבד ולשמור לאורך זמן את מערך ההצדקה של אלה שבחרים לא לשרת בצבא. זאת בזכות היכולת הייחודית של העמדה השמאלית לעגן את הבחירה בתפיסה פוליטית רחבה, ולנטרל, במידה כזו או אחרת, את הממדים הרעיוניים השליליים שמיוחסים לה.

נראה אפוא כי הזיהוי העמוק של הצבא עם התרבות הפוליטית בישראל מכתוב למנעם משירות צבאי, הממוקמים בכל קצוות הקשת הפוליטית, התמודדות עצמית וחברתית עם המשמעויות הפוליטיות שטמונות בבחירתם. בעוד שהשקפה בעלת אוריינטציה ימנית מחלישה את מערך ההצדקה של הבחירה שלא לשרת בצבא ומקשה על ההתמודדות עם בחירה זו, השקפה בעלת אוריינטציה שמאלית מכתובה תוצאה הפוכה, כלומר היא מתפקדת כהון פוליטי שמקנה יתר לגיטימציה לבחירה שלא לשרת בצבא ושמקל על ההתמודדות איתה. היות שההטיה הפוליטית של המרואיינים במחקר זה קשורה הדוקות למיקום החברתי שלהם (בדומה לחלוקה הפוליטית שמאפיינת את כלל החברה היהודית-ישראלית), המרואיינים בני המעמד הפריבילגי הם אלה שנהנים, כמעט באופן בלעדי, מהון פוליטי שכרוך בהשקפת עולם שמאלית. בכך ההון הפוליטי מצטרף לשאר סוגי ההון שמקלים על ההתמודדות של המעמדות המבוססים עם ההימנעות משירות צבאי.

5.3 הון תעסוקתי: מסלול עוקף מיליטריזם

כפי שהראיתי לעיל, ההון התרבותי וההון הפוליטי שמהם נהנים הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי מאפשרים להם לעקוף, במישור הרעיוני, את העמדות המיליטריסטיות הרווחות בתרבות הפוליטית בישראל. משאבים אלה מצטרפים לאפשרות הייחודית של בני המעמד הפריבילגי לעקוף את האתרים שבהם המיליטריזם משתקף באופן קונקרטי – אלה שמטילים סנקציות תעסוקתיות על אלה שלא משרתים בצבא:

*אני חושב שהחברה היא מיליטריסטית ברובה ובמיינסטרים שלה. [...] כאילו אם למשל הייתי לא הולך לצבא ורוצה לעשות המון תפקידים אחרים, אז זה היה בעיה. אבל יצא לי טוב שהמסלול שרציתי ללכת בו הוא גם ככה היה מסלול שזה או בראנז'ה של עיתונאות, או חיי לילה, או דברים כאלה, שבהם זה בין *overlooked* לבין מקובל ומעודד אפילו – בטווח הזה. אין את האתוס הזה כאילו. אז פשוט בלי להרגיש, חייתי*

באיזשהו מסלול שהוא עוקף את המיליטריזם הזה. זה לא אומר שהמיליטריזם הזה לא מאוד דומיננטי בחברה. ואני חושב שמאז נגיד שלא התגייסתי, נוצר תהליך, לא יודע, מוזר כזה, שמצד אחד המיליטריזם הזה התפרק, ויש הרבה יותר מובלעות כאלה, של אנשים צעירים, בין אם הם חופשיים מהנרטיב הזה, המיליטריסטי והציוני, בגלל שהם יותר דואגים לעצמם, או בגלל שהיה להם איזושהי תובנה פוליטית או חברתית. אבל מצד שני, לא יודע, החברה המיינסטרימית, רובה, כמו שרואים, לא יודע, עם ליברמן וזה נגיד, אז היא נהיית יותר קיצונית (דויד, עיתונאי, בן 36, אשכנזי, מעמד פריבילגי, לא התגייס לצבא).

אני מוקפת באנשים שלא עשו צבא, כמעט כולם. [...] הם כאילו אנשים יוצרים, בצורה זו או אחרת, גם אם הם התחילו כיוצרים ואחר כך הם נהיו גנות אנתרופוסופיות, זה לא משנה. הם כאילו לא צורכים ראיונות עבודה. נגיד, יש המון דברים שהם נראים לי מיינסטרים שאני לא חלק מהם. עולם הדייטים, עולם הראיונות עבודה שמתברים אותך לפוליגרף. דברים שאני שומעת עליהם, שאני רואה שהם קיימים. "האח הגדול", טלוויזיה מסוימת. אני מסתכלת על הדברים האלה, זה לא החיים שלי, זה לא העולם שאני חיה בו, וזה תשעים אחוז מהאוכלוסייה. [...] אבל אתה בוחר את החברים שלך בפינצטה ואת הסביבות שלך בפינצטה. ואני גם חושבת, אני אגיד לך אחרת, האנשים שיצא לי, שיוצא לי, זה אנשים שצבא זה לא הכרטיס ביקור, שירת או לא שירת בצבא – זה לא חלק מכרטיס הביקור שמתעניינים בו (גילי, בעלת עסק, בת 37, אשכנזייה, מעמד פריבילגי, לא התגייסה לצבא).

דויד וגילי מכירים בכך שהחברה הישראלית מאופיינת ברמה גבוהה של מיליטריזם, ושהיא גובה מחירים חברתיים ומקצועיים מפרטים שלא שירתו בצבא, המשתקפים בעיקר באי-הקבלה שלהם למקומות עבודה מסוימים. בד בבד, הם מודעים לכך שברמה האינדיבידואלית, אותה חברה מציעה להם מסלולים שעוקפים, במובנים מסוימים, את המיליטריזם המתייג, בין השאר בזירה התעסוקתית. הכרה משולבת זו עולה בקנה אחד עם התפיסה התיאורטית שמתארת את מעמדו החברתי העכשווי של הצבא בחברה הישראלית כמורכב משני קצוות רעיוניים – ניאוו-מיליטריסטי ואנטי-מיליטריסטי. לפי תפיסה זו, העידן הפוסט-ממלכתי הצמיח בישראל שתי

חברות נפרדות, שאחת מהן (הניאו-מיליטריסטית) מבקשת לשמור על אופייה המיליטריסטי של החברה, בעוד השנייה (האנטי-מיליטריסטית) פועלת להדגשת אופייה האזרחי (בן-אליעזר, 2003). בנסיבות אלה, גם ההימנעות משירות צבאי חשופה לשני הלכי רוח חברתיים מנוגדים – הראשון מתייג ומוקיע, והשני סובלני ומכיל יחסית. אף שהלך הרוח הסובלני מייצג רק מיעוט מצומצם בחברה היהודית-ישראלית (היות שהוא ממוקם בקצה של החברה האנטי-מיליטריסטית המתהווה), נראה שהוא מעניק, בעיקר לשכבות המבוססות, מסלולים תעסוקתיים "עוקפי-מיליטריזם", שבהם אי-שירותם בצבא מתקבל ביתר הבנה. מסלולים אלה לא משקפים פשרה מבחינתם של המרוויינים בני המעמד הפריבילגי, מאחר שהם ממילא עולים בקנה אחד עם נטיותיהם האישיות, תחומי העניין שלהם, והסביבות החברתיות והמקצועיות המועדפות עליהם.

למרות שהמרוויינים מהמעמד הפריבילגי נוטים להצביע על כך שהם לא נתקלו בחסמים משמעותיים בחייהם המקצועיים בגין אי-שירותם בצבא, רובם לא הניחו מראש שזה יהיה המצב, אלא הופתעו לטובה כאשר גילו בהדרגה עד כמה מוטעים המסרים הסביבתיים (בעיקר מצד הוריהם) שצפו פגיעה אישית-מקצועית לאורך החיים בעקבות אי שירותם בצבא:

יצאתי באמת עם אזהרות, כאילו בעיקר מאבא שלי, של: החיים לא ייקחו אותך לשום מקום [בגלל אי-השירות בצבא]. וראיתי שהיו מקומות שלא שאלו ומקומות ששאלו. [...]
אני מניח שיש מקומות שזה משחק תפקיד, כאילו במשרות מסוימות זה עשוי לשחק תפקיד. גם, אני לא בטוח עד כמה ומה. [...אני] לא נתקלתי בזה בשום צורה. [...]
ובהתחלה עוד הרגשתי שאני מאוד צריך להסתיר את זה ולהיות זהיר, כאילו במיוחד בסביבה הזאת [שבה גדלתי]. נגיד בזמנו, כשחשכתי קצת כסף לטיסה, עבדתי בתור שומר לילה בבריכות דגים, כאילו אז גם, לא רציתי להגיד להם שאני לא [בצבא], זה כבר היה בתקופה שהייתי אמור להיות בצבא. אז גם, כאילו התלבטתי אם להגיד או לא להגיד. אמרתי כאילו: בסופו של דבר הם יכולים לגלות. [...] אז אמרתי. והוא אמר לי: "בסדר". [...] גם, חשבתי כאילו שנרשמתי אחר-כך ללימודים, חשבתי שכאילו ישאלו. ואף אחד לא שאל. [...] אני חושב שהכי רחוק שזה הגיע אי פעם בתוך דיאלוג עם מקום עבודה זה היה: "מה עשית בצבא?"; "לא הייתי."; "למה לא הלכת?"; "סיבות אישיות", וכזה שם זה הסתיים (גלעד, עיתונאי-עורך, בן 31, אשכנזי, מעמד פריבילגי, לא התגייס לצבא).

אני חושבת שבעיקר מה שחזר שוב ושוב, וזה נורא מצחיק, שאחר-כך, אם אני ארצה לעבוד בכל מיני דברים, אז אני לא אמצא עבודה, כי לא לוקחים אנשים שלא עשו צבא בהמון מקומות, בלה-בלה-בלה-בלה-בלה. מה שהסתבר כחארטה, כי מקצועות שאני הלכתי אליהם אחר-כך זה לא פונקציה (ליאן, עיתונאית, בת 39, אשכנזייה, מעמד פריבילגי, שירתה כמה ימים בצבא).

אני זוכרת שבגיל ההוא, כאילו של סביבות הצבא, נורא ניסו להפחיד, היה כזה גם, כל מיני, היום זה נראה לי באמת כמו מין מיתולוגיות כאלה, של מי שלא עושה צבא אז לא נותנים לו רישיון נהיגה, או שאתה צריך לעשות בדיקות כל מיני פסיכולוגיות, לא יודעת מה, כדי לקבל רישיון, ולא יקבלו אותך לעבודה. ובחיים לא נתקלתי בדבר הזה, בחיים לא (יערה, עובדת בכפר נופש, בת 31, אשכנזייה, מעמד פריבילגי, לא התגייסה לצבא).

לפי התפיסה המקובלת בשיח ובספרות, הירידה בנכונות של בני המעמדות המבוססים לשרת בצבא מושפעת מתהליכי הגלובליזציה והמעבר לכלכלת השוק שהתרחשו בעשורים האחרונים בחברה הישראלית, ואשר שחקו את היכולת של קבוצה זו לצבור נכסים בעלי ערך חברתי-כלכלי דרך השירות הצבאי. גישה זו מתבססת על ההנחה שלפיה העדיפות שלה זכו בעבר "יוצאי הצבא" בשוק התעסוקה איבדה רבות מחשיבותה, והביאה לנטישה הדרגתית של חילונים מהמעמד הבינוני את שורות הצבא (לוי, 2007; 2015). סיפוריהם של גלעד, ליאן ויערה מצביעים על כך שגם אם אכן חלה שחיקה באפשרויות של צעירים ממיקומים מבוססים להמיר את השירות הצבאי ליתרונות בשוק העבודה, מגמה זו לא העלימה מהשיח בסביבתם הקרובה את התפיסה שלפיה אי-השירות בצבא כרוך בסנקציות תעסוקתיות כבדות. תפיסה זו תוארה על ידי מרואיינים רבים מהמעמד הפריבילגי כאחד המסרים המרכזיים שבאמצעותם סביבת המוצא שלהם (ובעיקר הוריהם) ביקשו להניא אותם מהחלטה להימנע משירות צבאי. העובדה שהמרואיינים לא התחשבו במסרים האלה, גם כשהם הפנימו אותם והאמינו להם מראש, מלמדת שהימנעותם משירות צבאי לא הונעה משיקולים תועלתניים-חומריים, כפי שנוטים לייחס להם, אלא מתוך רתיעה רגשית מהזירה הצבאית (כפי שטענתי בהרחבה בפרק 3 לעיל). הרתיעה הרגשית העמוקה הזו רוקנה מתוכן את השיקולים התעסוקתיים שעשויים להתלוות לבחירה לא לשרת בצבא, והובילה להימנעות משירות צבאי. רק בדיעבד, אחרי שמהלך

ההימנעות הושלם, הנמנעים משירות צבאי מהמעמד הפריבילגי נטו לגלות שבחירתם חסינה יחסית מפני המחירים התעסוקתיים שנוטים לייחס לה, וגילוי זה חיזק את יכולת ההתמודדות שלהם עם אי-השירות בצבא.

למרות שחלק מהמרוויינים מהמעמד הפריבילגי ציינו כי היו מקרים שבהם אי-שירותם בצבא נתקל בתגובות שליליות בשדה החברתי והתעסוקתי, ואף הוביל לכך שלא קיבלו משרה כזו או אחרת, לתפיסתם מדובר במקרים בודדים וחסרי משמעות, שלא היה בהם כדי להגביל את התקדמותם המקצועית ואת השתלבותם בתחומי העיסוק המשמעותיים בעיניהם. ההכרה ההולכת ומתגבשת של המרוויינים מהמעמד הפריבילגי בכך שאי-שירותם בצבא לא גבה מהם מחיר מקצועי טעונה הסבר, לנוכח התפיסות ההפוכות המקובלות בסביבתם הקרובה ובשיח הציבורי הרחב. על הגורמים שעשויים להסביר את הפער הזה ניתן ללמוד מתוך דבריהם של המרוויינים עצמם:

בגלל שאני מסתובבת במיליה מאוד-מאוד ספציפי, אני לא מרגישה שזה פגע בי אי פעם כאילו. ברמה האישית זה לא פגע בי מעולם (דורית, עובדת סוציאלית, בת 45, אשכנזייה, מעמד פריבילגי, לא התגייסה לצבא).

יש עבודות שאולי לא יקבלו, אבל זה נראה לי מעטים. אני איש-מקצוע טוב, לא איכפת להם בכלל מה הפוליטיקה שלי, לא איכפת להם כלום (אגם, צלם ועורך, בן 29, אשכנזי, מעמד פריבילגי, שירת כארבעה חודשים בצבא).

אף אחד לא מנע ממני שום דבר. תמיד קיבלתי את העבודות שרציתי לקבל. עבדתי בחינוך. עבדתי בהמון מקומות. אף פעם לא הרגשתי ששופטים אותי מהבחינה האישית או החברתית בעניין הזה. אולי גם כן, את יודעת, זה לא היה המעגלים החברתיים שלי (רוני, עובדת גלריה, בת 35, אשכנזייה, מעמד פריבילגי, לא התגייסה לצבא).

אם שילמתי על זה מחירים? סביר להניח, פה ושם. אבל זה דברים שכאילו לא הייתי רוצה בכל מקרה להיות כאילו חבר בקבוצה. [...] לא, אז אני בהחלט לא מרגיש בעצם איזשהו מחיר. חוץ מפה-ושם צרימה של אי נעימות, אבל היא קטנה ושולית. [...] אני חי בשוליה [של החברה] ואני מנתב בזהירות דרכיה (אלעד, צלם, בן 32, אשכנזי, מעמד פריבילגי, לא התגייס לצבא).

התחושה הסובייקטיבית של המרואיינים שהמיליטריזם פָּסח עליהם ולא גבה מהם מחיר מקצועי, מוסברת באמצעות שני גורמים מרכזיים. ההסבר הראשון עולה מדבריו של אלעד, והוא מעיד על היעדר רצון מצידו להשתלב בקבוצות ובמקומות עבודה שמעריכים-בחסר את אי-שירותו בצבא. את ההסבר הזה ניסחה היטב גם שרון (מעצבת גרפית, בת 34, אשכנזייה, מעמד פריבילגי, לא התגיסה לצבא) באמצעות המשפט: "מועדון שלא רוצה לקבל אותי, אני לא רוצה להיות חלק ממנו". במלים אחרות, שאיפתם של המרואיינים בני המעמד הפריבילגי להתרחק ככל האפשר מסביבות מיליטריסטיות, בהן כאלה שמציבות את השירות הצבאי כקריטריון קבלה לשורותיהן, מבטיחה מעצם טיבה את התחושה שהם לא יכולים להיפגע באופן ממשי מהעובדה שלא שירתו בצבא.

הגורם השני, שבאמצעותו המרואיינים מסבירים את אי-היפגעותם התעסוקתית מהעובדה שלא שירתו בצבא, נעוץ בנטיותיהם האישיות והמקצועיות. מדבריהם עולה כי נטיות אלה ממקמות אותם במרחבים שבהם מרכיב השירות הצבאי בביוגרפיה הפרטית לא נתפס כרלוונטי. רובם משתייכים ל"מעמד היצירתי" (Florida, 2012), כלומר מועסקים בתחום התקשורת, התרבות, האמנויות והאקדמיה, או שהם בעלי מקצועות חופשיים שמאופיינים בעבודה פרילנסרית ושמבססים כמעט בלעדית על כישוריהם האישיים. במיקומים אלה, אי-השירות בצבא מתקבל לרוב באדישות. במקרים מסוימים הוא אף זוכה להערכה, כפי שמדגימים הדברים הבאים:

דווקא יש מקומות שכאילו התייחסו אליי יותר, לא יודע אם בכבוד, אלא יותר תפסו ממני כי לא עשיתי צבא. כאילו רגש שיש לי יותר מה לתרום, כי הערכיות שלי כאילו יותר גדולה, לא יודע. בגלל שלא עשיתי צבא, אז זה אומר שיש לי ערכיות גדולה, ואז יש לי יותר מה לתרום במקצועות חינוכיים [אלטרנטיביים]. בדברים חינוכיים נגיד, או דברים כאלה, הסתכלו על זה לפעמים בצורה כזאת (זוהר, מטפל אלטרנטיבי, בן 31, אשכנזי, מעמד פריבילגי, לא התגייס לצבא).

[כש]התחילה מלחמת לבנון, שיבצו אותי בטלוויזיה לעשות חדשות או משהו, לא זוכר. [...] והאיש הזה אמר שהוא לא מוכן לעבוד אתי כי לא עשיתי צבא. אז אמרתי: "טוב, מה איכפת לי?" [...] והמנהלים] אמרו: "אין דבר כזה, יש פה גם ערבים, מה זאת אומרת אתה לא מוכן לעבוד אתו כי הוא לא עשה צבא? שיבצו אותך לעבוד אתו – אתה עובד

אתנו". [והוא אמר:] "לא מוכן". ואז נהייתה שערורייה אדירה. [...] ואז הם התלבשו על זה, עשו ממש כתבות על זה. [...] וזה הגיע עד שאילתא בכנסת. זה היה סיפור שלם. ואני, את יודעת, קצת נפל עליי הדבר הזה. [...] זה פשוט לא יאומן. בקיצור, היה שמה שערורייה אדירה. [...] כי זה היה ממש לבנון, ושמאל נגד ימין [...] עכשיו הבוס שלי היה בחוץ-לארץ, אני זוכר שהוא חזר אחרי חודש לארץ, ישר הזמין אותי לשיחה, אומר לי: "מה זה כל הקטע הזה? מה, אני מקבל טלפונים, ובלגנים וזה". אני אומר לו: "תשמע, תוריד את זה ממני, אותי זה לא מעניין. אני לא הלכתי לצבא, עניין פרטי שלי, נהיה פה סיפור, עשו אותי שמאלני גדול וזה. לא שרע לי עם זה, אבל...". עכשיו מבחינתי, יחסי ציבור זה עשה לי לכל החיים, כאילו אין. [...] נהייתן שמאלני חזק. את יודעת, אנשים עובדים על זה קשה, זה בא לי [בקלות]. [...] זה בפירוש עזר לי בקריירה, בפירוש (עודד, עורך קולנוע, בן 52, אשכנזי, מעמד פריבילגי לא התגייס לצבא).

זוהר ועודד מתארים מקרים שבהם הפיקו מאי-שירותם בצבא הון סמלי שהומר לתרונות תעסוקתיים. אפשרות זו קשורה בזיהוי של אי-שירותם בצבא עם אקטיביזם פוליטי – זיהוי שנגזר מהאוריינטציה השמאלית המובהקת שמאפיינת את תפיסת עולמם העכשווית של הדוברים ואת סביבתם המקצועית (או חלקים משמעותיים ממנה). האפשרות שאי-השירות בצבא יהפוך למשאב תעסוקתי לא נצפתה מראש על ידי הדוברים, ואת המקריות הזו מדגים היטב סיפורו האבסורדי של עודד, שמתאר כיצד המניעים הפוליטיים "הולבשו" עליו שלא בידעתו, בניגוד גמור למניעים האישיים שהכתיבו את בחירתו מלכתחילה, ודווקא כתוצאה מהניסיון של אחד העובדים (הזוטרים) בארגון "להעניש" אותו על כך שלא שירת בצבא. בהקשר הזה ראוי לציין כי מקרים שמצביעים על הפקת תועלת ישירה מאי-השירות בצבא עלו בסיפורים של מרואיינים בודדים מהמעמד הפריבילגי. רוב המרואיינים בקבוצה זו הצביעו על אי-היפגעותם, ולא על השגת יתרונות, כתוצאה ממהלך ההימנעות. יחד עם זאת, סיפורים אלה מדגימים בבירור את האופן שבו ההון הפוליטי וההון התעסוקתי של הנמנעים משירות צבאי מהמעמד הפריבילגי מתמזגים זה עם זה, ומעצבים ביחד מרחבים תעסוקתיים נוחים ותומכים יחסית, שבמקרי הקצה אף מתורגמים למשאבים סמליים מעוררי הערכה.

בעוד שהנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי נוטים לגלות לאורך השנים כי הם חסינים יחסית מפני פגיעה תעסוקתית, בני המעמד הפריפריאלי נוטים להיתקל במציאות הפוכה, כלומר לחוש כיצד אי-שירותם בצבא מטיל עליהם מגבלות תעסוקתיות משמעותיות:

כל מקום שהלכתי, בדף שהיה צריך למלא היה כתוב: עשית צבא או לא עשית צבא. [...] נגיד אם אני נרשמת בכח-אדם, או בלשכת עבודה. כל מקום שאני הולכת שואלים אותי. [...] [אני רושמת בטפסים] "לא עשיתי", וכבר אני יודעת שמסתכלים על זה בעין לא טובה. [...] [...] ובגלל שלא עשיתי צבא, לא התקבלתי [לעבודה כברמנית...]. היה ריאיון, והיא ידעה שיש לי ניסיון, היא אמרה לי שכאילו היא מאוד התרשמה, אבל הבוס אמר שהוא רוצה רק אנשים שעשו צבא או שירות לאומי. [...] והיה איפה שעבדתי בבית קפה, ארכיון של איזה משהו, שכאילו צריך לאבטח את זה, שהיו אנשים באים לראות דברים, שזה כאילו צריך להיות מאובטח. והיה שם סכום גבוה לשעה, וכאילו חברה אמרה לי: "בואי". ואז, כשמילאתי את השאלון, אז גם, אז הייתי צריכה למלא מה עשיתי בצבא, וראו שלא עשיתי צבא, אז לא התקבלתי (רויטל, מובטלת, בת 31, מזרחית, מעמד פריפריאלי, לא התגייסה לצבא).

זה משפיע. שאני לא יכולה להתקבל לעבודות נורמליות. עבודות נורמליות זה כמו במשרד, לעבוד כמו בנאדם במשרד, ולא בניקיון. ובמשטרה כמו שרציתי (מורן, עובדת ניקיון, בת 25, מזרחית, מעמד פריפריאלי, שירתה כתשעה חודשים בצבא).

מילאתי את הטפסים למשכנתא, אז את מפסידה ניקוד. כשאת ממלאה טפסים לעבודה, אז את מפסידה ניקוד. בכל מקום, פתאום את שומעת שאת מפסידה ניקוד. אמרתי: מה, מפסידים הרבה דברים מי שלא מתגייס. ואז נלחמתי עם הבת שלי שאת חייבת להתגייס (אורלי, סייעת חינוכית, בת 41, מזרחית, מעמד פריפריאלי, לא התגייסה לצבא).

יש מקומות שדורשים אנשים רק בשירות מלא, בדרג מסוים, וזה לא חייב להיות בעבודות שקשורות לביטחון או זה, סתם. [...] היה לי במקדונלדס נראה לי, שאלו אותי למה לא עשיתי צבא. היה פעם שניסיתי להתקבל לטלמרקטינג, שהייתי יותר צעיר, וגם כאילו היא עשתה לי מין מבחן, אמרה לי: "וואי, אתה כאילו יכול ממש להתאים לך טלמרקטינג, אני שולחת אותך לכמה מקומות". ואז היא אמרה: "רק בוא נמלא כמה

דברים זה. עשית צבא?"; "אָה, לא עשיתי צבא"; "אָה, טוב, אז המקום הזה והמקום הזה והמקום הזה ירד, נשאר שלוש מקומות. 12 שנות לימוד יש לך?"; ואז כאילו: "לא"; ואז כזה: "אָה, הם רוצים רק עם"; כאילו כל מיני כאלה. [...] היום זה כבר פחות אכפת לי, אבל אני עדיין חושב שברור, אם הייתי עושה צבא זה היה גורם לי למצוא מקומות עבודה יותר בקלות, גם ללמוד וכאלה, כי יש כל מיני מלגות ליוצאי צבא [...]. אם הייתי עושה שנתיים אז הייתי נגיד מקבל מענק של שמונה-תשע אלף שקל. [...] חברים שלי כאילו עשו קרבי, קיבלו עשרים [אלף שקלים], וכל מיני הטבות, ו"מועדפת". אז אתה רואה חייל, את יודעת, הם מתחילים את החיים שלהם בגיל 21 והם כבר די מתאקלמים, מתאזנים על עצמם כלכלית וזה (ציון, מובטל, בן 25, מזרחי, מעמד פריפריאלי, לא התגייס לצבא).

היו צריכים עכשיו, לפני איזה כמה זמן, להכניס אותי לחברת חשמל. דודה שלי אמרה לי: "אבל זה בעיה יהיה לך, לא עשית צבא וזה". [...] האמת, אם הייתי שמה היום, כבר איזה כמה שנים, [...] היום כבר הייתי שמה קטלני, הייתי עובד וזה, היו מכירים אותי כבר. אבל לא יודע. נראה בעזרת השם, אני יודע, אולי יכניסו אותי לעירייה, אולי (חן, מובטל, בן 29, מזרחי, מעמד פריפריאלי, לא התגייס לצבא).

רוב הנמנעים משירות צבאי מהמעמד הפריפריאלי סיפרו כי אי-שירותם בצבא נושא מחיר כלכלי כבד, שנובע מחוסר היכולת שלהם להתקבל לעבודות מסוימות (במיוחד עבודות ממוסדות עם שכר גבוה ותנאי עבודה נוחים יחסית), וכן משלילה של הטבות שונות שמוענקות רק למשרתים בצבא (בהם: מענק שחרור, נקודות זכות במשכנתא, ומלגות לימודים). למרות שמרואיינים אלה (כפי שהראיתי בפרק 4 לעיל) נוטים להסביר את בחירתם שלא לשרת בצבא כנובעת מהתגמולים הכלכליים והחברתיים הנמוכים שהם היו צפויים להפיק מהשירות הצבאי, מערך השיקולים "הרפובליקני" שלהם לא התייחס מלכתחילה לסנקציות הכלכליות העתידיות הטמונות באי-השירות בצבא. תחת זאת, הוא הכליל בתוכו את המשכורת הזעומה שמוצעת להם בתקופת השירות הצבאי, ובעיקר את יכולת ההמרה הנמוכה של השירות הצבאי ליתרונות בשוק העבודה, בשל התפקידים הנחותים שהצבא מקצה להם.

נטייתם של המרואיינים בני המעמד הפריפריאלי שלא לקחת בחשבון מראש את הסנקציות הכלכליות שמוטלות על מי שלא משרת בצבא מפתיעה, בהתחשב במניעים הרפובליקניים שהנחו את בחירתם, ולנוכח השיח הציבורי הרחב והמוכר שמדגיש את מגוון ההטבות הכלכליות שמוענקות למשרתים בצבא (ושנשללות בהתאמה מאלה שלא משרתים). ל"סתירה" זו ניתן להציע כמה הסברים אפשריים, כפי שהם עולים מסיפוריהם של המרואיינים. ראשית, בחירתם של בני המעמד הפריפריאלי שלא לשרת בצבא הושפעה, במקרים רבים, מתחושה של הכרח מידי לעבוד ולהתפרנס כלכלית. תנאים אלה הגבילו את היכולת של המרואיינים להתמקד בתגמולים לטווח ארוך, כלומר להתחשב מראש בהטבות הפוטנציאליות והעתידיות שיפיקו אם יבחרו לשרת בצבא. שנית, ובמידה רבה יותר, ההפרה של המשוואה הרפובליקנית, שאותה מדגישים המרואיינים כמניע לבחירתם לא לשרת בצבא, התבססה בעיקר על הערכה בחסר של התגמולים הסמליים והרגשיים, ובמידה מועטה יותר של התגמולים הכלכליים, שמופקים מהשירות הצבאי. במסגרת זו, המרואיינים ראו בהסללה שלהם לתפקידים נחותים בצבא גורם שפגע בתחושות העצמיות של גאוה, הערכה, ביטחון ומשמעות. במלים אחרות, השירות הצבאי נשא מבחינתם מחיר רגשי כבד, שלא ניתן לכימות במונחים כלכליים צרים, אך המשמעות העמוקה שלו עשויה להטות את הכף לעבר הבחירה להימנע משירות צבאי.

לנוכח כל אלה, חוויית הפגיעה התעסוקתית הנגזרת מאי-השירות בצבא מעצימה את התחושות השליליות שמעוררת ההימנעות משירות צבאי במיקומים הפריפריאליים. תחושות אלה כוללות עלבון וכעס כלפי המערכת הצבאית, או, לחילופין, חרטה, הסתרה ובושה ביחס לאי-השירות בצבא. שני המקרים משקפים את הקשיים של בני המעמד הפריפריאלי להשלים עם ההימנעות משירות צבאי, הן במישור הרגשי והן במישור של התגמולים הקונקרטיים.

השוואת ההשלכות התעסוקתיות של ההימנעות משירות צבאי בקבוצות המעמדיות השונות מצביעה על החשיפה הגבוהה של בני המעמד הפריפריאלי לסנקציות תעסוקתיות, במידות ניכרות ובולטות יותר מאלה שמאפיינות את עמיתיהם מהמעמד הפריבילגי. היכולת של האחרונים לחמוק מסנקציות תעסוקתיות קשורה הדוקות במיקומם החברתי. הזירות התעסוקתיות שבהן סוגיית אי-השירות בצבא לא ממלאת תפקיד, או אף נתפסת כחיובית, מאופיינות בנגישות גבוהה לבני המעמדות המבוססים, והן משתלבות היטב עם העדפותיהם התרבותיות והמקצועיות, עם סביבתם החברתית, ועם זהותם הפוליטית העכשווית. למרות שגם מנעים מהשכבות המבוססות חשופים למעגלים חברתיים ותעסוקתיים מתייגים, הם נהנים

במקביל מהאפשרות להתמקם במרחבים אלטרנטיביים תומכים, שמבטאים בדרך כלל את המעגלים הקרובים והמרכזיים ביותר בחייהם. מרחבים אלה מעניקים לנמנעים מהמיקומים הפריבילגיים, לצד יתרונות תודעתיים שמקלים על ההתמודדות העצמית עם הפעולה, גם יתרונות ממשיים שמרככים את הסנקציות התעסוקתיות שנלוות אליה. בדומה לאפשרויות ההמרה החיוביות של השירות הצבאי בשוק התעסוקה, גם האפשרות להימנע מהשלכות תעסוקתיות שליליות בגין אי-השירות בצבא מוענקת בעיקר לבני המעמד הפריבילגי. בכך מצטרפות ההשלכות של ההימנעות משירות צבאי למכלול ההסדרים שמשותפים בהנצחה ובשעתוק של ההיררכיה החברתית.

5.4 הון אזרחי: פרידה רצויה מהמדינה המיליטריסטית

בישראל, בדומה לדמוקרטיות ליברליות רבות ברחבי העולם, מתקיימים זה לצד זה משטרי אזרחות רעיוניים שונים, שמתחרים זה בזה, ושכל אחד מהם מדגיש ממדים אחרים של האזרחות, ובפרט את החובות והזכויות שנובעות מהם. את משטרי האזרחות בישראל ניתן לחלק לשלושה שיחים עיקריים: שיח האזרחות הליברלי, שמדגיש את חירויות הפרט ושרואה בו נשא של זכויות אזרחיות שוות, בעוד שהחובות כלפי המדינה והקולקטיב שמוטלות עליו הן מינימאליות; שיח האזרחות הרפובליקני, שמדגיש את החובות של האזרחים, כאשר התרומה שלהם ל"טוב המשותף" נתפסת כמעלה אזרחית ומהווה קריטריון לקבלת זכויות כאלה ואחרות; ושיח האזרחות האתנו-לאומי, שלפיו האזרחות מבוססת על השתייכות מולדת לקבוצה אתנו-לאומית מרכזית, ובמקרה הישראלי, לקבוצה היהודית-ישראלית (Shafir & Peled, 2002).

אף ששיח האזרחות בישראל מבוסס, במידה כזו או אחרת, על יסודות ליברליים, רפובליקניים ואתנו-לאומיים כאחד, כאשר מתמקדים בהיבטי האזרחות של השירות הצבאי, השיח הדומיננטי נשען בעיקר על מסורת האזרחות הרפובליקנית. השירות הצבאי נתפס כחובה אזרחית וכתרומה לטוב המשותף, וכן ככלי מרכזי במאבק לקבלת הכרה ולהשגת זכויות חברתיות (Levy, 2007; Shafir & Peled, 2002). יחד עם זאת, בעשורים האחרונים, עם המעבר של ישראל לכלכלת שוק גלובלית והעלייה של האתוס הניאו-ליברלי, נשחקה יכולת ההמרה של

השירות הצבאי בשוק התעסוקה, והקשר המשולש שירות-צבאי-תרומה-אזרחות, שהיה בעבר מובן מאליו, נחלש במידה משמעותית (בן-אליעזר, 2003; לוי, 2007).

הבניית השירות הצבאי בישראל כחובה אזרחית ממעלה ראשונה מעצבת את חוויות החיים של אזרחים בישראל, בזיקה לשירותם הצבאי (או להיעדרו). חוויות אלה כוללות תחושות סובייקטיביות של השתתפות, הכרה, שייכות, והזדהות עם הקהילה הפוליטית – שמתפקדות כמרכיבים בלתי נפרדים מהאזרחות שלהם. ההצעה להכליל ברעיון האזרחות מרכיבים סובייקטיביים, שחורגים מהסטטוס הפורמאלי של פרטים ומהזכויות שנובעות ממנו, נשענת על ההמשגה של האזרחות כ"חויית חיים" ("lived experience"). גישה זו בוחנת את התפיסות ואת המשאים-ומתנים של פרטים ביחס לזכויות, חובות, שייכות והשתתפות בקהילה הפוליטית; את המשמעויות הממשיות שיש לאזרחות בחייהם של אנשים; ואת הדרכים שבאמצעותן הרקע החברתי, התרבותי והכלכלי של אנשים משפיע על חייהם כאזרחים (Lister, 2007). ברוח דומה, נירה יובל דיוויס (Yuval-Davis, 2011) מפנה את תשומת הלב לתפיסות ולרגשות האינדיבידואליים שמכוננים את השייכות של אנשים לקולקטיב כזה או אחר, כולל המדינה. השייכות משקפת את הכמיהה האנושית-בסיסית לקשר ולחברות בקהילה, אך לא כל שייכות נתפסת כחשובה באותה מידה ובאותו אופן לאנשים שונים, והיא מושפעת במידה מכרעת מהמיקומים שלהם בסדר החברתי-מדינתי.

כאשר בוחנים את ממדי האזרחות של הנמנעים משירות צבאי שהשתתפו במחקר זה, כפי שהם משתקפים בתפיסות וב"חויית החיים" שלהם (למשל: דרך תחושות השייכות, ההזדהות, וקבלת ההכרה שהם מביעים ביחס למדינה), עולים (גם הפעם) הבדלים מובהקים בין שתי הקבוצות המעמדיות הנבחנות במחקר. הבדלים אלה מבטאים את התפיסות השונות שמתעצבות בכל קבוצה מעמדית סביב הסוגיה של חובות וזכויות אזרחיות, והם נעוצים, גם במקרה הזה, בכך שבני המעמד הפריבילגי נהנים ממשאבים ייחודיים שמקלים על התמודדותם עם ההימנעות משירות צבאי, ושנגזרים ממיקומם המועדף בסדר החברתי-מדינתי.

מאחר שהמשאבים הרגשיים של הבניית העצמי הופכים פחות מרכזיים ככל שאנשים חשים בטוחים יותר (ומאוימים פחות) ביחס למקורות ההזדהות והשייכות שלהם (Yuval-Davis, 2011), הנמנעים משירות צבאי מהמעמד הפריבילגי נהנים ממשאבים רגשיים שמאפשרים להם להתמודד ביתר קלות עם העובדה שלא מילאו את מה שנתפס כחובתם האזרחית. את

המשאבים האלה אני מכנה "הון אזרחי" – מונח שמבטא את התחושה המובנת מאליה של שייכות וקבלת הכרה מהקולקטיב, שבזכותה ההיפרדות מהתכתיבים של המדינה המיליטריסטית הופכת לקלה ונוחה יותר. על מנת לבסס טענה זו, אפנה קודם לתיאור חוויות האזרחות של המרואיינים בני המעמדות השונים, ואז אראה כיצד חוויות אלה משפיעות על צורות ההתמודדות השונות עם ההימנעות משירות צבאי, ועל ההיררכיה המעמדית ביניהן.

הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי נוטים לארגן מחדש את ממדי ההזדהות והשייכות שלהם ביחס למדינה:

אני קשורה לפה בהקשר הסנטימנטלי. [...] כל אור שנופל פה על איזה עץ מרגש אותי יותר מכל אור שנופל באיטליה על איזה עץ. [...] כמו שאני קשורה לסיפור של העם היהודי או של ישראל כי זה המיתוסים שגדלתי עליהם. אבל הכל מתפרק לי גם. [...] כל החקירה מפרקת לי עוד ועוד את כל הסנטימנטים האלה. אני מרגישה שזה הקשרים חיצוניים. [...] שלא בחרתי בזה מעולם. [...] ואם מחר היו פותחים מדינה שהייתה מאפשרת לי לחיות בה, הייתה לי לגיטימציה לחיות בה, *whatever*, אני הראשונה שעפה מה"זכות אבות" הזאתי, אין לי שום סנטימנטים לזכות הזאת (גילי, בעלת עסק, בת 37, אשכנזייה, מעמד פריבילגי, לא התגייסה לצבא).

אני שייך לאנשים שחיים פה. אני גדלתי פה, אני מכיר את השפה, את הסגנון והתרבות – זה דבר שהוא חיובי. אבל ברגע שזה הופך ללאומיות שמנותקת מסתם אנשים, [...] ברגע שאני אוהב את המדינה, ולא את האנשים, פה הגבול. מה זה מדינה? אין מה לאהוב במדינה, יש מה לאהוב בארץ הזאת, על כל גווניה – על הערבים, על היהודים, על האתיופיים – זה לאהוב את הארץ. [את] זה אין לי בעיה להגיד. אני אוהב את הארץ, את האנשים בארץ, את המקומות [...]. [אבל] אני בכלל לא רואה במדינה משהו חשוב, ערך חשוב (אגם, צלם ועורך, בן 29, אשכנזי, מעמד פריבילגי, שירת כארבעה חודשים בצבא).

גילי מגדירה את השייכות שלה לקולקטיב הישראלי בעיקר באמצעות הזיקה הרגשית שלה לנוף ולאור, שמייצגים את ההיבטים הוויזואליים-מציאותיים של המרחב המקומי. באופן דומה, אגם מגדיר את הישראליות שלו דרך המאפיינים האובייקטיביים שמרכיבים את עולמו האישי, בהם: שפה, סגנון, תרבות, וסביבה חברתית. שניהם דוחים את הממדים האתנו-לאומיים

והפוליטיים-שלטוניים שמזוהים עם הקולקטיב הישראלי. התנערותם של הדוברים מיסודות אלה קשורה באופן הדוק למשאבים התרבותיים האנטי-מיליטריסטיים ולעמדה השמאלית הרדיקלית שמאפיינים אותם. על מהלך דומה ניתן ללמוד גם מהדברים הבאים:

כמו כל שמאלני חילוני, אני לא קשור לאדמה, אני לא קשור לקדושת המקום, אני לא קשור לדת. אני קשור לחברים שלי ולשפה שלי ולעיר שלי. ואת יודעת, אני לא רוצה לחיות באף ארץ אחרת. [...] ואני מרגיש שהאחריות שלי, בתור מישהו שהולך לבלות פה את שמונים השנים שלו, היא להפוך את המקום הזה לכמה שיותר מקום שראוי לילדים שלי לחיות בו, את יודעת. ובכל רגע שאני עושה משהו נגד זה, או לא עושה מספיק למען זה, אני לא ממלא את חובתי כאזרח או את הקשר שלי למקום הזה. אני לא אגיד "אני לא ישראלי" כי זה [הצבא] לא המשמעות של להיות ישראלי בעיניי. לכן, אם מישהו לא עשה [צבא] מבחינה אידיאולוגית, אם אני הייתי עושה מבחינה אידיאולוגית, הייתי חושב שזה חלק מתרומה. זה נשמע פאסיבי, זה נשמע הכי כאילו תירוץ, אבל לא, זה חלק מתרומה. [...] זה מעגל שהוא, תלוי איך אתה מציג אותו.. אתה עומד עם הרובה ואתה מגן על החיים של הילדים שלי? לא! אני עומד בהפגנה בבילעין ואני מגן על החיים של הילדים שלך. אני, פחות פלסטינאים היום רוצים לרצוח אותך בזכותי. כאילו הם רואים שיש מישהו בתוך המדינה שלך שהוא לא מטורף כמוך (מיכאל, במאי, בן 34, אשכנזי, מעמד פריבילגי, שירת כחודש-וחצי בצבא).

אין לי תחושה שאני מרגיש נגיד ישראלי או יהודי. אני לא מבין את זה. אני קשור לתרבות ולמקום כי גדלתי ואני מכיר אותה. אבל אני לא מרגיש כאילו משהו בי שהוא שונה ויותר, ואני לא מבין את זה ברמה החד-משמעית, מבלגי או... לא משנה. כאילו לא מבין את זה. זה מקרי, זה אקראי לחלוטין שהזרע שממנו בקעתי בקע באדמה הזאת ולא באחרת, הרוח נשבה טיפה לפה ולא לשם וככה. אני לא חווה את התחושה הזאת. מרגיש לי הגיוני באותה מידה שכאילו בת הזוג שלי זרה ממני כמו שאולגה, השכנה הפולנייה, זרה ממני. כאילו היא גדלה בשלג והיא בקיבוץ. [אני] לא גדלתי לא פה ולא שם [...]. יהיה לי חיבור הרבה יותר טוב עם בנאדם בלגי שחושב דומה לי מאשר לשכן שלי מהבית הזה, לא יהיה לי מה לדבר אתו (אלעד, צלם, בן 32, אשכנזי, מעמד פריבילגי, לא התגייס לצבא).

דבריהם של גילי, אגס, מיכאל ואלעד מדגימים את הנטייה של המרואיינים בני המעמד הפריבילגי להגמיש את ההגדרות של זהותם הלאומית-ישראלית. נטייה זו שואבת השראה מרעיונות פוסט-לאומיים שמערערים על הקשרים בין קהילת הלאום למדינה, ושמבקרים את התפקוד ואת הלגיטימיות של מדינת הלאום הדמוקרטית (Habermas 2001). בין שהם מגדירים את עצמם כישראלים (כמו במקרה של מיכאל), ובין שהם לא מרגישים שהזהות הישראלית מגדירה אותם (כמו במקרה של אלעד), הם נוטים לשמור על קשר רגשי עם סימני ההיכר החוץ-לאומיים של הישראליות (בהם השפה, הנוף, התרבות והאנשים), ולהתנער מהאלמנטים הלאומיים, הפוליטיים והשלטוניים שמזוהים עם המדינה. תהליך זה מצביע על הנטייה של צעירים מהמיקומים המבוססים להכליל בזהותם יסודות גלובליים או קוסמופוליטיים, שמקורות ההזדהות והשייכות שלהם אינם מוגבלים לקולקטיב הלאומי, אלא מוצאים עוגנים חלופיים ברשתות העל-לאומיות שהולכות ומתפשטות בחייהם החברתיים, התרבותיים והמקצועיים.

את ההתנערות של המרואיינים מהיסודות הלאומיים שעליהם מתבסס אופייה היהודי של מדינת ישראל ניתן לראות כסימן להיטמעות של השקפת העולם הפוסט-ציונית בתרבות הפוליטית בישראל. המושג "פוסט-ציונות" נטבע לראשונה בשיח האקדמי בישראל על ידי אורי רם (1993), ומאז הוא עודכן כמה פעמים (רם, 1999 ; 2006). בגרסה המעודכנת ביותר שלה, רם (2006) מציע להגדיר את הפוסט-ציונות לפי צורת התקבלותה הציבורית, והוא מאמץ לשם כך את ההגדרה העיתונאית הבאה :

פוסט-ציונות היא אסכולה מחשבתית המכירה בלגיטימיות של הציונות כתנועה לאומית של יהודים, אבל מצביעה על מועד כלשהו, מעין קו פרשת מים, שממנו והלאה גמרה הציונות את תפקידה ההיסטורי או איבדה את הלגיטימיות שלה בגלל עוולות שגרמה לאחרים [...]. מן ההשקפה הזאת נגזרת גם מסקנה פוליטית, שלפיה על מדינת ישראל להתנער מן המרכיבים הציוניים, שעליה מתבסס אופייה היהודי, משום שהם מפריעים לה להיות מדינה דמוקרטית (ליבנה, 2001 : 20).

הגדרה זו של הפוסט-ציונות משקפת עמדות ופרשנויות מגוונות, שכוללות חתירה תחת הנרטיב הלאומי והמהותנות של הזהות הלאומית בישראל; פירוק סובייקט-העל ההיסטורי-לאומי כנרטיב-על שמלכד בני אדם סביב רצף היסטורי ומשמעות מוסרית כביכול; והצבעה על הסתירה המהותית בין היסוד הדמוקרטי (הראוי) ליסוד היהודי (הפרובלמטי) של מדינת ישראל (רם, 2006). תפיסות אלה משתקפות בהרחבה בעמדותיהם של הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי, כפי שמדגימים הציטוטים שהובאו לעיל. מכאן שבניגוד להנחה הציבורית הרווחת, שלפיה הלך הרוח הפוסט-ציוני ירד לטמיון (בעיקר אחרי ההתרסקות של תהליך אוסלו והשינויים הפוליטיים שהתחוללו בעקבותיו), נראה כי הוא ממשיך לעצב את הזהות הפוליטית של חלקים (גם אם מצומצמים) בחברה הישראלית. בפרט, הרעיונות הפוסט-ציוניים מספקים לצעירים ממוקומים מבוססים כלים להצדקת בחירתם שלא לשרת בצבא, והם מתמזגים עם השיחים הדה-מיליטריסטיים (לוי, 2004) או הפוסט-מיליטריסטיים (בן-אליעזר, 2003) שחותרים תחת הדומיננטיות של הצבא בחיים החברתיים והתרבותיים בישראל.

ההתרחקות של המרואינים בני המעמד הפריבילגי מהממדים הלאומיים והשלטוניים של "הישראליות" מאפשרת להם לפרום את הקשר הגורדי מדינה-צבא-אזרחות, ובכך לבטל את התפיסה הרווחת שרואה בשירות הצבאי חובה אזרחית ממעלה ראשונה. מהלך זה מושג בדרכים שונות, כפי שניתן ללמוד מרצף הציטוטים הבא:

אני לא בחרתי להיוולד פה, כאילו נולדתי פה, אני לא מסכים עם מה שקורה פה אבל פה נולדתי, כאילו נולדתי בארץ הזאת, והמדינה הזאת לא רלוונטית מבחינתי, זאת אומרת אני לא מאמין בשלטון הזה, ולא מתאים לי לשרת משהו שאני לא מאמין בו (דקל, מורה לגיטרה, בן 30, אשכנזי, מעמד פריבילגי, לא התגייס לצבא).

מדינה כאילו זה לא מוסד שאני מרגיש כאילו שיש לי חובה כלפיו בצורה הזאת. ובעצם האזרחות שלי, אז אני חושב שזה היה יותר חזק, כאילו התחושה הזאת של לגור כאן, לשלם מיסים, כאילו לעשות משהו בתוך זה, לפעול בתוך החברה. [...] ואני חייב להגיד שאני מרגיש שייכות עמוקה [לישראל...]. אני מרגיש מאוד קשור. כאילו לשפה, לתרבות, כאילו למה שקורה מסביב. [...] מה? אנחנו פה. כאילו אנחנו בישראל. אנחנו מדברים עברית, אנחנו לומדים באקדמיה. [...] את יודעת, אנחנו יושבים פה ומדברים כאילו

בתוך המדינה על ערכים שקשורים למדינה. כאילו כמה אזרחים יותר טובים אנחנו יכולים להיות? (גלעד, עיתונאי-עורך, בן 31, אשכנזי, מעמד פריבילגי, לא התגייס לצבא).

אני לא מכיר בשום חובה לתרום לחברה, בשום חובה ראשונית. [...] לא לחברה ולא לחברה ספציפית. אני לא בחרתי להיות ישראלי ולא בחרתי להיוולד פה, ואני לא מכיר בזה בתור תנאי ראשוני. אין לי שום, אני חושב הבנאדם לא נולד עם חוב ראשוני ומהותי לחברה, אין דבר כזה. [...] אני חושב שזה, מבחינתי, איזה המשך של כביכול החטא הראשוני שצריך לשלם עליו, בנאדם נולד לעולם פצוע ובגלל זה הוא צריך לרפא אותו. אני לא רואה את זה ככה בכלל (איל, סטודנט, בן 32, אשכנזי, מעמד פריבילגי, שירת כחודש בצבא).

גם עכשיו הנרטיב הזה של שירות בצבא כתרומה נראה לי מופרך, באמת נראה לי מופרך. התרומה הכי גדולה, והיא ענקית, שכל אזרח עושה כאן בין אם הוא יהודי, ערבי, דרוזי או זה, זה תשלום מסים. התרומה של הצבא היא תרומה לאידיאולוגיה הציונית, היא לא תרומה למדינת ישראל, וזהו. [...] המרכזיות של הצבא, והערך העליון של הצבא, והחשיבות של הצבא מבוססים על קיום קונפליקט הרי. בלי הקונפליקט הזה, מוסד תרבותי עצום – מה זה מוסד תרבותי? מרכיב זהותי אדיר בדבר הזה שזה מדינת ישראל, בדבר הזה שזה "הישראלי" – הולך לאיבוד. וזה המרכזיות של כוח, וזה בלתי אפשרי כבר. זה כמעט בלתי אפשרי כבר, בגלל שזה כבר משהו שמאכיל את עצמו, כלומר זה בגלל זה, אבל זה בגלל זה (שחר, מרצה, בן 34, אשכנזי, מעמד פריבילגי, שירת כחודשיים-וחצי בצבא).

אני לא יודעת מה זה מדינה. מושג מופשט מבחינתי. כמו שאהבה זה מושג מופשט. כאילו מה זה תרומה למדינה? למי אני תורמת? למי? תגידי לי למי? למי? לביבי? כי יש הרבה בקהילה הזאת שמתנגדים מאוד-מאוד-מאוד לצבא ולמה שהוא עושה, אז להם אני לא תורמת? אז למי אני תורמת? [...] הצבא מייצג את הצד הימני של הסקאלה מבחינתי, מרכז-ימין. ויש מרכז-שמאל שהוא לא מייצג אותי, שהוא מאוד מתנגד אליו כאילו, לפעולות שלו. אז כשאני עושה צבא, אז אני לא תורמת לכלל האוכלוסייה, אני תורמת לחוג מסוים של האוכלוסייה. [...] התפיסות האלה שמדינת ישראל קיימת בזכות הצבא המשובח שלה, טקסים של יום העצמאות וכל זה – בולשיט מבחינתי, זה כבר לא

אמת. אנחנו מעבר לזה, אנחנו מעבר לכיבוש. ואיפה שהוא כאילו, כל מי שעומד בראש המדינה עדיין אוהז בתפיסות הקצת ארכאיות האלה מבחינתי (ליאן, עיתונאית, בת 39, אשכנזייה, מעמד פריבילגי, שירתה כמה ימים בצבא).

מהדברים האמורים עולה כי המרואיינים בני המעמד הפריבילגי נוטים לדחות את האתוס הרפובליקני, אשר מטיל ספק במעמדם האזרחי בגין בחירתם שלא לשרת בצבא. מהלך זה מושג באמצעות שתי תפיסות מרכזיות, שמשתלבות זו בזו. ראשית, הם פורמים מהיסוד את הקשר ההדוק בין שירות צבאי לבין תרומה ל"טוב המשותף". זאת מאחר שלתפיסתם, המפעל הצבאי-מדינתי מוציא לפועל מדיניות פוליטית שהיא שנויה במחלוקת בחברה הישראלית, מדיניות שחורגת מצרכי ההגנה על המדינה, ושמכוונת בעיקרה להנצחת הכיבוש והסכסוך – מטרות בלתי לגיטימיות, שלא רק שאינן תורמות ליישות המדינתית והקולקטיבית, אלא אף מזיקות לה. שנית, המרואיינים מערערים על קשר מקובל נוסף, זה המחבר בין "תרומה למדינה" לבין הממדים השונים של האזרחות. הם מטילים ספק בעצם האפשרות של המדינה להטיל על אזרחיה חובות אקטיביות כדוגמת השירות הצבאי (שהן אינטנסיביות ותובעניות במידה ניכרת מהחובות המצומצמות שכפופות לשיח האזרחות הליברלי, כדוגמת תשלום מסים). מתוך גישה זו משתמעת דה-לגיטימציה של הצבת השירות הצבאי כקריטריון לקבלת הטבות וזכויות אזרחיות, וכן דחייה של התפיסה הרחבה שמייחסת לנמנעים משירות צבאי אנוכיות או חוסר-מוסריות, כפי שניתן ללמוד מהגדרתם השיחנית הגורפת כ"משתמטים".

אף שהסבריהם של המרואיינים בני המעמד הפריבילגי נשענים על תפיסת עולם אנטי-הגמונית במישור הצבאי, האזרחי, הפוליטי והלאומי, הסברים אלה לא נובעים רק מהמשאבים הקוגניטיביים שזמינים לחברי קבוצה זו. הם נעוצים גם במשאבים האזרחיים שמהם נהנים בני המעמד הפריבילגי, ושמטעצבים סביב ציר היחסים הרגשיים שלהם עם המדינה. מאחר שההבניה של תחושת שייכות לקבוצה כזו או אחרת גוברת ככל שהפרט חש מאוים יותר לגביה (Yuval-Davis, 2011), פרטים שגדלים עם תחושה מובנת מאליה של שייכות לקולקטיב הלאומי נוטים לייחס חשיבות פחותה לקבלה של הכרה וכבוד מצד המדינה (Lomsky-Feder & Sasson, 2015). בנסיבות אלה, לבני המעמד הפריבילגי קל יחסית להתנתק (גם במישור הרגשי,

ולא רק הרעיוני) מהמדינה ומסמליה המרכזיים, ולמקם את בחירתם שלא לשרת בצבא בתוך מכלול הצעדים והרגשות שמבטאים מבחינתם היפרדות רצויה מהמדינה המיליטריסטית.

בעוד שבני המעמד הפריבילגי מנסחים את הימנעותם משירות צבאי במונחים של התרחקות מרצון מהמדינה ומהקולקטיב הלאומי, אצל בני המעמד הפריפריאלי אותה פרקטיקה כרוכה בשאיפה הפוכה – להתקרב למדינה המיליטריסטית ולזכות בהכרתה. אמנם גם בקרב בני המעמד הפריפריאלי התגלה שיח שמביע ניכור, אי-הזדהות ואי-שייכות כלפי המדינה. אולם שיח זה מאפיין רק בודדים מהמרואיינים בקבוצה הפריפריאלית, והוא נובע בעיקר מהתסכול שהם חשים ביחס לאי-שירותם בצבא. במלים אחרות, תחושות הניכור שמתעצבות בקרב בני המעמד הפריפריאלי כלפי המדינה מגלמות את שאיפתם הראשונית להיות שותפים למפעל הלאומי-מיליטריסטי, ואת הזעם והאכזבה העמוקים שמעוררת ההפרה (הלא רצויה מבחינתם) של היחסים עם המדינה. דוגמה לכך מספקים דבריו של דרור (מובטל, בן 31, אשכנזי, מעמד פריפריאלי, שירת כשנה בצבא):

תראי, אני לא מצביע, אני לא אוהב שום דבר במדינה הזאת. [...] אין לי קשר, איך אומרים? עם המדינה. אני כמה שיותר רוצה ללכת מכל מה שקשור, את יודעת, לכבלי המדינה. כאילו אני אנטי הסוסייטי הזה, בגלל הכל. [...] אתה מסתכל מהצד ואומר: מה זה זה? כאילו אשפה מה שעושים פה, וממך. וכאילו שום דבר שאתה עושה לא ישפיע או ישנה או זה. כאילו הכוח בידיים שלהם ואתה – רק נותנים לך להרגיש שאתה יכול לשנות, אתה לא יכול לשנות שום דבר. לא משנה כמה ישימו פתקים [בקלפי], אתה לא יכול לשנות כלום. בסוף הכל זה הם מחליטים כאילו. [...] פתאום אני מוצא את עצמי מתעצבן, אז אני מקלל את כולם, את כל המערכת, את כל הדברים שקשה לי פה בתור אזרח, את מבינה? יכול להיות שגם אני, אם הייתי פועל יותר טוב כאזרח, אז אולי הייתי [מדבר אחרת]. אבל יכול להיות שגם לא. [...] בגדול יש לי אנטי נגד הממשל. אין לי אנטי נגד המדינה. אין לי משהו נגד הצבא. יש לי משהו נגד איך שדברים מתנהלים בסך הכל. הצבא בסך הכל זה חוויה, זה לא איזה בית-כלא שלוקחים אותך עכשיו. זה אנשים חדשים. זה מקומות חדשים. זה דברים שמעולם לא עשית. זה לעלות על דברים שלא עשית. זה להגיע למקומות שאתה לא תגיע בשום מקום, את מבינה?

דרור מביע יחס אמביוולנטי כלפי המדינה, יחס שבמידה מסוימת מכיל שני יסודות מנוגדים. מצד אחד, הוא מבקר באופן נחרץ את המערכת השלטונית, שהיא לתפיסתו לא-צודקת, דורסנית, כובלת, ולא מתחשבת באזרחי המדינה. עמדה זו כרוכה בתחושות של אוזלת-יד וייאוש, שמתורגמות להתרחקות אזרחית מהמדינה, הן בהיבטים הרגשיים (דרך הבעת שנאה וחוסר-שייכות למדינה), והן בהיבטים של השתתפות פוליטית (דרך אי-מימוש הזכות להצביע לכנסת). מצד שני, דרור טורח להדגיש שהוא לא נגד המדינה ונגד הצבא במישור העקרוני, אלא מתנגד רק לאופן ההתנהלות שלהם. עמדה זו משתלבת עם נטייתו לחזור ולהדגיש את התפיסה שרואה בשירות הצבאי חוויה מעצימה, ושקושרת את אי-השירות בצבא עם אזרחות חסרה או לקויה.

עמדתו החצויה של דרור היא תולדה של הנסיבות שהובילו להימנעותו משירות צבאי ושל השלכותיה על חייו, כפי שהוא חווה אותן. אף שדרור מדגיש את חוסר-הצדק הטמון במערכת השלטונית, עמדה זו נגזרת מהחוויה השלילית של פגיעה בזהותו העצמית, עקב הפרת הציפיות שלו מהמדינה. ההימנעות משירות צבאי של דרור, וכן ההתרחקות מהמדינה שהוא מכונן בעקבותיה, מבטאות מבחינתו מהלכים לא רצויים, ולכן העמדה המנוכרת שהוא מביע בדיעבד ביחס למדינה טעונה ברגשות שליליים (שכוללים עלבון, כעס ותסכול), וכפופות לשאיפה המוקדמת להתקרב למדינה המיליטריסטית, שממשיכה לתת אותותיה גם בתפיסת עולמו הנוכחית.

דוגמה נוספת, אם כי רכה יותר, לאמביוולנטיות שמאפיינת את היחסים של בני המעמד הפריפריאלי עם המדינה מציג תומר (מכונאי רכב, בן 28, מזרחי, מעמד פריפריאלי, שירת כחודש בצבא):

המדינה לא תרמה לי. באמת, זה המצב. [...] אבל נולדתי לאהוב אותה. ככה אני מרגיש, אני אוהב את המדינה. [...] אני אוהב את המדינה. אפילו שהיא לא נותנת לי כלום, ואני לא נותן לה בחזרה כלום. אנחנו פיטים. אנחנו לא נותנים אחד לשני כלום (צוחק) [...]. ואני חושב שהמעט שאני יכול לעשות זה לא ללכלך עליה יותר מדי. כי קשה לא ללכלך על המדינה הזאת. כי בתכלס זה מדינה קשה, אין מה לעשות. תשאל אנשים, תראי ב... לא משנה, גנים, לימודים, על ילדים, על להקים פה בית בישראל וזה, הרבה אנשים רוצים לעזוב את הארץ הזו, בידיעה שלהם, למרות שהם לא יעשו את זה בחיים כי הם

פה בשורשים שלהם. אז המדינה זה לא המדינה הכי טובה, אבל עדיף לא לכלכל עליה יותר מדי. מה לעשות? זה המדינה שלך, תתמודד. אלא אם אתה יכול לגור בארצות-הברית, לך תגור שם. אבל כל עוד אתה גר פה, תתמודד, מה לעשות?

למרות שדבריו של תומר נפתחים בקביעה שלפיה "המדינה לא תרמה לוי", הוא מתנער מהאפשרות להשתמש בעמדה הזו כדי להצדיק את אי-השירות שלו בצבא. במסגרת זו, תומר מנסח את האהבה שלו למדינה במונחים של תכונה מולדת, כאילו שנובע מהזהות הלאומית שלו, ולא כבחירה חופשית. באמצעות ניסוח זה, תומר מבקש להדגיש את התפיסה שרואה בשירות הצבאי חובה בלתי-מותנית למדינה, ולהביע את החרטה העמוקה שלו ביחס לבחירה שלא לשרת.

בדומה לתומר, רוב המרואינים בני המעמד הפריפריאלי הביעו הזדהות מוחלטת ובלתי מסתייגת עם הממדים הלאומיים, הפוליטיים והצבאיים שמזוהים עם המדינה:

צבא ולהיות ישראלי זה ביחד. ישראל זה צבא זה אני. ומדינה זה צבא, בלי הצבא לא היינו קיימים. אי-אפשר לעשות הפרדה (ברק, הנדסאי תוכנה, בן 31, מזרחי, מעמד פריפריאלי, לא התגייס לצבא).

אני יודע שלא הייתי בסדר [שלא שירתי בצבא]. כי בואי נראה, בואי, סתם דוגמה, אם ניקח את המדינה ככרכרה, שאנחנו מושכים אותה, אני לא עזרתי למשוך אותה. אני הייתי כמו איזה טפיל כזה. נתליתי עליה וצחקתי עליכם, אתם סחבתם אותה. וזה לא בסדר. כי סך-הכל זה מוריד מהכוח של הכרכרה, אם ניתן את זה כדוגמה ציורית כזו (אילן, עובד בחנות, בן 54, מזרחי, מעמד פריפריאלי, לא התגייס לצבא).

עם כל מה שיש לנו להגיד על ישראלים וזה-וזה, כשזה מגיע לאיזה משהו שאת יודעת, איזה אויב משותף, במירכאות או שלא במירכאות, יש בפנים כאילו אהבה, את יודעת, בפנים כאילו רוצים, פתאום הכל כזה... את צריכה לראות את ההבדל בין אנשים בשאר העולם לבין ישראלים, אז אתה נורא גאה להיות ישראלי, ורוצה לתת ו... נותן להם, בכלל להיות, להיות כאילו בנאדם של נתינה, [...] יש משהו שהוא באמת אחר, כאילו בישראל, אה... של נתינה, שהוא כאילו, עם כל הדברים הפחות טובים שיש להגיד על

הישראלים, על איך שאנחנו מקבלים זרים, עם כל זה, יש נקודות שאתה כאילו מוצא רק כאן. זה מגניב. זה נורא כיף (יצחק), עובד בתחום הטלוויזיה, בן 37, אתיופי, מעמד פריפריאלי, שירת בצבא למעלה משנה).

את ראית ביום העצמאות בבית הנשיא את ההענקה של כל המצטיינים? [...] אני ישבתי וראיתי בסופר התרגשות את בני גנץ, חתיך בפני עצמו, שזה בכלל כיף להסתכל עליו, שמעון פרס מהמם, כאילו כל-כך תענוג לראות את הפאנל הזה. ויותר יפה שהמצטיינת הייתה איזה נכה, אני לא יודעת מי זאת, איזה נכה בכיסא גלגלים שנלחמה להתגייס. לפני משורת הדין, הרמטכ"ל קם אליה להעניק לה את התעודה. איזה כיף. איזה כיף ואיזה אושר. זאת אומרת, כל התירוצים האלה, חולה וזה, זה תארטות, זה רסמי תירוצים. את יכולה לתת מעצמך, גם, לפי התנאים שלך ולתרום. וזה יפה מאוד. [...] היא עברה את זה בהצלחה רבה, מצטיינת. היא נכה בכיסא גלגלים, לא סתם. נראה לי שיש לה אפילו איזה בעיה של איזה תסמונת. [...] זה הקסים. זה הקסים. זה תענוג. זאת אומרת הכל תירוצים. [...] אז אני חושבת שכל אחד צריך כן לתרום. בלי תירוצים. בלי תארטות (אורלי, סייעת חינוכית, בת 41, מזרחית, מעמד פריפריאלי, לא התגייסה לצבא).

בניגוד למרואיינים מהמעמד הפריבילגי, הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריפריאלי נוטים להפנים (ולא לדחות) את העמדה שרואה בשירות הצבאי את הביטוי המובהק ביותר של תרומה לטוב המשותף והנאמנות למדינה. מאחר שהעמדה הזו, כמעט מעצם טיבה, מטילה איום על התפיסה העצמית של הלא-משרתים בצבא, הדוברים מסתייגים בדיעבד מבחירתם שלא לשרת, ומעידים על עצמם (בהשראת דבריו של אילן) כ"טפילים שלא עזרו למשוך את הכרכרה". יתרה מזאת, הם מבקשים למלא את החסר בזהותם הלאומית-אזרחית שיוצר לתפיסתם אי-השירות בצבא. לשם כך, הם מדגישים לא רק את השקפת עולמם הלאומית-ציונית, אלא גם את רגשות הגאווה, ההזדהות והאהבה שלהם כלפי המדינה. בהקשר הזה, התיאור הרגשי של אורלי שמובא לעיל מדגים היטב כיצד ההסתייגות בדיעבד מהבחירה שלא לשרת (ואימוץ התפיסה שלפיה "כל אחד צריך לתרום") כרוכה בהתרגשות ובהתפעמות שמעוררים הסמלים הממלכתיים והצבאיים של המדינה.

בעוד שהמרוויינים בני המעמד הפריבילגי מתרחקים מהמרכיבים הלאומיים של המדינה, ופונים למשאבים העל-לאומיים והקוסמופוליטיים הזמינים להם, עמיתיהם מהמעמד הפריפריאלי נוקטים באסטרטגיה הפוכה. הם נוטים להביע הזדהות רגשית עם הרעיונות והסמלים המרכזיים של המדינה ומוסדותיה (ובראשם הצבא), ומפנימים בדיעבד תפיסות לאומיות, מיליטריסטיות ורפובליקניות מקובלות המזוהות עם ההגמוניה האתנו-לאומית. מאחר שהחברות בקהילה היהודית-ישראלית מתפקדת כמשאב האזרחי הזמין ביותר עבור חברים במיקומים מוחלשים (Mizrachi & Herzog, 2012), הנמנעים משירות צבאי מהמעמד הפריפריאלי פונים ליסודות היהודים-לאומיים של זהותם על מנת להתמודד עם אי-השירות שלהם בצבא. אף שאסטרטגיה זו מצליחה לרכז את התיוגים הנגזרים מהעובדה שלא שירתו בצבא, היא כרוכה לעתים קרובות (כפי שהראיתי בפרק 4) בחרטה ובבושה, ולא מצליחה לכוון את ההשלמה (ואף את הגאווה) שממנה נהנים בני המעמד הפריבילגי ביחס לאותה פעולה. דפוס זה מספק הדגמה נוספת לכך שהיעדר תחושה של שייכות מובנת מאליה למדינה (כלומר היעדרו של הון אזרחי) מקשה על בני המעמד הפריפריאלי להתרחק מהקולקטיב האתנו-לאומי, ומכביד על התמודדותם עם הבחירה שלא לשרת בצבא.

5.5 דיון: ההיבט האתנו-מעמדי של ההימנעות משירות צבאי

ברמה המאקרו-חברתית, ההימנעות משירות צבאי היא תופעה מתויגת בחברה המיליטריסטית הישראלית, ומבצעה חשופים לסנקציות חברתיות ולקשיים בהתמודדות איתה. ברמה המיקרו-חברתית, כשמבט-העל יורד ומתבונן בפרטים שנמנעו משירות צבאי ולא דרכם, מסתבר שהם מגיבים באופנים שונים לחלוטין לסטיגמה הכוללנית שמוטלת עליהם. מעורבותם בפרקטיקה שמכונה "השתמטות" עשויה להטיל על חלקם צל כבד של בושה וחרטה, להוביל לתחושות של כעס ועלבון אצל אחרים, ואילו בתת-קבוצה אחרת להפוך למשאב סמלי מעורר גאווה.

צורות ההתמודדות השונות בתכלית עם ההימנעות משירות צבאי נובעות מהמיקום האתנו-מעמדי של הסוכנים החברתיים שמייצגים את התופעה. בעלי הפריבילגיות האתנו-מעמדיות נהנים ממשאבים שונים ומגוונים שחוברים זה לזה, וביחד הם מאפשרים להם לחמוק ביתר קלות מהמחירים האישיים והחברתיים הכרוכים בהימנעות משירות צבאי. משאבים אלה כוללים את הנגישות תרבותית המוקדמת לרעיונות אנטי-מיליטריסטיים, את ההתפתחות של

תודעה פוליטית שמאלית וביקורתית לאורך השנים, את ההיצע הרחב יחסית של מרחבים תעסוקתיים תומכים, ואת התחושה המובנת מאליה של שייכות וקבלת הכרה מהמדינה. כאשר המשאבים האלה חוברים זה לזה, הם מעניקים לנמנעים משירות צבאי מהמעמד הפריבילגי יתרונות משמעותיים וייחודיים, שמאפשרים להם לנסח את פעולתם באופן לגיטימי ואף ראוי להערכה, לכוון השלמה מלאה, לעתים אפילו גאווה, ביחס אליה, ולחמוק מהבושה ומהמחירים האישיים שהיא עשויה לגלם. הנמנעים משירות צבאי מהמיקומים הפריפריאליים, לעומת זאת, לא נהנים ממשאבים דומים, ולכן הם חשופים ליתר פגיעה אישית, חברתית ותעסוקתית כתוצאה מאותו מעשה מתויג חברתית.

המקרה של ההימנעות משירות צבאי בישראל מדגים את האופן שבו אי-ההיענות לתכתיבים הסוציו-פוליטיים שהמדינה מטילה על כלל חבריה מכוננת דפוסים מובחנים-מעמדית של התמודדות – דפוסים שמאורגנים לפי ההיררכיה החברתית ושמשמרים אותה. נראה כי עצם האפשרות להתנגדות אינדיבידואלית (או: להימנעות משירות צבאי) אינה מוגבלת לשכבה חברתית מסוימת, אלא שבכל מעמד היא מתעצבת בהקשרים שונים ומעצבת משמעויות ותוצאות שונות לחלוטין. דפוסים אלה מכתיבים את מידת היכולת של הפעולה להתגבר על הכוח שמוליד אותה ועל שרשרת הכוחות שהיא יוצרת.

החשיפה הגבוהה של הנמנעים משירות צבאי מהמעמד הפריפריאלי לפגיעה אישית וחברתית, והחסינות היחסית שממנה נהנים עמיתיהם מהמעמד הפריבילגי, טומנת בחובה פרדוקס. נראה כי דווקא אלה שנפגעים יותר מההסדרים החברתיים-מדינתיים, כלומר בני המעמד הנמוך, הם גם אלה שמתקשים יותר לערער על הסדרים אלה ולשמור על ממדי ההתנגדות שלהם לאורך זמן. אף שהמוחלשים מצליחים להשתחרר ברמה האינדיבידואלית מחובת השירות הצבאי, הם כפופים לכוח חברתי רב השפעה שמטיל עליהם חלק ניכר ולא-שוויוני של הסנקציות שמגולמות בהימנעות משירות צבאי. סיפוריהם של הנמנעים משירות צבאי מדגימים אפוא את החסינות והדומיננטיות של המנגנון החברתי שמשעתק את ההיררכיה החברתית – מנגנון שמחלק לפי קווי המתאר המעמדיים המוכרים את הערך של כל פרקטיקה אנושית, כולל ההתנגדות האינדיבידואלית לחובה הגורפת לשרת בצבא.

פרק 6: גבריות והימנעות משירות צבאי במעמד הפריבילגי – כרוניקה של התנגדות לגבריות ההגמונית

אני זוכר שהייתי ילד בן 12, בכיתה ו', הלכנו לאזכרה של חללי צה"ל בקיבוץ, בבית קברות [...] ומישהי סיפרה שאח שלה [...] כתב מכתב שהוא הולך למות. הייתה לו תחושה [...] [הוא] כתב את המכתב: אני בקרב הזה אני הולך למות. לפני הקרב. ואמרתי למחנכת שלי: "אני לא מבין, אם הוא הרגיש שהוא הולך למות אז למה הוא הלך? אני לא מבין את זה". בתור ילד שאלתי. והיא כעסה עליי שאני לא מבין את זה. היא התאכזבה. [...] היא לא הצליחה אבל להסביר לי. אני לא הבנתי, למה, אם אתה יודע שאתה הולך למות, למה אתה הולך?

אני לא מבין גם היום. [...] אני שוחה בבריכה, אז התקשר אליי יועץ חדר כושר או משהו כזה [...] הוא בדק אותי וזה, ואז הוא אמר לי: "אתה צריך, יש לך מסת שריר נמוכה". אמרתי לו: "מה זאת אומרת מסת שריר נמוכה? למה? לא מבין". כאילו זה מזכיר לי עוד פעם. אני לא מבין מה זאת אומרת מסת שריר נמוכה. מה זה? זה לא בריא? הוא אומר: "לא, אתה יכול להעלות אותה [...], אתה מתחת לסטנדרט". [...] לא הבנתי מה זאת אומרת. [...] אני לא מבין את הקטע המאצ'ואיסטי הזה, אני לא מבין כאילו למה צריך יותר, עוד? אני בא לשמה, אני שוחה. (אורן, מורה-מחנך, בן 39, מעמד פריבילגי, לא התגייס לצבא).

אורן מציג בדבריו תבנית אישיותית של היבדלות מהגבריות האידיאלית, כפי שהיא נתפסת בישראל. בעולמו האסוציאטיבי הוא כורך יחדיו שתי התנסויות, אחת מהילדות והאחרת עכשווית, שמה ששותף להן הוא חוסר היכולת שלו להבין ולאמץ תכתיבים מגדריים בזירות גבריות מובהקות – שדה הקרב וחדר הכושר. הוא מפריד את עצמו מהחייל שמוכן להקריב את חייו במלחמה ומהגבר שמעצב את גופו לפי סטנדרטים של עוצמה וכוח – לאכזבתם של המחנכת שלו, מייצגת סמלית ומעשית של תהליך החברות המיליטריסטי, ושל יועץ הכושר, המסמל בגופו את האידיאל הגברי.

דבריו של אורן מיטיבים להדגים את הזירה המגדרית המגוונת שבתוכה ומתוכה מתעצבת הזהות המגדרית של הגברים מהמעמד הפריבילגי שהשתתפו במחקר זה. פרק זה בוחן את

המשמעויות המגדריות של ההימנעות משירות צבאי, כפי שהן משתקפות בחוויה של גברים שגדלו באזורים פריבילגיים בחברה הישראלית, רובם אשכנזים מהמעמד הבינוני.

בחרתי להקדיש את הניתוח המגדרי של ההימנעות משירות צבאי לגברים מהמעמד הפריבילגי אחרי שבחנתי את כלל הראיונות בהיבט המגדרי, ובעקבות שתי המסקנות העוקבות שנגזרו ממהלך זה. בשלב הראשון, החלטתי להתמקד בקבוצת הגברים (ולא בקבוצת הנשים) שנמנעו משירות צבאי, היות שסיפוריהם של המרואיינים חשפו כי הממד המגדרי בולט ודומיננטי הרבה יותר בקרב הגברים, בהשוואה לנשים, שהשתתפו במחקר. אמנם גם בהסבריהן של המרואיינות הופיעו תפיסות מגדריות, בעיקר כאלה שמתייחסות למעמדן הנחות של הנשים בהיררכיית התפקידים הצבאית. אולם הסברים אלה לא היו עשירים דיים כדי להקדיש להם ניתוח נפרד, ולכן בחרתי לשלב אותם (במתכונתם המצומצמת) במסגרת הניתוחים האתנו-מעמדיים של ההימנעות משירות צבאי.

ההיעדר היחסי של הממד המגדרי בסיפוריהן של הנמנעות משירות צבאי עשוי לעורר תהיות, לנוכח המשמעויות המובחנות העמוקות שמיוחסות לשירות של נשים בצה"ל (ברקוביץ', 1999; גרבי, 1996; יזרעאלי, 1999; Sasson-Levy, 2011a). לתפיסתי, ההיעדר הזה נעוץ בהתמקדות הייחודית של המחקר הנוכחי בחוויית אי-השירות (ולא בחוויית השירות) בצבא. המשמעויות המגדריות שהשירות הצבאי מקבל בחייהן של נשים בישראל נובעות בעיקר מדפוסים מגדריים פנים-ארגוניים (בהם: חלוקת העבודה המגדרית, השוביניזם וההטרדות המיניות בצבא), ודפוסים אלה כמעט שאינם משפיעים על החוויות של נשים שלא משרתות בצבא. אצל הגברים, לעומת זאת, השירות הצבאי מקבל משמעויות רחבות יותר, שנעוצות בזיהוי התרבותי העמוק בין גבריות לצבאיות בישראל. במסגרת זו, הלוחם הקרבי מגלם את הגבריות ההגמונית המקומית, שמכתיבה לגברים מכל קצוות החברה, גם כאלה שלא משרתים בצבא, התמודדות עם הנורמות של הגבריות הצבאית-קרבתית (קפלן, 2009; ששון-לוי, 2006). מכאן שהדומיננטיות של הממד המגדרי בסיפוריהם של הגברים שהשתתפו במחקר זה עולה בקנה אחד עם הספרות המחקרית, שמרבה להדגיש את הקשר ההדוק בין גבריות לשירות צבאי בחברה הישראלית.

בשלב השני, בהתאם לקווים שמנחים עבודה זו, ובהלימה עם תיאוריית ההצטלבות (intersectionality) שגורסת כי הזהות המגדרית מתעצבת תמיד מתוך יחסי הגומלין שלה עם צירים חברתיים מרכזיים אחרים (Connell & Messerschmidt, 2005; Crenshaw, 1991),

בחנתי את הזהות המגדרית של הגברים מהמעמד הפריפריאלי ושל הגברים מהמעמד הפריבילגי בנפרד. מאחר שהקושי היחסי לאתר מרואיינים מהמעמד הפריפריאלי (שעליו עמדתי בהרחבה בפרק 2 לעיל), הוביל לכך שראיינתי רק 13 גברים מהמעמד הפריפריאלי, לעומת 24 גברים מהמעמד הפריבילגי, הניתוח המגדרי-גברי היה עשיר ומבוסס יותר ביחס לקבוצה הפריבילגית, ולכן בחרתי להתמקד בה בפרק זה, ולהתייחס רק בקצרה, בסוף הפרק, לקבוצת הגברים מהמעמד הפריפריאלי. במסגרת זו, הגברים מהמעמד הפריפריאלי מהווים מעין "קבוצת ביקורת", שמחדדת את המשמעויות המגדריות שפרקטיקת ההימנעות מקבלת בקרב הגברים במעמד הפריבילגי, ובנוסף לכך, הם מספקים מסגרת תיאורטית ראשונית לתיאור המשמעויות המגדריות שמתעצבות סביב הסירוב של גברים ממיקומים מוחלשים לשרת בצבא.

בהלימה עם הדברים של אורן שמובאים לעיל, טענתי המרכזית בפרק זה היא שהגברים מהמעמד הפריבילגי שנמנעו משירות צבאי מאתגרים, בתפיסותיהם ובמעשיהם, דפוסים שמזוהים עם הגבריות ההגמונית המקומית, ושהתנגדות זו מתפתחת בהדרגה לאורך חייהם, בזיקה הדדית לבחירתם שלא לשרת בצבא. ניצניה הראשונים של ההתנגדות מתגלים בגיל הנערות, בכינון זהות גברית שמדגישה תכונות ורגשות המובחנים מהתבנית המצופה מנערים ומחיילים. ההתנגדות לגבריות ההגמונית מתחזקת במסגרת המפגש הטעון עם המערכת הצבאית, מקבלת תוקף מעצם הבחירה שלא לשרת בצבא ומהפרקטיקה החתרנית שמממשת אותה, ומובילה בסופו של דבר לכינונה של זהות נון-קונפורמית במובנה הרחב.

התעצבותה של הבחירה שלא לשרת בצבא כפרקטיקה מתמשכת ומתפתחת של התנגדות לגבריות ההגמונית חושפת את הזיהוי העמוק שמתקיים בין גבריות לצבאיות בחברה בישראל, אך גם את מרחב הפעולה שיוצר זיהוי זה. הבניית השירות הצבאי כמבחן חניכה לגבריות הסטנדרטית והאידיאלית, שתכליתה לעודד גברים לממש את גבריותם במונחים צבאיים, עשויה להאיץ במקביל את השאיפה של גברים שלא שירתו בצבא להתרחק מהגבריות ההגמונית. למרות שהבחירה של גברים אלה שלא לשרת בצבא נובעת ממניעים אישיים-רגשיים, ולא אידיאולוגיים, היא מקבלת משמעויות במונחיה של הפוליטיקה של הגבריות. במלים אחרות, מקרים אינדיבידואליים של אי-הלימה רגשית לדפוסים הצבאיים הופכים לביטוי אפקטיבי של התנגדות ולגורם מרכזי בעיצובה של גבריות אנטי-הגמונית ונון-קונפורמית רחבה.

האפשרות של הנמנעים בני המעמד הפריבילגי להתנגד לתכתיבים המגדריים ולכונן זהות גברית אלטרנטיבית נגזרת ממיקומם המעמדי-חברתי המועדף ומהתשתית הרחבה של שיחים ביקורתיים זמינים שמערערים על הנורמות של גבריות צבאית והירואית. אפשרות זו מוגבלת יחסית עבור הנמנעים בני המעמד הפריפריאלי, והזהות הגברית שהם מכוננים כפופה במידה רבה לאידיאלים של הגבריות ההגמונית ולתפיסות שכורכות יחדיו צבא, צבאיות וגבריות. הפערים המעמדיים המתגלים במישור של הזהות הגברית שמתעצבת סביב הבחירה שלא לשרת בצבא משתלבים עם הטענה המעמדית הרחבה יותר המוצגת בעבודה הנוכחית – זו הגורסת כי ההימנעות משירות צבאי זוכה ליתרונות חברתיים יחסיים במעמדות המבוססים, שמקלים על ההתמודדות האישית איתה מלכתחילה ולאורך השנים שאחרי השלמת הפעולה.

בחלקים הבאים אציג את דפוסי האתגור של הזהות הגברית ההגמונית, כפי שהם מתגלים בסיפוריהם של הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי, באמצעות נרטיב כרונולוגי. נרטיב זה מכיל ארבעה ציוני-דרך מרכזיים: גיל ההתבגרות, המפגש עם המערכת הצבאית, תהליך השחרור מהצבא ותפיסותיהם העכשוויות של הדוברים. לאחר מכן, אתאר את הזהות הגברית שמתעצבת בקרב הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריפריאלי, ואראה כי פעולתם מגלמת את השאיפה המתמדת לכונן גבריות צבאית, וקרבת בפרט, בניגוד גמור לעמיתיהם מהמעמד הפריבילגי.

6.1 גיל ההתבגרות: הנער הקונפורמי והנער הרגיש

שנות הנערות בחברה הישראלית מאופיינות בדומיננטיות של השיח על השירות הצבאי ובהכנות פיזיות ורגשיות לקראתו. המסרים הסביבתיים שמבקשים להטמיע את השירות הצבאי כחלק טבעי ממסלול החיים מתעצמים בגיל הנערות, בעיקר עם ההתאמה של התכנים הלימודיים בתיכון לצרכים הצבאיים-לאומיים ולהגברת המוטיבציה לגיוס (גור, 2005א; גזית ולוי, 2016). מסרים אלה הופכים למציאות קונקרטית בסביבות גיל 16, עם קבלת צו הזימון הראשון להתייצבות בלשכת הגיוס. בתקופה זו, נערים עשויים לכונן טווח רחב של תחושות ועמדות בנוגע לשירות הצבאי המתדפק על דלתם, אולם אדישות כלפיו אינה אפשרית. להלן שתי דוגמאות מנוגדות לאופנים שבאמצעותם המרואיינים בני המעמד הפריבילגי תיארו את היחס הראשוני שלהם לשירות הצבאי:

מאוד רציתי לעשות צבא. רציתי ללכת לסיירת יעל של הנדסה כי אמרו לי: "שמה גם לומדים רוסית". אמרתי: "אוי, זה אתגר נהדר". וגם רציתי להיות מק'גיוור כזה או רמבו, הייתה לי את המחשבה הזאת שהנה אני אלך לשם, לא יודע, וגם תמיד הייתי ילד שמן שמקבל מכות וזה, אמרתי: "נלך לסיירת אחר-כך נביא לכולם, ניכנס, נעשה להם קראטה". אז זה היה נראה לי כזה מגניב, כמו בסרטים. גם הייתה לי כזה פנטזיה כזאת שאני אצא "גבר-גבר" אחר-כך. כאילו פנטזיה, אני אוהב סרטי אקשן, אז היה כאילו הפנטזיה. [...] הלכתי, לא היה איכפת לי, זה רק שיהיה כאילו איזה קומנדו כזה. אז היה לי גם הפנטזיה וגם האתגר. זה היה נראה לי אתגר כזה מעניין. חיברתי את זה עם סרטי אקשן שירים ואחרי זה: אוו. אבל כאילו המוות הוא לא איזה משהו, היריות זה איזה דבר כזה שנראה מגניב יעני. לא יודע, לא חשבתי על זה כל-כך [...] ובשיחות [אבא שלי] שכנע אותי לא ללכת [לקרבי], ואני התעקשתי – אני רוצה ללכת דווקא לזה, אני אהיה "גיבור-ישראל" (איל, סטודנט, בן 32, שירת כחודש בצבא).

קרבי לא היה נראה לי בכלל משהו שאני בנוי לזה. אני לא חושב שזה היה *in so many words*, כאילו לא, זה היה הרבה יותר אינטואיטיבי מאשר אינטלקטואלי. לא חשבתי על זה יותר מדי, פשוט לא הרגיש לי. גם בתיכון לא הייתי אדם יותר מדי פיזי או ספורטיבי. למרות שהיה לי פרופיל גבוה, זה לא אמר כלום. ידעתי די בוודאות שאני לא רוצה להיות קרבי. [...] יכול להיות שכל העניין הזה של קרבי, של קרב, פשוט לא דיבר אליי. [...] זה שלי לא היה מודל לקרבי, זה לא בגלל איזשהו היעדר נוכחות של מודל, אלא זה [בגלל] הבחירה שלי מהו המודל שהוא מה שאני רוצה להיות. בגלל שבמושב [שבו גדלתי] היו קרביים-קרביים, כלומר היו אנשים קרביים, [אבל] מבחינתי זה לא היה אידיאל בכלל (שחר, מרצה, בן 34, שירת כחודשיים-וחצי בצבא).

איל ושחר, שני גברים בעלי רקע סוציולוגי דומה, מציגים בדבריהם אפשרויות שונות של כינון העצמי ביחס לצורה התרבותית המועדפת של גבריות קרבית. נקודת המוצא המשותפת לשניהם היא תהליך החברות המיליטריסטי שמעודד נערים לאמץ את אידיאל הלוחם (ששון-לוי ולוי, 2005). אולם תהליך זה לא מתנהל בהרמוניה, אלא מסתעף לשני תרחישים מנוגדים הממחישים

כי הגבריות נוגעת לא רק ביחסים החברתיים, אלא גם באישיות האינדיבידואלית, וכי היא מתעצבת דרך יחסי הגומלין בין השניים (קונל [1995], 2009).

איל מייצג בדבריו קבוצה קטנה יחסית בקרב המרואיינים בני המעמד הפריבילגי – קבוצה שחבריה כוננו עצמי קונפורמי בתקופה המוקדמת של הילדות והנערות. גברים אלה הפנימו, לפחות בשלב המוקדם של גיל ההתבגרות, את המסרים המיליטריסטיים ואת הרעיונות שכורכים צבא עם גבריות, והביעו מוטיבציה "תקנית" לשרת בצבא ולעצב את גבריותם דרך השירות הקרבי. שחר, לעומת זאת, לא נענה לתהליך החברות שהופעל עליו, אלא הביע הסתייגות מוקדמת כלפי האפשרות לשרת כחייל קרבי. כינון מוקדם של עצמי נון-קונפורמי, כזה שנהוג לכנות בהקשר הצבאי "חסר מוטיבציה", משתקף כקול הדומיננטי בסיפוריהם של הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי. רוב המרואיינים בקבוצה זו סיפרו כי כבר בגיל ההתבגרות, ובעיקר כאשר שאלת הגיוס עמדה על הפרק, הם נרתעו או סלדו מהאידיאלים של גבריות צבאית:

כן היו לי כאילו מודלים גבריים, כאילו בנים כאלה, של... אני יודע, של משחקי קרב כאילו וזה, וקאובויים, את יודעת, כאילו דברים שיש לילדים בנים. אבל באיזשהו שלב זה נחווה לי כמשהו ילדי מאוד גם. [החייל הקרבי] נראה לי מודל כאילו נורא מצועצע, סוג של גיימס בונד. לא הבנתי איך אנשים קונים את הסיפור הזה. אני אהיה עם כומתה ועם נעליים מבריקות כאילו, וכולם ימותו על זה. נראה לי מטופש (גלעד, עיתונאי-עורך, בן 31, לא התגייס לצבא).

אני מאוד סלדתי מהמאציואיזם הצבאי. זאת אומרת, מצד אחד זה משהו קוסם ככה, האתוס הצבאי הזה. אבל מצד שני, [...] משכו אותי יותר דמויות בספרות. קראתי אז את הרמן הסה. [...] יש את הספר הנורא מפורסם, "נרקיס וגולדמונד", אולי שמעת, זה משך אותי. קצת אחרי זה מאוד אהבתי את הרנסט המינגווי, שהוא כן מציג איזשהו גיבור, איזשהו לוחם, זאת אומרת הגיבורים שלו הם כן לוחמים, אבל בממד אחר, בממד של איזשהו מאבק פנימי. זאת אומרת זה איזשהו חוק פנימי, זה לא משהו חיצוני שכופים עליך. כאילו אני זוכר שקראתי את "ויזרח השמש" קצת אחרי זה, ושמה הגיבור הוא עקר, אבל יש איזה שהם חוקים שהוא הולך לפיהם, אבל זה חוקים יותר פנימיים, של החלטות שהוא לקח. וזה מאבק שווה בינו לבין הטבע, וזה לא חוקים ש... החוקים

הם לא חיצוניים. הרבה יותר משך אותי זה מאשר המערכת הזאת [הצבאית] (אורן, מורה-מחנך, בן 39, לא התגייס לצבא).

למרות הנוכחות הדומיננטית של הגבריות הצבאית בסביבת המוצא של המרואיינים מהמעמד הפריבילגי, סביבה זו מציעה להם במקביל משאבים רעיוניים ותרבותיים שמחזקים את הסתייגותם מהשירות הצבאי. משאבים אלה מאפשרים לדוברים להטיל ספק בתפיסה שכורכת גבריות עם צבאיות, להתייחס לשאיפה של נערים לעצב את גבריותם דרך השירות הצבאי כילדותית, ולשאוב השראה ממודלים אלטרנטיביים של גבריות, שאינם צבאיים או הירואיים. ההזדהות של אורן עם גיבורים ספרותיים שהגבריות שלהם מוגדרת דרך תכונות שאינן צבאיות מדגימה את הנטייה של בני המעמד הפריבילגי להשתמש בהון התרבותי הזמין להם כמשאב שמקל מראש על ההתמודדות עם הבחירה שלא לשרת בצבא (כפי שתיארתי בהרחבה בפרק 5 לעיל). במקרה הזה, ההון התרבותי מועתק להקשר המגדרי-גברי, והוא מאפשר למרואיינים לכרוך את הסתייגותם משירות הצבאי עם תפיסה עצמית של גבריות לא סטנדרטית. תפיסה דומה הציגו שני המרואיינים הבאים:

הייתי מאוד-מאוד רגיש. זה הרגישות הזאת גם לעולם הפנימי או עולם אסוציאטיבי, וגם חיצוני [...]. בתכל'ס אני מדמיין את עצמי באמת במצב של קרב ואני לא מצליח לראות אותי יעיל שם, כאילו רק נכנס להלם קרב, זה הכל. זה משהו שהוא הרבה פחות הירואי מלהגיד: "אני לא מתגייס כדי לא לשתף פעולה עם הדבר הזה", אבל בסופו של דבר זה העניין. [...] שלחו מהבית-ספר לגדנ"ע. אז החלטתי כן ללכת לזה בשביל לראות, לבחון את עצמי. ולירות נגיד לא הסכמתי. כי כאילו כן, זה היה נראה לי כמו משהו שאני לא רוצה לשחק אתו, כאילו אני לא רוצה להתחבר אל הדבר הזה. ברור שכאילו מאוד הלהיב אותי משחקי מחשבי כאלה, והיה ליזר-קווסט בזמנו, זה הלהיב אותי בתור משחק, אבל כאילו ממש נשק, לירות בו, זה הרגיש לי כמו משהו שהוא אלים מדי להתחבר אליו. במקום הזה הבנתי שאני לא רוצה ללכת לצבא. [...] הבנתי שאני לא רוצה את האלימות הזאת. [...] אני חושב שאם הייתי "גבר" זה [הצבא] היה עוזר לי להרגיש יותר גבר, גבר בקטע המאצ'ו. אבל כאילו אני מלכתחילה זה לא בטרמינולוגיה שלי, הקטע הזה. כאילו בתור מתבגר לא היה העניין להוכיח את עצמי. [...] נגיד מאוד

אהבתי לשחק בלייזר-קווסט הזה, זה כאילו הכי להתגנב וזה, או משחקים צופיים כאלה, שצריך לגנוב דגלים כאלה. זה לא שהייתי כאילו משחק בבארביות או משהו כזה. הייתי מאוד חזק בכדורסל, בכדורגל, הייתי מאוד בקטע. לא הייתי בקטע של גבריות בקטע של: אני יותר טוב, כאילו: תראה איזה גבר אני. מאוד אהבתי גם טיולים וזה, טראקים זה מאוד-מאוד הקטע שלי. [והצבא] שוב, זה פשוט כמו משהו שהוא מפחיד מדי. אני לא יודע, זה מוזר לי שלאחרים אין את זה, אבל זה כאילו אצלי יש סף פחד מסוים, שמעבר לסף הזה זה כבר לא משחק כאילו. [...] כאילו שיא הפחד – מה הקטע בלהיות במקום כזה? (זוהר, מטפל אלטרנטיבי, בן 31, לא התגייס לצבא).

[הצבא] היה נראה לי נורא מפחיד. אני גם הומו בנוסף לכל זה, אז נראה לי שגם כמו הומו, אני אוטיסט טיפה (צוחק), שיחקתי עם לגו ומחשבים עד גיל 16 בערך. בקיצור, גם את זה, זה פשוט הכל ביחד נראה לי שזה פשוט היה נראה לי נורא מפחיד כזה, כי זה היה משהו נורא מאצ'ואיסטי וזה כאילו, כבר הבנתי, כבר ראיתי כמה סרטים על הצבא, התמונה התחילה טיפה-טיפה להתגבש (סטפן, איש מחשבים, בן 34, לא התגייס לצבא).

החששות הכבדים של זוהר וסטפן מפני האפשרות להתערות במסגרת הצבאית, כפי שמצופה מהם, הם ההסבר המרכזי שעומד מאחורי החלטתם שלא להתגייס. מאחר שחששות אלה לא עולים בקנה אחד עם התבנית הגברית המצופה מנערים ישראלים (ועם הגדרתם בחוק כ"מועמדים לשירות ביטחון"), הם כרוכים בחוויה עצמית של זהות גברית ייחודית, כזו שמאופיינת ברגישות ובפגיעות יתר. אף שזוהר מדגיש שכילד וכמתבגר גילה משיכה למה שנתפס כ"תחביבים של בנים" (משחקי מחשב מלחמתיים, ספורט וטיולים), הוא מתנער מהתכונות ההיפר-גבריות שמזוהות עם השירות הצבאי, בהן: אלימות, תחרותיות, התרברבות, ותעוזה. גם סטפן כורך את הפחדים שלו מהמסגרת הצבאית עם הסתייגותו הכללית ממאצ'ואיזם, והוא אף מחבר את הרתיעה הרגשית שלו מהצבא עם ההתבררות המאוחרת ועם הנטייה המינית ההומוסקסואלית שלו – תכונות שנתפסות כאנטיתזה של הגבריות האידאולית, ושל הגבריות הצבאית בפרט.

בדומה לזוהר וסטפן, מרואיינים רבים מהמעמד הפריבילגי העידו על עצמם כעל ילדים או כעל נערים רגישים, פגיעים ועדינים, ותיארו חוויות מוקדמות של רתיעה מאלימות ומתוקפנות

בסביבתם הקרובה. לתפיסתם של המרואיינים, תכונות אלה מגדירות אותם כבעלי זהות מגדרית "אחרת" שאינה מתיישבת מלכתחילה עם הסטנדרטים המצופים מבנים ומגברים, ושאינה תואמת את הזהות הגברית הנדרשת מחיילים.

מהתיאורים של המרואיינים עולה כי דווקא הזיהוי בין גבריות לצבאיות, שנועד לעודד גברים להתגייס (Kovitz, 2003), עשוי, במקרים מסוימים, להשיג תוצאה הפוכה. כאשר נערים מכוננים חוויה עצמית מוקדמת של אי-התאמה לגבריות התקנית או האידיאלית, הם עשויים להביע חששות כבדים ביחס לדרישה שמוטלת עליהם – לעצב את גבריותם לפי סטנדרטים צבאיים – וחששות אלה שוחקים את נכונותם לשרת בצבא. הרתיעה הרגשית שהדוברים מתארים ביחס לגבריות הצבאית מתיישבת עם הנטייה הכללית של בני המעמד הפריבילגי (גברים ונשים כאחד) להסביר את הימנעותם משירות צבאי כמונעת מתחושות של אי-הלימה, חרדה, ניכור ואבסורד ביחס לזירה הצבאית (כפי שתיארתי בהרחבה בפרק 3). במקרה של הגברים, ההסברים הרגשיים משקפים התרחקות ורתיעה מהציווי ההגמוני לכונן גבריות ששולטת על הרגשות (בן-ארי ולוי-שרייבר, 2001) ונסיגה מהתפיסה הרווחת שמזהה את הרגש עם נשיות ושבד-בבד מבנה אותו ככאוטי, בלתי רציונלי, אנטי-סוציאלי ומסוכן (Lutz, 1990).

לתפיסתם של הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי, הגבריות "האחרת" שאפיינה אותם טרום הגיוס הצפוי היא, בראש ובראשונה, יסוד שטבוע באישיותם ולא בחירה ערכית, ולכן הבחירה שלא לשרת בצבא הייתה מתבקשת ומוצדקת. בנקודת המוצא, הזהות הגברית הלא סטנדרטית של המרואיינים מתפקדת כנדבך מרכזי במכלול הסיבות שהובילו לבחירתם להימנע משירות צבאי. בהמשך הדרך, כפי שאראה להלן, המפגש עם הצבא ומהלך ההימנעות משירות צבאי צפויים לחזק את הגבריות האנטי-צבאית והאנטי-הגמונית של המרואיינים.

6.2 המפגש עם הצבא: היפרדות סופית מהגבריות ההגמונית

כל המרואיינים היו מעורבים, במידה כזו או אחרת, באינטראקציה עם הארגון הצבאי, מתוקף המעמד שלהם (בגיל ההתבגרות) כמועמדים לשירות ביטחון. אצל חלקם, המפגש עם הצבא כלל כמה התייצבויות בודדות בלשכת הגיוס, כחלק מתהליך שכוון מלכתחילה לקבלת פטור משירות צבאי. אצל האחרים, הפטור התקבל אחרי כמה שבועות או חודשים של שירות צבאי רגיל,

במהלך תקופת ההכשרה הצבאית או אחריה, כך שהם חוו את המפגש עם הצבא כחיילים מן השורה. בשני המקרים, המרואיינים מהמעמד הפריבילגי תיארו את המפגש עם הצבא כחוויה טעונה רגשית ומכוננת, שהנכיחה את הפער בין זהותם האינדיבידואלית לבין הגבריות הצבאית המצופה מהם:

במשך הטירונות הייתי ממש אחד מה"בסדר", מהאנשים היותר פעילים שם. אבל באיזשהו אופן זה גם היה לי מאוד זר. כל החבורה הזאתי של ה... לא יודע, כל הגברים האלה שעושים את הדברים האלה, זה היה לי כאילו זר באופן מוחלט. [...] לא היה לי שמה [בצבא] קטע, אף אחד לא התעלל בי ואף אחד לא עשה לי שום דבר רע. אבל פשוט הייתי נורא זר. הבדידות שהרגשתי שמה, שהיא בעצם, היא נבעה מכל הסביבה הזאת שלא הייתה קשורה אליי נפשית בכלום. בכלל לא הבנתי מה זה הדבר הזה מבחינה נפשית. עשיתי את הדברים מבחינה פיזית נגיד, וממש הרגשתי שזה מין משחק כזה, אבל בכלל לא הבנתי את המשמעות של להיות שם [...] כמו מין פעולה בצופים כזה, לא הבנתי. [...] גם הרגשתי נורא לא קשור לנשק וכל זה, הייתי שוכח אותו תמיד. [...] התחלתי לדמיין את זה שאם אני אקלע למצב, אין סיכוי כאילו. באמת, כאילו המצב הראשון שאני נקלע אליו – אני מת (אסף, אדריכל, בן 37, שירת כחמישה חודשים בצבא).

אני בכלל לא הייתי בשל לכל זה. בכלל הייתי באיזה שאנטי שלי והייתי ילד יעני גותי כזה, את יודעת. [...] ובפעם השנייה שהלכתי ללשכת-גיוס באמת, לקחתי אלכוהול, אפילו שתיתי, וזה עזר לי טיפה להרגיע את הלחץ, כי הייתי בהיסטריה. ואז באמת הייתי אצל רופא, הוא בדק אותי. בעיניי זה היה טראומטי, שבדקים אותך אשכרה כמו חתיכת-בשר, ככה באמת. אולי זה נשמע כמו קלישאה, אבל ממש הרגשתי כמו איזה חתיכת בשר, ואפילו אם מישהו היה אומר לי אז שמה: "תחליט, אתה הולך לקלקיליה או שאתה מתגייס", הייתי הולך לקלקיליה, לגור עם ערבים כאילו. באמת התחושה הייתה כזאת שאין שום דבר שיכול להצדיק שאני צריך לעבור את כל זה. בעיניי זו הייתה השפלה. כן, זה המילה הנכונה, בעיניי זה פשוט הייתה השפלה (סטפן, איש מחשבים, בן 34, לא התגייס לצבא).

לכאורה שום אירוע נוראי או יוצא דופן – שהיה עשוי להסביר ולהצדיק את חוויית הזרות, הבדידות וההשפלה שחשו אסף וסטפן במפגש עם המערכת הצבאית – לא התרחש. אולם ההתערות בארגון הצבאי הנכיחה את אי-ההלימה בין האישיות לצבאיות והפכה אותה לממשית, עד כדי כך שהליך המיון הצבאי נחווה על ידי סטפן כמשפיל, ושהגרה הצבאית נחוותה על ידי אסף כמשחק, כאירוע חסר פשר, כדבר-מה שמנותק מהעולם המציאותי. דברים אלה מדגימים את העוצמה שבה חווים הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי את המפגש עם המערכת הצבאית. המפגש הזה יוצר או מעצים את תחושת הזרות וחוסר ההלימה בין העצמי לגבריות שמוגדרת במונחים צבאיים. בצומת זה, הסיפור של הנער הקונפורמי מתאחד עם סיפורו של הנער הרגיש, ושניהם נפרדים (או נפרדים באופן מוחלט וסופי) מדפוסים שמזוהים עם הגבריות הצבאית ההגמונית. כך למשל סיפר מילן, אמן בן 37 ששירת כחודשיים בצבא:

אני זוכר בטירונות, כשקיבלתי נשק, בכלל התחושה הזאת [...] יש בזה משהו נורא, המון כוח. כאילו סתם להחזיק נשק ולדעת שיש לך כדורים בפנים ואתה יכול להרוג, רק הקונספט הזה. ואני מאוד, באותו שלב כבר הייתי מאוד מודע למה קורה לי, ומאוד ניסיתי לברר עם עצמי כל הזמן מה. אני זוכר שהייתי באיזושהי שמירה בלילה והלכתי והיה צל שלי בפנס, היה לי קשר על הגב עם הזה, והנשק והדמות של לוחם. וזה כאילו, היה שמה משהו שמצד אחד היה: וואו, אני לוחם. מצד שני כאילו: זה לא אני, זה מה? אז אני חושב שהייתה פה אמביוולנטיות. אני חושב שזה גם לווה עם כל מיני פחדים. אבל נראה לי שבאמת במהלך הטירונות זה מאוד התבהר לי שאני לא יכול לעשות את זה.

אחרי גיוסו לצבא, מילן גילה שהאפשרות שניתנה לו – לעצב את גבריותו לפי דימויים צבאיים נחשקים – עוררה אצלו רגשות מעורבים, שכוללים התלהבות והסתייגות כאחד. ככל שהזמן חלף, וככל שגברו תחושות החרדה ואי-ההלימה של מילן כלפי המערכת, כך התפוגגה המשיכה שלו לגבריות הצבאית, והתחזקה הרתיעה ממנה. במקרה הזה, ההתערות במסגרת הצבאית היא שמשלימה את מהלך ההיפרדות הסופית מהגבריות ההגמונית, כצעד לקראת כינונה של גבריות חלופית ונון-קונפורמית במובנה הרחב.

איל, שכאמור נמנה על מיעוט המרואיינים מהמעמד הפריבילגי שאפו בכל מאודם להתגייס ליחידה קרבית, מתאר את השינוי המשמעותי ביותר בתפיסת הגבריות שלו בעקבות המפגש עם הצבא. הוא מעיד על התפרקות נפשית, שבועיים בלבד אחרי הגיוס, שנבעה, בין השאר, מהאווירה הגברית התוקפנית שחווה במסגרת הצבאית:

אני זוכר היה שם קטע, שהסתכלתי, אחרי המקלחות שם שיצאו אנשים, אמרתי לעצמי: אז ככה נראה עולם בלי נשים, איזה סיוט. את רואה הכל כאילו, לא יודע, גס, מלוכלך, אליס. לא יודע, הכל נורא היה. ופשוט התחלתי להתחרפן שמה, האמת היא. [...]. הם היו בלילה מנסים לגנוב ת'רובים, כאילו לקחת, ואז מי שמצליחים לקחת לו את הרובה, אז הוא נדפק. [...]. אני ישנתי ופתאום אני מרגיש [שגונבים לי את הרובה]. [...] קיצר, אני קפצתי עליו השכבתי אותו על הרצפה וחנקתי אותו. פתאום אני מתעורר, חשבתי: אבוד עליי, הלך עליי כאילו, זה המפקד. ואז הוא קם, סידר, [ואמר לי]: "כל הכבוד, גולדשטיין, כל הכבוד". עכשיו, וזה כאילו הגניב אותי, כי אני יודע שהדבר הזה לא בסדר, אני מרגיש את זה בעצמי, לקפוץ על מישהו, לחנוק אותו [...]. והנה פה הדבר הזה מוערך, זה היה נראה לי קצת חשוד.

איל גיבש במהלך הטירונות את התפיסה שלפיה ההוויה הגברית בצבא מאופיינת בגסות, בכלוך ובאלימות, ובהשפעתה של תפיסה זו הוא ביקש להשתחרר מהצבא. ההווי הצבאי השגרתית, ובפרט אירועים מתהליך ההכשרה שנועדו לעצב גבריות צבאית הומוגנית וצייתנית, נחוו על ידי איל כמשחק או כהצגה, כניגוד של העולם הראוי ושל המצב הטבעי. תהליך ההכשרה לפרקטיקה הצבאית, שנועד להפוך אזרחים לחיילים (ונערים לגברים), כולל סדרה של פרקטיקות שמתרכזות ביכולת של חיילים לשאת סבל פיזי ונפשי כאחד (Hockey, 2003). אולם האופנים האגרסיביים והכוחניים שבאמצעותם הצבא מנסה להבנות את הגבריות כהישג עשויים ליצור ריחוק תפיסתי ומנטלי, ולכונן תחושות של זרות וניכור במסגרת המפגש עם הצבא.

כהמשך ישיר לסלידה מההווי הגברי המוקצן בצבא, המרואיינים בני המעמד הפריבילגי רואים בשירות הצבאי גורם בעל השלכות ארוכות-טווח בעיצוב הגבריות שממנה הם מנסים להתרחק:

כל התזה של "הצבא עושה אותי בנאדם", "הצבא עושה אותי גבר", נרא מגוחכת בעיניי. כאילו רוב העולם לא עושה צבא ורוב העולם מסתדר בסדר. רוב העולם המערבי מסתדר טוב גם בלי הצבא והוא לא צריך איזושהי חווייה של צבא בשביל להפוך לגבר. אז

כאילו היה לי ברור כבר מאז, כבר לפני הזה כאילו די גיחכתי מול זה שכאילו שאני לא אהיה גבר ישראלי אם אני לא זה [אשרת בצבא]. בסדר, אולי אני מעדיף גם לא להיות גבר ישראלי, שזה כאילו יתרון בעיניי. אני לא מתחבר למאצואיזם יותר מדי ואני לא מתחבר לכוחניות ואיזושהי אגרסיביות [...] האגרסיביות הזאת שמספחים בצבא היא משהו שאני שמח שלא סיפחתי אותה לעצמי [...] כל עניין הגבריות גם, כאילו אולי זה נאיבי להגיד את זה [...] אבל אף-פעם לא הרגשתי שהוא... אולי אנשים אחרים שמסתכלים מבחוץ יכולים להגיד זה, מבחינתי זה לא היה משמעותי וזה לא שיחק איזשהו פאקטור, כאילו בקיום שלי, כאילו זה שאני לא "גבר-גבר" ישראלי (יותר, עוזר מחקר, בן 28, לא התגייס לצבא).

אני חושב שאם זה היה נכון [התפיסה שהשירות הצבאי מבגר], אז היינו פוגשים הרבה פחות אינפנטילים מסביבנו. אני בעיקר רואה אינפנטילים כל היום, מעל גיל 30 ומעל גיל 40. [...] החברה שלנו היא אינפנטילית ביסודה, אני לא רואה שום בגרות, בוא נגיד ממש אמיתית. זה אולי ההוכחה הניצחת שהצבא לא עושה את זה. אני חושב מה שאולי כן אפשר להגיד זה שזה מבגר לחברה מסוימת. כמו שיש טקסי-מעבר, אני יודע, אז החברה מבגרת כאילו לתרבות מסוימת, כאילו איך מתבגרים לתרבות הזאת. ולתרבות שלנו מתבגרים על ידי "אָה" [חיקוי של גורילה], לא יודע, כנראה, זה כאילו ההפגנת-בגרות. לומדים כאילו להפגין בגרות, או כוח יותר נכון. [...] יכול להיות מה שכן לומדים זה קוד כאילו. את מתבגרת באמת לתוך החברה הזאת שלנו, אבל אני לא רואה בזה בגרות אמיתית בחוויה הזאת. להיפך אולי. זה משאיר אנשים תקועים באיזשהו שלב התפתחותי מוקדם יותר. אנשים כאילו נשארים באיזה סוג של מנטאליות כזאתי (איל, סטודנט, בן 32, שירת כחודש בצבא).

האמירות של יותר ואיל הופכות על פיהן את התפיסה הרווחת שלפיה השירות הצבאי מתפקד כשלב התפתחות נורמטיבי ואידיאלי שהופך נערים (או ילדים) לגברים (בן-ארי ולוי-שרייבר, 2001; Ben-Ari, 1998; Lomsky-Feder & Ben-Ari, 2010). לתפיסתם של הדוברים, לא רק שהצבא לא יוצר צורה רצויה של גבריות, אלא שהוא מתפקד כזירה מרכזית לטיפול היסודות השליליים הטבועים בגבריות הישראלית הטיפוסית, בהם מאצואיזם, כוחניות, ואגרסיביות.

איל אף מוסיף וטוען שהשירות הצבאי יוצר תהליך של אינפנטיליזציה בחברה הישראלית – טענה שהיא היפוך גמור של התפיסה המקובלת, שלפיה השירות הצבאי מתפקד כשלב המאיץ את ההתבגרות של צעירים ישראלים ושהוא מטפח אצלם תכונות רצויות כמו עצמאות, ביטחון עצמי ומודעות לזולת (דר וקמחי, 2000).

ברוח דומה, גם הדוברים הבאים מצביעים על האופנים שבאמצעותם השירות הצבאי, והקרבי בפרט, מטפח לתפיסתם תכונות גבריות שהן בלתי רצויות בעליל:

אני חושב שמבחינת הדברים התרבותיים שהצבא מטמיע באנשים, סך-הכל אתה לוקח בנאדם ברגע שהוא כביכול יוצא לחופש ומתחיל להתפתח, זה כאילו אחד השלבים הכי מהותיים בחיים, ושמה אתה מטמיע בו דברים שהם הרסניים. ואנשים יוצאים מצולקים מהצבא, פגועים פיזית, נפשית. [...] אם אתה גבר בצבא, במיוחד בקרבי, ואת זה אני יודע כי וואלה ראיתי אנשים שהיו קרובים אליי והיו במקומות האלה, אז נשים זה דבר בזוי. זאת אומרת אם אתה נחשד במשהו אז אתה אָשָה, כאילו זה ההתייחסות. שזה כבר יוצר איזשהו פילוג מטורף וגם תפיסה מיליטנטית לגבי מלא דברים. עובדה שזה מתבטא גם במקומות תעסוקה אחר-כך, בין אם זה היחס שקבוצות אוכלוסייה שונות מקבלות, בין אם זה חילונים ודתיים, יהודים וערבים, כל מיני דברים (עידן, איש מחשבים, בן 31, שירת שמונה ימים בצבא).

חשבתי על זה לא מזמן, כאילו יש את הבוטות או *arrogance* כאילו שיש פה, ואני תוהה אם חלק מזה בא מהמקום שאתה נותן לילדים בני 18 המון כוח, לאו דווקא במחסום, אפילו בלשכה, כאילו כמעט בכל מקום. המדים והזה נותן המון כוח שבאיזשהו מקום אחר-כך כאילו הם מורידים את המדים ומרגישים שהם תמיד יכולים להגיד. נראה לי שזה מה שהם כאילו לוקחים מהצבא. אין לי ספק שאנשים שעוברים קרבי הם אחר כך מתנהגים אחרת עם הסביבה שלהם, וכאילו יש איזשהו משהו אחר. אבל נראה לי שזה בעיקר העניין של הכוח. זה שוב פעם מגיע למקומות האלה של כוח ומודעות לכוח של עצמך. את יודעת, אם אתה בנאדם שירה, הרג, נראה לי שזה אחרת ברגע שאתה מגיע לתקשורת בינאישית, לא משנה אם זה עם בת-זוג שלך, אם זה עם הסביבת עבודה שלך, *whatever*, זה מאוד מפריע (מילן, אמן, בן 37, שירת כחודשיים בצבא).

בדומה ליותרם ואיל, גם עידן ומילן רואים בצבא זירה לעיצובה של הגבריות הכוחנית שממנה הם סולדים ומנסים להתרחק. עידן ומילן מציינים בעיקר את השירות הקרבי כאתר לטיפול היסודות השליליים של הגבריות, שכוללים יחס בזוי לנשים, ארוגנטיות ותקשורת בינאישית לקויה. עידן אף מוסיף ומציין את הצלקות הנפשיות והפיזיות שהחיליים הקרביים נוטים לסחוב איתם לאורך החיים, ושתורמים לתפיסתו לתהליך שבו הזהות הגברית בצבא משתבשת או מתקלקלת. תפיסות אלה מהוות ערעור מוחלט של התפיסות המקובלות בחברה הישראלית, שמדגישות את ההתפתחות החיובית ואת ההתעצמות של הזהות הגברית בצבא, ובעיקר בשירות הקרבי (Lomsky-Feder & Ben-Ari, 2010).

הסלידה של המרואיינים מהגבריות שמעוצבת דרך השירות הצבאי עשויה להשתקף גם בהתייחסות שלהם לשלב הבא של "טקס הבגרות" הישראלי, טיול התרמילאות למזרח:

ההמשך הישיר של המחסום בשטחים זה בגסט-האוס בהודו [...] אין את הנקודה שאתה לוקח אחריות על החיים שלך. כי כאילו בבית-ספר אתה בבית-ספר, באחריות המורים. כאילו לא משנה אם אתה משתכר או שותה וזה, יש לך את אבא ואמא, את הבית, ויש לך את המורים. אתה כל הזמן או בבית אצל ההורים או בבית-ספר אצל המורים. [...] אין את הרגע שהחיים שלך ברשותך. בצבא ברור שהחיים שלך הם לא ברשותך, זה נלקח ממך מהשנייה הראשונה בבקו"ם כאילו. ונגיד הרגע הראשון לפני האוניברסיטה, אם קורה שהם הולכים לאוניברסיטה – שגם, אתה עוד פעם באחריות מישהו אחר כאילו – אז מגיע הטיול הזה להודו, ואתה רואה שבאמת אין להם שום... זה כמו ילדים שאף-פעם לא היו צריכים להיות אחראיים על כלום. ובעניין של כבוד לאדם או למישהו זר או למישהו חלש, ברור שאין מה לדבר, כי הצבא חונך אותם אחרת במחסומים. ובכלל זה עניין של איזושהי אחריות, לא יודע, חברתית, ערכית, הומאנית, משהו. [...] אתה רואה תיירים אחרים ממדינות אחרות בעולם [...], הם יותר בוגרים. הם כאילו בני-אדם בני 20 אבל הם כבר כאילו חיים את החיים ולוקחים איזה אחריות על החיים (מיכאל, במאי, בן 34, שירת כחודש-וחצי בצבא).

אני לא רואה בזה [בצבא] חוויה גברית, אני רואה בזה חוויה מאצ'ואית אולי, כאילו את הצד הפחות יפה של הגבריות. שזה כוחניות, אלימות. נניח בחו"ל גם, הרגשתי שאני נורא מתחבר לאנשים פתאום, זאת אומרת יש לי דיבור, ואז הייתי פוגש בישראלים

בחוו"ל ולא, וזה לא בא לי טוב. [...] יש את כל העניין הזה של טיול אחרי צבא. זה גם, בגלל שזה נורא עדרי, כי כאילו גומרים את הצבא והולכים לזה, אז זה כאילו ממשיך גם. מבחינה תודעתית הרגשתי שמישהו שהוא ב-*state of mind* הזה הוא נורא דומה, וגם נורא מתקבץ במין שבטיות כזאת שעוד פעם לא התאימה לי. טיילתי לבד, טיילתי דווקא יותר לניו-זיילנד ואוסטרליה. אבל גם שם, בכל מקום אתה פוגש ישראלים. אבל כאילו כל פעם שנתקלתי בקבוצה כזאת של ישראלים אז כאילו ברחתי, פשוט הלכתי למקום אחר. כי עוד פעם זה לא בא לי טוב, העדריות הזאת (דקל, מורה לגיטרה, בן 30, לא התגייס לצבא).

הדברים של מיכאל ודקל מערערים על השקפות קונבנציונליות בדבר ה"טבעיות" והעליונות של הזהות הגברית שמטופחת בצבא. לתפיסתם, השירות הצבאי דוחה את ההתבגרות של גברים ישראלים, מאחר שהוא ממשיך את הסללתם לתוך מסגרת כפייתית שמאופיינת בהסתגלות קונפורמית, בעדריות, ובחוסר נטילת אחריות על החיים. עמדה זו כרוכה בראיית המורטוריום, התקופה של לקיחת "פסק זמן" לפני המעבר לבגרות, כשלב התפתחות משמעותי שצעירים ישראלים מדלגים עליו, בגלל הכניסה למסגרת הצבאית מייד לאחר התיכון (Lieblich, 1989). אולם נקודת-מבט זו סותרת לחלוטין את התפיסה המקובלת, שלפיה השירות הצבאי מתפקד כשלב המאיץ את ההתבגרות של צעירים ישראלים, היות שהוא מגביר את העצמאות, הביטחון העצמי, השליטה העצמית והמודעות לזולת שלהם (דר וקמחי, 2000; מייזלס, 1993).

שליטת התפיסות המקובלות, בדבר ההשפעה החיובית של השירות הצבאי על עיצוב האישיות והגבריות, מודגמת על ידי מיכאל ודקל באמצעות טיול התרמילאות הנפוץ אחרי השירות הצבאי. מבחינתם, הטיול הזה מגלם באופן מובהק את חוסר-הבגרות ואת המאפיינים האגרסיביים שמטופחים בצבא. הסמיכות של טיול התרמילאות לשירות הצבאי מעניקה לו דפוסים צבאיים, והוא מאופיין בקולקטיביות, בהבלטה של חוסן פיזי, בדרישה לחוסן נפשי, ובנטילת סיכונים (שפרן, 2006). טיולים אלה מבנים אפוא את גופם של צעירים ישראלים לפי הסטנדרטים של הגבריות ההגמונית, שכוללים הרפתקנות, עמידה באתגרים פיזיים והתמודדות הירואית עם טבע פראי. יתרה מזאת, הגוף הגברי של המטיילים מובנה גם לפי סטנדרטים לאומיים, שכוללים את המסורת הצברית של "כיבוש המרחב" ואת ההתקבצות של תרמילאים

ישראליים במובלעות נפרדות שמתפקדות כ"ישראל הקטנה" (נוי, 2003). הסלידה של מיכאל ודקל מההווי שמאפיין את "הטיול של אחרי הצבא" קשורה אפוא בהסתייגות שלהם מהדפוסים הצבאיים, הלאומיים וההגמוניים של הגבריות. בדומה להם, גם מרואיינים נוספים מהמעמד הפריבילגי סיפרו שנמנעו מטיול התרמילאות למזרח, או מהצורות הרווחות שלו, וכרכו את ההימנעות הזו עם הנטיות האישיותיות האנטי-הגמוניות שעיצבו את הימנעותם מהשירות הצבאי.

נראה אפוא שהמפגש הקצר של הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי עם המערכת הצבאית תרם לכינונה של זהות גברית אנטי-צבאית בשני אופנים משלימים. ראשית, עצם המפגש של הנמנעים עם התרבות הגברית-צבאית הנכיח את חוסר ההלימה בין התפיסה העצמית שלהם לבין ההתנסות הצבאית. שנית, העובדה שהמפגש עם הצבא היה קצר, יחסית לסטנדרט המקובל, נתפסת על ידי הנמנעים כגורם שמנע מהם לאמץ תכונות "גבריות" לא רצויות, והוא המשיך להרחיק אותם מהגבריות הצבאית שהם הסתייגו ממנה מלכתחילה.

6.3 מהלך השחרור: פרקטיקה של גבריות אנטי-הגמונית

השיח הציבורי מבחין באופן ברור בין ההימנעות משירות צבאי לבין צורה אחרת של אי שירות בצבא – הסרבנות המצפונית או הפוליטית. הסרבנות מבטאת אקט פומבי וגלוי של סירוב לשרת בצבא (או בפעולות צבאיות מסוימות) והיא מלווה בהצהרה על הסירוב ועל הנכונות לשאת במעצר הכרוך בו. הסרבנות שואבת את כוחה המוסרי ואת הצדקותיה מעמידתה האקטיבית, הגלויה והנוטלת סיכונים מול רשויות הצבא (ראו למשל: מנוחין, 2006), והיא מובנית בניגוד לחלופת ההימנעות משירות צבאי, שנתפסת בשיח הציבורי כאקט פסיבי, חמקמק ואנוכי (Livio, 2011). דוגמה להבחנה כזו ניתן למצוא במניפסט של "השמאל הלאומי":²⁴

הסרבנים מוכנים לשלם מחיר על אי-השירות. הם מוקעים, הם נכלאים, הם נרדפים בדרכים שהשלטון בוחר. אפשר להתנגד לדעתם, אפשר להסכים, אבל צריך להעריך את הנכונות של הסרבנים לתשלום אישי. הסרבנים אינם משתמטים. [...] כשאנחנו אומרים משתמטים אנחנו מתכוונים למהו אחר. בכל דור ודור יש להם שם ותירוצים אחרים –

²⁴ ראו הערה 9 לעיל.

אבל תמיד מדובר בטפילים.[...] אנחנו חושבים שהם מגעילים. אנחנו חושבים שהם אסורים לבוא בקהל. אנחנו מסתכלים עליהם ורואים בלי שום קושי את אות הקלון על המצח. משתמטים הם לא שמאלנים. האמת היא שמתמטים הם גם לא ימנים. אנחנו טוענים שהם סתם חארות ובעיקר לא ממלאים את חלקם בחוזה (הספרי ויניב, 2009: 11-12).

מדברים אלה עולה כי בחוגים מסוימים, הסרבנות זוכה למעמד מועדף על פני ההימנעות משירות צבאי. העדפה זו רוויה במשמעויות מגדריות וכרוכה בקרבתה של הסרבנות לגבריות ההגמונית. כך למשל, הסרבנים הסלקטיביים שסירבו לשרת במלחמת לבנון הראשונה או בשטחים הכבושים השתמשו בניסיונם כחיילים קרביים כמשאב רעיוני למתן לגיטימציה להתנגדותם (Helman, 1999; Weiss, 2011). גם צעירים שלא עברו את שרשרת החיול ושמבקשים לקבל פטור ממניעים פציפיסטיים מנסחים את פעולתם באמצעות מודעות ליברלית, שכוללת מחויבות אתית לרעיון של אוטונומיה מוסרית ואחריות אישית על המצפון, ושואצרת בתוכה דומיננטיות גברית (Weiss, 2012). מכאן שהסרבנים הפוליטיים והמצפוניים נתפסים בחוגים פוליטיים מסוימים כנשאים של תכונות ראויות להערכה, כגון אומץ לב, גבורה, נחישות, חוסן מוסרי ונכונות להקרבה (ראו למשל: אלגזי, 2004; מנוחין, 2006; מנוחין ומנוחין, 1985). תכונות אלה קשורות באופן הדוק לאידיאלים של גבריות, והן מקרבות את הסרבנים לגבריות הצבאית והאידיאלית. הנמנעים משירות צבאי, לעומת זאת, נתפסים בשיח הישראלי כהתגלמות הפוכה של האידיאלים הגבריים האלה. זאת בדומה לגברים האמריקאים שנמנעו מגיוס במלחמת וייטנאם, ושהובנו בשיח הציבורי כגברים נחותים, רכרוכיים ונשיים (Connell, 1995), וכן לגברים הלבנים בדרום-אפריקה שסירבו לשרת בצבא בשנות השמונים של המאה הקודמת, ושתויגו בשיחים פרו-מדינתיים כפחדנים וכחשודים בהומוסקסואליות (Conway, 2008).

מכאן שהנמנעים משירות צבאי מתעמתים עם תפיסות שמתייגות אותם במורד ההיררכיה של הגבריות התקנית, כאשר מעליהם נמצאים החייל הקרבי, החייל הלא-קרבי והסרבן המצפוני או הפוליטי. המרואיינים בני המעמד הפריבילגי משתמשים בהפרדה ההיררכית ביניהם לבין הסרבנים כדי להמשיך ולהרחיק את עצמם מדפוסים שקשורים בגבריות האידיאלית:

אני מאוד מעריך, דרך אגב, את הסרבנים, אני מאוד מתפעל מהם. אבל ברור לי שאני בחיים לא הייתי עושה את זה [...] לא יודע, אני לא מבין אותם, שהם מוכנים להקריב את חייהם, אני רק יכול להביט בהם ככה, להשתאות. בכלל, בגדול, בעולם כולו, בכלל, בכל הפעולות. אפילו במרד גטו וורשה. כל הפעולות האפשריות. אפילו המחבלים המתאבדים. לא משנה. אני לא מצליח להבין אנשים, את האנשים האלה, אני לא מבין מה, איך הם חושבים, מה עובר להם בראש. זה תמיד, זה חידה שעוד לא פענחתי אותה [...] זה גם אנשים שמוכנים להרוג אחרים, וגם את זה אני לא מבין [...] שאני אלך להיאבק נגד הצבא? זה היה גדול עליי בחמישה מספרים, בעשרה מספרים. ממש, את ראית אותי, לא הצלחתי להסתדר 24 שעות [בקורס קדם-צבאי], אז שאני אלך להיאבק בצבא? לא, הרגשתי שזה יותר מדי בשבילי (אביתר, עובד מעבדה, בן 50, לא התגייס לצבא).

אביתר מתקשה להפנים את אתוס ההקרבה, כפי שהוא משתקף במגוון פרקטיקות הירואיות, בהן הסרבנות המצפונית. ההערכה שהוא רוחש לסרבנים לא מיתרגמת לשאיפה אינדיבידואלית לנקוט במהלך דומה, משום שאימוצה של הגבריות האידיאלית אינה הולמת את ההיגיון הבריא ואת מבנה האישיות של אביתר, כפי שהוא תופס אותם. דברים אלה חושפים את היסודות האנטי-הגמוניים הטמונים בעצם מהלך השחרור של הנמנעים בני המעמד הפריבילגי. מהלך זה מערער לא רק על הזיקה ההדוקה בין גבריות לצבאיות, אלא גם על התכתיבים המגדריים שמכוננים את הסרבנות כצורה לגיטימית יחידה או מועדפת של התנגדות לשירות הצבאי.

בדומה לאביתר, גם מרואיינים אחרים מהמעמד הפריבילגי הביעו בדבריהם הסתייגות מהאידיאליזציה של הסרבנות האידיאולוגית:

יש כאילו את המכסה הבאמת יפה של אידיאולוגיה, כאילו של הייתי שמח להגיד: "כן, אני הייתי, באתי כפציפיסט", ואז יש גם סצנה של פציפיזם ושל [לומר]: "רגע, אתה לא רוצה? אז למה לא להכריז שאתה לא רוצה ולהיכנס לכלא?" שגם, מבחינה מוסרית זה נשמע מאוד חזק כאילו ומושך באיזשהו מובן. וגם אולי משהו שאני מתלבט אם, כאילו אם זה תפיסה גברית או לא. כאילו אם אתה מתנגד אז לפחות תתנגד מבחינה אקטיבית, כאילו תספוג את מה שצריך לספוג. [...] ולא, שוב, אבל למה? [...] אני לא

רוצה – לא לצבוע עמודים, לא להרוג אף אחד, ולא להיכנס לכלא (גלעד, עיתונאי-עורך, בן 31, לא התגייס לצבא).

גלעד מכיר בחשיבותה של הסרבנות המוצהרת שמערערת בגלוי על האתוס המיליטריסטי, אך תוהה האם המשיכה אליה, שנשענת על תפיסות מקובלות של גבריות אמיצה ואקטיבית, לא משעתקת בעצמה דפוסים מיליטריסטיים שמהם הוא מבקש להתנער. גם דויד מסתייג מהקרבה של הסרבנות ושל צורות אחרות של אקטיביזם פוליטי למאפייניה הצבאיים של הגבריות ההגמונית, ובפרט לאתוס ההקרבה שהיא מגלמת:

יש נגיד אנשים [...] שאני יודע שהיו ממש בקטע כזה, קטע כזה מרטירי של לבוא ולהגיד שזה צבא כיבוש וזה, ולהיכנס לקלבוש לחודשיים, או אחר כך לעוד חודשיים [...] שמעתי על אנשים כאלה. ובעיניי זה היה נראה... לא תפסתי את זה בתור משהו שיש להעריך אותו, כי אני לא מזדהה עם האתוס המרטירי הזה בשום פורמה שלו [...] נגיד אם את מכירה, "אנרכיסטים נגד הגדר", נגיד יש בהם משהו גם כן מאוד צבאי. זה כאילו מאצ'ואיזם משני הקצוות (דויד, עיתונאי, בן 36, לא התגייס לצבא).

גלעד ודויד מבקשים להקנות להימנעות משירות צבאי שלהם מעמד לגיטימי, אף על פי שהיא נעשתה בסמוי והונעה, בין השאר, מהחשש להיכלא. נטייתם של הנמנעים משירות צבאי מהמעמד הפריבילגי להתרחק מאידיאלים של גבריות מכתובה מהלך פעולה אנטי-הירואי ואנטי-הגמוני של התנגדות לשירות הצבאי, שאינה כפופה לאידיאליזציה ולרומנטיזציה של הגבריות הלוחמת. במלים אחרות, הבחירה של הדוברים בהימנעות משירות צבאי, ולא בסרבנות הפוליטית, מבטאת אף היא צורה של התנגדות לגבריות ההגמונית, היות שהיא מערערת על ההבניה המגדרית של פעולות המחאה וההתנגדות במונחים הירואיים של אקטיביות, פומביות והקרבה עצמית.

הבחירה של המרואיינים במסלול התנגדות סמוי ו"שקט", שחורג מהדגם הגברי המוערך, משתקפת גם בתחומי ההבעה הרגשית שמלווים את תהליך השחרור. מסלול ההימנעות משירות צבאי כרוך בפנייה לקב"ן ובגילויים רגשיים שאינם מקובלים בחברה הצבאית-גברית, כמו בכי

בגלוי, התפרקויות נפשיות, חרדות ודיכאונות. אגם, צלם ועורך בן 29 ששירת כארבעה חודשים בצבא, תיאר כך את מצבו הנפשי בזמן שהשתתף בקורס נהיגה בצבא:

ניקיתי את הרחבה עם מטאטא ואז בא איזה רס"פ, לא ראיתי אותו בכלל, ואז הוא התחיל לצעוק עליי פתאום: "למה אתה לא מצדיע ליי? וזה-זה-זה". ולקחתי את הפלאפון שהיה לי ביד וזרקתי אותו על הרצפה, וכל הפלאפון התנפץ, והתחלתי לבכות. [...] ניגש אליי המורה שלי לנהיגה ושאל אותי מה קרה, אז אמרתי לו שאני לא מרגיש טוב ואני בדיכאון, הוא שאל אותי: "מה אתה רוצה?" אז אמרתי לו שאני רק רוצה למות, כבר התחילו לי מחשבות אובדניות [...]. ואז הייתה שם איזה מפקדת אחת שפתאום באה [...], הביאה לי ככה טישו, אמרה לי: "אני אלך אתך לים איזה יום [...] תרביץ איזה צעקה, זה ישחרר אותך". פתאום כאילו היא שברה אתי דיסטנס והייתה נחמדה [...] כשראתה שאני בוכה [...]. וגם המורה שלי לנהיגה, שהוא ראה אותי ככה ואמרתי לו שאני רוצה למות, הוא גם התחיל לבכות [...], הוא היה איש טוב [...], הוא אמר לי גם: "זה לא בשבילך פה". [...] אחרי שהיה לי את המחשבות האובדניות האלה לקחו לי את הנשק והלכתי לקב"ן פעם ראשונה, ובכיתי לקב"ן מאוד [...] ממש התפרצתי בבכי. לא יכולתי. הייתי שבור כבר נפשית.

המצוקה הנפשית שאגם חווה בצבא מתורגמת למפגן רגשי שכולל התפרצויות כעס ובכי בגלוי. מפגן רגשי זה הוא תשליל של מודל הגבריות הצבאית, שמדגיש את השליטה על הגוף ועל הרגש (Sasson-Levy, 2008). ביטויי הייאוש הרגשיים של אגם מעוררים הזדהות ואמפתיה מצד נציגי המערכת הצבאית, והם מתפקדים כטקטיקת התנגדות, לא מתוכננת-מראש אך אפקטיבית, שמובילה בסופו של דבר לקבלת הפטור המיוחל.

טקטיקת ההתנגדות הסמויה של אגם מפנה את תשומת הלב להמשגה התיאורטית של מישל פוקו (Foucault, 1980), שלפיה ההתנגדות לכוח עשויה להתממש בצורות רבות ומגוונות. צורות אלה כוללות את השימוש של פרטים באסטרטגיות שתוקפות את טכניקת הכוח המסוימת שמופעלת עליהם, ושאינן מכוונות לעבר "מוסד הכוח" – המדינה, הקבוצה, האליטה או המעמד שבידיהם מרוכז הכוח (Dreyfus & Rabinow, 1983). בהמשך לתפיסה זו, גיימס סקוט (Scott, 1985) מתייחס לפעולות יומיומיות וסמויות של גרירת רגליים, התמהמהות והתחמקות מעבודה של פועלים מנוצלים כצורה של התנגדות מעמדית. התנגדות מהסוג הזה לא משנה בדרך כלל את

שיטת הניצול בכללותה, אך היא לעתים אפקטיבית יותר בהשגת מטרות קצרות-טווח, בהשוואה לעימותים ישירים וגלויים עם הסמכות המנצלת.

גם המרואיינים בני המעמד הפריבילגי תיארו את דרך הפעולה שלהם כאקט מחושב, זהיר וריאליסטי, שנגזר מראייה מפוכחת של המציאות, וכן מהשקפת עולמם ומיעדיהם האינדיבידואליים. הם לא ביקשו לקרוא תיגר על המיליטריזם בישראל, אלא רק על המשמעות המסוימת שהייתה לו עבורם, ולכן ההתנגדות שלהם מתהווה ומנוהלת באמצעים סמויים, שממוקדים בטכניקת ההכפפה האינדיבידואלית שטמונה בחובה החוקית לשרת בצבא. אמנם התנגדות זו לא מציעה שינוי קולקטיבי, אך כשלעצמה היא חותרת תחת הניסיונות לדרג את פרקטיקות ההתנגדות לשירות הצבאי לפי קריטריונים של גבריות תקנית. מהלך השחרור הופך, שלא במכוון, לפרקטיקה של התרחקות מתכתיביה הצרים והמגבילים של הגבריות ההגמונית, והוא מתיישב עם התפיסות והנטיות הרגשיות האנטי-הגמוניות שעיצבו את ההימנעות משירות הצבאי מלכתחילה.

6.4 תפיסות עכשוויות: כינונו של עצמי נון-קונפורמי

הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי נוקטים באסטרטגיות שונות של התנגדות לגבריות ההגמונית, שהולכות ומתפתחות בתהליך הדרגתי וארוך טווח, בזיקה הדוקה לבחירתם שלא לשרת בצבא. את התהליך הזה מדגימים הדברים הבאים:

מה שאני מבין בדיעבד [זה] שהסיבה שלא עשיתי צבא זה בגלל שבאינטואיציה גוננתי על הנפש שלי. וזה קצת קשה לי, בחוויה שלי של עצמי, שיש לי מרכיב מאוד-מאוד עדין ומאוד חלש ומאוד זקוק להגנה. ועוד יותר מפריע לי שהמרכיב העדין הזה והחלש, שנוגע באיזשהו שורש, באיזשהו, לא יודע, מתחכך עם עצב, הלגיטימציה שלו בזהות הגברית היא מאוד בעייתית. ואז זה גרם לי לאורך השנים לאיזושהי – לא בעיה עם הזהות הגברית שלי לשמחתי, בגלל שכנראה היה לי מספיק ביטחון עצמי שזה לא יהיה – אלא סלידה מההגדרה של זהות גברית קונצנזוסאלית (שחר, מרצה, בן 34, שירת כחודשיים- וחצי בצבא).

שחר ומרואיינים נוספים מהמעמד הפריבילגי מתארים את הגבריות הלא-סטנדרטית שאפיינה אותם בגיל ההתבגרות (ושהשפיעה על החלטתם שלא לשרת) כבסיס להתפתחותה של גבריות אנטי-הגמונית עכשווית, שהיא יותר רחבה ומגובשת. תהליך זה נפתח עם הרתיעה האינטואיטיבית-רגשית שהמרואיינים חשים כלפי דפוסים גבריים מקובלים, ושמשיעה על בחירתם שלא לשרת בצבא. בחירה זו, בתורה, מחזקת את הגבריות האנטי-הגמונית שהניעה אותה, מחדשת את תוקפה, ומוסיפה לה רבדים רעיוניים. דינמיקה מעגלית זו – שבה זהות, פעולה ותודעה מצטלבות ביניהן ומזינות זו את זו – מטילה את משקלה על העמדות העכשוויות של המרואיינים. העמדה האישית המסתייגת מאידיאלים של גבריות צבאית מתמוזגת עם השקפה רחבה יותר שמערערת על מרכזיותה של הצבאיות בסדר החברתי-לאומי:

יש משהו נורא טיפשי בהירואיות גם, כאילו לא משנה איזה הירואיות זה, כאילו גם אם זה הירואיות שאני מתחבר אליה וגם אם לא. כי כאילו זה קצת להיות מין טמבל כזה [...] כמו שלרוץ ולהציל מישהו שנשאר בשדה מוקשים ויורים עליו, אתה חייב לאבד את האינטליגנציה שלך לשנייה בשביל לעשות את זה. אני לא אומר את זה לשלילה, כאילו זה חשוב, אבל תמיד כאילו ראיתי את הדואליות הזאתי של ההירואיות. אבל זה לא קרץ לי יותר מדי להיות אה.. אני יודע, טרומפלדור, או לא יודע מי, יוני נתניהו (יותר, עוזר מחקר, בן 28, לא התגייס לצבא).

השימוש במוות ככלי של המשטר להשיג את המטרות האידיאולוגיות שלו זה גם דבר נורא בעיניי. הסיפורי גבורה האלה, והאידיאל, זאת אומרת זה דברים שגדלתי עליהם, "טוב למות בעד ארצנו", ואומץ חסר גבולות של אחד שקופץ על רימון ומציל את החברים שלו. זה באמת מעשה מאוד אמיץ, אני לא מזלזל, הוא לא מת לחינם, הוא הציל אנשים, אבל השימוש של החברה בסיפורים האלה הם בשביל לקדש את המוות ולא לקדש את החיים (אורן, מורה-מחנך, בן 39, לא התגייס לצבא).

יותם ואורן מביעים עמדה אמביוולנטית ביחס לסיפורי הגבורה וההקרבה הצבאית שעליהם גדלו. מצד אחד, הם מעריכים את מעשה ההקרבה העצמית שנועד להציל חיים של אחרים, ומכירים בחשיבות שלו ובאומץ הנדרש כדי לממש אותו. מצד שני, הם לא רואים בהקרבה העצמית אידיאל או מודל לחיקוי, אלא מתייחסים אליה כאל פעולה טיפשית (כדברי יותם), או

כאל מיתוס שמקדש את המוות ושמשרת את הצרכים השלטוניים (כדברי אורן). בכך השקפת העולם הביקורתית שהדוברים מגבשים במישור הלאומי-ציוני מתמזגת עם נטיותיהם הרגשיות ועם התרחקותם הרעיונית מהתכתיבים של הגבריות האידיאלית.

ביטויים נוספים להתמזגותה של הגבריות האנטי-הגמונית של המרואיינים עם העמדה הפוליטית האנטי-הגמונית שלהם מספקים הדברים הבאים:

אני חושב שהרבה נשים פה נהיות גבריות. כאילו החברה כל-כך מאצואיסטית, והרבה נשים גם משתתפות בעיקרון בצבא [...] אפילו באזרחות, אני חושב שגם החברה האזרחית היא כל-כך מושפעת מצבא, הרבה נשים גם מתחילות לפתח את זה, השקפת עולם מאוד-מאוד גברית, מאוד תוקפנית, מאוד קשה [...] אני ממש בחרדות מתוקפנות ואלימות. פיזית זה משהו שהוא כיף, המשחקים, לסחוב אלונקות בתור משחק זה משהו שהיה ממש כיף, אבל לא כשזה מגיע בקטע של אלימות כלשהי או של כוח, אני לא מסוגל להתמודד עם הדברים האלה. [...] ואני חושב שמהרבה בחינות כאילו נשים מבזבזות את הזמן שלהן יותר מגברים בצבא. זה מין חברה נצלנית גם מאוד כלפי נשים. זה מקום מאוד שוביניסטי, בטירוף כאילו (אסף, אדריכל, בן 37, שירת כחמישה חודשים בצבא).

הבעיה היא לא בצבא, הבעיה היא בחברה, כאילו החברה הישראלית שהיא חברה ימנית ומיליטנטית ולאומנית, ושחלק מהלאומנות זה קדושת הצבא, והצבא כערכים, שכאילו אתה לומד שם משהו, להיות ישראלי, הצבא זה כור היתוך – כל הדבר הזה הוא דוחה. אבל הבעיה שלו היא בעיה חברתית בעיניי ולא צבאית. כאילו לא המנגנון של הצבא, אני חושב שיש שם אנשים מאוד מקצועיים שמנתחים, מנקודת-המבט שלהם, הצבאית, שבאמת יש לנו אויבים וצריך להכשיר כמות גדולה של חיילים, אני לא יכול להתווכח עם השיקולים האלה. הצבא הוא רק נגזרת של הבעיה החברתית. אני לא רואה שיש בעיה אמיתית בצבא חוץ מזה שהוא עושה משימה לא קדושה, כאילו משימה רעה, שהוא תחת ההשפעה של כוחות שהם לא-טובים (עידו, שחקן, בן 30, לא התגייס לצבא).

הרתיעה הרגשית של אסף מהדפוסים שמזוהים עם הגבריות הצבאית מתרחבת לאורך השנים לתפיסת עולם שמסתייגת מהמאצואיזם הצבאי, שמאפיין לתפיסתו את כלל החברה

הישראלית, כולל מרבית הנשים בתוכה. גם עידו מרחיב את הנטיות האנטי-צבאיות שלו לעמדה רחבה יותר, שמבקרת את המיליטנטיות ואת הלאומנות של החברה הישראלית. כפי שהראיתי בפרק 5 לעיל, תפיסת העולם הביקורתית של הדוברים, ובפרט התודעה הפוליטית השמאלית שהם מפתחים לאורך השנים, מתפקדת כהון פוליטי שמקנה יתר לגיטימציה לבחירתם שלא לשרת בצבא ושמקל על ההתמודדות העצמית אתה, בהשוואה לעמיתיהם מהמעמד הפריפריאלי. במובן הזה, המשאבים התרבותיים והפוליטיים שזמינים לנמנעים בני המעמד הפריבילגי תומכים לא רק במערכי ההצדקה הרחבים שלהם, אלא גם בגבריות האנטי-הגמונית שהם מכוונים בזיקה לבחירתם שלא לשרת בצבא.

הנמנעים משירות צבאי מהמעמד הפריבילגי פורמים את הקשר בין שירות צבאי לגבריות אידיאלית, ומהלך זה נטוע בתפיסת עולם שמבקרת את הממדים השונים של המיליטריזם (הכוחני-פוליטי, התרבותי והאזרחי) שמוטמעים במערכת האמונות, הסמלים והערכים הקולקטיביים. במסגרת זו, התודעה ההומאנית, הליברלית, הפוסט-לאומית והפוליטית-שמאלית של המרואיינים מעניקה להם משאבים רעיוניים שמצליחים במשולב להדוף את מגוון המשמעויות השליליות שמיוחסות לאי-שירותם בצבא. במלים אחרות, המרואיינים בני המעמד הפריבילגי מבקשים לשמר ולתחזק את העצמי האנטי-הגמוני והנון-קונפורמי שמתוכו צמחה פעולת ההימנעות משירות צבאי, והם ממשיכים להתרחק ולהיפטר מדפוסים הגמוניים מגבילים, לא רק בהיבטים של גבריות, אלא ברמה החברתית הרחבה יותר:

הנון-קונפורמיזם שלי הוא משהו מאוד דומיננטי. אני נרתע נורא בקלות מתפיסות בכלל חברתיות, ואני מאוד מנסה לנער ולשקשק שהמרכיבים החברתיים יופרדו מהאישיותיים, ולזהות, ולסנן, ולראות איפה, זאת אומרת אני כל הזמן עסוק בתוך המרדף הזה (אלעד, צלם, בן 32, לא התגייס לצבא).

אני אף פעם לא הייתי חלק מהגלגל שמסתובב מעצמו. אני תמיד חשבתי בעצמי, ואני תמיד עשיתי מה שאני מאמין בו. [...] כן ידעתי לבנות לעצמי שגרת יום שהיא לא השגרה של ללכת לבית-ספר, ללכת לצבא, ללכת לאוניברסיטה, לעשות מה שמצפים. תמיד עשיתי את מה שאני מאמין בו ואף פעם לא הייתי חלק מהגלגל שחייבים לעשות. כאילו היה לי מספיק ביטחון עצמי בקטע הזה (רותם, מנהל חברה, בן 35, שירת כשלושה חודשים בצבא).

בשבילי נגיד אינדיבידואליזם ומחשבה עצמאית זה יותר ערך עליון מאקטיביזם פוליטי. כי אני לא אוהב תנועות כל-כך. אני לא אוהב שכולם מסכימים על אידיאולוגיות קבוצתיות, לא משנה אפילו אם הן נעלות, קשה לי עם זה (עידו, שחקן, בן 30, לא התגייס לצבא).

הדוברים ממקמים את בחירתם שלא לשרת בצבא בתוך רצף של פעולות ועמדות שמכוננות עצמי נון-קונפורמי, כזה שמאופיין במחשבה אוטונומית וביקורתית ושאינו נכנע לתכתיבים של הזרם המרכזי. במקרה של עידו, הזהות הנון-קונפורמית מתורגמת לאי-היכנעות אפילו לנורמות של תנועות לשינוי חברתי ופוליטי. דפוס זה משקף את הנטייה של המרואיניים מהמעמד הפריבילגי להירתע גם מהדפוסים של הגבריות ההגמונית שמאפיינים את האקטיביזם השמאלי-רדיקלי בישראל, ושמשתקפים במאבק אקטיבי, בהסתכנות ובהקרבה עצמית (אילון, 2016). מכאן שהדוברים רואים בנון-קונפורמיות שמנתבת את דרכם לא רק תגובה לתכתיבים צבאיים מגבילים, אלא גם ערך חיובי וראוי בפני עצמו, מרכיב מרכזי בתפיסת עולמם, שמערערת על הקונפורמיות מעצם טבעה הדכאני והכופה.

למרות שהנון-קונפורמיות של הדוברים מדגישה את הממד האינדיבידואלי של אישיותם, היא לא מנותקת משיוכם האתנו-מעמדי הפריבילגי, והיא מושפעת מההון התרבותי, הפוליטי, התעסוקתי והאזרחי הזמין לנמנעים משירות צבאי ממוקומים מבוססים (כפי שתיארת בהרחבה בפרק 5 לעיל). ההימנעות משירות צבאי היא אמנם פעולה נון-קונפורמית מעצם טיבה, אך היא לא מכתובה בהכרח את התעצבותה המאוחרת של זהות נון-קונפורמית, וראיה לכך מספק המקרה השונה בתכלית של בני המעמד הפריפריאלי (שמתואר באופן כללי בפרק 4 לעיל, ושהממדים הגבריים שלו יתוארו בהמשך). הנטייה של בני המעמד הפריבילגי לפתח עצמי שמבקש להמשיך ולהתרחק מהגבריות ההגמונית, ומההגמוניה בכלל, מבטאת את שני המיקומים הסותרים שלהם בסדר החברתי. מצד אחד שיוכם המעמדי המועדף מאפשר להם לבנות מרחבים נון-קונפורמיים שבתוכם אי-ההיכנעות לתכתיבים גבריים ומיליטריסטיים מנוסחת באופן לגיטימי ולא כרוכה בבושה ובמחירים אישיים. מצד שני, התיוג החברתי המוצמד לפעולה שבה נקטו מחזק את השאיפה שלהם להתרחק מהמיינסטרים – שאיפה שיש בה משום אשרור של הניסיונות החברתיים לדחוק את ההימנעות לשוליים החריגים

והאיזוטריים. במלים אחרות, הפנמת הבחירה שלא לשרת בצבא כאקט נון-קונפורמי במהותו מובילה, במעין מעגל קסם, להשתקפות עצמית שהולמת, במובנים מסוימים, את התפיסה החברתית לגביה

6.5 הימנעות משירות צבאי במעמד הפריפריאלי: השאיפה לגבריות הגמונית

ההתנגדות המתמשכת לגבריות ההגמונית שהתגלתה בסיפוריהם של הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי בולטת במיוחד כשמשווים אותה לזהות הגברית שמכוננים עמיתיהם מהמעמד הפריפריאלי – זהות שכפופה לאידיאלים של הגבריות הצבאית, והקרבת בפרט. אמנם, גם הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריפריאלי (גברים ונשים כאחד) מבטאים, בתפיסותיהם ובפעולתם התנגדות אינדיבידואלית למנגנוני הכוח של המדינה, ובפרט לדחיקתם הסימבולית לשוליים הצבאיים והחברתיים (כפי שהראיתי בפרק 4 לעיל). יחד עם זאת, כאשר מתמקדים בהיבטים המגדריים שמוטמעים בהימנעות של הגברים בני המעמד הפריפריאלי, מתגלה כי השאיפה לגבריות ההגמונית-צבאית מתפקדת כיסוד מרכזי בעיצובה של הפרקטיקה ובמשמעויות שהיא מקבלת לכל אורך הדרך.

מסיפוריהם של הגברים בני המעמד הפריפריאלי שנמנעו משירות צבאי עולה כי בתחילת הדרך, עם קבלת הצו הראשון, רובם הביעו רצון להתגייס לשירות צבאי קרבי, בעיקר מתוך שאיפה לעצב את גבריותם לפי סטנדרטים שמוזהים עם הגבריות ההגמונית:

רציתי משמר הגבול, כן. כי חבר שלי, חבר הכי טוב כאילו, התגייס איזה שלושה-ארבעה חודשים לפניי, אז הוא הלך למג"ב. אבל נראה לי שכבר היה מאוחר מדי, כי כבר שיבצו אותי נראה לי כבר עוד לפני, את מבינה? שיבצו אותי כבר להיות בחיל חימוש. אולי בגלל שהמבחן שעשיתי, את מבינה? היה קב"א בטח על הפנים, נראה לי הכי נמוכה שיש, כי הכל עשיתי סתם, לא ידעתי שזה כאילו המבחן שמכריע. יש לי פרופיל 97, לא הגיוני גם שנתנו לי ג'ובניק, כי לא היה לי שום בעיה רפואית. לא הגיוני שפרופיל 97 לא ייתנו לך, לא ישבצו אותך, לא ימליצו לך על קרבי, את מבינה? בדרך כלל הם לא מוותרים (עופר, ספר, בן 33, שירת למעלה משנה בצבא).

בוא נגיד שעד לפני צו ראשון הייתי מורעל, קרבי ברמות הקשות שיש, כאילו לצה"ל. בין אם זה כולל אימונים וכל מיני כאלה, ולפתח סיבולת לב-ריאה, וכל מיני כאלה. [...]. אחרי שכבר ראיתי שאני לא מצליח להרים את הפרופיל, אז כבר אמרתי: אוקיי, אם אני לא מצליח להרים את הפרופיל והם לא מוכנים לקבל אותי ככה, אני לא מוכן לקבל את צה"ל בכלל (הראל, טבח, בן 26, לא התגייס לצבא).

צו ראשון התלהבתי וגם הייתי בשאיפה מאוד גבוהה, כאילו אם ללכת, כבר לתת את עצמי מאה אחוז, את מבינה. אני דוגל בצבא, עד היום, אפילו שיצאתי מהצבא. למה? כי זה נותן לך משהו לחיים אחרי. [...]. רציתי קרבי, הייתי מוכן לתת מעצמי. זהו, צו ראשון, הגשתי מועמדויות, אם זה מג"ב, אם זה גולני, אם זה כל מיני שטויות כאלה. ואחר-כך כלום, עשו אתי מה שרצו (דרור, מובטל, בן 31, שירת כשנה בצבא).

רציתי להיות קרבי. [...]. קודם כל, המשפחה שלי הרבה מהם היו קרבי. יש לי דוד שנהרג, הבן-דוד שלי הוא היה בסיירת גולני, הוא היה מפקד, והוא נהרג מירי מחבלים. הוא השתחרר באותו יום, כביכול הוא החליף איזה חבר, מפקד אחר. אבא שלי נכה צה"ל. אבא שלי גם נפגע, קיבל כדור ברגל. אח שלי הגדול היה בגולני, אחרי זה התגלגל. וגם בגלל שאני קצת בנאדם תחרותי וקצת אוהב את העניין הזה, חשבתי שיתאים לי קרבי. [...]. אני אוהב את הקטע של המאמץ, כל הקטע הזה של... מבחינה פיזית גם, להעמיס על עצמי יותר. [...]. גם נראה לי יותר מעניין להיות, אם כבר להיות בצבא להיות בקרבי. אז זה היה אצלי או כאילו, או להיות קרבי או כאילו לא לעשות צבא. כאילו על תקן מה אני אעשה צבא? על תקן להיות נהג או משהו? לא נראה לי מעניין (תומר, מכונאי רכב, בן 28, שירת כחודש בצבא).

בדומה לחיילים בתפקידי צווארון כחול (ששון-לוי, 2003), גם הגברים בני המעמד הפריפריאלי שנמנעו משירות צבאי מעידים לרוב על שאיפה מוקדמת לשרת כחיילים קרביים בצבא. שאיפת הקרביות של הדוברים נעוצה בהפנמת התפיסה הרווחת בחברה הישראלית, שמציבה את הזהות של החייל הלוחם בראש סולם הזהויות הגבריות האידיאליות (קפלן, 2009; ששון-לוי, 2006). תפיסה זו מתעצמת במיקומים החברתיים המוחלשים לנוכח מדיניות ההסללה הצבאית – שמצד אחד מציעה לגברים מהמעמד הנמוך (ברמה העקרונית) להשתלב בתפקידים קרביים

נחשקים, ומצד שני ממעטת להציע להם תפקידי צווארון לבן חלופיים שנהנים מסטטוס יוקרתי ומאפשרויות המרה גבוהות בשוק העבודה האזרחי (ששון-לוי, 2006). כתוצאה מכך, הנכונות של גברים בני המעמד הפריפריאלי לשרת בצבא מנוסחת במונחים של "אם כבר" ("אם כבר להיות בצבא, להיות בקרבי") או במונחים של "או-או" ("או לשרת בתפקיד קרבי או לא לשרת בצבא בכלל"). גישה זו מנציחה אכזבה עמוקה ממצבים של השתלבות (פוטנציאלית או מעשית) בתפקידים לא-קרביים בצבא, ומתפקדת כגורם מרכזי בעיצובה של ההימנעות משירות צבאי. במלים אחרות, דווקא הנכונות הגבוהה של גברים מהמיקומים המוחלשים לעצב את זהותם המגדרית בצורתה הצבאית המובהקת ביותר עשויה להוביל, במקרים של אי-עמידה בציפיות המגדריות, לחוסר הנכונות לשרת בצבא, ולפרקטיקת ההימנעות משירות צבאי שמיושמת בעקבותיו.

הנטייה של המרואיניים בני המעמד הפריפריאלי להצביע על נכונותם הגבוהה לשרת בתפקיד קרבי עומדת בניגוד גמור לנטייה הרווחת בקרב בני המעמד הפריבילגי – להסתייג מלכתחילה מגבריות שמזוהה עם הצבאיות הקרבית. אצל בני המעמד הפריבילגי (גם המעטים מתוכם שהביעו נכונות ראשונית לשרת כלוחמים), ההסתייגות מהשירות הקרבי מתחזקת (או מתעצבת) בעקבות המפגש עם הצבא ומתמידה בשנים שלאחר מכן. בקרב בני המעמד הפריפריאלי, לעומת זאת, השאיפה ההפוכה לכוון גבריות קרבית נשמרת גם אחרי המפגש הטעון עם מערכת ההסללה הצבאית, והיא משתקפת במערך התפיסות העכשוויות שלהם:

אם מתאפשר לך להיות חייל קרבי ולתרום לצבא, בכל העצמה, בכל דרך שאתה יכול, ולהגן על הצבא, תלך על זה. מאלף סיבות. אחת הסיבות זה שילד בן 18 להפוך אותו לחייל קרבי, להתמודד עם חושך, ופחדים, ומצוקה, ונחישות, ויעילות, ופקודות, ולציית – זה דבר נפלא. כי לפעמים בית לא יכול לתת את מה שהצבא יכול לתת (ברק, הנדסאי תוכנה, בן 31, לא התגייס לצבא).

אני אגיד לך את האמת, אם עושים כבר אז עושים, לא סתם פה הולכים כמה שעות וחוזרים. [...] אם כבר יענו עושים אז עושים. הולכים וזה, קרבי. ככה סתם וזה? ללכת לקריה ולתקוף שמה בחורות? (צוחק). [...] עזבי שזה יענו, שבסוף זה רשום והכל, אבל לא יודע, זה ללכת סתם. כאילו אם כבר עושים אז יענו עושים. הולכים, עושים. לא

הולכים סתם בשביל, את יודעת, בשביל ה"עשיתיי" הזה (חן, מובטל, בן 29, לא התגייס לצבא).

אם תשאל אותי אם היית מחזיר את השעון אחורה. מה היית עושה? [...] היית מבקש ללכת לגיוס, לא יודע, איך אומרים? ליחידה, אני רוצה להגיד נבחרת, ליחידה הכי מובחרת. [...] היה לי השכלה. יש לי ראש על הכתפיים, יש גם איזה אינטליגנציה שהיא אפילו מולדת, וסתם בזבזתי אותה במקומות לא נכונים ולא מתאימים. [...] מה שרק אפשר, איפה שאני הכי מתאים. לא יודע אם קרבית, איפה שאני הכי מתאים. אני מתאים בקרבית? אין שום בעיה, בקרבית. אני מתאים להיות טייס? אז טייס. כאילו כן, ויכול להיות שהכל היה מתהפך, הכל היה משתנה. הכל היה משתנה. יכול להיות שגם כן מבחינת זה שאני בא ותורם, גם הייתי נעזר. מי יודע, אולי דרך הצבא הייתי נעזר. תורמים, נעזר, אני יודע מה, לבנות את העתיד שלי (אילן, עובד בחנות, בן 54, לא התגייס לצבא).

כל אחד משלושת הגברים שדבריהם מובאים לעיל מייצג טיפוס אחר של מרואיינים מהמעמד הפריפריאלי, מבחינת היחס הראשוני שלהם לשירות הקרבי. ברק הביע בתחילת הדרך שאיפה גבוהה לשרת בתפקיד קרבי בצבא, ודפוס זה מייצג כאמור את רוב הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריפריאלי שהשתתפו במחקר. חן סיפר שבגיל ההתבגרות גילה חוסר נכונות כללית לשרת בצבא (בכל תפקיד), ובמובן הזה הוא מקרה ייחודי בקרב המרואיינים בני המעמד הפריפריאלי. אילן ביקש בצעירותו לשרת בתפקיד לא-קרבי בצבא, והוא מייצג קבוצה קטנה יחסית של מרואיינים בקבוצה זו. למרות נקודת המוצא השונה של מרואיינים אלה, הם חולקים כיום תפיסה משותפת שמעלה על נס את השירות בתפקידי לחימה בצבא. מבחינתם, השירות הקרבי מתפקד כאירוע חשוב במישור הקולקטיבי, וכן כאירוע מעצים במישור האישי והמגדרי-גברי. דברים אלה מדגימים את הנטייה של הגברים מהמעמד הפריפריאלי לעצב בדיעבד גבריות שכפופה לאידיאלים של הגבריות ההגמונית, ולתפוס את הגבריות הלא-צבאית והלא-קרבית שלהם כנחותה.

אף שרבים מהנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריפריאלי הביעו בדבריהם ביקורת על מערכת המיון הצבאית ועל האופן הפוגעני שבו היא מסלילה פרטים ממיקומים חברתיים

מוחלשים לשוליים של הארגון הצבאי (כפי שתיארתי בהרחבה בפרק 4 לעיל), מחאה זו מוגבלת למישור האתנו-מעמדי, והיא מלווה בעמדה קונפורמית ביחס למשמעויות המגדריות של השירות הצבאי. אימוץ העמדה שכורכת בין שירות צבאי לגבריות אידיאלית מכתוב חוויה עצמית של פגיעה בזהות הגברית בגין אי-השירות (או השירות החלקי) בצבא:

אני, מהרגע שיצאתי מהצבא מבחינתי, אני חלוש. כי כשהיה הכי קשה, אני לא נלחמתי. כשהיה קשה לא נלחמתי, וזה נגרר לכל החיים. [...] הצבא נותן לך משהו, אבל המשהו הזה נכנס לנפש שלך ומשנה אותך. זה לא איזה משהו שאתה הולך אתו בכיס ואיבדת את זה – הלך. הצבא נותן לך משהו לחיים, לכל החיים. וכשאתה נשבר בחלק הזה, אז אתה כבר נכנס עם עצמך: למה? למה נשברתי? מה, אני כזה חלש? (דרור, מובטל, בן 31, שירת כשנה בצבא).

חסר לי הצבא, חסר לי הפן בחיים היום של הנחישות. חסר לי קטע של נחישות בחיים [...] כן, [בגלל] החוסר בצבא. אני אתן לך דוגמה. יש לי איזה חבר שהוא היה בסיירת גולני, כשאני והוא עושים ספורט אז הוא לא רואה בעיניים. נגיד הוא רוצה לרוץ, הוא רץ, עד שהוא קורס. וכשאני מרגיש שאני מגיע לדרגת קושי מסוימת, בריצה או בספורט, אני מתייאש, כאילו מרים ידיים, אני אומר לו: "אני לא יכול". עכשיו הצבא אני יודע ש... ככה הוא סיפר לי, הוא סיפר לי שאצלם אין דבר כזה, אתה אפילו על ארבע רץ. אז בתוך עצמי אני יודע שאם הייתי הולך לצבא אז אולי באמת הקטע הזה של: אל-תוותר, אתה יכול לעשות את זה, אז זה היה נראה אחרת (ברק, הנדסאי תוכנה, בן 31, לא התגייס לצבא).

זה פוגע בי מבחינה שזה מרגיש, שאני מרגיש פחות חכם. נגיד, בוא נגיד בצורה עדינה, כן? אני מרגיש פחות מנוסה. וזה חשוב לי להתנסות בהכל. אני עברתי כמה-זכמה בתי-ספר ולמדתי מכל דבר משהו. ובצבא לא הצלחתי ללמוד את מה שהייתי צריך ללמוד. הייתי צריך ללמוד שם משהו שימשיך אתי הלאה. אז אין לי את זה, חסר לי, חסר לי משהו כזה. הכל, כל הפאזל שלם כאילו מבחינת כל מה שעברתי, וכל מה שצברתי, וכל הידע, כי למדתי הרבה בזמן שלא עשיתי במירכאות כלום, למדתי הרבה מהחיים. וזה משהו שחסר להשלים את הפאזל (תומר, מכוונאי רכב, בן 28, שירת כחודש בצבא).

נגיד קטע של מנהיגות, קטע של לקבל סמכות או לקחת סמכות ודברים שאתה לומד בצבא, שעובד במסגרת היררכית, שמקבל תחומי אחריות. בחור בן 21 מופקד על כמה, על עשרים בני 20 נניח, סתם לדוגמה, דברים כאלה, כן? [...] בהייטק אז אולי הייתי פחות מפותח מהבחינה הזו. אני מבין עניין, כן? אני לא נחתתי מהירח. אבל נשארתי משהו מהאאוטסיידר הזה, שאולי היה מתרכז או מתקשה אם הייתי עובר את ה[צבא]. כמו כל שלב בחיים שאתה עובר, אז אתה משתפשף קצת, אז אתה חווה דברים מסוימים (אמיר, עובד בשוק ההון, בן 41, שירת כשלושה חודשים בצבא).

יש נגיד במילואים, חברים שלי שהולכים לשם, הם כאילו מחכים לזה, את יודעת. רובם קרביים וכאלה. [...] כי זה כאילו, זאת אתנחתא של איזה כמה שבועות בשנה, או פעמיים בשנה. אז את יודעת, נפגשים עם כל החברה וזה, כולם אחד – איש ההייטק עם עובד מפעל פשוט, את יודעת, כזה. ונגיד חסר לי כאילו להיות... אני לא חושב על זה כל יום, אבל כן, זה יכול להיות נחמד (יצחק, עובד בתחום הטלוויזיה, בן 37, שירת בצבא למעלה משנה).

מרבית הגברים בני המעמד הפריפריאלי שהשתתפו במחקר תיארו חוויה עצמית של פספוס ופגיעה אישית בגין העובדה שלא זקפו לניסיון החיים שלהם את המרכיב של שירות צבאי מלא. אף שתחושה זו אינה מוגבלת רק למישור של הזהות הגברית (והיא מאפיינת גם את מרבית הנשים באותה קבוצה מעמדית), היא רוויה במשמעויות מגדריות-גבריות שמעצימות אותה. התפיסה שרואה בשירות הצבאי חוויה שתורמת לזהות האישית מנוסחת, במקרה של הגברים שמאמצים אותה, בזיקה הדוקה לתכונות שמזוהות עם הגבריות ההגמונית, בהן: עוצמה פיזית, כוח סבל, נחישות, סמכותיות ואחריות. לתחושת המחסור בתכונות גבריות טיפוסיות שמושגות ומטופחת בשירות הסדיר מצטרפת תחושת הפסד מתמשכת בגין אי-המימוש של הגבריות דרך שירות המילואים, שנתפס בציבוריות הישראלית כפרקטיקה גברית מובהקת (Sion & Ben-Ari, 2009), וכמקור השתייכות מרכזי לקהילה של הגברים היהודים בישראל (Helman, 1997).

כפיפותם של הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריפריאלי לדפוסים שמזוהים עם הגבריות ההגמונית מהדהדת לזהות הגברית שמתעצבת בקרב חיילים בתפקידי צווארון כחול, רובם מזרחים מהמעמד הנמוך. בדומה לנמנעים משירות צבאי, גם המחאה של חיילים אלה מלווה

בהפנמת הדומיננטיות של הגבריות הקרבית ובתפיסה שמציגה את החייל הקרבי כסמל של הגבריות האולטימטיבית. בד בבד, חיילי הצווארון הכחול מוצאים עיגונים חלופיים להגדרת הגבריות הלא-קרבית שלהם, בעיקר דרך אחריותם לבית ולמשפחה (ששון-לוי, 2003). הדאגה הכלכלית לבית ולמשפחה מתפקדת כאחד הגורמים שתומכים גם באי-הצבאיות של הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריפריאלי:

[בזמנך] לא התבעסתי כי את לא חושבת ארבע צעדים קדימה, את חושבת צעד אחד רק. והצעד האחד קדימה זה איך מחר אני מביא כסף. איך מחר אני דואג שיהיה לי לצאת. בואי נגיד זה היה יותר לי מאשר להורים, אבל כשהרווחתי גם מספיק, אז הייתי גם עוצר בשוק וקונה כמה דברים שחסרים, ובמכולת, וקונה. ואני לא אומר, אני לא הייתי התומך של הבית, אבל עזרתי. מה שיכלתי, עזרתי (אילך, עובד בחנות, בן 54, לא התגייס לצבא).

אם אתה בקרבי ואתה יכול להוציא ת"ש 7 ועוד כל מיני דברים, כאילו אתה יכול להוציא כסף וכאלה, אז אני ראיתי את זה ככה, כאילו אמרתי לעצמי: וואלה, אם אני בצבא ואני בקרבי ואני כמעט ולא יוצא הביתה, אז רוב הכסף יכול ללכת כאילו לאמא, לבית כאילו, ואני אסתדר עם הקטנות שלי, אני יכול להסתדר עם זה, אבל כאילו שיהיה להם את הספייס שלהם, את המשכורת בעצם. וידעתי שאם אני לא הולך להיות קרבי ולוחם ואת כל זה כאילו, אני לא מביא גאווה, אני לא אביא כזאתי משכורת איי-איי-איי כאילו, ואני יכול לעשות אותו דבר באזרחי, פשוט אני ארוויח הרבה יותר כסף. [...] אתה אומר כאילו: מה אני אתגייס? בשביל מה? אני עושה 500 שקל ביום שישי אחד, רק ביום שישי שבאות לקוחות למספרה אני עושה 500 שקל. אני יכול לתמוך כלכלית בבית, באמא שלי (הראל, טבח, בן 26, לא התגייס לצבא).

אילן ביקש לשרת בתפקיד לא-קרבי (של נהג) בצבא ואילו הראל שאף לשרת כחייל לוחם, ושניהם יזמו את שחרורם מהצבא בעקבות אי-ההיענות של המערכת לבקשותיהם. בשני המקרים, מהלך ההימנעות מתואר כגורם שאפשר להם לסייע כלכלית להוריהם, כלומר הם מעדיפים לתרום לבית, ולא למדינה, כאשר שני הצרכים נחווים כסותרים זה את זה. הסבר זה מתיישב עם דפוס הצבאיות החוזית – שמתמקד בתגמולים הכלכליים והסמליים שמופקים

מהשירות הצבאי – שמתוכו צמחה החלטתם של בני המעמד הפריפריאלי שלא לשרת. למרות שדפוס זה אפיין גם את הנשים מהמעמד הפריפריאלי שנמנעו משירות צבאי, הוא מקבל ביטוי ייחודי אצל הגברים שמאמצים אותו. בעוד שהנשים נוטות לספר שנאלצו לעבוד בגיל ההתבגרות (ולא לשרת בצבא) כדי לממן את צרכיהן האישיים, אצל הגברים התגלתה נטייה בולטת יותר להדגיש את הצרכים הכלכליים של המשפחה. הבדלים אלה מרמזים על האפשרות שלפיה אי-הצבאיות בקרב הגברים מהמעמד הפריפריאלי זקוקה לעוגנים מגדריים חלופיים, ולכן היא מתנסחת במונחיה של הגבריות המפרנסת. אולם מאחר שהגבריות ההגמונית בישראל מתבססת על הישגים צבאיים, וציבוריים בכלל, ולא על "הגבריות של הבית" (ששון-לוי, 2003), הזהות המפרנסת של הנמנעים משירות צבאי מספקת להם לגיטימציה וגאווה רק במידה מוגבלת, והיא כפופה לשאיפה העליונה והמתמשכת לממש את גבריותם בצורתה הצבאית והקרבת.

הנמנעים בני המעמד הפריפריאלי מבקשים לפצות על הגבריות הלא-צבאית שלהם גם באמצעות הטקטיקות האקטיביות, המזוהות עם הגבריות ההגמונית, שבאמצעותן הם יוזמים את שחרורם מהצבא. מרואיינים אלה תיארו כיצד נקטו בעימותים ישירים ומתמשכים מול נציגי הצבא, שבמקרים רבים הובילו לשהות ממושכת בכלא צבאי, עד להשגת הפטור המבוקש. התנסויות אלה תוארו על ידי חלק מהמרואיינים כחוויות גבריות מחשלות, שבמובנים מסוימים ממלאות את החלל שנוצר בעקבות הימנעותם משירות צבאי:

להגיד לך את האמת, בשנה וחצי שעשיתי צבא, החיילים ששירתו שלוש שנים לא עברו מה שאני עברתי בשנה וחצי האלה. אז אני לא צריך להסביר לך, זה סבל, את יודעת מה זה לשבת שלושה חודשים בכלא צבאי? [...] בשנה וחצי שעשיתי צבא, זה כאילו שעשיתי שש שנים צבא, מה שאני עברתי. אמרתי לך, עברתי הרבה תלאות. לא פשוט לשבת שלושה חודשים. איפה לא ישבתי? כלא 6, כלא מגידו העבירו אותי, כלא 4, סיפור. [...] [אז] הצבא מאוד חישל אותי. [...] אני הייתי ילד של אמא ואבא, ברור. עוד הפעם, אני הרגשתי את הצבא, זה לא שלא הרגשתי. אמרתי, מה שאני הרגשתי בשנה וחצי, חיילים שש שנים ישרתו, לא ירגישו מה שאני הרגשתי. בטח שזה חישל אותי. [...] ואני הרגשתי, בטח. בטח, גם טירונות, וקורסים, ודברים כאלו. ועוד הפעם, רק היה חסר לי לסיים, אין מה לעשות, הייתי מין טיפש, טיפש כזה (עופר, ספר, בן 33, שירת למעלה משנה בצבא).

[אחרי שסירבתי להתגייס ואחרי שהשתחררתי מהכלא] אמרו לי: "אוקיי, מחר יש לך פגישה עם קב"ן, תגיע לקב"ן של בקו"ס, תדבר עם הקב"ן של הבקו"ס, תראה מה קורה". כמוכן שלא התגלחתי, בכוונה, לשמור על הלוק, על הכל. כי ידעתי שאין מה לעשות, פה אני יוצא. [...] ואז [הקב"ן] מסתכל עליי כאילו, הוא אומר לי: "תקשיב, אני לא פגשתי הרבה אנשים כמוך. [...] אתה מסוג האנשים שאני מוכן לתת להם ולהילחם עליהם, להכניס אותם באיזה יחידה שהם ירצו". [...] הסתכלתי עליו, אמרתי לו: "תקשיב, אחרי כל מה שעשיתם לי, הדבר היחידי שאני רוצה זה את האזרחות שלי. [...] אני יודע מי אני, ואני יודע מה אני רוצה, ואני יודע למה אני יכול ולמה אני מסוגל בחיים שלי, בכל דבר. ואם אני ידעתי שאני מסוגל להיות מ"כ בגולני, אני ידעתי שאני יכול להיות מ"כ בגולני. ואם אני ידעתי שאני יכול לשבור את צה"ל בכלא, שברתי את צה"ל בכלא. ואם אתה רוצה להמשיך אתי את כל הסיפור הזה, אני גם יודע שאני אנצח. אתה רוצה להמשיך אתי את הסיפור הזה? אני אין לי בעיה" (הראל, טבח, בן 26, לא התגייס לצבא).

עופר מדגיש בדבריו את החוויות הצבאיות שצבר במסגרת שירותו החלקי בצבא, וכן את התלאות והקשיים שעבר במסגרת הניסיונות שלו לקבל פטור משירות (כולל שהות מצטברת של כשלושה חודשים בכמה בתי כלא צבאיים). באמצעות דברים אלה, הוא מבקש לזקוף לזכותו מרכיבי זהות שמיוחסים לגבריות הצבאית וההגמונית, ולגשר על הפער הנתפס בין שירותו החלקי בצבא לגבריות האולטימטיבית. גם הראל, ששהה כחודשיים בכלא צבאי בעקבות סירובו להתגייס, משתמש בעובדה זו כדי לייחס למהלך שבו נקט תכונות שמזוהות עם הגבריות הצבאית, בהן מסוגלות פיזית ונפשית, נחישות ולחימה בלתי-מתפשרת עד לניצחון.

כפי שהראיתי בפרק 4, הנמנעים בני המעמד הפריפריאלי מממשים את סירובם לשרת בצבא באמצעות טקטיקות שכוללות עימותים מול מפקדים, הפרות משמעת, סירובי פקודה, נפקדות ועריקות. טקטיקות אלה משקפות את המשא-ומתן שפרטים ממוקומים חברתיים מוחלשים (גברים ונשים כאחד) מנהלים על מיקומם במערכת הצבאית. במקרה של הגברים, הטקטיקות מקבלות גם משמעות מגדרית, וזיקתן לדפוסים שמזוהים עם הגבריות ההגמונית מצליחה

לפצות במידת מה על חוויית הפגיעה בזהות הגברית שיוצר אי-השירות (או השירות החלקי) בצבא.

בדומה לגברים בני המעמד הפריפריאלי שנמנעו משירות צבאי, גם חיילים בתפקידי צווארון כחול נוקטים בהפרות משמעת שונות כאסטרטגיה להתמקחות עם רשויות הצבא ולהשגת שירות שיהלום את הצרכים האישיים שלהם (ששון-לוי, 2003). אולם בעוד שחיילי הצווארון הכחול משתמשים בטקטיקות אלה כדי לעצב ולהפגין גבריות "אחרת" מהצבאית, כזו שמדגישה אוטונומיה, עצמאות והתנגדות לסמכות (שם), הנמנעים משירות צבאי משתמשים בטקטיקות האלה כדי לעצב ולהפגין גבריות שחופפת, במובנים מסוימים, לגבריות הצבאית. הם מדגישים בעיקר את עמידתם האיתנה והנחושה מול המערכת, ואת ההקרבה, הקשיים והייסורים שכרוכים בה. במובן הזה, הם דומים לסרבנים המצפוניים והפוליטיים, שמדגישים אף הם (במקרה שלהם בפומבי) את אומץ הלב, הנחישות והמחיר הכבד שמגולמים בסירובם לשרת בצבא (אלגזי, 2004; מנוחין, 2006).

נראה אפוא כי למרות שההימנעות משירות צבאי במעמד הפריפריאלי משקפת את התנגדותם של המוחלשים למנגנוני ההסללה הצבאית שפוגעים בהם, התנגדות זו מתמקדת בעיקר בהיבטים החברתיים-מעמדיים, ולא בהיבטים המגדריים, של השירות הצבאי. במישור של הזהות הגברית, אפילו טקטיקות העימות הבוטות של הנמנעים מול רשויות הצבא כפופות לאידיאלים של גבריות נחושה ואמיצה, והן מבטאות את שאיפתם הראשונית והמתמשכת להתקרב לגבריות ההגמונית. שאיפה זו בולטת במיוחד כאשר משווים אותה לטקטיקת ההימנעות משירות צבאי שמאפיינת את הגברים מהמעמד הפריבילגי, שמשקפות בפנייה מלכתחילה לערוצים הממוסדים במערכת הצבאית (ובעיקר לקב"ן) כדי לקבל פטור משירות. דווקא הטקטיקה השקטה הזו של פנייה לקב"ן מערערת על התכתיבים של הגבריות ההגמונית, ומשתלבת עם הנטייה של הנמנעים מהמעמד הפריבילגי לכוון גבריות שהיא אנטי-הירואית ואנטי-הגמונית במובהק.

הנטייה של הנמנעים בני המעמד הפריפריאלי להעריך את הגבריות ההגמונית-צבאית ולראות בה אידיאל נחשק מתעוררת גם באינטראקציות חברתיות יומיומיות. כך סיפר למשל דרור (מובטל, בן 31, שירת כשנה בצבא):

אני עבדתי עכשיו בזכוכית, היה אתי בחור, אביחי. הוא היה קרבי, הוא איבד חברים, הוא יודע מה זה. וואלה, הייתי מסתכל עליו בגאווה והייתי אומר לעצמי כאילו... אתה רואה בנאדם, את רואה בנאדם שקם בבוקר, שאוהב את החיים, שזה. גם קטעים שהוא היה משחק אתנו, עם עצמו, לוקח את האקדח: "היכון נשק אש", היית רואה איך הוא מבין את הדברים החזקים האלה, ואיך הוא יודע, ואיך הוא מציל חבר, ואיך הוא... כל מיני דברים. הייתי מסתכל עליו ב... פשש, גאווה, גאווה גדולה. עכשיו, שאחד כזה ישאל אותי מה אתה עשית [בצבא]. [...] אני מאמין שהייתי מאוד מתפדח לספר לו את הסיפור שלי. גם לעמוד לידו אחר-כך, במשך היום, היה מקטין אותי לידו כזה.

השאיפה הלא-ממומשת של דרור לכוון גבריות קרבית מתורגמת להתפעמות שהוא רוחש כלפי גברים ששירתו כחיילים קרביים בצבא. כשהוא פוגש בזירה התעסוקתית בעובד שהוא גם לוחם-לשעבר, הוא מיד מייחס לו תכונות שלתפיסתו נרכשות בשירות הקרבי, כולל חוזק פיזי, ניסיון חיים, יכולת עמידה באתגרים, ואפילו מציאת משמעות בחיים. באינטראקציות מהסוג הזה, תחושת חוסר הנוחות של דרור ביחס לאי-שירותו בצבא מתעצמת, והוא "מתפדח", כלומר מתבייש, בעברו הלא-צבאי ומבקש להסתיר אותו. תיאור זה משתלב עם הנטייה הכללית שהתגלתה בקרב המרואיינים מהמעמד הפריפריאלי (שעליה עמדתי בפרק 4) – להסתיר בזירות חברתיות, תעסוקתיות, רומנטיות ואפילו משפחתיות את העובדה שנמנעו משירות צבאי. התעצמותה של הבושה במסגרת המפגש עם גברים שהם לוחמים-לשעבר מלמדת שהמודעות העצמית של הדוברים למבט החברתי שמתייג אותם מקבלת ביטוי חזק ומשמעותי גם, ואולי בעיקר, בזירה המגדרית-גברית.

הבושה שדרור מכוון ביחס להימנעותו משירות צבאי היא הצד השני של הגאווה שלתפיסתו מעורר השירות הצבאי, והקרבי בפרט. תפיסה דומה מציג תומר (מכונאי רכב, בן 28, שירת כחודש בצבא):

כשמישהו אומר: הייתי בסיירת וזה, זה אנשים שיש להם, יש להם גאווה. אני בטוח שגם בנאדם שלא מבסוט מהצבא והיה אומר שהוא היה בצנחנים או משהו כזה, הוא היה מתמלא בגאווה. כי ככה זה עובד. כל בנאדם, גם שלא מכיר את הצבא, יודע שהצנחנים זה משהו ברמה גבוהה, ויודע שהשייטת זה ככה ולעשות קורס טיס זה ככה.

אז כל בנאדם שעשה קורס טיס, אפילו אם הוא נפל מקורס טיס, עצם זה בכלל שהוא ניגש לקורס טיס, זה כבר גאווה בשבילו. [...] חוץ מגאווה, זה נותן להם גם סיפורים טובים, בלי קשר. [...] כל אחד יש לו את הסיפורים שלו על הצבא, בטח שאם הוא היה קרבי. אז יש להם יותר סיפורים, יותר קשים. ומבחינת גאווה, זה לא הגאווה של לתת למדינה כמו שזה גאווה שהצלחתי לעשות משהו מאוד קשה. עזבי את הנתינה. לא קל להיות ככה, ולא קל לקום כל יום בארבע בבוקר ולרוץ עד הערב כמו משוגע, ולא קל האימונים, ולא קל. [...] אז אני אומר, אנשים כאלה עברו כל-כך הרבה מכשולים בחיים, שהם, מבחינתם הם יכולים בקלילות לעבור עוד מכשולים. אחרי שאתה עובר רמות של סיירות וכאלה, אז העולם הזה בשבילם אמור להיות משחק ילדים, כביכול, מבחינה [של] כוח, גם מנטליות וגם רצון יותר חזק מבנאדם רגיל, את מבינה? זה אנשים יותר חזקים. [...] לא רק בגלל מה שהם עשו, בגלל שהם הצליחו לעשות. [...] וזה גם לא משהו שאפשר להשלים אותו. אז אין מה לעשות. כי אני לא יכול עכשיו ללכת להתגייס ולתת שלוש שנים מהחיים שלי ופתאום לזכות במירכאות בתהילה שלי, שאני רוצה.

בדומה לדרור, גם כשתומר נתקל בגברים ששירתו כלוחמים בצבא, תחושת הפגיעה בזהות הגברית שלו מתעצמת. מבחינת שניהם, ההתנסויות שנצברות והתכונות שמטופחות במסגרת השירות הקרבי מעוררות תחושות של סיפוק וגאווה, היות שהן מזוהות עם הגבריות האולטימטיבית. כתוצאה מכך, ההיעדר בניסיון צבאי וקרבי נחוה על ידיהם כפגם בלתי הפיך באישיותם, והוא מעורר בושה במישור של הזהות הגברית, שמצטרפת לבושה שהם חווים במישור הלאומי והאזרחי כתוצאה מהבחירה שלא לשרת בצבא.

חוויה של פגיעה בזהות הגברית בעקבות ההימנעות משירות צבאי התגלתה גם בזירה של המפגש עם בנות-זוג פוטנציאליות (הדייטים). ראוי לציין שחוויה זו תוארה על ידי שני מרואיינים בלבד (שניהם בני המעמד הפריפריאלי), ובשני המקרים היא יוחסה להשתייכות שלהם למגזר הדתי-לאומי. כך הם סיפרו:

זה הציק לי במשך חיים שלמים מאותו הרגע, זה מציק לי עדיין. סתם דוגמאות קטנות: אתה פוגש מישהי, אתה יושב איתה לקפה, היא מתעניינת, ואז היא שואלת אותך: "איפה היית בצבא?", דייטים. ואז אתה אומר לה: "אני פאקינג משתמט". עכשיו, אתה

לא אומר לה את זה ככה, אתה כמובן צובע את זה בצבעים מאוד יפים [...] אבל זה יושב להן באיזה מקום [...] עכשיו, אם הייתי אֶשָּׁה שלא עשתה צבא ושירות לאומי, ויש לי אחות כזאת – לה אין שום חסר היום [...] זה שונה, החוויה הצבאית עבור גבר ועבור אֶשָּׁה היא שונה, אין מה לעשות [...] גם אם יש לי משנה סדורה ואני יודע להביע אותה, עדיין אני יודע שהבחורה שיושבת מולי, ומה לעשות, רוב הבנות הן כאלה, הן כן מתרגשות מהיוצא-סיירת או מישהו שעשה צבא ויש לו סיפורים, גם אם הוא לא מספר אותם. אז לי אין את זה. ולכל דייט אחר לפניי ולכל דייט אחר, אם זה לא יקרה בינינו, הבא, 99 אחוז הוא עשה צבא, יש לו סיפורים, והוא עשה צבא. חסר לי איזשהו סמל לגבריות ישראלית, וזה אומר שאני צריך לחפות על זה באיזשהו אופן, כן? אתה צריך גם להתמודד עם זה, לצקת לעצמך תכנים כאילו גבריים שאתה בעצם לא אמור, עד שאתה בונה את הביטחון העצמי שלך ואתה מבין שזה שטויות. בסדר, אני כבר מאחורי זה, אבל זה לקח לי שנים [...] ובגלל שזה הבנות שאני יוצא איתן [מהמגזר הדתי-לאומי], אז אני מתחיל ממקום של מינוס בהיבט הגברי-המאצוואיסטי שלי. ואז אתה צריך לחפות על זה (מאיר, עורך-דין, בן 33, רווק, לא התגייס לצבא).

בזוגיות, תמיד בדייטים, בגלל במיוחד שאני בחברה הדתית-לאומית, החברה הדתית-לאומית היא החברה שמכוונת הכי גבוה מבחינת הצבא. ולצאת עם בחורות מהסוג שלה [מתכוון לאשתו] ולהגיד שלא עשית צבא זה ווו. נראה לי זה הכי קשה להם. אין נראה לי דבר שיותר קשה לבחורה דתייה-לאומית מלצאת עם מישהו שלא עשה צבא. אני חושב שהעונש בסופו של דבר של בנאדם שהוא שיפוטי כזה, זה שהוא צריך לחיות עם עצמו בסופו של דבר, והוא פספס הרבה דברים שבאמת טובים לו (אביחי, מפיק בתחום התקשורת, בן 32, נשוי, שירת כשלושה-וחצי חודשים בצבא).

מאיר ואביחי הם היחידים בקרב כלל הגברים שהשתתפו במחקר שמגדירים את עצמם כדתיים-לאומיים ושבחו כיפות סרוגות כשראיינתי אותם. באופן מקרי לחלוטין, שניהם מזרחים שגדלו באזורים פריפריאליים בארץ (לאביחי רקע משפחתי דתי-לאומי ולמאיר רקע משפחתי חרדי), ושניהם מאופיינים במוביליות חברתית (מאיר הוא עורך-דין ואביחי עובד כמפיק בתחום התקשורת) שממקמת אותם כיום במעמד הבינוני. למרות שמיקומם המעמדי העכשווי מקנה

להם פריבילגיות כלכליות, השתייכותם לחברה הדתית-לאומית (או: הציונית-דתית) משקפת מיקום ייחודי (ולא-הגמוני) בחברה הישראלית, שמאופיין בהיסטוריה של נחיתות מול המעמד הבינוני-חילוני ובשאיפה מתמדת להתבסס במישור הסוציו-פוליטי כצורה של "אליטה חדשה" (שרלו, 2007). יתרה מזאת, החברה הדתית-לאומית מייחסת חשיבות גבוהה במיוחד לערכים ציוניים ולאומיים בכלל, ולשירות הקרבי של גברים בפרט (לוי, 2007; שרלו, 2007).

בנסיבות אלה, אין זה מפתיע שמאיר ואביחי חווים את סביבתם הקרובה כחשדנית וכעוינת כלפי העובדה שהם גברים שלא שירתו בצבא, ושתחושות אלה מחלחלות ומגיעות עד לזירה האינטימית ביותר, של עולם הזוגיות והנישואין. חוויות אלה מרמזות על האפשרות שהפגיעה בזהות הגברית שמתעצבת בעקבות ההימנעות משירות צבאי מקבלת ביטויים חזקים במיוחד בחברה הדתית-לאומית. במובן הזה, הגבריות של הנמנעים מהמגזר הדתי-לאומי (שמודגמת כאן באמצעות שני מקרים בלבד) צפויה לקיים יחסים של הכפפה עם האידיאלים של הגבריות ההגמונית, כלומר לחלוק קווי דמיון עם הגבריות שמאפיינת נמנעים מהמעמד הנמוך-חילוני, ולהיות שונה בתכלית מהזהות הגברית האנטי-הגמונית שמתעצבת בקרב הנמנעים מהמעמד הבינוני-חילוני.

הזהות הגברית שמעצבים הנמנעים משירות צבאי מהפריפריה החברתית בישראל מבליטה אפוא את הטענה המרכזית שמובאת בפרק זה, שלפיה הנמנעים בני המעמד הפריבילגי מביעים בתפיסותיהם ובמעשיהם התנגדות רחבה ומתמשכת לגבריות ההגמונית בצורתה המקומית. במובן הרחב יותר, דפוסי הגבריות השונים בתכלית שמתגלים בקרב הנמנעים משירות צבאי בני המעמדות השונים חושפים שגברים שגדלו בהגמוניה של החברה הישראלית הם אלה שנהנים מהאפשרות להתנגד לגבריות ההגמונית. לדפוס זה יש משמעויות תיאורטיות שנוגעות למחקר על גבריות בכלל, ועל משמעויות אלה אעמוד בחלק הדיון שמובא להלן ושחותם את הפרק.

6.6 דיון: גבריות אנטי-הגמונית מתוך ההגמוניה

הזיהוי העמוק בין צבא לגבריות בישראל מכונן את ההימנעות משירות צבאי כפרקטיקה בעלת זיקה בולטת לזהות הגברית של מבצעה. הנמנעים בני המעמד הפריבילגי, שבסיפוריהם התמקדתי בפרק זה, מביעים באישיותם, ברגשותיהם, בתפיסותיהם ובמעשיהם התנגדות לגבריות של הזרם המרכזי. בחירתם שלא לשרת בצבא קשורה בהתעצבותה של זהות מגדרית

שמבקשת להתרחק ככל הניתן מהגבריות ההגמונית המקומית ובכינונה של גבריות וזהות נון-קונפורמיות, שקוראות לחשיבה ביקורתית ושמסרבות להיכנע לתכתיבים החברתיים במובנם הרחב.

השאיפה של הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי להיפרד מהגבריות ההגמונית בולטת על רקע הנטייה ההפוכה שהתגלתה בקרב נמנעים-גברים מהמעמד הפריפריאלי. האחרונים מאמצים את התפיסה שמייחסת לחייל הקרבי גבריות אולטימטיבית, ומתוכה הם שואפים להתקרב לגבריות ההגמונית, בעיקר בצורתה הצבאית-קרבתית. כתוצאה מכך, הם חווים פגיעה בזהות המגדרית ובושה סביב העובדה שלא שירתו בצבא. דפוסים אלה מתיישבים עם מחקרים אחרים שבחנו את חוויית אי-ההלימה לגבריות הקרבית בקרב חיילים בתפקידי צווארון כחול ובקרב מהגרים רוסיים ששירתו בצבא או שנמנעו משירות צבאי. גם במיקומים הפריפריאליים האלה, קריאת התגר על האתוסים שכורכים יחד צבאיות וגבריות אידיאלית כפופה לשיח ההגמוני וכרוכה בניסיונות להשיג הכרה ולגיטימציה חברתית (ששון-לוי, 2003; Lomsky-Feder & Rapoport, 2003). הנמנעים משירות צבאי מהמעמד הפריבילגי, לעומת זאת, מנסחים את היפרדותם מהגבריות הצבאית במונחים של שלילת הגבריות ההגמונית, כפעולה נון-קונפורמית, שמעצם טיבה לא תובעת הכרה ואישור חברתי במובן הרחב. הזהות הנון-קונפורמית הזו מעוגנת בשיחים ביקורתיים, בהעדפות תרבותיות, ובהצגת העצמי כמי שמשתייך לעולם מתוקן, שפוי, נאור ותרבותי יותר מזה הקונפורמי – עולם שמסתכל על הגבריות ההגמונית "מלמעלה" ולא "מלמטה".

האפשרות של הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי לשלול באופן מוחלט את הגבריות הצבאית האידיאלית קוראת לחשיבה מחודשת על מושג הגבריות ההגמונית שטבעה ריוויין קונל ([1995], 2009), ועל מידת יכולתו לתאר כראוי את מיקומם של הנמנעים משירות צבאי בסדר החברתי-המגדרי. לפי המשגה של קונל, הגבריות ההגמונית אמנם לא כופה שליטה מוחלטת, ואפשר לחתור תחתיה ולדחות אותה, אולם כל צורה כזאת של התנגדות כפופה, במידה כזו או אחרת, לדפוסים שמזוהים עם הגבריות ההגמונית. במלים אחרות, לתפיסתה של קונל, אפילו הגבריות האנטי-הגמונית מתעצבת מתוך עמדה של נחיתות ביחס לאידיאלים הגבריים המקומיים (שם). גם המשגה מחדש של מודל הגבריות ההגמונית על ידי קונל ומסרשמידט (Connell & Messerschmidt, 2005) משמרת את ההנחה המקורית בדבר הכפיפות והמוטיבציה של הגבריות הלא-הגמוניות לעבר הצורה האידיאלית-הגמונית של הזהות הגברית בחברה.

המגבלה הנעוצה בהמשגת הגבריות ההגמונית כזהות יחידה שכל הגברים בתרבות נתונה כפופים אליה עוררה ביקורת ודיונים מכיוונים שונים בספרות המחקרית (למשל: Beasley, 2008; Coles, 2009; Hearn, 2004; Moller, 2007). דיונים אלה מציעים לערוך שינויים בתיאוריה של קונל ובשימושים שלה, כך שהם יתנו מענה הולם למורכבות ולדינמיות שמאפיינות את מערכות היחסים בין זהויות גבריות שונות בחברה נתונה. אמנם מודלים אלה לא מציעים מסגרת תיאורטית שלוכדת את המקרה שבו עוסק פרק זה, אולם הם מספקים השראה להעלות את הטענה שלפיה הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריבילגי בישראל מדגימים את האפשרות לעצב זהות גברית אלטרנטיבית, שאינה כפופה לאידיאלים של הגבריות הדומיננטית המקומית. המקרה של ההימנעות משירות צבאי מצביע על כך שבמיקומים הפריבילגיים קיימת אפשרות לעצב גבריות אנטי-הגמונית, שמערערת על התכתיבים, התפיסות והדפוסים של הגבריות ההגמונית המקומית ושאינה כפופה אליהם. זאת בניגוד לתיאוריה של קונל – בגרסתה המוקדמת ([1995], 2009) והמאוחרת (Connell & Messerschmidt, 2005) – שלפיה גם התנגדות לגבריות ההגמונית שואפת במישור העקרוני לממש את הגבריות בצורתה האידיאלית-הגמונית המקומית. אף על פי שהגבריות האנטי-הגמונית של הנמנעים משירות צבאי מהמעמד הפריבילגי משקפת קבוצה קטנה בחברה, ולמרות הצל הכבד שמוטל עליה מצד השיח המיליטריסטי הרווח, נראה כי רוחה מחלחלת לשיח ולתרבות, כך שגם מנקודת המבט של ההגמוניה מדובר בתופעה שלא מתמצה ביחסים בינאריים של שליטה והתנגדות מוכפפת.

במקום שבו מנגנוני הכפייה של המדינה והחברה תובעים מהפרט יותר ממה שהוא מסוגל לשאת, הופכת הבחירה האינדיבידואלית שלא לשרת בצבא לפעולה בעלת משקל פוליטי, לבחירה שמקבלת משמעות במונחים של הפוליטיקה של הגבריות, ולצורה של התנגדות שפורמת, בשקט אך ביסודיות, את הקשרים ההדוקים שמתקיימים בין גבריות, צבאיות ולאומיות. התנגדות זו אינה מוגבלת למישור המגדרי-גברי, אלא משתקפת בהתעצבותה של זהות אנטי-הגמונית ונון-קונפורמית רחבה. כך למשל סיכם דויד ותיאר את הפעולה: "זה איזשהו אקט של בחירה אישית בעל משמעות פוליטית [...] זה לא פוליטי דווקא במובן של כיבוש או זה, אבל זה כן פוליטי במובן של... אולי זה קצת מוגזם להגיד אם אתה איתנו או נגדנו, אבל זה ישראליות אחרת, פשוט ישראליות אחרת להגיד אתה ישראלי שלא עשה צבא".

פרק 7: סיכום ודיון – כיוונים חדשים בהמשגת ההימנעות משירות צבאי ובחקר היחסים בין צבא לחברה בישראל

7.1 כללי

כאשר עשיתי את צעדי הראשוניים במחקר על ההימנעות משירות צבאי בישראל, או בשמה המוכר יותר, "ההשתמטות", הופתעתי לגלות שכה מעט נכתב בספרות המחקרית על התופעה, ושהיא לא זכתה כלל למחקר ממוקד ושיטתי, כתופעה שעומדת בפני עצמה. מתוך ההיעדר הזה, הייתי שותפה בתחילת הדרך לרבות מהנחות היסוד והתפיסות המקובלות לגביה, שמוזנות בהרחבה על ידי התקשורת הפופולארית ושמקבלות כמובנות מאליהן בשיח הציבורי, ובמובנים מסוימים, גם בשיח האקדמי. במסגרת זו, הנחתי בתחילה שממדיה של ההימנעות משירות צבאי רשמו עלייה חדה בעשורים האחרונים, שהיא משקפת את העידן הניאו-ליברלי העכשווי, שמדגיש אינדיבידואליזם חומרי והישגיות אישית, ושהתרחבותה מאפיינת בעיקר צעירים מהמעמד הבינוני-חילוני, שהם הנשאים המרכזיים של האתוס האינדיבידואלי-חומרי והמרוויחים העיקריים ממנו.

כבר בשלבים הראשוניים של המחקר, כשערכתי ראיונות עם נשים וגברים מהמעמד הבינוני שנמנעו משירות צבאי, גיליתי שהם מסבירים את בחירתם שלא לשרת בצבא כנובעת מהרתיעה הרגשית העמוקה שהם חוו ביחס למסגרת הצבאית. השיקולים החומריים-תועלתניים שמיוחסים להם, לעומת זאת, כמעט ולא נכחו בהסבריהם, ומסיפוריהם אף הסתבר שהם לא "ניצלו" את פרק הזמן שבו היו אמורים לשרת כדי לצבור רווחים חומריים או לקידום אישי ומקצועי. ככל שגדל מספר המרואיינים שאיתם שוחחתי, כך בלט הפער בין המניעים הכלכליים שמיוחסים להם לבין השיקולים הרגשיים שהודגשו בהסבריהם.

אני מודעת לכך שיהיו מי שיטענו שדבריהם של המרואיינים לא בהכרח משקפים את מניעיהם למעשה, ושהם מבטאים בעיקר את הצורך שלהם להצדיק את התנהגותם המתויגת חברתית. למרות זאת, בחרתי "להאמין" לסיפוריהם של המשתתפים במחקר, ולתאר את נסיבות ההימנעות שלהם בהלימה עם נקודת מבטם, שמדגישה יסודות רגשיים. הסיבה לכך נעוצה בהנחה המתודולוגית הבסיסית שעליה נשענתי בעבודה זו, שלפיה המציאות החברתית מעוצבת על ידי העמדות, החוויות וההסברים של הסוכנים החברתיים, ואינה קיימת בלעדיהם. במלים

אחרות, אם מרואיינים שונים (ורבים) מתארים את התנהגותם בצורה מסוימת, יש יסוד סביר להניח שתיאור זה משקף הרבה יותר מאשר סיפור מדומיין, ושהוא מלמד על החוויות והתפיסות שלהם, וכן על השיחים החברתיים הסובבים אותם, וכל אלה מתפקדים כמרכיבים מרכזיים ובלתי נפרדים מהתופעה שהם מייצגים. במסגרת זו, המניעים הרגשיים שמעצבים את ההימנעות משירות צבאי התגלו כדומיננטיים ב"מסה קריטית" של ראיונות עם בני המעמד הפריבילגי, וקווי הדמיון ביניהם היו רבים ומפתיעים. לכן, בחרתי להמשיג את ההימנעות משירות צבאי במעמד הפריבילגי כפרקטיקה שמונעת בעיקר משיקולים רגשיים, ובפרט מתחושות של חרדה, אי-הלימה, ניכור ואבסורד כלפי הזירה הצבאית.

אין בכוונתי לטעון בכך שהשיקולים הרגשיים הם היחידים שמשותפים בעיצוב חוסר הנכונות של צעירים ממוקומים מבוססים לשרת לצבא. תחת זאת, ביקשתי בעבודה זו להפנות את תשומת הלב לעצם השתתפותם של המניעים הרגשיים בעיצוב חוסר הנכונות לשרת בצבא, ולהראות שהם תקפים לא פחות (וכנראה יותר) מהשיקולים החומריים-תועלתניים שמודגשים בשיח ושמעולם לא נבחנו במישור האמפירי. על סמך גישה זו, אני מציעה להטיל ספק גם בתפיסה הרחבה יותר, שרווחת בשיח האקדמי והציבורי כאחד, ושלפיה חוסר הנכונות לשרת בצבא נמצאת בשנים האחרונות במגמה של עלייה חדה, מאחר שהיא מבטאת את העידן העכשווי שמדגיש ערכים אינדיבידואליים וצרכים חומריים. היות שההימנעות משירות צבאי אינה תופעה חדשה בישראל, אלא נחשפה (וביתר שאת) כבר בראשית ימיה של המדינה, ייתכן שגם נסיבותיה הרגשיות לא השתנו באופן מהותי לאורך השנים, ושהן מגלמות בעיקר את קבוצת האוכלוסייה שעבורה עצם הכניסה למערכת הצבאית הייתה ונותרה חוויה קשה מנשוא.

ככל שהתקדמתי בעריכת הראיונות עם הנמנעים משירות צבאי, גיליתי שאוכלוסיית המחקר שלי הומוגנית יחסית, ושהיא מורכבת ברובה המכריע מאשכנזים בני המעמד הבינוני (גברים ונשים כאחד). הטיה זו נבעה מהמגבלות המתודולוגיות שלי כחוקרת להגיע לאוכלוסיות מוחלשות, ולא היה בה כדי להעיד על כך שהפרקטיקה הנחקרת מאפיינת רק (או בעיקר) את המעמד הבינוני. מתוך הכרה בכך שמספר לא מבוטל של צעירים מהפריפריה החברתית משויכים אף הם לקטגוריה החברתית שאותה הגדרתי כנמנעים משירות צבאי, ביקשתי להכליל גם אותם באוכלוסיית המחקר, ולשם כך נקטתי בצעדי איתור ממוקדים. משימה זו נתקלה

בקשיים גדולים לאין שיעור מאלה שניצבו בפניי כשאתרתי מרואיינים מהמעמד הבינוני.²⁵ כתוצאה מכך, מספרם של המרואיינים שאותם הגדרתי כבני המעמד הפריפריאלי נמוך משמעותית ממספרם של אלה שמשויכים למעמד הפריבילגי, אך הוא מהווה לתפיסתי תשתית מספקת וראויה להמשגה ראשונית של ההימנעות משירות צבאי, כפי שהיא מתעצבת בפריפריה החברתית בישראל.

גם הראיונות שערכתי עם בני המעמד הפריפריאלי חשפו בפניי סיפורים מפתיעים, שאינם תואמים את התפיסות המקובלות בנוגע לנסיבותיה של ההימנעות משירות צבאי במיקומים המוחלשים. במקרה הזה, הסתבר לי שהשיח הרפובליקני, המיוחס לרוב לבני המעמד הבינוני שלא משרתים בצבא, מאפיין דווקא את עמיתיהם מהמעמד הנמוך. יתרה מזאת, גיליתי שההימנעות משירות צבאי של בני המעמד הפריפריאלי נעוצה בעיקר בפגיעה הסמלית שהם חווים בעקבות השמתם במדרגים הנמוכים של הצבא. טענה דומה הוצעה על ידי מאיר עמור (2010), אך היא לא זכתה לביסוס אמפירי ראוי, והיא מהווה גישה ייחודית בנוף התפיסות הרווחות, שרואות בבחירה של המוחלשים שלא לשרת בצבא פעולה אישית שמנותקת מהתחום האידיאולוגי-פוליטי. בהשראת ההמשגה של עמור, אני טוענת בעבודה זו שההימנעות משירות צבאי של בני המעמד הפריפריאלי מבטאת "סרבנות חברתית", כלומר התנגדות למערכת ההסללה הצבאית שמשעתקת את אי-השוויון החברתי. המורכבות שהתגלתה בסיפוריהם של המרואיינים מהמעמד הפריפריאלי אפשרה לי להרחיב ולהעמיק את הטענה הזו, ולהראות שלמרות ממדי המחאה וההתנגדות שמוטמעים בסירובם, הם רואים בפעולה זו שיבוש לא רצוי במסלול החיים, בכפוף לאידיאל העקרוני של שירות צבאי משמעותי ומתגמל. כתוצאה מכך, הם חווים תחושות של עלבון וכעס כלפי הצבא והמדינה, או, לחילופין, תחושות של בושה וחרטה על אי שירותם בצבא. זאת בניגוד גמור לנמנעים משירות צבאי מהמעמד הפריבילגי, שנוטים לחוש השלמה עצמית (שבמקרים רבים אף מתורגמת לגאווה) ביחס לאותה פעולה.

ההשוואה האתנו-מעמדית של סיפורי ההימנעות משירות צבאי מעלה אפוא שלפרקטיקה יש השפעות מובחנות ושוונות לחלוטין על חייהם של פרטים ממעמדות שונים בישראל. בעבודה זו הראיתי שההבדלים האלה מושפעים מהמשאבים הזמינים לבני המעמד הפריבילגי שלא משרתים בצבא, ושמקלים על ההתמודדות שלהם עם פעולתם המתויגת חברתית. במסגרת זו,

²⁵ על קשיים אלה עמדתי בפרק 2 לעיל (שיטת המחקר), והם לטעמי סוגיה מעניינת בפני עצמה שראויה למחקר נפרד.

הנמנעים משירות צבאי מהמיקומים המבוססים נהנים מהחשיפה למשאבים תרבותיים אנטי-מיליטריסטיים בצעירותם, מהאוריינטציה הפוליטית השמאלית שהם מפתחים לאורך השנים, מאפשרות להתמקם במרחבים חברתיים ותעסוקתיים אלטרנטיביים שמתייחסים ביתר סובלנות לאי-השירות בצבא, וכן מתחושה מובנת מאליה של שייכות וקבלת הכרה מהמדינה, שמאפשרת להם לערער על התכתיבים הסוציו-פוליטיים ביתר קלות.

את סיפוריהם של הנמנעים משירות צבאי בחנתי גם במישור המגדרי. חילצתי תחילה את התמות המגדריות שהופיעו בסיפוריהם של כלל המרואיינים, נשים וגברים כאחד. מהלך זה חשף שהממד המגדרי דומיננטי הרבה יותר בקרב הגברים, בהשוואה לנשים, שהשתתפו במחקר – ממצא שעולה בקנה אחד עם הזיהוי העמוק המתקיים בחברה הישראלית בין צבא לגבריות סטנדרטית ואידיאלית (קפלן, 2009; ששון-לוי, 2006). בעקבות זאת, החלטתי לנתח את הזהויות, התפיסות והחוויות המגדריות של הגברים (ולא של הנשים) שנמנעו משירות צבאי. בשלב הבא, החלטתי להתמקד בזהות הגברית של הנמנעים מהמעמד הפריבילגי, ולהתייחס רק בקצרה לזו של עמיתיהם מהמעמד הפריפריאלי. זאת מאחר שרוב הגברים שהשתתפו במחקר משתייכים למעמד הבינוני – הטיה מספרית שנעוצה בקשיים המתודולוגיים שלי כחוקרת לאתר מרואיינים ממיקומים מוחלשים.

ניתוח הזהות הגברית של הנמנעים משירות צבאי מהמעמד הפריבילגי העלה שהם מאתגרים, בתפיסותיהם ובמעשיהם, דפוסים שמזוהים עם הגבריות ההגמונית המקומית, ושהתנגדות זו מתפתחת בהדרגה לאורך חייהם, בזיקה הדדית לבחירתם שלא לשרת בצבא. נקודת מבטם העכשווית של הנמנעים משירות צבאי מהמעמד הפריבילגי מסמנת את אפשרות התעצבותה של גבריות אנטי-הגמונית, שמשתלבת עם זהות נון-קונפורמית רחבה, ושאינה כפופה לתכתיבים של הגבריות ההגמונית המקומית. זאת בניגוד גמור לזהות הגברית שמכוננים הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריפריאלי, ששואפת להזדהות עם הגבריות ההגמונית, בעיקר בצורתה הצבאית-הקרבתית, ושחווה פגיעה מגדרית בעקבות אי-השירות בצבא.

הטענות המרכזיות שמובאות בעבודה זו מאפשרות להרחיב את ההמשגה התיאורטית של ההימנעות משירות צבאי, והן מציעות שני כיוונים חדשים למסגור התופעה. ראשית, הן מציעות הסברים חדשים לחוסר הנכונות של צעירים לשרת בצה"ל, ומצביעות על ממדי המחאה וההתנגדות ששזורים בהסברים אלה. שנית, העבודה מציעה להכיר בכך שהשלכותיה של

ההימנעות משירות צבאי מתפקדות כמרכיב במכלול המנגנונים הסוציו-פוליטיים שמשעתקים את ההיררכיה האתנו-מעמדית בחברה.

לכל אחד מהכיוונים הרעיוניים האלה יש משמעויות תיאורטיות רחבות יותר, שנוגעות למשולש היחסים צבא-מדינה-חברה בישראל. הסברים חדשים שנוגעים לנכונות (ובעיקר לחוסר-הנכונות) של צעירים לשרת בצה"ל מרחיבים את המסגרת התיאורטית שדנה בגישות של החברה הישראלית כלפי השירות הצבאי, וכלפי הפרויקט הקרוי "צבא ומלחמה" בכלל. הכיוון הרעיוני השני שעולה מעבודה זו – זה שמצביע על הדפוסים המעמדיים שמוטמעים בהימנעות משירות צבאי ובהשלכותיה לאורך זמן – משלים את המחקר שעוסק בתפקידו של הצבא (כסוכן של המדינה) בשעתוק אי-השוויון החברתי. בפרט, הוא מדגים כי גם דפוסי ההתנגדות האינדיבידואלית מתארגנים לפי היררכיה מעמדית, בין השאר בהשפעת מערכת היחסים שפרטים ממוקמים חברתיים שונים מכוננים עם המדינה. בחלקים הבאים אעמוד על שני הכיוונים הרעיוניים החדשים האלה בהמשגה של ההימנעות משירות צבאי, כפי שהם עולים במשולב מארבעת פרקי הממצאים של עבודה זו, ואדון במשמעויות התיאורטיות הרחבות שנגזרות מהם.

7.2 אי-הנכונות לשרת בצה"ל: המשגות חדשות

בספרות המחקרית שעוסקת בתחום היחסים הצבאיים-אזרחיים בישראל, מובלעת התפיסה שלפיה בעשורים האחרונים נחלשה משמעותית הנכונות של צעירים לשרת בצה"ל (אפשטיין, 2003; בן-אליעזר, 2012; לוי, 2007). עמדה זו מלווה בעיסוק תקשורתי רחב ב"השתמטות", שמבקש להצביע על התפשטותה המסוכנת של התופעה, תוך שהוא מגובה בנתונים סטטיסטיים מפורטים שאינם כפופים להגדרה אחת של המונח ושסותרים זה את זה (Livio, 2011; 2012). כתוצאה מכך, המחקר האקדמי שותף לרושם הציבורי, שלפיו המוטיבציה הנמוכה של צעירים לשרת בצבא היא תופעה של העת האחרונה, אף שרושם זה לא נתמך על ידי נתונים סטטיסטיים

מהימנים (פומרנץ-זורין ושר, 2009; Cohen, 2007),²⁶ או לחילופין, על ידי מחקר שבחן אמפירית את התופעה ואת נסיבותיה.

הספרות המחקרית מתבססת אפוא על הנחת היסוד שלפיה בעת הנוכחית, ההסתייגות של צעירים מהשירות בצה"ל מבטאת בעיקרה את השינויים הרחבים יותר שמתחוללים בחברה. לפי אורי בן-אליעזר (2003, 2012), חוסר הנכונות לשרת בצבא מבטא את העידן הפוסט-הגמוני, שמתפתח בישראל מאז שנות השמונים, ושמהאופיין בירידה במעמדה של מדינת הלאום, בהתפשטותם של רעיונות גלובליים, ובהיווצרותה של חברה אזרחית שמעמידה את היחיד ואת זכויותיו במרכז. לפי גישה זו, השחיקה בנכונות לשרת בצבא מבטאת את היווצרותן של שתי תצורות שיח חדשות. הראשונה מטילה ספק בלגיטימיות של פעולות הצבא, בזיקה לאירועים ההיסטוריים הלוקליים (בעיקר מלחמת לבנון הראשונה, האינתיפאדה, והכיבוש המתמשך); ואילו השנייה מושפעת משיחים גלובליים, והיא מדגישה עקרונות אזרחיים של שלום וזכויות אדם.

יגיל לוי (2007) מסביר את חוסר הנכונות של צעירים לשרת בצה"ל באמצעות האתוס האינדיבידואלי-חומרני שחלחל לחברה בעשורים האחרונים. לטענתו, אתוס זה חיזק את ההישגיות האישית, שחק את ערכה של התרומה למדינה כאמת-מידה קובעת לחלוקה של תגמולים ולהצדקה של דומיננטיות חברתית, ואף הפך את זמן השירות הצבאי למכשול (ולא ליתרון) בקידום המקצועי האישי. כך הופרה "המשוואה הרפובליקנית" – קרי יחסי החליפין שבין התרומה של השירות הצבאי לבין התמורה שקבוצות חברתיות (ופרטים) מפיקים ממנו – והפרה זו שחקה את הנכונות של צעירים לשרת בצבא, בעיקר בקרב המעמד הבינוני אשכנזי-חילוני.

אם מתרגמים אפוא את הפרספקטיבות המאקרו-חברתיות שמציעים אורי בן-אליעזר ויגיל לוי לנסיבות אינדיבידואליות ממשיות, עולה כי חוסר הנכונות לשרת בצה"ל נעוץ בשני סוגים של שיקולים – השקפת עולם בעלת יסודות אנטי-מיליטריסטיים (שמיוחסת בעיקר לסרבנים הפוליטיים-מצפוניים), או לוגיקה כלכלית-רציונאלית שמעריכה-בחסר את היכולת האישית

²⁶ אין נתונים מוסמכים לגבי ממדיה של ההימנעות משירות צבאי. עם זאת, יש אינדיקציות לכך שלא מדובר בתופעה מתעצמת, כפי שפורט לעיל, בפרק 1.3: תמורות בגישות כלפי הצבא והשירות הצבאי בישראל.

להמיר את השירות הצבאי למשאבים חומריים וסמליים (שמיוחסת לנמנעים משירות צבאי מהמעמד הבינוני). במסגרת זו, אין כמעט התייחסות מחקרית לחוסר הנכונות של צעירים מהמעמד הנמוך לשרת בצבא. ההנחה הרווחת היא שבמיקומים המוחלשים השירות הצבאי נתפס כמקור להעצמה אישית, לצבירת הון סמלי, ולניידות חברתית (Levy, 2003), ולכן אלה מתוכם שיוזמים את שחרורם מהצבא משויכים לשוליים העזובים ביותר (סמוחה, 1983/4). יוצאת דופן בהקשר הזה היא טענתו של מאיר עמור (2010), שלפיה צעירים מהפריפריה החברתית נסוגים מחובתם לשרת בצבא בתגובה לכך שהם מוסללים למדרגים הנמוכים והלא-מתגמלים של הארגון הצבאי.

העבודה הנוכחית מעלה כמה תובנות שמערערות על התפיסות הרווחות שנוגעות למקורותיה של אי-הנכונות לשרת בצה"ל בעידן הנוכחי. אף שעבודה זו מוגבלת ביכולת שלה לבחון תובנות אלה בהשוואה לעבר²⁷, היא מרמזת על כך שההסתייגות מהשירות הצבאי עשויה לצמוח בנסיבות אחרות מאלה שמיוחסות לה, כאלה שלא נגזרות בהכרח מהשינויים הסוציו-פוליטיים והכלכליים שעוברים על החברה הישראלית. נסיבות אלה התגלו כדומיננטיות בסיפוריהם של הנמנעים משירות צבאי, והן יתוארו להלן באמצעות שלושה משתנים שעשויים לעצב את חוסר הנכונות של צעירים לשרת בצבא. המשתנה הראשון עולה מתוך מערכי ההסבר של הנמנעים בני המעמד הפריבילגי (אך עשוי לאפיין גם פרטים ממיקומים חברתיים מוחלשים) והוא מתבטא באי-הלימה רגשית למערכת הצבאית. שני המשתנים האחרים מתגלים בסיפוריהם של הנמנעים בני המעמד הפריפריאלי, והם כוללים את המשכורת הצבאית הנמוכה שמוצעת להם ואת אכזבתם ממדיניות ההשמה הצבאית, שמסלילה אותם לתפקידים נחותים במערכת. בחלקים הבאים אפרט את כל אחד מהמניעים האלה, שלא זכו להדגשה מספקת בספרות המחקרית, ואת ממדי הביקורת שמוטמעים בהם ושמעצבים, לטענתי, את ההימנעות משירות צבאי כצורה אינדיבידואלית של התנגדות.

²⁷ למרות שטווח הגילאים של המשתתפים במחקר זה רחב יחסית (25-54), רובם המכריע היו בשנות העשרים או השלושים לחייהם בזמן הריאיון, ולכן לא היה ניתן לערוך השוואה בין-דורית בין כלל המרואיינים. ראוי לציין בהקשר הזה כי גם במסגרת הקיימת, לא התגלו בסיפוריהם של המרואיינים דפוסים גילאיים מובחנים שהיו עשויים לרמז על כך שהנסיבות שמעצבות את הבחירה שלא לשרת בצבא עברו שינויים לאורך השנים.

• אי-הלימה רגשית למערכת הצבאית

הנטייה הדומיננטית של המרואינים בני המעמד הפריבילגי להסביר את הימנעותם משירות צבאי באמצעות תחושות עמוקות של חרדה ואי-התאמה למערכת הצבאית חושפת ממד לא מוכר בכתיבה על חוסר הנכונות לשרת בצבא. כפי שהראיתי בהרחבה בעבודה זו, המאפיינים הטוטליים האינהרנטיים לארגון הצבאי עשויים לעורר בקרב חלק מהמועמדים לשירות ביטחון רתיעה רגשית מהאפשרות לשרת בצבא. במקרים מסוימים, רתיעה זו נחוות בעוצמה כה חזקה, עד כדי כך שהיא גוברת על הציפיות הנורמטיביות מהם לשרת בצבא, וכן על המסרים המיליטריסטיים שהם סופגים בסביבתם המשפחתית, החינוכית והחברתית.

החוויה העמוקה של רתיעה מהמערכת הצבאית מתגלה בדרך כלל לפני מועד הגיוס הצפוי (ולא בהכרח אחרי ההתנסות הצבאית), והיא מצביעה על כך שהשיחים שמובנים סביב השירות הצבאי בישראל, ושמשיעים על הנכונות של צעירים להתגייס, מורכבים מכפי שנהוג לתפוס אותם. לצד התפיסה הרווחת שרואה בשירות הצבאי שלב טבעי ונורמאלי במסלול החיים של הפרט (Lomsky-Feder & Ben-Ari, 2010), נהוג להתייחס לשירות גם כפרקטיקה תובענית או אבסורדית, שכרוכה בקשיים פיזיים ונפשיים גבוהים מהרגיל. על אף שקשיים אלה נתפסים בשיח הרחב כמרכיבים טבעיים, רצויים ו"מחשלים" בתהליך ההתבגרות של הפרט, הם עשויים להיתפס, על ידי חלק מהצעירים, כיסודות דכאניים שמאיימים על העצמי ושמגבילים את חירותו הבסיסית. במקרים אלה, התחושה הסובייקטיבית של אי-הלימה רגשית לשירות הצבאי היא שמכוננת את הבחירה שלא לשרת בצבא.

ראוי לציין בהקשר הזה כי במסגרת הכללים הרשמיים שמאפשרים לצעירים לא לשרת בצבא, קיימים פטורים בגין אי-כשירות נפשית ("פרופיל 21") ובגין "אי-התאמה" לשירות. לכאורה, פטורים אלה מעידים על ההכרה הממסדית באפשרות להימנע משירות צבאי משיקולים של אי-הלימה רגשית למערכת. אולם למעשה, הנטייה הציבורית היא לחשוד באלה שמקבלים פטור על רקע רגשי-פסיכולוגי, ולייחס להם שימוש באמצעים לא-לגיטימיים ו"זיוף" של בעיות נפשיות כדי להשתחרר מהצבא (Livio, 2012). לנוכח זאת, הנמנעים משירות צבאי שמסבירים את בחירתם באמצעות שיקולים רגשיים מערערים על הנטייה לראות באי-ההלימה הרגשית לשירות הצבאי תרחיש חריג או בלתי-סביר, בחסותם של מנגנוני הנרמול של השירות הצבאי והמלחמות בישראל. במקרה של גברים, שיקולים אלה מערערים גם על הציפיות המגדריות שמוטלות עליהם – להתגבר על הקשיים הכרוכים בשירות הצבאי, להביע

איפוק ושליטה רגשיים ביחס לקשיים אלה, ולהתאים את עצמם (פיזית ונפשית) למערכת הצבאית התובענית, כחלק ממסלול המעבר לגבריות ישראלית סטנדרטית.

בעוד שהספרות המחקרית מגבילה את טווח הגישות כלפי השירות הצבאי לתחום הפוליטי ולתחום האישי-חומרי (בן-אליעזר, 2012; לוי, 2007), עבודה זו מלמדת על מעורבותם של היסודות הרגשיים בעיצוב הנכונות (וחוסר-הנכונות) לשרת בצבא. היסודות הרגשיים האלה כוללים, בקצה אחד, את ההתלהבות והמשיכה הרגשית שחובת השירות הצבאי מעוררת אצל צעירים רבים (כפי שמשקף במקרה של "המורעלים"). בקצה השני, יש גם כאלה שחשים רתיעה רגשית עמוקה מהדרישות התובעניות של המערכת הצבאית.

הנטייה הציבורית לבטל את האפשרות שצעירים נורמטיביים יחוו רתיעה ואי-הלימה רגשית לצבא מצביעה על החדירה של המיליטריזם בישראל למנגנונים העמוקים ביותר של הנפש. דפוס זה, שאותו הצעתי לכנות "המיליטריזם של הנפש", מכתוב לצעירים מכל קצוות החברה לארגן את רגשותיהם באופן שיהלום את הדרישות של המערכת הצבאית. כאשר ציפייה זו לא מתממשת, היא עשויה לגבות מחירים אישיים הן מצעירים ששרתים בצבא, בדמותה של מצוקה נפשית חמורה, והן מצעירים שבחרים שלא לשרת, שמתויגים חברתית כשקרנים וכאנוכיים, או לחילופין, כבעלי הפרעות אישיות חמורות.

• סכום המשכורת הצבאית

חוק שירות הביטחון, שמחיל חובת גיוס עקרונית על כלל אזרחי המדינה (בהגיעם לגיל 18), מגדיר את השירות הצבאי כחובה אזרחית, ובכך הוא מאפשר למדינה לשלם לחייליה שכר נמוך משמעותית מהמקובל בשוק האזרחי. כך למשל, חיילים בשירות חובה מקבלים שכר בסיסי שנע בין 810 ₪ ל-1,616 שקלים בחודש (זינגר, 2015), וסכומים אלה מהווים בין 17% ל-33% משכר המינימום במשק (נכון לשנת 2016).

לנוכח פערים אלה, אין זה מפתיע שהמרוויינים בני המעמד הפריפריאלי (שרבים מהם נאלצו לעבוד מגיל צעיר, על מנת לפרנס את עצמם ואת משפחותיהם) ציינו שהחובה החוקית לשרת בצבא גילמה מבחינתם פגיעה משמעותית ביכולת ההשתכרות. למרות שמרוויינים אלה הסבירו את החלטתם שלא לשרת כמונעת בעיקר מהתגמולים הסמליים (ולא הכלכליים) הנמוכים שמופקים מהשירות הצבאי, הנוכחות החוזרת של ההיבט הכלכלי בסיפוריהם

מרמזת על כך שגם למשכורת הצבאית הנמוכה יש חלק במערך הגורמים שמחלישים את הנכונות של צעירים לשרת בצבא.

מעניין לציין בהקשר הזה כי בעוד שהנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריפריאלי הרבו לציין את ההפסד הכספי הכרוך בשירותם הצבאי, משתנה זה לא הופיע כלל במערכי ההסבר של עמיתיהם מהמעמד הפריבילגי. לכאורה, הבדלים מעמדיים אלה הם בגדר המובן מאליו, מאחר שהם מבטאים כאמור את הצורך של בני המעמד הנמוך לעבוד לפרנסתם מגיל צעיר. יחד עם זאת, הספרות נוטה להדגיש דווקא מגמה הפוכה, שלפיה הנהנים העיקריים מהתגמולים שמופקים מהשירות הצבאי הם בני המעמד הנמוך, בעוד שבמעמד הביניים הזירה הצבאית הפכה לבלתי-אטרקטיבית מבחינה כלכלית וסמלית (Levy, 2003; 2008). גישה זו מדגישה את ההון הסימבולי שבני המעמד הנמוך צפויים להפיק מהזירה הצבאית, ושחלקים ממנו ניתנים להמרה להון כלכלי בטווח הארוך. אולם גישה זו מתעלמת מהצרכים הכלכליים הבסיסיים והמידיים של חיילים מהמעמד הנמוך, כלומר מהעובדה שהמשכורת הצבאית שמוצעת להם לא מפצה על מגבלות התעסוקה שמוטלות עליהם במסגרת שירותם. צעירים ממשפחות מוחלשות כלכלית נאלצים להסתפק בתקופת שירותם בשכר שאינו מאפשר תנאי קיום בסיסיים. לא רק שהם לא נהנים מתמיכה כספית מההורים, שהיא בגדר הכרח לרווחתם האישית בתקופת השירות, לעתים הם אלה שנאלצים לתמוך כלכלית במשפחותיהם. המערכת הצה"לית אמנם מעניקה סיוע כלכלי לחיילים ממשפחות מעוטות אמצעים, אך הוא ניתן רק במידה מצומצמת, וכנראה רק במקרים קשים במיוחד.²⁸ בנסיבות אלה, אין זה מן הנמנע שההפסד הכלכלי הנגזר מהפער בין רמת השכר בשוק העבודה לבין המשכורת הצבאית (ושצפוי להצטבר לסכומים משמעותיים לאורך שנתיים או שלוש שנים של שירות על פי החוק) ישחק את המחויבות של צעירים, בעיקר ממוקומים פריפריאליים, לשרת בצבא.

²⁸ לפי נתונים שפרסם צה"ל ב-2015, רק כ-3,500 חיילים בשירות סדיר זכאים ל"תשלומי משפחה" בגין הקשיים הכלכליים במשפחה הגרעינית שלהם (כולל בני-זוג וילדים). למרות שאין נתונים מוסמכים לגבי מספרם של כלל החיילים בשירות סדיר, יש יסוד סביר להניח שמספרם של הזכאים לתמיכה משפחתית מהווה מיעוט זעום מתוך כלל המשרתים בצבא, ושהוא רחוק מלתת מענה לכלל החיילים שמגיעים ממשפחות שסובלות מעוני וממצוקה כלכלית. מקור הנתון: <http://www.idf.il/1133-22734-he/Dover.aspx>

התייחסותם של הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריפריאלי להפסד הכספי המידי שכרוך באפשרות שישרתו בצבא מפנה את תשומת הלב לאחד התהליכים הבסיסיים שבאמצעותם הצבא משעתק את אי-השוויון החברתי, ושטרם נוסח בספרות המחקרית. עד כה המחקר הצביע על האופן שבו חלוקת התפקידים ההיררכית בצבא מנציחה את הריבוד האתנו-מעמדי בחברה (סמוחה, 1983/4; Levy & Sasson-Levy, 2008), ובכך הוא ערער על אחד המיתוסים המרכזיים שמצדיקים את מודל גיוס החובה – זה הטוען שמודל זה מצמצם את הפערים החברתיים, היות שהוא מציע לבני המעמדות הנמוכים מסלול לאזרחות שווה ולניידות חברתית (Cohen, 2008; Leander, 2004). אולם גם גישה ביקורתית זו לא מערערת על ההנחה המקובלת בספרות, שלפיה החלופה האחרת ל"צבא העם" – צבא מקצועי שנשען על מודל גיוס וולנטארי – מובילה לייצוג יתר של המעמדות המוחלשים בארגון הצבאי, ובכך היא פועלת ביתר עוצמה (בהשוואה למודל גיוס החובה) ליצירת חלוקה לא צודקת של הנטל הלאומי ואי-השוויון החברתי (Janowitz, 1975; Krebs, 2004). טענה זו עשויה להתהפך, כאשר בוחנים אותה דרך המשתנה של המשכורת הצבאית. מאחר שצבא החובה משלם לחייליו משכורת נמוכה משמעותית מזו המקובלת בשוק האזרחי, הוא מטיל מחיר כלכלי כבד במיוחד על צעירים ממשפחות קשות יום, ומחריף את מצבם הכלכלי הנחות ממילא של המעמדות המוחלשים. תהליך זה חושף את ההיבטים הנצלניים והפוגעניים שמוטמעים במערכת השכר הצה"לית – היבטים שמוכרים היטב לבני המעמד הפריפריאלי, אך נעלמים מהספרות שעוסקת בחוסר הנכונות לשרת בצבא בישראל.

בעבודה זו ביקשתי להראות כי התעצבותה של ההימנעות משירות צבאי במעמד הפריפריאלי כתגובת-נגד לפגיעה הכלכלית שמגולמת בשירות הצבאי מהווה צורה של התנגדות אינדיבידואלית. הצעה זו מתבססת על ההנחה שטקטיקות ההתנגדות הטיפוסיות למעמדות המוחלשים כוללות פעולות סמויות ולא-מאורגנות, שנשענות על הבסיס החומרי של היחסים המעמדיים, ושבאמצעותן הם מבקשים להשתחרר מהתביעות שמוטלות עליהם מצד מערכות השליטה הדומיננטיות, כולל המדינה (Scott, 1985). התנגדות זו צומחת לא רק מתוך הפגיעה הכלכלית, אלא בעיקר בעקבות הפגיעה הסמלית המגולמת בשירותם הצבאי. פגיעה סמלית זו מצביעה על משתנה נוסף שעשוי להחליש את נכונותם של צעירים לשרת בצבא, ועליו אעמוד בחלק הבא.

• מדיניות ההשמה (וההסללה) הצבאית

מערכת המיון וההשמה הצה"לית נשענת על הפרדיגמה הקלאסית של הפסיכולוגיה המיונית, והיא מניחה שהמתגייסים נושאים איתם את זרעי הצלחתם (או אי-הצלחתם) בארגון, ושכל שנותר למערכת הצבאית הוא לזהות ולמדוד את יסודות ההצלחה האלה כהלכה. במלים אחרות, קיימת הנחה שהעמדות של הפרט כלפי השירות הצבאי מתקיימות א-פריורית להתגייסותו, ושהן רלוונטיות לכל ייעוד או תפקיד שיוקצה לו (קדם, 2009).

תפיסה שונה לחלוטין מציעים הנמנעים משירות צבאי בני המעמד הפריפריאלי שהשתתפו במחקר זה. סיפוריהם מצביעים על כך שחוסר הנכונות לשרת בצבא צומחת בעיקר כתגובה להשמתם (המצופה או למעשה) בתפקיד שאינו הולם את הציפיות המוקדמות ואת תפיסת העצמי שלהם. תיאור זה משקף את דפוס "הצבאיות החוזית" שהתפתח בישראל בעשורים האחרונים, ושבמסגרתו החובה לשרת בצבא איבדה את אופייה הטוטלי, והפכה לחובה שמוותנית בשאיפות ובאינטרסים של הפרט (לוי, לומסקי-פדר והראל, 2007). בעבודה זו הראיתי כי בניגוד להנחה המקובלת שמייחסת את הצבאיות החוזית למעמד הבינוני האשכנזי-חילוני, דפוס זה משפיע דווקא על חוסר נכונותם של בני המעמד הפריפריאלי לשרת בצבא, והוא נעוץ בהסללה של רבים מהם למדרגים הנמוכים של הארגון הצבאי.

בדרך כלל, מדיניות ההשמה הצבאית שוחקת את הנכונות של פרטים לשרת בצבא אחרי גיוסם, בעקבות הצבתם בתפקיד שנחוה על ידיהם כחסר-משמעות, כפוגעני או כמשפיל. במקרים אחרים, המועמדים לשירות ביטחון מניחים מראש (לעתים בעקבות תהליכי המיון הקדם-צבאיים) שיוצבו בתפקידים לא אטרקטיביים בצבא, ולכן הנכונות שלהם להתגייס נמוכה מלכתחילה. בשני המקרים, וכפי שהראיתי בהרחבה בעבודה זו ביחס למרואיינים בני המעמד הפריפריאלי, ההימנעות משירות צבאי משקפת צורה של התנגדות אינדיבידואלית למערכת ההסללה הצבאית ולאופנים שבאמצעותם היא משעתקת את אי-השוויון האתנו-מעמדי.

למרות שצמיחתה של חוסר הנכונות לשרת בצבא כתגובת-נגד למערכת ההשמה הצבאית התגלתה בעיקר בקרב מרואיינים ממוקומים מוחלשים חברתית, דפוס זה היה נוכח (אם כי בממדים נמוכים יחסית) גם בסיפוריהם של הנמנעים בני המעמד הפריבילגי. במקרה של האחרונים, חוסר המוטיבציה לשרת הושפע מההשמה בתפקידים שנתפסים כנחותים ושאינם

תואמים את השייכים החברתיים שלהם, או לחילופין, בעקבות ההשמה של גברים בתפקידים קרביים, שהעצימה את תחושות אי-ההלימה והחרדה שלהם ביחס למערכת הצבאית.

נראה אפוא שמערכת ההשמה הצבאית, שמתבססת בראש ובראשונה על צרכים מערכתיים ולא על שאיפות השירות של הפרט, מקצה למתגייסים רבים (מכל המיקומים החברתיים) תפקידים שאינם עולים בקנה אחד עם ציפיותיהם, ובכך שוחקת את נכונותם לשרת. צה"ל אמנם מצהיר על כך שהוא מייחס חשיבות רבה לשאיפות של המתגייסים, אולם הרצונות של המתגייסים מוצבים אחרי שני גורמים אחרים שמעצבים את תהליך השיבוץ של המשרתים בצבא: צורכי צה"ל, ונתוני המועמד.²⁹ במלים אחרות, המשפט השגור "הצבא זה לא תכנית לבקשתך" (שהתבסס בעגה הצבאית ובשיח הציבורי בישראל), ובעיקר הביטויים הקונקרטיים שלו, מהווים מרכיב במכלול הגורמים שמשפיעים על חוסר המוטיבציה לשרת בצה"ל. באופן הזה, מערכת ההשמה הצה"לית מצטרפת לשני המשתנים הנוספים שתוארו לעיל (חווייה של אי-ההלימה רגשית למערכת הצבאית, והמשכורת הצבאית הנמוכה), ויחד הם מרחיבים את התיאוריה שמסבירה את חוסר הנכונות של צעירים ישראלים לשרת בצבא.

7.3 מדינה, התנגדות ושעתוק חברתי

הספרות המחקרית מצביעה על שני תהליכים מרכזיים שבאמצעותם הארגון הצבאי מנציח את הריבוד החברתי בישראל. הראשון נגזר מהחלוקה ההיררכית בין הקבוצות החברתיות שמשרתות לאלה שלא משרתות בצבא (ברקוביץ, 1999; ששון-לוי, 2006; Levy, 2007), ואילו השני נעוץ בחלוקת העבודה הצבאית, ובהיררכיות שהיא מעצבת בקרב קבוצות חברתיות (ומגדריות) מובחנות שמשרתות בצבא (סמוחה, 1983/4; Levy, 2008; Levy & Sasson-Levy, 1998).

עבודה זו מצביעה על כך שהמעורבות של הצבא בחיזוק אי-השוויון החברתי מושגת דרך תהליך נוסף, שטרם נוסח בספרות. במסגרת תהליך זה, ההימנעות משירות צבאי מגלמת חוויות אינדיבידואליות שונות, שמתקבצות בבירור סביב הציר האתנו-מעמדי ושמשמרות את

²⁹ באתר האינטרנט של צה"ל, אגף כח-אדם, נכתב כך: "שיבוץ המתגייסים מושפע משלושה גורמים: צורכי צה"ל, מכלול נתוני המועמד ורצונותיו".

<https://www.aka.idf.il/main/giyus/general.aspx?catId=58437>

ההיררכיה החברתית. כפי שהראיתי בהרחבה בעבודה זו, בני המעמד הפריפריאלי נוטים להפנים את המשמעויות השליליות שמיוחסות לבחירתם האינדיבידואלית שלא לשרת בצבא, ולשלם מחירים חברתיים ותעסוקתיים גבוהים יחסית בעקבות מהלך זה. בני המעמד הפריבילגי, לעומת זאת, נהנים ממשאבים תרבותיים, פוליטיים, תעסוקתיים ואזרחיים, שמחזקים את מערך ההצדקה העצמית שלהם ביחס לאותה פעולה, ושמאפשרים להם לחמוק ביתר קלות מהמחירים החברתיים שהיא מגלמת. בכך נוצרת היררכיה אתנו-מעמדית ברורה גם בתוך הקטגוריה החברתית של הנמנעים משירות צבאי – היררכיה שמדגימה את החדירה של הריבוד החברתי גם לזירה של ההתנגדות האינדיבידואלית למנגנוני-הכוח המדינתיים.

לכיוון הרעיוני האמור יש משמעויות נוספות שנוגעות למשולש היחסים צבא-חברה-מדינה בישראל. הצבא הוא המוסד שמזוהה ביותר עם המדינה ועם האידיאולוגיה שהיא מיישמת (Enloe 2000), וזיהוי זה מתקיים ביתר שאת בישראל, לנוכח הסדר גיוס החובה וההבניה של השירות הצבאי כחובה לאומית ואזרחית ממעלה ראשונה (קימרלינג, 1993; Helman, 1997). בנסיבות אלה, השירות הצבאי בישראל מתפקד כ"אזור מגע" (Linke, 2006) שבו האזרח והמדינה נפגשים (Lomsky-Feder & Sasson-Levy, 2015), והוא מספק מקרה מבחן לבחינת טיבם של מערכות היחסים שמתעצבות בין פרטים ממוקמים חברתיים שונים לבין מדינתם. בעוד שמחקרים קודמים בחנו יחסים אלה דרך הפרקטיקה של השתתפות בארגון הצבאי (למשל: Lomsky-Feder & Sasson-Levy, 2015; Levy & Sasson-Levy 2008), עבודה זו מציעה ניתוח דומה שמבוסס על הצד השני של אותו מטבע – סיפוריהם של הנמנעים משירות צבאי בישראל. ניתוח זה מצביע על כך שהמבנה החברתי יוצר היררכיה מעמדית של הזהויות האזרחיות והסוציו-פוליטיות, בפרט כאשר האינטראקציה בין הפרט למדינה משתבשת.

היות שההימנעות משירות צבאי מבטאת, מעצם טיבה, הפרה של מערכת היחסים האידיאלית עם המדינה, הנמנעים (בני המעמד הפריפריאלי והפריבילגי כאחד) מתייחסים לאי-השירות שלהם דרך הפריזמה האזרחית, שכוללת את תחושות השייכות וההזדהות שלהם ביחס למדינה. גם בתחום הזה, התגלו פערים תהומיים בין שתי הקבוצות המעמדיות שבהן עבודה זו מתמקדת. במעמד הפריבילגי, ההימנעות משירות צבאי מלווה בתחושה של חוסר הזדהות עם האידיאולוגיה הלאומית והשלטונית השלטת, והיא מנוסחת במונחים של פרידה מרצון מהמדינה ומסמליה המרכזיים. במעמד הפריפריאלי, לעומת זאת, השאיפה לקבל כבוד והכרה מצד המדינה (שאיפה מתמדת שאף פעם לא מתממשת באופן מלא), היא זו שמצמיחה את מהלך

ההימנעות משירות צבאי. כתוצאה מכך, הפעולה ממוסגרת כשיבוש לא רצוי ביחסים עם המדינה, וכמו במקרה של פרידה מכפייה (ולא מרצון) מ"אחר" משמעותי, היא מעוררת תחושות סוערות ומתוחות, וחשיפת יתר למבט של האחר.

הדפוסים המעמדיים של ההימנעות משירות צבאי מדגימים אפוא שתהליך ההיווצרות של סובייקטיביות פוליטית מושפע לא רק מהמשאבים התרבותיים והפוליטיים שזמינים לפרטים ממעמדות שונים, אלא גם ממנעד הרגשות שלהם ביחס למדינה, שנגזר מחוויות החיים שלהם, בזיקה למיקומם בסדר החברתי.

הנטייה של פרטים ממיקומים אתנו-מעמדיים מוחלשים להביע את הזדהותם עם המדינה נעוצה בכך שהמדינה מתפקדת כמקור הזמין ביותר עבורם להשתלבות בקולקטיב (Mizrachi & Herzog, 2012). דפוס זה קשור גם בכך שחברי הפריפריה החברתית, גם כשהם נהנים מאזרחות פורמאלית, סובלים מהכרה חברתית מוגבלת (Honneth, 1995) אשר מאיימת על ממדי ההשתייכות שלהם לקולקטיב (Yuval-Davis, 2011). כתוצאה מכך, הם נוטים לייחס חשיבות גבוהה יותר (יחסית לעמיתיהם מהמעמדות המבוססים) לקבלה של הכרה וכבוד מצד המדינה (Lomsky-Feder & Sasson-Levy, 2015), ולהביע את נאמנותם למדינה ואת ההזדהות עם סמליה המרכזיים.

המקרה של ההימנעות משירות צבאי חושף כי הנטייה של המוחלשים להביע את נאמנותם, שייכותם והזדהותם ביחס למדינה חודרת גם לזירה שסותרת לכאורה את הנטייה הזו – זירת ההתנגדות האינדיבידואלית לתכתיבים שהמדינה מטילה עליהם. דפוס זה משתקף בעיקר בחרטה ובבושה שחלק מהם מכוננים בדיעבד ביחס למעשה ההתנגדות, שמלווה בהפנמה של רעיונות לאומיים ובהבעת הזדהות עם המדינה. זאת בניגוד גמור לנטייה של עמיתיהם מהמעמדות המבוססים, לכונן השלמה מלאה, ואף גאווה ביחס לאותה פעולה, ולשמור על הממדים הרעיוניים של ההתנגדות לאורך זמן. דפוס ההתנגדות של המוחלשים מלמדים אפוא על מערכת היחסים האמביוולנטית שלהם עם המדינה. מאחר שהמפגש שלהם עם המנגנונים המדינתיים נוטה לעצב תחושות של הדרה ושוליות, הוא מעורר בקרבם שתי כמיהות סותרות – הכמיהה לחזק את הקשר עם המדינה והכמיהה להרפות ממנו, כלומר להתנגד להסדרים הסוציו-פוליטיים שמפלים אותם לרעה. אולם, מאחר שההתנגדות שלהם חסרה מרחבים אלטרנטיביים תומכים שיספקו לה את ההכרה והשייכות שהיא זקוקה להם, היא לא משנה

מהותית, ואולי אף מעצימה, את תחושת השוליות של מבצעה. בנסיבות אלה, גם מעמדה של המדינה כ"מושא תשוקה" ממשיך לרחוש מתחת או מעל לפני השטח, ותודעת ההתנגדות נוטה להתערער בקלות יחסית, ולהכפיף את מבצעה לכוח ולביטחון (המוגבלים) שהמדינה מציעה להם כסובייקטים קונפורמיים, שמביעים חרטה או בושה על התנגדותם.

מכל אלה עולה כי השעתוק של אי-השוויון החברתי חודר גם לזירה של ההתנגדות האינדיבידואלית, כפי שהיא משתקפת במקרה של ההימנעות משירות צבאי בישראל. תהליך זה מתרחש כתוצאה משיתוף הפעולה בין הסדר המדינתי לסדר החברתי, ויש לו שני ביטויים מרכזיים שמשלימים זה את זה. ראשית, ההסדר המדינתי שמטיל חובת גיוס רשמית על כלל האזרחים מצטרף למנגנונים החברתיים שמקצים מידה נדיבה של משאבים למעמד המבוסס. שני אלה יוצרים במשולב חלוקה לא-שוויונית של הסנקציות שמוטלות על אלה שלא משרתים בצבא, עם הטיה ברורה לעבר החברים בפריפריה החברתית. שנית, המדינה, בתיווכו של המבנה החברתי, נוקטת ביחס דיפרנציאלי כלפי פרטים ממוקמים מעמדיים שונים – שניתן לתאר אותו בהכללה, ובהשראת הספר "זלזול ומתן הכרה" של אקסל הונת (2008), כיחס של הכרה למעמד הדומיננטי ויחס של זלזול למעמד המוחלש. שונות זו מתורגמת למערכות יחסים מובחנות-מעמדית בין הפרט למדינה, שכוללות תחושה ראשונית של שייכות מובנת מאליה במעמד הדומיננטי, לעומת שאיפה מתמדת לזכות בהכרה של המדינה ולהשתייך לקולקטיב הלאומי במעמד המוחלש. כתוצאה מכך, ההתנגדות לתכתיבים המדינתיים מאפשרת לחברי הקבוצה הראשונה להתרחק מהמיינסטרים הסוציו-פוליטי, בעוד שעמיתיהם מהפריפריה החברתית ממשיכים לנסות ולהתקרב אליו, ובעקבות כך הם חווים יתר קשיים בהתמודדות האישית עם הפעולה.

שני ממדים משלימים אלה מצביעים על כך שההימנעות משירות צבאי מתמזגת עם מכלול התהליכים הסוציו-פוליטיים שמפרידים בין קטגוריות אתנו-מעמדיות שונות, מעריכים ומדרגים אותם לפי ההיררכיות המוכרות, ומנציחים את אי-השוויון החברתי.

מקורות

- אבינרי, שלמה. 2001. "ציות ודמוקרטיה". **אי-ציות ודמוקרטיה** (עורך: יהושע ויינשטיין). ירושלים: מרכז שלם, עמ' 165-181.
- אורגד, ליאב. 2007 (תשס"ז). "המיעוט הערבי בישראל וחובת שירות ביטחון". **המשפט י"א**: 407-381.
- אילוז, אווה. 2008. **אינטימיות קרה: עלייתו של הקפיטליזם הרגשי**. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- אילוז, אווה. 2012. **גאולת הנפש המודרנית: פסיכולוגיה, רגשות ועזרה עצמית**. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- אילון, אורי. 2016. "אנרכיסטים עלייך ישראל: מחשבות על אקטיביזם אנטי-ציוני בציון בעקבות 'אנרכיסטים נגד הגדר'". **תיאוריה וביקורת** 46: 205-195.
- אלגזי, גדי. 2004. "להקשיב לקול הסירוב". **משפטי הסרבנים** (עורכים: דב חנין, מיכאל ספרד ושרון רוטברד). תל אביב: הוצאת בבל, עמ' 35-11.
- אפשטיין, אלק ד'. 2003. "בין הירידה במוטיבציה להתפשטותה של הסרבנות – שבירת המסגרת הנורמטיבית של מחויבות האזרחים לצבא בשנות התשעים". **בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה** (עורכים: מאגיד אלחאגי ואורי בן-אליעזר). חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה ופרדס הוצאה לאור, עמ' 239-215.
- אלחאגי, מאגיד ובן-אליעזר, אורי. 2003. "מבוא". **בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה** (עורכים: מאגיד אלחאגי ואורי בן-אליעזר). חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה ופרדס הוצאה לאור, עמ' 20-11.
- אלמסי, אוריאה. 2012. "יישום חוק דחיית שירות לתלמידי ישיבות שתורתם אומנותם (חוק טל)". **אתר מרכז המחקר והמידע של הכנסת**.
<http://www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m03076.pdf>
- אסולין, יאיר. 2011. **נסיעה**. תל אביב: חרגול, עם עובד.
- באומן, זיגמונט. 2000. **מודרניות נזילה**. ירושלים: מאגנס.
- בויאריץ, דניאל. 2004. "נשף המסכות הקולוניאלי: ציונות, מגדר, חיקוי". **קולוניאליות והמצב הפוסט קולוניאלי** (עורך: יהודה שנהב). ירושלים: מכון ון-ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 386-358.
- בן-אליעזר, אורי. 2001. "מאומה במדים לצבא פוסט-מודרני: פוליטיקה צבאית בישראל בזמנים החדשים". **תרבות דמוקרטית 4-5: צבא וחברה בישראל** (עורכים: אבי שגיא, ידידיה שטרן, דרור ינון). הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 97-55.
- בן-אליעזר, אורי. 2003. "החברה הצבאית והחברה האזרחית בישראל: גילויים של אנטי-מיליטריזם וניאו-מיליטריזם בעידן פוסט-הגמוני". **בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה** (עורכים: מאגיד אלחאגי ואורי בן-אליעזר). חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה ופרדס הוצאה לאור, עמ' 76-29.
- בן-אליעזר, אורי. 2012. **מלחמותיה החדשות של ישראל: הסבר סוציולוגי-היסטורי**. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, הוצאה לאור ע"ש חיים רובין.
- בן-ארי, איל ולוי-שרייבר, עדנה. 2001. "בינוי גוף, בינוי אופי, ובינוי אומה: המגדר והשירות הצבאי בישראל". **תרבות דמוקרטית 4-5: צבא וחברה בישראל** (עורכים: אבי שגיא, ידידיה שטרן ודרור ינון). הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 130-99.
- בן-גוריון, דוד. 1951. "יחוד ויעוד" (מתוך הרצאה על חינוך הצבא והעם לפני הפיקוד הגבוה של צבא ההגנה לישראל). **שנתון הממשלה תשי"א**.

- בן-עמוס, אבנר ובית-אל, אילנה. 2003. "חינוך לצבאיות ולהנצחה: טקסי זיכרון לאומיים בבתי-ספר בישראל". **בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה** (עורכים: מאגיד אלחאגי ואורי בן-אליעזר). חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה ופרדס הוצאה לאור, עמ' 369-400.
- ברק-ארז, דפנה. 2010. "גיוס בחורי הישיבות: מפשרה למחלוקת". **צומתי הכרעות ופרשיות מפתח בישראל** (עורכים: דבורה הכהן ומשה ליסק). באר-שבע: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, עמ' 13-39.
- ברקוביץ, ניצה. 1999. "אשת חיל מי ימצא? נשים ואזרחות בישראל". **סוציולוגיה ישראלית ב** (1): 277-317.
- גופמן, ארווינג. [1961] 2006. **על מאפייני המוסדות הטוטליים**. תל אביב: רסלינג.
- גור, חגית. 2005א. "מבוא". **מיליטריזם בחינוך** (עורכת: חגית גור). תל אביב: הוצאת בבל, עמ' 9-41.
- גור חגית. 2005ב. "מה למדת היום בגן, ילד מתוק שלי?": חינוך מיליטריסטי בגיל הרך". **מיליטריזם בחינוך** (עורכת: חגית גור). תל אביב: הוצאת בבל, עמ' 88-108.
- גזית, ניר ולוי, יגיל (עורכים). 2016. **צבא מחנך עם: יחסי הצבא עם מערכת החינוך האזרחית**. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- גלוזמן, מיכאל. 1997. "הכמיהה להטרסקסואליות: ציונות ומיניות באלטנוילנד". **תיאוריה וביקורת** 11: 145-162.
- גרבי, יהונתן. 2005. "יחידי הסגולות יהיו לעדרים": עיונים בקבלת המאה העשרים. ירושלים: מכון שלום הרטמן והוצאת כרמל.
- גירבי, איריס. 1996. **המחיר הכפול – מעמד האישה בחברה הישראלית ושירות הנשים בצה"ל**. תל אביב: הוצאת רמות – אוניברסיטת תל אביב.
- דהאן-כלב, הנרייט. 2005. "אגנרלים" בחינוך: אנשי צבא כמנהלים של בתי-ספר". **מיליטריזם בחינוך** (עורכת: חגית גור). תל אביב: הוצאת בבל, עמ' 109-130.
- דוד, אסף. 2013. "היחסים הצבאיים-אזרחיים בישראל: המחלוקת והחוליה החסרה". **תיאוריה וביקורת** 41: 326-340.
- דר, יחזקאל וקמחי, שאול. 2000. "תפיסה עצמית של ביגור בעקבות שירות החובה בצה"ל". **מגמות** (4): 591-616.
- דרגיש, רות וצבר-בן יהושע, נעמה. 2008. "הרמנויטיקה ומחקר הרמנויטי". **מסורות וזרמים במחקר האיכותי** (עורכת: נעמה צבר-בן יהושע). אור-יהודה: דביר מוציאים לאור, עמ' 77-99.
- הונת, אקסל. 2008. "אי-ניראות: על האפיסטמולוגיה המוסרית של מתן הכרה". **זלזול ומתן הכרה: לקראת תיאוריה ביקורתית חדשה**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 62-83.
- הונת, אקסל והרטמן, מרסין. 2008. "הפרדוקסים של הקפיטליזם: תכנית מחקר". **זלזול ומתן הכרה: לקראת תיאוריה ביקורתית חדשה**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 84-117.
- הורוביץ, דן וליסק, משה. 1990. **מצוקות באוטופיה: ישראל – חברה בעומס יתר**. תל אביב: עם עובד.
- הלמן, שרה. 2003. "מחאה וסימון גבולות מגדריים ואתנו-מעמדיים: כיצד היה השלום לסמל של זהות אתנו-מעמדית". **בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה** (עורכים: מאגיד אלחאגי ואורי בן-אליעזר). חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה ופרדס הוצאה לאור, עמ' 555-573.
- הספרי, שמואל ויניב, אלדד. 2009. "השמאל הלאומי": טיוטה ראשונה להערות. תל אביב.

הראל, עמוס וכהן, גילי. 2014. "צה"ל מעריך: כרבע ממקבלות הפטור מטעמי דת הן מתחזות".
<http://www.haaretz.co.il/news/politics/.premium-1.2255385>. 27 בפברואר, 2014.

הרמן, תמר; הלר, אלה; כהן, חנן; בובליל, דנה. 2015. **מדד הדמוקרטיה הישראלית 2015**.
המכון הישראלי לדמוקרטיה.

זיו, אפי. 2008. "בין הכפפה להתנגדות: הדיאלקטיקה של מנגנוני הבושה". **תיאוריה וביקורת**
32: 99-128.

זינגר, רוני. 2015. "הממשלה אישרה: שכר לוחם יועלה ל-1,616 שקל בחודש". **כלכליסט**
<http://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3675242,00.html>. 6.12.2015

חתוכה, שלומי. 2015. "מכתב לנער מהפריפריה". **מזרח ירח**. הוצאת טנג'יר.

זרעאלי, דפנה. 1999. "מגדור בשרות הצבאי בצה"ל". **תיאוריה וביקורת** 14 (קיץ): 85-109.

יעיש, מאיר. 2003. "מעמד, עדה ומפלגה בישראל". **סוציולוגיה ישראלית** ה (2): 341-364.

כהן, סטיוארט א' ובגנו, אור-ישראל. 2001. "המשמעות החברתית של השירות הצבאי בישראל:
מבט מחודש". **תרבות דמוקרטית 4-5: צבא וחברה בישראל** (עורכים: אבי שגיא, ידידיה שטרן,
דרור ינון). הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 131-150.

כהן, סטיוארט וליאון, נסים. 2011. **מודל גיוס אחר? המבחן החרדי** (הרצאה שניתנה בכנס
"הזמנה לתרחיש: ההשלכות של יישום שירות אזרחי חובה"). האוניברסיטה הפתוחה, רעננה,
26 בדצמבר, 2011.

כורם-פרידמן, רוני. 2007. "ישראל אמיתי לא משתמט": קמפיין התנדבותי נגד תופעת
ההשתמטות משירות בצה"ל, ביוזמת רמי יהושע". **ביזפורטל** 13.12.07.
<http://www.bizportal.co.il/general/news/article/30114136>

לוי, יגיל. 2004. **צבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרי בישראל**. תל אביב: ידיעות אחרונות.

לוי, יגיל. 2007. **מצבא העם לצבא הפריפריות**. ירושלים: הוצאת כרמל.

לוי, יגיל. 2008. "תכנית ההתנתקות ככורח השוק". **צבא שיש לו מדינה? מבט מחודש על יחסי
התחום הביטחוני והאזרחי בישראל** (עורכים: גבריאל שפר, אורן ברק, ועמירם אורן).
ירושלים: כרמל, עמ' 67-91.

לוי, יגיל. 2015. "צבא העם נגד גיוס החובה". **משפט וצבא: כתב העת של הפרקליטות
הצבאית** 21 (א): 309-340.

לוי, יגיל; לומסקי-פדר, עדנה; הראל, נועה. 2007. "מ'צבאיות נתינית' ל'צבאיות חוזית': פניה
המשתנות של הצבאיות בישראל". **המרחב הציבורי** 1: 89-116.

לומסקי-פדר, עדנה. 2005. "מטקס הירואי לפולחן של אבל: קולות שונים בטקסי יום הזיכרון
בבית הספר". **מיליטריזם בחינוך** (עורכת: חגית גור). תל אביב: הוצאת בבל, עמ' 276-299.

ליבנה, נרי. 2001. "עלייתה ונפילתה של הפוסט-ציונות". **מוסף הארץ**, 21.09.2001, עמ' 18-21.

ליסק, משה. 1990. "האינתיפאדה והחברה הישראלית: פרספקטיבה היסטורית וסוציולוגית".
המלחמה השביעית (עורך: ראובן גל). תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 17-37.

ליסק, משה וקני-פז, ברוך. 1996. "אחרית דבר: ישראל בעידן השלום". **ישראל לקראת**.

מידן, ענת. 2016. "סיפורים מהימים הנוראים". **ידיעות אחרונות – המוסף לשבת**, 7.10.2016.

מייזלס, עפרה. 1993. "השירות הצבאי כמרכיב מרכזי בחוויה הישראלית". **סקירה חודשית**
9—8: 3-19.

- מייזלס, עפרה. 2002. "צעירים ישראלים במעבר לבגרות: השפעת השירות הצבאי". **עיונים בחינוך** 5(1): 159-190.
- מנוחין, ישי. 2006. "אמונה, מצפון וערכים". **כיבוש וסירוב** (עורך: ישי מנוחין). ירושלים: ספרי נובמבר, עמ' 78-84.
- מנוחין, ישי ומנוחין, דינה (עורכים). 1985. **גבול הציות**. תל אביב: יש גבול וספרי סימן קריאה.
- משה, נטע. 2013. "שירות נשים בצה"ל". **אתר מרכז המחקר והמידע של הכנסת**.
<https://www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m03209.pdf>
- נאור, משה. 2003. "חזית העורף וההתגייסות במלחמת העצמאות". **ישראל: כתב-עת לחקר הציונות ומדינת ישראל- היסטוריה, תרבות וחברה** 4: 37-59.
- נוי, חיים. 2003. "סיפורים של גבריות הגמונית: גוף ומרחב בסיפורי תרמילאים ישראלים". **סוציולוגיה ישראלית** ה (1): 75-120.
- סיבוני, גבריאל. 2007. "הסמכות והאחריות הפיקודית בצה"ל: בחינה ביקורתית של עמדת ועדת וינוגרד". **עדכן אסטרטגי** (כתב-עת של המכון למחקר ביטחון לאומי) 10 (1): 36-39.
- סמוחה, סמי. 1983/4. "עדתיות וצבא בישראל: תיזות לדיון ולמחקר". **מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים** 22: 5-32.
- סמוחה, סמי ולכטמן, זהר. 2010. **שירות אזרחי לערבים בישראל: ממצאי מחקר 2009**. הפקולטה למדעי החברה, אוניברסיטת חיפה; קרן פרידריך אברט; המרכז היהודי-ערבי, אוניברסיטת חיפה.
- סרטר, ז'אן-פול. [1943], 2007. **המבט**. תל אביב: רסלינג.
- עמור, מאיר. 2010. "ההיסטוריה האילמת של הסירוב החברתי". **סדק** 5: 32-41.
- עמרם-כץ, שרית. 2002. "קרבי זה הכי אחותי" – אינטגרציה מגדרית בהכשרת מסגרות בצה"ל. **אתר יוה"ל, צה"ל**.
<http://www.aka-idf.idf.il/yohalan/main/main.asp?catID=24303>
- פדהצור, ראובן. 2003. "תרבות הביטחון הישראלית: מקורותיה והשפעותיה על הדמוקרטיה הישראלית". **פוליטיקה** 10: 87-117.
- פומרנץ-זורין, לימור ושר, יהודית. 2009. "אף אחד כבר לא רוצה לשרת": משברי מוטיבציה כטקסים מגייסים". **סוציולוגיה של צבא העם: מבט מבפנים** (עורכים: הדס בן אליהו וזאב לרר). תל אביב: העמותה לסוציולוגיה צבאית, עמ' 325-394.
- פלד, יואב. 1993. "זרים באוטופיה: על מעמדם האזרחי של הפלסטינים בישראל". **תיאוריה וביקורת** 3: 21-35.
- צבר-בן יהושע, נעמה. 2006. "מבוא: ההיסטוריה של המחקר האיכותי, השפעות וזרמים". **מסורות וזרמים במחקר האיכותי** (עורכת: נעמה צבר-בן יהושע). אור-יהודה: דביר מוציאים לאור, עמ' 13-28.
- קאמי, אלבר. [1942], 1985. **הזר**. תל אביב: עם עובד.
- קאמי, אלבר. [1942], 2008. **המיתוס של סייפוס**. תל אביב: עם עובד.
- קדם, ענת. 2009. "למה קב"א? אסטרטגיית המיון של צבא העם". **סוציולוגיה של צבא העם: מבט מבפנים** (עורכים: הדס בן אליהו וזאב לרר). תל אביב: העמותה לסוציולוגיה צבאית, עמ' 127-142.
- קונל, רייבין. [1995], 2009. **גבריות** (תרגום: עודד וולקשטיין). חיפה: פרדס הוצאה לאור.
- קחטן, דנה. 2010. **צבא שקוף, חיילים בצבע: הבנית זהויות אתניות בצבא הישראלי**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.

- קימרלינג, ברוך. 1993. "על מיליטריזם בישראל". **תיאוריה וביקורת** 4 : 123-140.
- קפלן, דני. 2009. "הקדמה למהדורה העברית", **גבריות** (מאת: ריוויון קונל). חיפה: פרדס הוצאה לאור, עמ' 11-18.
- קשתי, אור. 2015. "ניתוח ההצבעה: רוב מוחץ לנתניהו בפריפריה ובמעמד הביניים". **הארץ**, 19.03.15.
- רולס, ג'ון. 2001. "ההצדקה של אי-ציות אזרחי". **אי-ציות ודמוקרטיה** (עורך: יהושע ויינשטיין). ירושלים: הוצאת שלם, עמ' 147-164.
- רימלט, נויה. 2006. "על מצפון, מגדר ושוויון: גלגוליה של סרבנות-המצפון הנשית בין חוק שירות ביטחון לבג"צ לאורה מילוא". **עינוי משפט כ"ט** (2): 449-494.
- רירדן, בטי. 2005. "סקסיזם ומנגנון המלחמה". **מיליטריזם בחינוך** (עורכת: חגית גור). תל אביב: הוצאת בבל, עמ' 59-85.
- רם אורי, 1993. "החברה ומדע החברה: סוציולוגיה ממסדית וסוציולוגיה ביקורתית בישראל". **החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים**. תל אביב: ברירות, עמ' 7-39.
- רם, אורי. 1999. "בין הנשק והמשק: הפוסט-ציונות הניאו-ליברלית בעידן הגלוקאלי". **סוציולוגיה ישראלית** ב (1): 99-145.
- רם, אורי. 2006. **הזמן של הפוסט: לאומיות והפוליטיקה של הידע בישראל**. תל אביב: רסלינג.
- שגיא, אבי. 2000. **אלבר קאמי והפילוסופיה של האבסורד**. תל אביב: משרד הביטחון – ההוצאה לאור.
- שוורץ, אורי. 2014. "עיראקים אשכנזים מאוד": על אותנטיות, גבולות מעמדיים והמטפוריקה של השפה האתנית בישראל". **תיאוריה וביקורת** 43 : 103-130.
- שלסקי, שמחה ואריאלי, מרדכי. 2008. "מהגישה הפרשנית לגישות פוסט-מודרניסטיות בחקר החינוך". **מסורות וזרמים במחקר האיכותי** (עורכת: נעמה צבר-בן יהושע). אור-יהודה: דביר מוציאים לאור, עמ' 31-76.
- שלף, ליאון. 1989. **קול הכבוד: סרבנות מצפונית מתוך נאמנות אזרחית**. תל אביב: רמות.
- שפרן, נסיה. 2006. "ממסעות הפלמ"ח עד המוציא לרוס". **פנים: כתב עת לתרבות, חברה וחינוך** 35 : 48-83.
- שרלו, יובל. 2007. "האליטות הדתיות-לאומיות החדשות". **אליטות חדשות בישראל** (עורכים: אליעזר בן-רפאל, יצחק שטרנברג, משה ליסק, בנימין נויברגר, חוה עציוני-הלוי, גבי שפר). ירושלים: מוסד ביאליק. עמ' 334-354.
- ששון-לוי, אורנה. 2003. "גבריות מתוך מחאה: על כינון הזהויות של חיילים בתפקידי צווארון כחול". **סוציולוגיה ישראלית** ה (1): 15-47.
- ששון-לוי, אורנה. 2006. **זהויות במדים: גבריות ונשיות בצבא הישראלי**. ירושלים: הוצאת מאגנס, ותל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- ששון-לוי, אורנה ולוי, גל. 2005. "קרבי זה הכי – תלוי עבור מי". **מיליטריזם בחינוך** (עורכת: חגית גור). תל אביב: הוצאת בבל, עמ' 220-244.
- ת'ורו, הנרי דויד. 2005. **אי-ציות אזרחי**. תל אביב: רסלינג.

Agamben, Giorgio. 1998. **Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life**. Stanford: Stanford University Press.

- Agnew, Neil McK. and Pyke, Sandra W. 1994. **The Science Game: An Introduction to Research in the Social Sciences (6th edition)**. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Ahmed, Sara. 2004. **The Cultural Politics of Emotion**. New York: Routledge.
- Barrett, Frank J. 1996. "The Organizational Construction of Hegemonic Masculinity: The Case of the US Navy." **Gender, Work and Organization** 3 (3): 129-142.
- Bartlett, Dean and Payne, Sheila. 1997. "Grounded Theory: Its Basis, Rationale and Procedures." **Understanding Social Research** (eds. G. McKenzie; J. Powell; R. Usher). London: Falmer Press, pp. 173-195.
- Beasley, Christine. 2008. "Rethinking Hegemonic Masculinity in a Globalizing World." **Men and Masculinities** 11 (1): 86-103.
- Beck, Ulrich and Beck-Gernsheim, Elisabeth. 2002. **Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences**. London: Thousand Oaks.
- Ben-Ari, Eyal. 1998. **Mastering Soldiers: Conflict, Emotions and the Enemy in an Israeli Military Unit**. New-York: Berghahn Books.
- Ben-Ari, Eyal. 2001. "Tests of Soldierhood, Trials of Manhood: Military Service and Male Ideals in Israel." **Military, State and Society in Israel: Theoretical and Comparative Perspectives** (eds.: D. Maman; E. Ben-Ari; Z. Rosenhek). New Brunswick, N.J: Transaction Publishers, pp. 239-267.
- Ben-Eliezer, Uri. 1998. **The Making of Israeli Militarism**. Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Ben-Eliezer, Uri. 2001. "From Military Role-Expansion to Difficulties in Peace-Making: The Israel Defense Forces 50 Years On." **Military, State and Society in Israel: Theoretical and Comparative Perspectives** (eds.: D. Maman; E. Ben-Ari; Z. Rosenhek). New Brunswick, N.J: Transaction Publishers, pp. 137-172.
- Benoit, William L. 1995. **Accounts, Excuses, and Apologies: A Theory of Image Restoration Strategies**. Albany: State University of New-York Press.
- Berg, Bruce L. 1998. **Qualitative Research Methods for the Social Sciences (3rd edition)**. Boston: Allyn and Bacon.
- Bibbings, Lois. 2003a. "Conscientious Objectors in the Great War: The Consequences of Rejecting Military Masculinities." **Military Masculinities: Identity and the State** (ed.: P. R. Higate). Westport: Praeger Publishers, pp. 125-141.
- Bibbings, Lois. 2003b. "Images of Manliness: The Portrayal of Soldiers and Conscientious Objectors in the Great War." **Social & Legal Studies** 12 (3): 335-358.

- Bourdieu, Pierre. 1984. **Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste**. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bourdieu, Pierre. 1986. "The Forms of Capital." **Handbook of Theory of Research for the Sociology of Education** (ed.: J. E. Richardson). Greenwood Press, pp. 241-258.
- Bourdieu, Pierre. 1991. **Language and Symbolic Power**. Cambridge: Polity Press.
- Brown, Michael F. 1996. "On Resisting Resistance." **American Anthropology** 98 (4): 729-735.
- Butler, Judith. 1990. **Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity**. New York: Routledge.
- Burk, James. 1995. "Citizenship Status and Military Service: The Quest for Inclusion by Minorities and Conscientious Objectors." **Armed Forces and Society** 21 (4): 503-529.
- Cohen, Stuart A. 2007. **The False "Crisis" in Military Recruitment: An IDF Red Herring**. Perspectives Papers on Current Affairs, No. 33, BESA: The Begin Sadat Center for Strategic Studies.
- Cohen, Stuart. 2008. **Israel and Its Army: From Cohesion to Confusion**. London: Routledge.
- Cohn, Carol and Enloe, Cynthia. 2003. "A Conversation with Cynthia Enloe: Feminists Look at Masculinity and the Men who Wage War." **Signs: Journal of Women in Culture and Society** 28 (4): 1187-1208.
- Coles, Tony. 2009. "Negotiating the Field of Masculinity: The Production and Reproduction of Multiple Dominant Masculinities." **Men and Masculinities** 12 (1): 30-44.
- Connell, Bob. 1995. "Masculinity, Violence, and War." **Men's lives, 3rd edition** (eds.: M. S. Kimmel and M. A. Messner). Boston: Allyn and Bacon, pp. 125-130.
- Connell, Raewyn and Messerschmidt, James W. 2005. "Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept." **Gender & Society** 19 (6): 829-859.
- Conway, Daniel. 2008. "The Masculine State in Crisis: State Response to War Resistance in Apartheid South Africa." **Men and Masculinities** 10 (4): 422-439.
- Crenshaw, Kimberle. 1991. "Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color." **Stanford Law Review** 43 (6): 1241-1299.
- Denzin, Norman K. and Lincoln, Yvonna S. 2013. "Introduction: The Discipline and Practice of Qualitative Research." **Strategies of Qualitative Inquiry, 4th edition** (eds.: N. K. Denzin; Y. S. Lincoln). Thousand Oaks: Sage, pp. 1-41.

- Dreyfus, Hubert L. and Rabinow, Paul. 1983. "The Subject and Power (Afterword)." **Michelle Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics** (eds.: H. L. Dreyfus; P. Rabinow). Chicago: The University of Chicago Press, pp. 208-226.
- Enloe, Cynthia. 1980. **Ethnic Soldiers: State Security in Divided Society**. Athens: University of Georgia Press.
- Enloe, Cynthia. 1988. **Does Khaki Become You? The Militarization of Women's Lives**. London: Pandora.
- Enloe, Cynthia. 2000. **Maneuvers: The International Politics of Militarizing Women's Lives**. Berkeley: University of California Press.
- Ewick, Patricia. 2003. "Narrating Social Structure: Stories of Resistance to Legal Authority." **American Journal of Sociology** 108 (6): 1328-1372.
- Feld, Maury D. 1977. **The Structure of Violence: Armed Forces as Social Systems**. Beverly Hills, CA: Sage.
- Florida, Richard L. 2012. **The Rise of the Creative Class: Revisited**. Philadelphia: Basic Books.
- Foucault, Michel. 1979. **Discipline & Punish: The Birth of the Prison**. New York: Random House.
- Foucault, Michel. 1983. "The Subject and Power." **Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics** (eds.: H. L. Dreyfus and P. Rabinow). Chicago: University of Chicago Press, pp. 208-226.
- Foucault, Michelle. 1991. "Governmentality" (a lecture given at the College de France). **The Foucault Effect: Studies in Governmentality** (eds.: G. Burcell; C. Gordon; P. Miller). London: Harvester Wheatsheaf, pp. 87-104.
- Giddens, Anthony. 1991. **Modernity and Self-Identity**. Stanford: Stanford University Press.
- Glaser, Barney G. and Strauss, Anselm L. 1967. **The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research**. Chicago: Aldine.
- Goldstein, Joshua S. 2001. **War and Gender: How Gender shapes the War System and Vice Versa**. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grosswirth-Kachtan, Dana. 2015. "Acting Ethnic': Performance of Ethnicity and the Process of Ethnicization." **Ethnicities** 16: 1-20.
- Habermas, Jurgen. 2001. **The Postnational Constellation: Political Essays**. Cambridge: Polity Press.
- Harari, Yuval N. 2005. "Martial Illusions: War and Disillusionment in Twentieth-Century and Renaissance Military Memoirs." **The Journal of Military History** 69: 43-72.

- Hearn, Jeff. 2003. "Foreword: On Men, Women, Militarism and the Military." **Military Masculinities: Identity and the State** (ed.: P. R. Higate). Westport: Praeger Publishers, pp. xi-xv.
- Hearn, Jeff. 2004. "From Hegemonic Masculinity to the Hegemony of Men." **Feminist Theory** 5 (1): 49-72.
- Helman, Sara. 1997. "Militarism and the Construction of Community." **Journal of Political and Military Sociology** 25 (Winter): 305-332.
- Helman, Sara. 1999. "Militarism and the Construction of the Life-World of Israeli Males: The Case of the Reserves System." **Military and Militarism in Israeli Society** (eds.: E. Lomsky-Feder; E. Ben-Ari). Albany, NY: State University of New York Press, pp. 191-221.
- Higate, Paul R. 2003. "'Soft Clerks' and 'Hard Civvies': Pluralizing Military Masculinities." **Military Masculinities: Identity and the State** (ed.: P. R. Higate). Westport: Praeger Publishers, pp. 27-42.
- Hinojosa, Ramon. 2010. "Doing Hegemony: Military, Men and Constructing a Hegemonic Masculinity." **The Journal of Men's Studies** 18 (2): 179-194.
- Hitlin, Steven and Vaisey, Stephen. 2013. "The New Sociology of Morality." **Annual Review of Sociology** 39: 51-68.
- Hockey, John. 2003. "No more Heroes: Masculinity in the Infantry." **Military Masculinities: Identity and the State** (ed.: P. R. Higate). Westport: Praeger Publishers, pp. 15-25.
- Hollander, Jocelyn A. and Einwohner, Rachel L. 2004. "Conceptualizing Resistance." **Sociological Forum** 19 (4): 533-554.
- Holstein, James A. and Gubriun, Jaber F. 1998. "Phenomenology, Ethnomethodology and Interpretive Practice." **Strategies of Qualitative Inquiry, second edition** (eds.: N. K. Denzin; Y. S. Lincoln). Thousand Oaks: Sage, pp. 137-157.
- Honneth, Axel. 1995. **The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts**. Cambridge UK: Polity Press.
- Hopton, John. 2003. "The State and Military Masculinity." **Military Masculinities: Identity and the State** (ed.: P. R. Higate). Westport: Praeger Publishers, pp. 111-123.
- Husserl, Edmund. 1970. **The Idea of Phenomenology**. Dordrecht, The Netherlands: Kluwer Academic Publishers.
- Hutchings, Kimberly. 2008. "Making Sense of Masculinity and War." **Men and Masculinities** 10 (4): 389-404.
- Hutchinson, Sally. 1988. "Education and Grounded Theory." **Qualitative Research in Education: Focus and Methods** (eds.: R. R. Sherman; R. B. Webb). London: Falmer, pp. 123-140.

- Janowitz, Morris. 1975. "The All-Volunteer Military as a "Socio-Political" Problem." **Social Problems** 22 (3): 432-449.
- Janowitz, Morris. 1976. "Military Institutions and Citizenship in Western Societies." **Armed Forces and Society** 2 (2): 185-204.
- Johnson, John M. 2002. "In-Depth Interviewing." **Handbook of Interview Research: Context & Method** (eds.: J. F. Gubrium; J. A. Holstein). Thousand Oaks: Sage, pp. 103-119.
- Kaplan, Danny and Ben-Ari, Eyal. 2000. "Brothers and Others in Arms: Managing Gay Identity in Combat Units of the Israeli Army." **Journal of Contemporary Ethnography** 29 (4): 396-432.
- Klein, Uta. 2000. "'Our best boys': The Making of Masculinity in Israeli Society." **Male Roles, Masculinities and Violence: A Culture of Peace perspective** (eds.: I. Breines; R. Connell; I. Eide). Paris: Unesco Publications, pp. 163-179.
- Klein, Uta. 2003. "The Military and Masculinities in Israeli Society." **Military Masculinities: Identity and the State** (ed.: P. R. Higate). Westport: Praeger Publishers, pp. 191-199.
- Kollhøj, Jens Peter. 2009. "Socialist Antimilitarist Manliness: Visual Representation and Normativity in Norway Circa 1914." **Peace & Change** 34 (2): 208-231.
- Kovitz, Marcia. 2003. "The Roots of Military Masculinity." **Military Masculinities: Identity and the State** (ed.: P. R. Higate). Westport: Praeger Publishers, pp. 3-14.
- Krebs, Ronald R. 2004. "A School for the Nation? How Military Service Does Not Build Nations, and How It Might." **International Security** 28 (4): 85-124.
- Laverty, Susann M. 2003. "Hermeneutic Phenomenology and Phenomenology: A Comparison of Historical and Methodological Consideration." **International Journal of Qualitative Methods** 2(3): Article 3.
- Leander, Anna. 2004. "Drafting Community: Understanding the Fate of Conscription." **Armed Forces & Society** 30 (4): 571-599.
- Leblanc, Lauraine. 1999. **Pretty in Punk: Girls' Gender Resistance in a Boys' Subculture**. New Brunswick, NJ: Rutgers.
- Levy, Gal and Sasson-Levy, Orna. 2008. "Militarized Socialization, Military Service and Class Reproduction: The Experiences of Israeli Soldiers." **Sociological Perspectives** 51 (2): 349-374.
- Levy, Yagil. 1998. "Militarizing Inequality: A Conceptual Framework." **Theory and Society** 27: 873-904.
- Levy, Yagil. 2003. "Social Convertibility and Militarism: Evaluations of the Development of Military-Society Relations in Israel in the Early 2000's." **Journal of Political and Military Sociology** 31 (1): 71-96.
- Levy, Yagil. 2007. **Israel's materialist militarism**. Lanham, MD: Lexington.

- Levy, Yagil. 2008. "Israel's Violated Republican Equation." **Citizenship Studies** 12 (3): 249-264.
- Levy, Yagil. 2009. "Is There a Motivation Crisis in Military Recruitment in Israel?" **Israel Affairs** 15 (2): 135-158.
- Lewis, Michael. 2000. "Self-Conscious Emotions: Embarrassment, Pride, Shame and Guilt." **Handbook of Emotions, second edition** (eds.: M. Lewis; J. M. Haviland-Jones). New-York: Guilford Press, pp. 623-638.
- Lieblich, Amia. 1989. **Transition to Adulthood during Military Service: The Israeli Case**. Albany, NY: State University of New York Press.
- Linke, Uli. 2006. "Contact Zones: Rethinking the Sensual Life of the State." **Anthropological Theory** 6 (2): 205-225.
- Lissak, Moshe. 1984. "Paradoxes of Israeli Civil-Military Relations: An Introduction." **Israeli Society and Its Defense Establishment** (ed.: M. Lissak). London: Frank Cass & Co. Ltd, pp. 1-12.
- Lister, Ruth. 2007. "Inclusive Citizenship: Realizing the Potential." **Citizenship Studies** 11 (1): 49-61.
- Livio, Oren. 2011. **The Right to Represent: Negotiating the Meaning of Military Service in Israel**. Phd dissertation, University of Pennsylvania.
- Livio, Oren. 2012. "Avoiding Military Service in Israel: Exploring the Role of Discourse." **Israel Studies Review** 27(1): 78-97.
- Lomsky-Feder, Edna. 1995. "The Meaning of War through Veterans' Eyes: A Phenomenological Analysis of Life Stories." **International Sociology** 10 (4): 463-482.
- Lomsky-Feder, Edna and Ben-Ari, Eyal. 2010. "The Discourse of 'Psychology' and the 'Normalization' of War in Contemporary Israel." **Militarism and Israeli Society** (eds.: G. Sheffer; O. Barak). Bloomington: Indiana University Press, pp. 280-304.
- Lomsky-Feder, Edna and Rapoport, Tamar. 2003. "Juggling Models of Masculinity: Russian-Jewish Immigrants in the Israeli Army." **Sociological Inquiry** 73 (1): 114-137.
- Lomsky-Feder, Edna and Sasson-Levy, Orna. 2015. "Serving the Army as Secretaries: Intersectionality, Multi-Level Contract and Subjective Experience of Citizenship." **The British Journal of Sociology** 66 (1): 173-192.
- Luckham, A. R. 1971. "A Comparative Typology of Civil-Military Relations." **Government and Opposition** 6 (1): 5-35.
- Lutz, Catherine A. 1990. "Engendered Emotion: Gender, Power and the Rhetoric of Emotions." **Language and the Politics of Emotions** (eds.: C. A. Lutz; L. Abu-Lughod). Cambridge: Cambridge University Press, pp. 69-91.

- Lutz, Catherine A. and Abu-Lughod, Lila, 1990. "Introduction: Emotion, Discourse and the Politics of Everyday Life." **Language and the Politics of Emotions** (eds.: C. A. Lutz; L. Abu-Lughod). Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1-23.
- Lutz, Catherine and White, Geoffrey M. 1986. "The Anthropology of Emotions." **Annual Review of Anthropology** 15: 405-436.
- Mizrachi, Nissim and Herzog, Hanna. 2012. "Participatory Destigmatization Strategies among Palestinian Citizens, Ethiopian Jews and Mizrahi Jews in Israel." **Ethnic and Racial Studies** 35 (3): 418-435.
- Moller, Michael. 2007. "Exploiting Patterns: A Critique of Hegemonic Masculinity." **Journal of Gender Studies** 16 (3): 263-276.
- Morgan, David H. J. 1994. "Theater of War: Combat, the Military and Masculinities." **Theorizing Masculinities** (eds.: H. Brod; M. Kaufman). Thousand Oaks: Sage, pp. 165-182.
- Mosse, George L. 1992. "Max Nordau, Liberalism and the New Jew." **Journal of Contemporary History** 27 (4): 565-581.
- Mosse, George L. 1996. **The Image of Man: The Creation of Modern Masculinity**. New York: Oxford University Press.
- Nussbaum, Martha C. 2001. **Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions**. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nye, Robert A. 2007. "Western Masculinities in War and Peace." **American Historical Review** 112 (2): 417-438.
- Ortner, Sherry B. 1995. "Resistance and the Problem of Ethnographic Refusal." **Comparative Sociology** 37 (1): 173-193.
- Peri, Yoram. 1983. **Between Battles and Ballots: Israeli Military in Politics**. Cambridge: Cambridge University Press.
- Robbins, Joyce and Ben-Eliezer, Uri. 2000. "New Roles or "New Times"? Gender Inequality and Militarism in Israel's Nation-in-Arms." **Social Politics** (Fall 2000): 309-342.
- Rosaldo, Michelle Z. 1984. "Toward an Anthropology of Self and Meaning." **Culture Theory: Essays on Mind, Self, and Emotion** (eds.: R. A. Shweder; R. A. LeVine). Cambridge: Cambridge University Press, pp. 137-157.
- Rubin, Herbert J. and Rubin, Irene S. 1995. **Qualitative Interviewing: The Art of Hearing Data**. Thousand Oaks: Sage.
- Sahlins, Marshall. 1993. **Waiting for Foucault**. Cambridge: Prickly Paradigm Press.
- Sasson-Levy, Orna. 2008. "Individual Bodies, Collective State Interests: The case of Israeli Combat Soldiers." **Men and Masculinities** 10 (3): 296-321.

- Sasson-Levy, Orna. 2011a. "Research on Gender and the Military in Israel: From a Gendered Organization to Inequality Regimes." **Israel Studies Review** 26 (2): 73-98.
- Sasson-Levy, Orna. 2011b. "The Military in a Globalized Environment: Perpetuating an 'Extremely Gendered' Organization." **Handbook of Gender, Work & Organization** (eds. E. L. Jeanes; D. Knights; P. Y. Martin). Chichester, UK: John Wiley & Sons, pp. 391-410.
- Scheff, Thomas J. 2000. "Shame and the Social Bond: A Sociological Theory." **Sociological Theory** 18 (1): 84-99.
- Schiff, Rebecca L. 1992. "Civil-Military Relations Reconsidered: Israel as an Uncivil State". **Security Studies** 1 (4): 636-658.
- Schild, E. O. 1973. "On the Meaning of Military Service in Israel." **Israel: Social Structure and Change** (eds.: M. Curtis; M. S. Chertoff). New-Jersey: Transaction Books, pp. 419-432.
- Schutz, Alfred. 1970. **On Phenomenology and Social Relations (Selected Writings)**. Chicago: The University of Chicago Press.
- Schwandt, Thomas A. 2000. "Three Epistemological Stances for Qualitative Inquiry: Interpretivism, Hermeneutics and Social Construction." **Handbook of Qualitative Research, second edition** (eds.: N. K. Denzin; Y. S. Lincoln). Thousand Oaks: Sage, pp. 189-213.
- Scott, James S. 1985. **Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance**. New Haven: Yale Press.
- Scott, Marvin B. and Lyman, Stanford M. 1968. "Accounts." **American Sociological Review** 33: 46-62.
- Scott, Marvin B. and Lyman, Stanford M. 1970. "Accounts; Deviance, and Social Order." **Deviance and Respectability – The Social Construction of Social Meaning** (ed.: J. D. Douglas). New-York: Basic Books, pp. 89-119.
- Shafir, Gershon and Peled, Yoav. 2002. **Being Israeli: The Dynamics of Multiple Citizenship**. Cambridge: Cambridge University Press.
- Simmel, Georg. 1971. "Freedom and the individual." **Georg Simmel: On individuality and Social Forms** (ed.: D. N. Levine). Chicago: The University of Chicago press, pp. 217-226.
- Sion, Liora and Ben-Ari, Eyal. 2009. "Imagined Masculinity: Body, Sexuality and Family among Israeli Military Reserves." **Symbolic Interaction** 32 (1): 21-43.
- Smootha, Sammy. 1990. "Minority Status in an Ethnic Democracy: The Status of the Arab Minority in Israel." **Ethnic and Racial Studies** 13 (3): 389-413.
- Stadler, Nurit and Ben-Ari, Eyal. 2003. "Other-Worldly Soldiers? Ultra-Orthodox Views of Military Service in Contemporary Israel." **Israel Affairs** 9 (4): 17-48.

- Taylor, Charles. 1987. "Interpretation and the Sciences of Man." **Interpretive Social Science – A Second Look** (eds.: Paul Rabinow; William M. Sullivan). Berkeley and Los-Angeles: University of California Press, pp. 33-81.
- Taylor, Charles. [1991] 2003. **Ethics of Authenticity**. Cambridge, Massachusetts and London: Harvard University Press.
- Thoits, Peggy A. 1989. "The Sociology of Emotions." **Annual Review of Sociology** 15: 317-342.
- Tzfidia, Erez and Yacobi, Haim. 2011. **Rethinking Israeli Space: Periphery and Identity**. New York: Routledge.
- Weigert, Andrew J. 2009. "Self Authenticity as Master Motive." **Authenticity in Culture, Self, and Society** (eds.: P. Vannini and J. P. Williams). Surrey: Ashgate, pp. 37-50.
- Weiss, Erica. 2011. "The Interrupted Sacrifice: Hegemony and Moral Crisis among Israeli Conscientious Objectors." **American Ethnologist** 38 (3): 576-588.
- Weiss, Erica. 2012. "Principle or Pathology? Adjudicating the Right to Conscience in the Israeli Military." **American Anthropologist** 114 (1): 81-94.
- Widder, Nathan. 2004. "Foucault and Power Revisited." **European Journal of Political Theory** 3(4): 411-432.
- Woodward, Rachel. 2003. "Locating Military Masculinities: Space, Place and the Formation of Gender Identity in the British Army." **Military Masculinities: Identity and the State** (ed.: P. R. Higate). Westport: Praeger Publishers, pp. 43-55.
- Yaish, Meir and Katz-Gerro, Tally. 2012. "Disentangling 'Cultural Capital': The Consequences of Cultural and Economic Resources for Taste and Participation." **European Sociological Review** 28 (2): 169-185.
- Yuval-Davis, Nira. 1985. "Front & Rear: The Sexual Division of Labor in Israeli Army." **Feminist Studies** 11 (3): 649-675.
- Yuval-Davis, Nira. 2011. **The Politics of Belonging: Intersectional Contestations**. London: Sage Publications.

נספח: שאלון ריאיון (מתווה כללי)

רקע כללי / היכרות

1. ספרי לי את סיפור החיים שלך (מהלידה ועד היום).
2. ספרי לי את סיפור השחרור שלך מהצבא (כדאי להתחיל מרגע קבלת הצו הראשון).
3. מה עשית כדי להשתחרר? איך הרגשת בקשר לזה?
4. מתי החלטת סופית שאת/ה לא רוצה לשרת בצבא?
5. למה החלטת לא לשרת בצבא? האם התלבטת לפני?
6. אם התגייס/ה והשתחרר/ה: איך חווית את השירות הצבאי עד שהחלטת להשתחרר?
7. איך ההורים הגיבו? האם האחים/אחיות שירתו בצבא?
8. איך החברים הגיבו? האם הם שירתו בצבא?
9. באיזה מונח את/ה משתמשת/ת כדי להגדיר את עצמך בהקשר של אי-השירות בצבא.

השפעות אי-השירות בצבא:

1. היום, במבט לאחור, האם אי-השירות בצבא השפיע באופן כלשהו על החיים שלך? אם כן, מה לדעתך השפעתו המרכזית?
2. האם אי-השירות בצבא השפיע על תכונות אופי או על ההתנהגות שלך במהלך החיים?
3. האם את/ה מרגישה/ה שמהו מהחוויה של שירות בצבא חסר לך? שפספסת משהו בגלל אי-השירות?
4. האם נשארו לך חברים מהתקופה של "לפני הצבא"? אם לא, מתי הם התחלפו ולמה?
5. האם רוב החברים הנוכחיים שלך שירתו בצבא? האם זו בכלל סוגיה רלוונטית שעולה לדיון?
6. יש טענות שהשירות הצבאי הוא אירוע מבגר. מה את/ה חושב/ת על זה?
7. לגברים: יש טענות שהשירות הצבאי הוא אירוע שתורם לגבריות. מה אתה חושב על זה?
8. האם את/ה מרגישה/ה שהרווחת משהו מאי-השירות שלך בצבא?

9. האם הרגשת אי-פעם שהפרט החסר הזה בביוגרפיה שלך הפריע לך מבחינת היחס של הסביבה? שמישהו שפט אותך לרעה בגללו? (למשל: בראיונות עבודה, באינטראקציות חברתיות).
10. האם היו סיטואציות מסוימות שבהם העדפת להעלים את עובדת אי-שירותך בצבא או אפילו לשקר לגביה? אם כן, ספר/י לי עליהן.
11. במסגרת מערכות יחסים זוגיות שהיו לך, האם היה חשוב לך נושא השירות הצבאי אצל בן/בת-הזוג? האם אי-שירותך בצבא היה רלוונטי עבורם? האם זה השתנה לאורך השנים?
12. איך את/ה מרגישה כיום בקשר להחלטה שלך שלא לשרת? האם תחושות אלה השתנו במהלך השנים?

תפיסות ועמדות

1. האם את/ה מצביעה/ה לכנסת? מעורב/ת פוליטית?
2. מה השיוך הפוליטי שלך (ימין/שמאל/מרכז)? איך הוא משתלב, לדעתך, עם אי-שירותך בצבא?
3. האם את/ה רואה קשר בין "ישראליות" לשירות צבאי?
4. מה את/ה חושבת/ת על התופעה של אי-שירות בצבא באופן כללי?
5. האם את/ה חושבת/ת שיש הבדל בין נשים לגברים בעניין הזה? אם היית גבר/אשה, האם, לדעתך, החוויה שלך הייתה שונה?
6. מה, לדעתך, היחס של החברה כלפי ה"משתמטים"? האם זה השתנה במהלך השנים?
7. האם היית רוצה שהילדים שלך יתגייסו? איזה מסר תעביר/י להם בקשר לשירות בצבא? מה תספר/י להם על אי-השירות שלך?

Abstract

This research focuses on the phenomenon of military service avoidance, and explores its social, political, and gender meanings as reflected in the life stories of men and women in Israel.

Military service avoidance, known in Hebrew as *Hishtamtut* (literally “shirking” and the Hebrew equivalent of draft dodging) is a well-known phenomenon in Israel. It is extensively discussed in the media and as part of the political discourse, usually in stigmatizing forms, pointing out the dangerous spreading of the phenomenon. In this context, “shirking”, as suggested by its name, is considered a fundamentally immoral act, which risks the state's security and deepens the unequal distribution of the national-social burden. Despite the dominant and charged meaning of this phenomenon in the public discourse, this research is the first academic study to focus specifically on military service avoidance in Israel, and to explore it through the point of view of its social agents.

The study is anchored in the sociological tradition which perceives Israel as a militarist society (Kimmerling, 1993). The Israeli militarism is multi-dimensional, and is expressed, among other things, in constructing military service as the most significant contribution to the state's security; as the main benchmark proving identification with society's values; as the highest expression of “good citizenship”; as a key element of inclusion in the political community; and as a natural, or even desired, phase in the individual's course of life (Ben-Eliezer, 1998; Kimmerling, 1993; Lissak & Keni-Paz, 1996; Lomsky-Feder & Ben-Ari, 2010).

While recent decades have seen the development of a de-militaristic discourse in Israel, attempting to strengthen society's civic nature (Ben-Eliezer, 2003), the military sphere is still considered to be superior over the civic one (David, 2003), and Israeli society is still a long way from being liberated from the dominance of the army, militarism, terror, and wars in its day-to-day reality. Under these circumstances, the common discourse still considers military service as a supreme value, and excludes those who do not serve (among them military service avoiders) from the definitions of Israeli identity, loyalty to the state, and civil and social status

(Livio, 2011). Thus, the current study is based on the assumption that the dominant discourses, which denounce those who avoid military service, are translated into meaningful and charged life experiences among them.

Yet, the study does not assume that military service avoidance establishes a unified life-experience; rather, it is assumed that individuals of different social and gender positions will give different meanings to this practice. This assumption is based on the relevant literature, which highlights the ethno-class and gender division of labor in the army. At the ethno-class level, the military's classification and placement system clearly favors middle-high class recruits (who are mostly of Western-"Ashkenazy" origin) over low-class recruits (who are mostly of Eastern-"Mizrahi" origin). Thus, the ethno-class hierarchical labor division within the army preserves the ethno-class stratification of civil society (Levy & Sasson-Levy, 2008; Smooha 1983/4). This is despite the common perception, which views military service as a unique path for equal citizenship and social mobility for youngsters from disempowered locations (Cohen, 2008; Smooha, 1983/4).

From a gender perspective, the military system allocates the most significant roles in its organization (particularly combat roles and prestigious technological jobs) to men, while women have a limited access to these locations (Moshe, 2003; Robbins & Ben-Eliezer, 2000; Sasson-Levy, 2011a). Furthermore, militarism is deeply associated with ideal masculinity (Enloe, 1988; Kaplan, 2009; Sasson-Levy, 2006), and military service is constructed as a rite of passage to standard masculinity in Israel (Ben-Ari & Levy-Schreiber, 2001). All of those shape military service as a practice with significant class and gender aspects. Hence, the study's basic assumption is that the unwillingness to serve in the army, as well as the consequent act of military service avoidance, should be examined through class and gender perspectives.

Based on these theoretical assumptions, this study examines the place of military service avoidance in the life-stories of men and women from different ethno-class positions in the Jewish Israeli society. The study is based on the phenomenological-interpretative methodology, which relies on the perceptions and experiences of the agents representing the investigated social phenomenon, while assuming there is no separation between their perspectives and the phenomenon or practice they represent

(Agnew & Pyke, 1994; Berg, 1998; Denzin & Lincoln, 2013; Zabar Ben-Yehoshua, 2006).

Thus, my study is based on in-depth interviews with 73 men and women who had avoided military service (hereinafter: "avoiders"). These people initiated their own discharge from army duty (before or during their service) by declaring themselves physically, psychologically, or mentally unfit. Women also have the option of declaring they are religious, or getting married for the purpose of being discharged. This definition of the research population adheres, in my opinion, to the social category most identified with the *hishtamtut* phenomenon, which stands at the core of this study. The above definition does not include political and conscientious objectors, who publicly declare their ideological refusal to serve in the army or in specific military missions, and who have been the subjects of many academic studies (e.g. Algazi, 2004; Avineri, 2001; Helman, 1999; Menuhin, 2006; Weiss, 2011).

The analysis of the military service avoidance through the distinct perception of the various groups involved in this practice reveals the different meanings embedded in this practice for men and women of different ethno-class positions in Israel.

Military service avoiders from the privileged class explain their choice not to serve through negative feelings – particularly fear, anxiety, incompatibility alienation, and absurdity – they felt toward the military arena. Their deep emotional aversion from the military system is accompanied by the idea that the army functions as a total institution, which denies individuals of their basic freedoms. According to them, the avoidance of military service is an act designed to “protect their soul” – i.e., protecting themselves from insufferable mental distress. The accounts of privileged-class avoiders are anchored in what I call “emotional individualism” – an emotional and cognitive stance, which acknowledges one’s right to act on emotionally motivated desires and personal feelings and to protect one’s mental well-being from perceived threat. This stance stands in stark contrast to the common assumption in public and academic contemporary discourses, which assumes that the unwillingness of well-positioned youth to serve in the military is based on the inferior (economic and symbolic) rewards they may get in the military

arena, and is affected by the spreading individualist-material values in society (Ben-Eliezer, 2003; Levy, 2007).

Military service avoiders of the peripheral class, on the other hand, explain their choice not to serve by emphasizing the inferior financial and symbolic rewards of military service. They mentioned that the need to provide for themselves since early adulthood prevented them from fulfilling their service duties, and particularly emphasized the low symbolic reward embodied in their military service, due to the non-prestigious, humiliating, and dead-end jobs allocated to them by the army. These accounts reveal that the avoidance of military service in the peripheral class serves as a counter-reaction of the underprivileged to their symbolic marginalization both in the military and in civil society. Thus, I propose to view the avoidance of military service in Israel's social periphery as a form of individual resistance, which I call "social objection". This term is based on Meir Amor's (2010) initial conceptualization, who offered a similar term to describe all forms of non-conformist anti-military practices of youngsters from the social periphery, including disciplinary infractions, going absent, going AWOL, and avoiding military service all together.

Military service avoiders of the peripheral class might practice explicit and continuous resistance, and nurture their grudge and criticism against the military system for years. Yet, some of them regret their social objection in retrospect, expressing feelings of guilt and shame, and re-adopting militaristic dictates. Each of these two coping strategies involves varying amounts of resistance and conformity, and demonstrates the trap in which the disempowered find themselves in their relationship with the army. On the one hand, they might experience the military system as unrewarding, discriminating, and humiliating, and vehemently refuse to be part of it; On the other hand, their non-service threatens their position within the national collective, which makes them frame their choice, in retrospect, as an undesired disruption in their life course, thus preserving the idea of military service as a meaningful, rewarding experience and a rite of passage into standard Israeliness.

The ethno-class comparison of military service avoidance suggests that members of the privileged class can more easily avoid the personal, occupational and social

implications of their non-service, compared to their peripheral-class counterparts. This difference emerges from the diverse resources available for members of the privileged class, including: cultural capital – which is derived from the anti-militaristic and anti-establishment cultural texts (particularly literary, cinematic and musical ones) to which they were exposed as teenagers; political capital – which has to do with the development or reinforcement of a left-wing political stance over the years; occupational capital – which emerges from a professional-occupational environment that is more tolerant toward non-service; and civil capital – which is reflected in an unquestionable feeling of belonging and recognition by the state, allowing the privileged to challenge socio-political dictates without fearing for their social status. The relative advantages enjoyed by privileged-class avoiders demonstrate the ethno-class hierarchy that is embedded in the individual resistance to the state's power mechanisms.

From a gender perspective, I found that **men of the privileged class who avoided military service** challenge – through their perceptions and actions – the patterns identified with the local hegemonic masculinity. This resistance gradually develops throughout their life, and is mutually-linked to their choice not to serve in the army. The first signs of resistance to hegemonic masculinity are revealed in early adolescence, through the establishment of a male identity that highlights emotional aspects and averts from the traits expected of boys and soldiers. The aversion from hegemonic masculinity is further strengthened during the emotionally charged encounter with the military system, which creates or enhances the sense of incompatibility with militarized masculinity. The act of releasing oneself from military service (usually through a non-public act of approaching a mental health officer and declaring emotional difficulties) further expands the gap between the avoiders and the dictates of hegemonic masculinity, and particularly the “heroic” qualities (like courage, persistence and self-sacrifice) that are identified with combat soldiers, on the one hand, and with conscientious objectors on the other. The current point of view of privileged-class avoiders marks the shaping of a non-conformist identity, which challenges not only hegemonic masculinity, but also wider political, national, and social perceptions.

The anti-hegemonic masculinity shaped by avoiders from the privileged class is even more evident when we examine **the masculine identity established by peripheral-class military service avoiders**. The later tend to adopt the notion of the combat soldier as the ultimate specimen of masculinity, and strive to get closer to hegemonic masculinity, particularly in its military-combat form. As a result, they experience damage to their gender identity and feel ashamed for not having served. These perceptions and experiences suggest that even when men of disempowered positions undermine the dictates of hegemonic masculinity (as reflected in the act of avoiding military service), their challenge is still subordinated to the hegemonic-masculine discourse and to the desire to achieve legitimation and social recognition through it.

This study expands the theoretical conceptualization of military service avoidance, and offers two new ways of framing this phenomenon. First, the study suggests that aversion of military service may emerge in different circumstances than the ones usually attributed to it. These circumstances include feelings of emotional incompatibility with the military system, the low salary payed to soldiers during mandatory service, and the army's human resource policy, which may disregard aspirations and desires of the recruits, low-class ones in particular. These three variables add new aspects to the literature that explains the lack of motivation for military service among Israeli youth (of both middle-class and low-class).

The second conceptual direction arising from this study – the one pointing out the class patterns of military service avoidance and its implications over time – complements the literature focusing on the role of the army (as the state's agent) in reproducing social inequality. In particular, the study demonstrates the impact of state-citizen relationships in different classes over their distinct resistance patterns, thus reproducing social hierarchy. The case of military service avoidance reveals that the tendency of the underprivileged to express their loyalty, belonging, and identification with the state infiltrates even into the opposite realm – the one of resistance to the state's dictates. The desire for social and national recognition leads to the emergence of feelings such as regret and shame concerning the act of resistance. Members of the privileged class, on the other hand, tend to establish a self-acceptance and even feel proud of their act. These gaps between the different

classes suggest that the avoidance of military service is part of a whole array of socio-political processes, which separates between different ethno-class categories, evaluating and ranking them according to the well-known hierarchies, and perpetuating social inequality.

Table of Contents

Abstract.....	
Introduction.....	1
Chapter 1: Theoretical Background	9
1.1 Militarism and Military Service in Israel	10
1.2 The Implications of Military Service in Israel	12
Military Service and Citizenship	13
Military Service and Maturation Perceptions	15
1.3 Changing Attitudes towards the Military in Israel	17
1.4 The Ethno-Class Perspective of Military Service.....	21
1.5 The Gender Perspective of Military Service	24
Women and Military Service in Israel	24
The Relationship between Masculinity and Militarism	27
Masculinity and Militarism in Israel.....	29
1.6 Military Non-Service in Israel.....	33
Collective Exemptions from Military Service.....	34
Individual Exemptions from Military Service	37
Chapter 2: Methodology of the Research Study.....	43
2.1 Research Approach: The Interpretative Phenomenological Analysis	43
2.2 Research Strategy: Grounded Theory	45
2.3 Research Population: Definition and Location.....	47
2.4 Research Population: Composition.....	50
2.5 Research Tools: In-Depth Interviews	54
2.6 The Analysis Process	57
Chapter 3: "Not Pacifism, Simply Self Protection" – Emotional Individualism and Military Service Avoidance in the Privileged Class	59
3.1 Emotional Aversion from the Military	61
3.2 Military Service Avoidance as "Saving One's Soul"	75
3.3 Mixed Feelings (Self-Acceptance and Guilt) toward Military Service Avoidance	94
3.4 Discussion: Military Service Avoidance and "Militarism of the Soul"	102

Chapter 4: Social Objection and Military Service Avoidance in the Peripheral Class	105
4.1 Type 1 Discourse: Continuous Social Objection	108
4.2 Type 2 Discourse: Retreat from Social Objection.....	124
4.3 Discussion: Social Objection and the "Politics of the weak"	136
Chapter 5: Between Pride and Shame – An Ethno-Class Perspective of Military Service Avoidance	140
5.1 Cultural Capital: The Merging of Personal Motives with Anti-Militarism ..	142
5.2 Political Capital: The Merging of Personal Motives with Left-wing Position	154
5.3 Occupational Capital: Bypassing Militarism	171
5.4 Civil Capital: Voluntary Separation from the Militaristic State.....	181
5.5 Discussion: The Ethno-Class Dimension of Military Service Avoidance....	193
Chapter 6: Masculinity and Military Service Avoidance in the Privileged Class – Chronicle of Resistance to Hegemonic Masculinity.....	195
6.1 Adolescence: The Conformist and the Sensitive Young Men	198
6.2 The Encounter with the Army: Final Separation from Hegemonic Masculinity	203
6.3 Release from Military Service: The Praxis of Anti-Hegemonic Masculinity	211
6.4 Current Perspectives: Construction of a Non-Conformist Self.....	216
6.5 Military Service Avoidance in the Peripheral Class: The Desire for Hegemonic Masculinity.....	221
6.6 Discussion: Anti-Hegemonic Masculinity within the Hegemony.....	234
Chapter 7: New Directions in the Conceptualization of Military Service Avoidance and Society-Military Relationship in Israel.....	237
7.1 In General.....	237
7.2 The Unwillingness to Serve in the IDF: New Concepts.....	241
7.3 State, Resistance, and Class Reproduction.....	249
Bibliographic Sources	253
Appendix: Interview Questionnaire	267

This work was carried out under the supervision of Prof. Orna Sasson-Levy, Department of Sociology and Anthropology and the Gender Studies Program, Bar-Ilan University.

**Military Service Avoidance and its
Place in the Life Stories of Men and
Woman in Israel**

Merav Perez

Interdisciplinary Studies Unit

Gender Studies Program

Ph.d Thesis

Submitted to the Senate of Bar Ilan University

Ramat-Gan, Israel

November 2016